

8/2135

BUDAPESTI SZEMLE

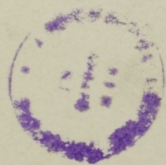
A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

NYOLCZVANHATODIK KÖTET.

(232. 233. 234. SZÁM.)

BUDA-PEST
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1896.

BUDAPESTI SZEMLE

Per 44/

L XXXVI (1896)

MADÁCH JÁNOS JÓZSEF KÖNYVTÁR
BALASSAGYARMAT
8896 sz. könyve

Dr. Árvölgyi Könyvtár
21217/106 sz.

TARTALOM.

CCXXXII. SZÁM.

	Lap
A BOLYGÓ HOLLANDI. — Heinrich Gusztávtól	1
LÓNYAY MENYHÉRTNEK 1847/8-DIKI NAPLÓJA. (II.) — Kónyi Manótól	18
ELSŐ KERESZTÉNY TÉRITŐINK. (III.) — Volf Györgytől	50
A RÓZSAFA BÚTOR. (II.) Beszély. — France Anatol után, francziából. — R. J.	87
HOMÉR ILIÁSZÁNAK NEGYEDIK ÉNEKE. — Baksay S.-tól	111
KÖLTEMÉNYEK: <i>Leányomnak.</i> — Hegedüs Istvántól. — <i>A forrás.</i> Gantier Theophil után, francziából. — Vargha Gyulától	129
KÖZEGÉSZSÉGI VISZONYAINKRÓL. — Thim Józseftől	132
ÉRTESITŐ: Zichy Antal: <i>Gróf Széchenyi Istrán levelei szülőihez.</i> — n. — Jablonovszki József: <i>A szőlő betegségei és ellenségei.</i> Vángel Jenő- tól. — Shaw Albert: <i>Municipal Government in Continental Europe.</i> Knopf Lajostól. — <i>Nyílt levél a szerkesztőhöz.</i> Pauler Gyulától. — <i>Új magyar könyvek</i>	141

CCXXXIII. SZÁM.

A MAGYAR ZENÉRŐL. — Érdy Lajostól	161
AZ ALFÖLDI MUNKÁSKÉRDÉS. — Csanádmegye telepesei. — Ifj. Návay Lajostól	194
A FŐKAPITÁNYSÁG KÖNYVE. — Joób Lajostól	238
MÁTYÁS KIRÁLY MINT LEVÉLIRÓ. — Acsády Ignácztól	252
AZ ALIBI. Beszély. — Csiky Gergelytől	266
KÖLTEMÉNYEK: <i>Ezredévi szózat a gyermekekhez.</i> — Lévy Józseftől. — <i>Mind halálíg.</i> Ada Negri után, olaszból. — Radó Antaltól	280
MÉG EGY SZÓ A «MAGYARSÁG KELETKEZÉSÉ»-RŐL. Válasz Marczali Henrik úrnak. — Vámbéry Ármintól	285
ÉRTESITŐ: <i>A hazai ciszterciarend emlékkönyve.</i> d. — Szilágyi Géza: <i>Tristia.</i> rdr. — Popini Albert: <i>Horatius.</i> Cs. I. — Polignac M: <i>Poésés hongrois. Poésies Magyares de Petőfi</i> etc. — ly. — Teza E: <i>Le avvele- natrice.</i> — dó. — Kont J.: <i>La Hongrie litteraire et scientifique.</i> Kf. — <i>Antapodosis. Egy másik nyílt levél a szerkesztőhöz.</i> Volf Györgytől. — Aláírási felhívás Bayer József: <i>A magyar drámairodalom története</i> című művére. — <i>Új könyvek.</i>	

CCXXXIV. SZÁM.

	Lap
EZERÉV. — Óda. — Vargha Gyulától.	321
KÖZLEKEDÉSI ÜGYÜNK A MÁSODIK ÉVEZRED KÜSZÖBÉN. — Szabó Jenőtől	327
VISSZAHATÁSOK A MATERIALISMUS ELLEN A TERMÉSZET- TUDOMÁNYOKBAN. — Heller Ágosttól	346
KÜLFÖLDI EGYETEMEK. (I). — Grósz Emiltől	368
MAGYAROSODÁS ÉS ELTÓTOSODÁS NYITRAMEGYÉBEN. — Kőrösi Jézseftől	394
MAROISE ÚR KARÁCSONYA. — Beszély. — Theuriet A után, fran- cziából. — Kováts S. Jánostól	419
TÓ ÉS PATAK. — „Költemény — Endrődi Sándortól.	433
SHAKSPERE, MINT TRAGIKUS. — Ten Brink után, németből, Pal- lagi Gyulától	435
VERES PÁLNÉ EMLÉKEZETE. — Gyulai Páltól.	454
SZINHÁZI SZEMLE. — <i>A falu rossza</i> . Opera. Hubay Jenőtől. — E. L.	459
ÉRTESITŐ: Gr. Amadeiné (Rosti Anna): <i>Gedichte</i> . — Vikár Bélától. — Hinsenkamp Bernát: <i>Népszerű mechanika</i> . Heller Ágosttól. — Nyílt levelek a szerkesztőhöz. I. Pauler Gyulától. II. Volf Györgytől	466

A BOLYGÓ HOLLANDI.

Az újabbkori mondák közül alig van ez idő szerint népszerűbb és elterjedtebb történet, mint a bolygó hollandiról szóló hagyomány, mely Wagner hatalmas zenéjének szárnyain máris meghódította a művelt világot. Talán csak a Loreleimonda állítható vele e tekintetben egy sorba, bár a Rajna selője nem nyert eddigelő polgárjogot a színen. De más szempontokból is rokon e két hagyomány. Mind a kettő csak e században lett népszerűvé, sőt igazán ismertté; mind a kettőnek eredete, történeti alapja, fejlődése homályos; mind a kettőnek forrása ismeretlen, bár sejtjük, hogy a néphit legmélyebb rétegeiben gyökereznek; végre mind a kettő Heine Henriknek köszöni föltámadását és legismertebb alakját.

Heine a *Schnabelewopski uram emlékirataiban* (1831) meséli el a bolygó hollandi történetét.*) A költő első tengeri útja alkalmával egy izben nagy hajót lát, mely kifeszített vörvörös vitorlákkal halad tova, «mint egy sötét óriás széles skarlátköpenyben». Talán ez volt a bolygó hollandi? A költő nem tudja, de nem sokára elevenen látja a rémes hőst, még pedig az amsterdami színpad deszkáin.

«A bolygó hollandiról szóló mesét», folytatja Heine, «bizonyára ismeritek; annak az elátkozott hajónak történetét, mely sohasem tud kikötőbe jutni és már réges régen bolyong a tengeren. Ha más hajóval találkozik, akkor a rémes legénységéből néhány ember csónakon átmegy és arra kér ott valakit, hogy vegyen át szívességből egy csomó levelet. A leveleket az árboczfához kell szegezni, különben szerencsétlenség éri a hajót,

*) Először megjelent a *Salon* első kötetében, 1834-ben.

főleg ha nincsen biblia rajta vagy ha patkó nem függ előárbo-
czán. A levelek mindig oly emberekhez vannak intézve, a kiket
senki sem ismer vagy a kik régen elhaltak, úgy hogy egyszer-
mászor a késő unoka kezébe jut egy szerelmes levél, mely
szépanyjának szól, a ki már száz esztendeje nyugszik a sir-
ban. Ez a farém, ez a borzalmas hajó a kapitányától nyerte
nevét, egy hollandi hajóstól, a ki egyszer az összes ördögökre
esküdött, hogy valamely fokot, melynek nevét elfelejtettem, a
legborzasztóbb szélvész ellenére, mely épen akkor dühöngött,
körülhajózza, ha az ítélet napjáig kellene is hajóznia. Az ör-
dög szavánál fogta, és most az ítélet napjáig kell a tengeren
bolyongnia, — míg egy nőnek hűsége meg nem menti. Az ör-
dög oly ostoba, hogy nem hisz női hűségben; azért megen-
gedte az elkárhozott kapitánynak, hogy hét évenként partra
szállhasson és megnősülhessen, hátha megváltása sikerül-
hetne! Szegény hollandi! Sokszor már csak annak örül, hogy
a házasságtól és megváltó hölgyétől megszabadulhat, mire
ismét hajóra száll.»

E bevezetés után meséli Heine, hogy Amsterdamban lá-
tott egy szindarabot, mely e hagyományon alapúlt, tehát a
bolygó hollandi hajósnak szomorú sorsát és megváltását tar-
talmazta. Kár, hogy e darab tartalmát csak arra használja föl,
— a mi lehet tudatos csel is, — hogy egy trágár szerelmi ka-
land keretévé tegye. De azért a cselekvény főmozzanatai elég
világosak és a föltételezett darab tartalma kerek egésztesz.
Ismét letelt hét esztendő, és a szegény hollandi teljesen meg-
únta a végtelen bolyongást. Tehát partra száll, barátságot köt
egy skót kereskedővel, a kivel találkozik és a kinek nevetsé-
gesen olcsó áron ad el értékes gyémántokat. Midőn megtudja,
hogy ennek az embernek szép leánya van, nőül kéri. Ez az
alku is létrejön. Most a skót kereskedő házat látjuk; a leány
várja ismeretlen vőlegényét, félénk szívvvel, indokolt izgatott-
sággal. Sokszor tekint bánatosan egy nagy, elhalványúlt fest-
ményre, mely a falon függ és egy szép férfiút spanyol-alföldi
öltözetben ábrázol. A kép nagyon régi örökség, és a férfiú rajta
a nagyanya állítása szerint a bolygó hollandinak hű képmása,
a mint öt száz évvel ezelőtt Skóciában látták Orániai Vilmos
korában. E festményhez egy hagyományos intés is fűződik:
hogy a család nőtagjai őrizkedjenek eredetijétől. A leány, épen
ez okból, gyermekkora óta szívébe véste a veszedelmes ember

vonásait. Mikor most a bolygó hollandi elevenen belép a szobába, a leány megijed, de nem félelemből. A hajós is megdöbben, midőn a festményt észreveszi. Mikor megmondják neki, hogy kit ábrázol, ügyesen eltávolít magától minden gyanút; neveti a babonát és még élcel az bolygó hollandiról, az oczeánnak ez örök zsidajáról; azonban nem sokára akaratlanul bánatos hangba csap át és meséli, hogy mynheer a tenger mérhetetlen sivatagján a leghallatlanabb szenvedéseket kénytelen elviselni; hogy teste nem egyéb, mint húsának koporsója, melyben lelke unatkozik; hogy az élet mint taszítja őt el magától, de a halál is visszautasítja a boldogtalant. Egy üres hordó gyanánt, melyet a habok egymáshoz dobálnak és gúnyosan ide-oda löknek, úgy hanyódik a szegény hollandi halál és élet közt; fájdalma mély, mint a tenger, melyen bolyong, hajója árboz nélkül és szive remény nélkül van.

Körülbelül e szavakkal végezte a völegény elbeszélését. A menyasszony komolyan tekint reá és néha oldalt a festményre vet egy-egy pillantást. Mintha eltalálta volna titkát, — és mikor a hajós aztán kérdi: Katalin, hű akarsz-e maradni hozzám? a leány elhatározva feleli: hű a halálig.

Most félbeszakítja Heine elbeszélését. Egy kökényszemű és aranyfürtű, csodaszép Éva a karzaton magára vonja figyelmét és kicsalja őt a nézőtérből. Midőn visszatér, épen a darab utolsó jelenete folyik le a színen. Magas szirten, mely a tengerbe kihajlik, áll a bolygó hollandinak szegény neje és kétségbeesetten tördeli kezeit, míg a háttérben, a tengeren, rémes hajója födélzetén szerencsétlen férje látható. A hajós szereti nejét és el akarja hagyni, nehogy végromlását okozza; mert bevallotta neki irtóztató végzetét és az iszonyú átkot, mely őt sújtja. Katalin azonban hangosan fölkiált: Hű voltam hozzád ez óráig és tudok egy biztos eszközt, hogy hűségemet megóvjam halálomig! E szavakkal a tengerbe veti magát a hű nő, és ezzel a bolygó hollandinak elátkozott léte is véget ér: meg van váltva, és a darab azzal végződik, hogy kísérteties hajója a tenger mélyébe süllyed.

Természetes, hogy Heine ez elbeszéléshez is kapcsol rossz élcet. «A darab tanulsága», mondja, «nők számára, hogy őrizkedjenek, nehogy valamely bolygó hollandival frigyét kössenek; és mi férfiak láthatjuk e darabból, hogy a nők által a legkedvezőbb esetben is tönkre megyünk . . .»

Heine elbeszélése a mondának, a mint manap mindnyájan ismerjük, első kerek elbeszélése, melyen, mint látni fogjuk, Wagner Rikárd dalműve is alapszik, mely a hagyományt az egész földön népszerűvé tette. De honnan vette Heine a szerinte ismeretes mondát?

E kérdés eldöntésénél fő fontosságú az amsterdami szindarab, csakhogy ily szindarabról senki sem tud, és a leggondosabb kutatások kétségtelenné tették, hogy a német költő ily darabot nem látott, nem láthatott Amsterdamban. Heine az ilyen önéletrajzi apróságokban tudvalevőleg nagyon megbízhatatlan, mert önkényesen csoportosítja, helyhez köti, módosítja élményeit, melyek nem egyszer talán nem is voltak soha élményei. Benne a művész nagyobb, mint a történész, és költői czélzatai vagy élczes tréfái kedvéért még a napot is letagadja az égről vagy a legképtelenebb situatioba helyezi önmagát.*) Ezekben természetesen csupán korlátlan költő joggal él; csak az a baj, hogy aztán sokszor téves irányba tereli a kutatást. Így ebben az esetben is. Mennyit keresték ezt az amsterdami szindarabot! A hollandi tudósok fölkutattak minden levél- és könyvtárt, míg végre rájöttek, hogy a «gráciának neveletlen kedveltje» ismét egyszer megtréfálta a szobatudósokat.

Tehát ez az amsterdami szindarab a mythos körébe tartozik; de annyi kétségtelen, hogy valamelyes reális alap nélkül Heine bajosan költhette e szinművet. E reális alap tényleg meg is van: 1827 április 7-ikén adtak Londonban egy darabot: *The flying Dutchmann or the phantom ship* (A bolygó hollandi vagy a kísérteties hajó), melynek szerzője Fitzball. E darab, melyet nem sikerült megkerítenem, Ashton Ellis ítélete szerint,**) oly aljas és ostoba, hogy voltaképen semmi köze a Heine elbeszélésehez; de több mint lehetséges, hogy a német költő az angol darabot Londonban látta.***) E szinműből tehát nem vehetett át semmit, de fölhasználta azt a tényt, hogy a

*) A kérdéses esetben egyébiránt figyelmet érdemel, hogy voltaképen nem a saját, hanem Schnabelewopski élményeit meséli.

***) *The Meister, journal of the Wagner society*. V. 1892, 17. sz. Idézi Golther Farkas: *Die Sage vom fliegenden Holländer* (*Bayreuther Blätter*, XVI, 1893, p. 307—319), a ki a monda anyagát és irodalmát a legteljesebben állította össze.

***) Heine 1827 tavaszán Londonban tartózkodott.

bolygó hollandi története valahol valamikor színre került és, művészi alkotó hajlamát követve, maga is drámai alakba öltöztette elbeszélését. Hogy ez elbeszélésben mennyi a hagyományos anyag és mennyi a Heine költészete, erre a kérdésre még visszatérünk; de már most hangsúlyozom, hogy Wagner már 1843-ban kijelentette, még pedig Heinével folytatott eszmecsere alapján, hogy az «óceán Ahasverusának megváltását» Heine öltöztette drámai alakba,*) úgy hogy tehát ez amsterdami bolygó hollandi-dráma teljesen az ő leleménye.***) De természetesen nem az ő leleménye a monda maga, és Heine nem értesít elbeszélésének forrásáról, mert azt látszik olvasóiról föltenni, hogy e mondát igen jól ismerik, a mi valószínűen ismét csak rhetori fogás.

Honnan származik e szép monda? E kérdésre, annyit már előrebozsáthatok, csak hozzávető feleletet adhatni. Régibl

*) Önéletrajzi vázlatában: *Zeitung für die elegante Welt*, 1843, 138. l. «Besonders die von Heine erfundene, echt dramatische Behandlung der Erlösung dieses Ahasverus des Oceans gab mir alles an die Hand, die Sage zu einem Opersujet zu benutzen. Ich verständigte mich darüber mit Heine selbst.» E nyilatkozat első mondata Wagner összes munkáiban (*Gesammelte Schriften und Dichtungen*, Leipzig, 1871, I. 17. l.) így hangzik: «Besonders die von Heine einem holländischen Theaterstücke gleichen Titels entnommene Behandlung der Erlösung» stb. Az ellentmondás e két nyilatkozatban könnyen érthető. Midőn Wagner 1870-ben összes munkáit sajtó alá rendezte, bizonyosan újból elővette Heine elbeszélését, mely a hollandi szinműről megemlékszik. S most Wagner azt hihette, hogy 1843-ban tévedett, pedig nem akkor tévedett, midőn Heinével folytatott személyes eszmecsere alapján írta le a fönti mondatot, hanem igen is 1870-ben, midőn már nem mert gyöngé emlékező tehetségére építeni és többre becsülte Heine Henriknek költőien alakító előadását, mint saját, teljesen megbízható ifjúkori följegyzését.

**) Midőn Wagner szövegét Foucher Pál és Rewoil Benedek átdolgozták és dalművük (*Vaisseau-Phantôme*) Dietsch Fülöp zenéjével 1842 novemb. 9. Párisban színre kerül, Heine igen kedveszötlenül ítélt az egyébként is gyöngé opera szövegéről és egészen világosan kijelenti, hogy saját elbeszélése teljességgel az ő műve. Íme (elsőben névtelenül megjelent) párisi levelének illető helye, eredeti szövegében: «*Der fliegende Holländer* von Dietz ist traurig gescheitert; ich habe diese Oper nicht gehört, nur das Libretto kam mir zu Gesicht, und mit Widerwillen sah ich, wie die schöne Fabel, die ein bekannter deutscher Schriftsteller (t. i. ő maga) fast ganz mundgerecht für die Bühne ersonnen, in dem französischen Texte verhunzt worden».

följegyzések közlik ugyan a hagyománynak egyes részeit, de az egész mondát, teljesen megbízható alakban és legalább hozzávetőleg némi történeti vagy helyi alappal sehol sem találjuk. De találunk egyéb, rokon természetű följegyzéseket, melyek talán rávezetnek a mondának valódi forrására. Természetes, hogy tudományos szempontból csak a Heine elbeszélését megelőző adatok bírnak értékkel, mert a későbbiek, állítólag a nép ajkáról vettek, többé-kevésbé, néha talán nem is tudatosan, már a Heine és Wagner művészi alakításainak befolyása alatt jöttek vagy legalább jöhettek létre.

Lássuk mindenek előtt az elkárhozott hajósra magára vonatkozó e régibb adatokat.

Igen meglepő tény, de tény, hogy a boldogtalan hollandi kapitányra vonatkozó följegyzések, a Heine előttieket is beleértve, mind XIX. századiak; régibb adat eddigelé nem áll rendelkezésünkre. A legrégebb forrás, egy angol följegyzés,*) melyet Heine valószínűen ismert, 1821-ből való. E szerint egy Van der Decken nevű hollandi hajóskapitány, Terneuse vidékéről, 1600 körül India felé vitorlázott és nem volt képes, a kedvezőtlen időjárás miatt, a Jóreménység fokán túlhaladni. Ekkor esküvel fogadta, hogy szélvész és zivatar, Isten és ördög ellenére is körül fogja hajózni a fokot, ha az utolsó ítélet napjáig kellene is vitorláznia. Erre egy hang a mennyekből lekiáltott: az ítélet napjáig! És azóta az elkárhozott kapitány folyton a tengeren jár. Hajója fekete, zászlaja vérvörös és a legnagyobb viharban is kifeszített vitorlákkal halad. A hajóknak, melyekkel találkozik, megjelenése vagy szélvész jósol vagy pusztulásukat jelzi.

E monda közlője forrásra nem hivatkozik. Nem teszik ezt a későbbiek sem; de elbeszélésökön ez első közlés hatása többé-kevésbé fölismerhető. Általában nem tartalmazznak újat, csak kiszínezik és részleteiben is kifestik az első följegyzést. Ez már a második elbeszélésnek, mely 1824-ben egy német

*) *Edinburgh Magazine* IX. 1821. májusi füzet; idézi J. G. Th. Grässe, *Der Tannhäuser und der ewige Jude*, 2. kiad. Dresden, 1861, 122. l. és Golther, id. h. 308. l. Már két év múlva földolgozta ez első közlést Washington Irving, *Bracebridge-Hall or the humorists* II. (London, 1823).

folyóiratban megjelent,*) fő jellemzője. Ennek közlője valami régi kéziratra hivatkozik, de e hivatkozása alig érdemel hitelt. Egy Amerikából Spanyolországba vitorlázó hajó egyszer sötét éjjel egy fekete hajóval találkozik, melynek ormán csontváz volt festve, lándzsával a kezében. Épen ilyen volt a hajó legénysége is, csakhogy ennek csontjait bőr fődte; szemeik mélyen feküdtek koponyájokban és élettelenül meredtek a levegőbe, mint a halottaké. De azért rendesen végezték dolgukat, csakhogy minden munkájok ijesztően zajtalan volt. Síri némaság uralkodott a hajón, melynek vitorlái oly finom szövettel voltak, hogy a csillagok fénye keresztülhatolt rajtuk. Az első megszólításra eltűnt ez a kísérteties hajó, melynek kapitánya egy Van Evert nevű hollandi ember. Kegyetlenségében megölte egyszer egy nemes spanyol hajadonnak, Lorenzának, vőlegényét, Don Sandovallét, a leányt magát pedig az árbochhoz kötöztette, hol a boldogtalan, éhségtől és szomjúságtól gyötörtetve, nyomorúságosan kimúlt. De halála előtt elátkozta a gyilkost, a kinek azóta pihenés nélkül kell bolyongnia a tengeren.

Ez elbeszélés, ha nem csalódom, magán hordja a modern, kiszínező csinálmány bélyegét; hasonlóképen a Meyer és Brockhaus lexikonaiban (minden forrás megjelölése nélkül) közölt mese is, mely szerint egy Van Straten nevű hollandi kapitány oly rossz kereszttyén volt, hogy nagypénteken merte elhagyni a kikötőt, miért is a Jóreménység foka körül kell hajóznia az ítélet napjáig. Természetesen e hajónak megjelenése is vihart és veszedelmet jelent.

Még Heine előtt jelent meg egy breton monda,**) melyben az Úristen személyesen jön le egy hollandi kapitánynak hajójára, a ki se Istenben se pokolban nem hisz. A vad kapitány rálő az Istenre, de önmagát sebesíti meg; azután arczul akarja csapni, de karja megbénul. Végül elátkozza Isten a gonosz hajóst, a ki azóta a legnagyobb viharokban bolyong a tengeren és fő örömét abban leli, hogy embertársait megkárosítsa. Ez elbeszélésnek lehet népies alapja, de a közlő

*) *Morgenblatt*, szerkesztette Menzel Farkas, 1824, 45. sz. Közli Nork F., *Scheible's Kloster*, Stuttgart 1848, IX. köt. 939. l.

***) A. Jal, *Scènes de la vie maritime*, Paris, 1832, II, 89. l. Golther id. h. 309. l. és *Mélusine* II, 134. l.

alighanem a saját izlése szerint alakította meg a hagyományban talált történetet.

Ezek a Heine előtti időből ismeretes mesék a bolygó hollandiról; a többiek mind Heine után jegyeztettek föl és azért többé-kevésbé gyanúsak. Ezek közül a legkerekebb és legvonzóbb a következő elbeszélés,*) melyet egy német folyóirat 1841-ben közölt. E rémtörténet hőse Fokke Bernát hollandi hajós, a ki a XVII. század elején élt és a legnagyobb szélvész és vihar idején is vakmerően neki ment a tengernek. Hajója bámulatos gyorsasággal haladt, úgy hogy kortársai varázslónak nézték, a ki az ördög szövetségese. Nagy, erős, visszataszító külsejű, durva és kegyetlen ember volt, a ki folyton káromkodott. Midőn utolsó útjából nem tért többé vissza, azt mesélték róla, hogy az ördög parancsára örökké a Jóreménység foka és Amerika déli csúcsa közt kell bolyongnia és kikötőbe soha nem térhet. A múlt században sok hajós, a ki az indiai tengereken járt, látta a rémes hajót és rajta a legénységet, mely mindössze a kapitányból, a mindenesből, a szakácsból és egy matróból állt. Mindnyájan nagyon öregek voltak és hosszú szakállt viseltek. Ha megszólították az elkárhozott hajót, ez rögtön eltűnt. Néha merész hajósok, mikor nappal találkoztak vele, egy csónakon feléje veztek; de a mint közelébe jutottak, a rémes hajó eltűnt. E hollandi hajósnak, a közlő szerint, Kuiper szigetén Batavia közelében emléket is állítottak, melyet azonban az angolok 1811-ben eltávolítottak.

Nem szaporítom tovább e történeteket, melyek csak többé-kevésbé lényegtelen pontokban térnek el egymástól. A fő jellemző vonások félreismerhetetlenek: egy hajós, a ki majd mindig hollandi ember, iszonyú vétséget követ el Isten vagy ember ellen, a miért az ég átokkal sújtja, hogy az utolsó ítélet napjáig, mint a tengerek réme, nyugalom és pihenés nélkül bolyongjon az óceánon. Neve és tette eltérő, a külsőségekben is nagy a változatosság, a közlők izlése sokszor apró vonásokkal cifrázza föl az eseményt, — de a lényeges elemek minden hagyományban azonosak.

Honnan e monda? Történeti alapjára alig gondolhatni, mert miben állna e történeti alapja? Hogy egy merészsege vagy kegyetlensége miatt hírhedt kapitány sohasem tért vissza

*) *Ausland*, 1841, 237. sz. Közli Nork F., id. h. 941. l.

valamely útjáról? Ez oly mindennapi esemény volt a régibb időkben, hogy egymaga ily monda alkotására alig vezethetett. Ha történeti magva nincsen a hagyománynak, akkor minden valószínűség szerint természeti alapja van,*) és meggyőződésem szerint a mondának másféle magyarázata valóban nem is jöhet szóba.**)

Mindenütt, a hol népek a tenger mellett laknak és tengereken járnak, találkozunk történetekkel, melyek a szellemhajóról vagy rémhajóról szólnak. Sokan látták, sokan találkoztak vele, főleg éjjel, de világos nappal is. A népek képzelete tarkán színezte ki e hite mélyében gyökerező képzetet. A hajó rendszerint fekete, vitorlái vagy átlátszók vagy vérvörösek, a legénység néma és nagyon öreg, a matrózok vagy halva fekszenek a fedélzeten vagy lebegő árnyékok gyanánt ijesztő csendben végzik munkájokat. Ha rákiáltasz a hajóra, rögtön eltűnik; ha közelébe próbálsz jutni, egyszerre ködbe és légbe vész. E hajó megjelenése mindig vést jelent; vagy iszonyú vihar közeledik vagy végveszély fenyegeti a hajót, mely a rémhajóval találkozott. E hajón néha az ördög is van, máskor csupa gonosztevők, ismét máskor halottakból áll a legénysége. Néha egészen üres a hajó, más alkalommal csak egyetlen egy lakója van: a Halál; ilyenkor nincsen a hajónak se árbocza se vitorlája, a hajó maga hófehér és rémes csendben, káprázató gyorsasággal szeli a habokat. A nép azt tartja, hogy az ilyen rémhajók valaha igazi hajók voltak, melyek a tengeren tönkre mentek és most mint kísértetek tűnnek föl; de másrészt a nép képzelete nemcsak elmerült, hanem elmerülendő hajóknak is nézi e jelenségeket és azt tartja, hogy azon a helyen, a hol ez a rémhajó mutatkozik, nemsokára valamely hajónak tönkre kell mennie.

E százfélekép módosult, kiszínezett, magyarázott mesékben kétségtelenül egy természeti tüneménynyel van dolgunk, mely méltán a legnagyobb mértékben foglalkoztatta és foglalkoztatja még ma is a tenger melléki emberek eleven képzeletét.

*) Ezt már Nork F. is helyesen sejtette, id. h. 944. l.

***) Liebrecht Felix (*Des Gervasius von Tilbury Otia Imperialis*. Hannover, 1856, 150. l.) pl. a monda alapját a régi népek azon szokásában keresi, hogy a halottakat hajókban bocsátották a tenger hullámaira és hajósok sokszor találkoztak ilyen «halottas hajóval».

A végtelen tengernek is megvan a maga délibábja, ép úgy mint a végtelen rónának, mely arany kalászokkal hullámszik, vagy a határtalan sivatagnak, mely fölött a levegő a nap sugaraiban forrón lebeg. De míg a szárazföldön a délibáb rendszerint kedves képeket varázsol a láthatárra: kies falvakat, templomokat és tornyokat, facsoportokat és vizeket, addig a tengeren rémes alakúak és jellegűek a fény, levegő és víz együtthatásából származó képek. Iszonyú nagyságú hajók tűnnek föl, sajátos, szokatlan színűek; a legények vagy óriásoknak tetszenek vagy halottaknak; rémes gyorsasággal halad az ilyen rémhajó a vizeken, de nem vet hullámokat; vitorláit meg sem mozdulnak, síri csend uralkodik rajta és körülötte. E látományok igen gyakoriak és természetesen még ma is ismétlődnek. Egy müncheni hírlapban*) például 1893 június 14. a következő újdonság volt olvasható: «A «bolygó hollandi» a friez öbölben! Hétfőn tizennégy halász volt több csolnakon az öböl vizén. Délutáni két órakor a hőség — teljes szélesend idején — oly nagy volt, hogy a láthatár köröskörül párába volt burkolva és a csolnakokon helyenként rezgő fehér lán-gocskák játszadoztak. Egyszerre megijedtek a halászok: nem nagy távolban, Pillau felé, egészen világos körvonalakban hatalmas két árboczú vitorlás hajót pillantottak meg, melynek vitorlakészüléke egészen üres volt; és a hajó mögött, de jóval gyöngébb vonásokban, még egyéb hajók is tűntek föl. Félelem és remegés fogta el a halászokat, mert a hajónak váratlan föltünése, melyből előbb semmit sem vehettek észre, sajátos alakja és a vitorlák teljes hiánya a szellemhajót juttatták eszökbe. De két öreg halász megnyugtatta a többieket: délibábnak magyarázták a tüneményt, melyre kétségtelenül pillani hajók szolgáltattak anyagot.»

Ha már most tekintetbe vesszük, hogy e szellem- vagy rémhajóról azt is mesélték és mesélik, hogy átok sújtja — és e mese könnyen érthető, ha meggondoljuk, hogy a nép e hajóban vagy hajókban tönkrement hajóknak hazajáró kísérteteit is látja, melyek tehát valami okból nem találnak nyugtot a tenger fenekén; — ha továbbá tekintetbe vesszük, hogy a tengeri és tenger melléki nép sokkal babonásabb, mint a szárazföld lakója, és hogy képzeletét a rémes óceán változatos tüne-

*) *Münchener Neueste Nachrichten*. Idézi Golther, 316. l.

ményei a legnagyobb mértékben izgatják és foglalkoztatják : nehézség nélkül megtaláljuk az óceánok Ahasverusáról szóló szép hagyomány alapját és alkotó elemeit.

A bolygó hollandi mondájának eredeti alapja kétségtelesen a szellem- vagy rémhajó, melyben a hajós nép és hozzátartozói föltétlenül hisznek. Tudjuk, hogy e hajó a délibáb alkotása, melyet a nap vagy hold sugarai a levegő és víz hullámaival teremtenek.*) A természettudomány rég kifejtette e majd bájos, majd rémes tünemények okait. De a nép ezt jobban tudja. A népek mythológiája és babonája fényes bizonyosságot tesz arról, hogy a népek a természeti tüneményeket megmagyarázzák ugyan, de mindig nem a legközelebb fekvő, hanem ellenkezőleg a minél távolabb eső indokokkal, és hogy e magyarázataikban az emberi élet jelenségeit és az ezekhez kapcsolódó képzeteket alkalmazzák a természet tüneményeire is. Minden mythologia alapja és forrása a lélekhit, hogy tudniillik az emberi testtől a halálban elvált lélek továbbra is megmarad, működik és beavatkozik az emberi ügyekbe. Különösen a gonosz ember nem talál nyugtot a sírban és kénytelen kísértetképen hazajárni. Bizonyára, következett a nép izgatott képzelete, a rémhajóval sines máskép. Gonosz volt a kapitánya, gonosz a legénysége; az Isten, a kit daczos hitetlenségökben megsértettek, vagy valamely jámbor keresztyén ember, a kit megkínzottak, elátkozta őket, a tenger elnyelte a hajót mind azokkal, a kik rajta voltak, de nyugtot nem lelnek haláluk után sem, hanem hazajárnak, vészt okozva vagy legalább vészt jósolva. A fő bűnös természetesen a kapitány. Vajon mit véthetett? — és most megindul a népköltészet munkássága és megalkotja a rémkapitányt, a bolygó hollandit, a kinek tehát semmiféle történeti, hanem, a szó tágabb, népszerűbb értelmében, mythologiai alapja és forrása van. A délibáb alkotása kísértetes rémhajóvá lesz, melynek átok sújtotta kapitánya a bolygó hollandi. Annyira nincs a mondának történeti alapja, hogy még a névnek eredeti jelentése is kétséges, bár nagyon valószínű, hogy a név kezdetben, midőn a monda alakult, csakis magát a hajót jelentette és hogy jelzője szószerint volt

*) Ily tüneményt ír le pl. Owen kapitány (*Narrative of Voyages to explore the shores of Africa*. London, 1833), a kit az szintén a bolygó hollandira emlékeztet.

értve: «repülő» hollandinak nevezték a rémes hajót, mert szédítő gyorsasággal haladt el az ámuló hajósok mellett. A bolygó hollandiról szóló hagyomány úgy forrását mint fejlődését tekintve elevenen emlékeztet a «vad vadász»-ra, csak-hogy amott a képzelet talaja a végtelen tenger, emitt a germán őserdők félelmetes világa.

És most visszatérhetünk Heine elbeszéléséhez, melyből kiindultunk. Mit vett Heine a szóhagyományból és mi az ő költészete? Erre pontos feleletet nem adhatn ugyan, hisz én lehetségesnek (bár nem valószínűnek) tartom, hogy Heine a hagyományból semmit sem vett, hogy a bolygó hollandira vonatkozó egész tudományát a londoni rémdrámából és az edinburghi folyóirat első közléséből merítette, melyeket meggyőződésem szerint bizonyosan ismert. A rendelkezésünkre álló anyag alapján a néphagyományt a következőkben vélem összefoglalhatni: egy hollandi hajóskapitányt, a ki az Istent megsértette vagy más valami hajmeresztő gonosztettet követett el,*) átok sújtja, hogy az utolsó ítélet napjáig nyugalom és pihenés nélkül kell bolyongnia a tengereken, vészt okozva vagy jósolva. A többi mind Heine költészete: a levelek, melyeket a rémhajóról átadnak; a kapitánynak hét évenkénti partra szállása; a kép, mely egy jó szívű szép leány szívében az önfeláldozásig fokozódó részvétet kelt; végre a megváltás maga, a női hűségnek e fenséges dicsőítése, melyről semmiféle régibb hagyomány nem tud. Heine költészete természetesen az amsterdami színmű is, mely sohasem létezett, de mely, tudjuk, később, Heine elbeszélése után és alapján, megszületett a zeneművészetnek egyik leghatalmasabb alkotásában, Wagner Rikárd hatásos dalművében, mely 1841-ben készült**) és 1843 január 2-ikán került először színre. E munka szövegét nem szabad önálló költemény gyanánt megbírálni,

*) Így pl. Hauff Vilmos költött regéje (*Die Geschichte vom Gespensterschiff*, 1826) szerint egy dervist ölt meg; egy németalföldi monda (I. W. Wolf, *Niederländische Sagen*, 1843, 130. sz.) szerint Reginald von Falkenberg meggyilkolta testvérét s ezért kell az ítélet napjáig a tengereken bolyongnia stb.

**) Szövegét már két vagy három évvel előbb írta Wagner. Az opera történetét terjedelmesen és érdekesen tárgyalja Eichberg Oszkár, *Bayreuther Taschenkalender für 1893*, 139—187. l.

mert hiszen megzenésítés céljából készült és fő feladata, hogy e czélnak megfeleljen. De költői szempontból is szép mű e szöveg, mely minket egyébiránt ezúttal csak annyiban érdekel, a mennyiben meg kell állapítanunk, hogy mikép viszonylik a Heine elbeszéléséhez. Wagner, ezúttal túlzott szerénységgel, maga mondja, hogy Heine előadása «mindent juttatott neki, a mire szüksége volt». Még sem mindent: a bolygó hollandi távozását indokolnia kellett Wagnernek. E czélnak szolgál Erik vadász, a ki Daland norvég hajós leányát, Sentát szereti és nőül kéri. Senta rokonszenvez az ifjúval, de lelkében csak a bolygó hollandi képe és sorsa él. Erik úgy magyarázhatja Senta mélabús magatartását, hogy az hajlandó nejevé lenni; ekkor, hét évi bolyongás után, partra száll az átok süjtötta kapitány és Senta rögtön hűséget esküszik neki és arájává lesz, hogy megválthassa. Az eljegyzés után a megrémült Erik újból szerelmével ostromolja Sentát, a ki visszautasítja ugyan a szenvedélyes ifjút, de a hollandi most attól tart, hogy arája meg fogja szegni iránta a hűséget, minek következtében örök kárhozatba esnék; azért nyomban hajóra száll, mire Senta a tengerbe veti magát és megváltja boldogtalan vőlegényét.

E nem épen jelentéktelen, de nem is lényeges módosításon kívül Wagner szövege csakugyan nem egyéb, mint Heine elbeszélésének dramatizálása, úgy hogy cselekvényének szépsége első sorban Heine érdeme, a ki e mondával szemben is elsőrangú alkotó költőnek bizonyult. Hogy mily nagy költő Heine e rövidke kis, még be sem fejezett, egy trágár szerelmi kalandhoz kapcsolt elbeszélésében, legjobban bizonyítják e tárgyának újabbkori földolgozásai, melyek nem mondhatók kiváló becsüeknek, bár egyesek nem szűkölködnek sikerültebb részletekben. Azért czéltalan volna az összes földolgozásokat felsorolnom; *) talán elég lesz, ha csak kettőről emlékszem

*) A legismertebbek Zedlitz József Keresztély (1832, *Napoleon hajója*) és Strachwitz Móricz (1848, a normannokra alkalmazva) költeményei, Hauff Vilmos (1826, keleti rege alakjában) és Sternberg Sándor (1835) novellái, Brachvogel Alb. Emil regénye (1871), Müller Farkas költői földolgozása *Rheinbuch* (1857) című költeményeiben és Weber Frigyes Vilmosé *Dreizehnlinden* (1878) című nagyobb epikai művében (XIII, 7).

meg, a legelterjedtebről és a legutolsóról; amaz Marryat kapitány regénye: *A szellemhajó vagy a bolygó hollandi* (1839), ez Wolff Gyula terjedelmes költői elbeszélése: *A bolygó hollandi* (1892).

Marryat regénye *) e hajdan igen népszerű ironak egyik leggyöngébb műve, erőszakolt rémhistoria, melyet gyermek sem vehet komolyan és melyet a szerzőnek az előadás vagy szerkezet művészetével sem sikerült költőibb színvonalra emelnie. Az öreg Vanderdecken egy szent ereklyére mondott esküvel fogadta, hogy körülhajózza a Jöreménység fokát és Isten átokkal sújtotta a vakmerő kapitányt. Otthon népe hiába várja hazatértét és már elveszettnek hiszi szeretett urát. Ekkor egy éjjel magától pattan föl a zártablak, a szobában elalszik a lámpa és Vanderdecken megjelent neje előtt. Elmondja neki iszonyú sorsát, de egyúttal kijelenti, hogy megváltható. A megváltás módját egy levél tartalmazza, melyet az asztalra tesz, mire ismét eltűnik. E lelemény valóban igen gyöngé és sehogy sem állja ki a kritikát. De gyöngé a megváltás módja is. Nejének birtokában van ugyanis egy kis kereszt, melyben az a csodatevő ereklye foglaltatik, melyre a gonosz kapitány istentelen esküjét mondta. Ha valaki ezt az ereklyét a bolygó hollandi hajójára hozná, boldogtalansága véget érne és zaklatott lelke megnyerné a sóvárogva óhajtott békét. A végzetes levél különben így hangzik: «Katalinnak. Egy részvéttel teljes szellem, kinek könnyei megerednek a halandók bűneiért, tudathatta velem, hogy mely eszközzel szüntethető meg iszonyú ítéletem. Ha hajóm földézetén a szent ereklyét kaphatnám, melyre végzetes eskümet mondtam, hogy önmegadással megcsókoljam és a szent fa fölött mély bűnbánással egy könnyet sírhatnék, akkor nyugalmat és békét lelhetnék. Hogy ez mikép volna eszközölhető vagy ki volna hajlandó e végzetes földadat megoldására, azt nem tudom. Oh Katalin, van nekünk egy fiunk, — de nem, nem, — ne tudass vele rólam semmit, — imádkozzál értem, — és most, Isten veled!» Ezt a levelet természetesen megtalálja az elkárhozott kapitány fia, Vanderdecken Fülöp, a ki nyomban elhagyja szép fiatal nejét és az ereklyével útnak

*) Még megjelenése évében (1839) németre fordította Bärmann. — Magyarúl: *A bolygó hollandi vagy a hajósok réme*. Buda-Pest, é. n., Rózsa Kálmán kiadása (rövidítve).

indúl, hogy atyját fölkeresse és megváltsa, a mi végre, midőn a rémhajóval harmadizben találkozik, sikerül is: apa és fiú a tengerbe süllyednek. A regény igazi tárgya tehát a fiatal Vanderdeckennek rendkívül kalandos története, melynél még kalandosabb a nejeének sorsa, a ki útnak indult, hogy férjét fölkeresse, és végül mint a vérszomjas inquisitio ártatlan áldozata máglyán végzi szerencsétlen életét. Egyes részletek érdekesek és meghatók a Marryat elbeszélésében, de egészben véve gyöngé munka, melyet a mindenféle rémséges, kísérteties és babonás elemeknek túlzó fölhalmozása természetesen nem tesz értékesebbé vagy élvezetesebbé. Marryat forrása kétségtelenül Heine elbeszélése, melyet önkényes, de eshetőleg (főleg a számos epizódban) a szóhagyományból is merített részletekkel módosított.

Jóval magasabban áll Wolff Gyula epikai műve, a mondanak eddigelé legutolsó földolgozása. Hőse Tyn van Straten hollandi kapitány, egy vad és szenvedélyes tengerész, a ki sem Istenben, sem ördögben nem hisz és csak a legmerészebb, leg-hajmeresztőbb vállalkozásokban találja kedvét. Egy időre lecsöndesítette forró lelkét fiatal, szép neje Ingeborg, kit atyja a félelmetes kapitányhoz erőszakolt volt; de csak rövid időre; csakhamar újra fölébred Van Stratenben szenvedélyes kalandvágya és a merész kapitány elhagyja nejét, kinek lelkében most is csak ifjúkori szerelme, Edzard Truelsen hajós képe él. Egy braziliai kikötőben találkozik a két vetélytárs és Van Straten, a ki minden aljas szenvedély rabja, kártyajátékra kényszeríti az ifjú és nemes Edzardot, a ki a fékezhetetlen kalandortól mindenét elnyeri, egész vagyonát, összes ékszereit, végre jeggyűrűjét, sőt három évre feleségét is. Edzardnak esküdni kell, hogy a három év leteltével Ingeborgot a Jóréménység foka alatt törvényes férjének visszahozza. E pokoli játszmányok egyetlen tanúja Van Straten egyetlen hű barátja, Früd Buncken volt, a ki előbb vissza akarja tartani a kapitányt ez örült játéktól és, a midőn ez nem sikerül, heves szemrehányásokat tesz neki aljas eljárása miatt, a mivel Van Stratent annyira felbőszíti, hogy ez ledöfi egyetlen jó emberét, a ki haldokolva megátkozza az istentelen szörnyeteget. Edzard ez alatt már hajóra szállt, hogy Ingeborghoz siessen. Ifjúkori szerelme a régi rajongással fogadja, de Edzard nem meri neki bevallani, hogy ocsmány kártyán nyerte őt rövid három évre. Azért

zavarában azt hazudja, hogy Van Straten meghalt, mire Ingeborg az ifjú hajósnak karjaiba veti magát. Hogy az emberek üres kíváncsiságát kikerüljék, Sylt szigetére mennek, hol egy kis házban megvonnálnak és egyedül egymásnak élnek. Egy év múlva a gölya is betér a fiatal párhoz, melyet egy aranyfürtű fiúcska megérkezése a világ legboldogabb halandóivá varázsol. E szerelmi idyll, mely a Wolff költeményének legnagyobb részét elfoglalja, igen szép és vonzó, megható, költői részletekben valóban gazdag. De Edzard csak néha igazán boldog. Lelkét elborítja a jövő réme. Hogyan tudassa kedvesével, a ki határtalan szeretettel és bizalommal csügg rajta, hogy megcsalta? hogyan válhassék meg tőle? pedig esküjét meg kell tartania. Ingeborg észreveszi az ifjúnak mind fokozódó búskomorságát és, minthogy Edzard minden kérdése elől gyöngéden kitér, végre azt hiszi, hogy a lelkes hajós megúnta a szárazföldi tétlen idyllt és a tengerre vágyik. Egy nap azt javasolja neki, hogy szálljanak mind a hárman hajóra, mit Edzard természetesen a legnagyobb örömmel fogad, hiszen neki kell tengerre szállnia. Az útazás rajza ismét a költemény sikerültebb részletei közé tartozik. Persze Edzard kétségbeesése, rémülete, szenvedése napról-napra fokozódik, végre — a legénység már lelkes örömmel üdvözlö a kék habokból fölmerülő Jöreménység fokát — mindent bevall Ingeborgnak, a kinek lelkében, miután rémületéből fölocsudott, csak egy gondolat ver gyökeret: semmi áron vissza nem térni gyűlölt férjéhez. Hosszú lelki tusa után, más segítséget vagy menekvést nem látva, a tengerbe veti magát. Edzard majd megőrül fájdalomában, de esküjét meg kell tartania; a fok alatt be kell várnia vetélytársát. Iszonyú viharok támadnak, de a kapitány nem megy a kikötőbe, hanem esküjéhez hiven a nyílt tengeren akar találkozni Van Stratennel. Végre egy jéghegy eltemeti Edzardot, fiával, hajójával és összes legénységével együtt. Ezalatt Van Straten, kiről három éve nem vettünk hírt, folytatta istentelen életét és midőn a kikötött harmadik év vége közeledik, útnak indul a Jöreménység foka felé. De az iszonyú viharok neki is útját állják. Az erőszakos és daczos ember minden erejének és vakmerőségének megfeszítésével iparkodik célhoz jutni, de nem képes. Ekkor kihívja az Istent, rémséges átkokra vetemedik és esküszik, hogy föl nem hagy küzdelmével és ha az ítélet napjáig is kellene ostromolnia a fokot. Ez esküje be-

teljesedett: a bolygó hollandi még ma is keresi a Jóreménység fokát, de nem fogja megtalálni soha.

Mint Marryatnál úgy Wolffnál is voltaképen nem a bolygó hollandi maga a cselekvény hőse, hanem amott fia, itt vetélytársa, de mind a ketten őt keresik és ő az érdeklődés középpontja. A regényben üdvözül a rémes kapitány, a költeményben örök a gonosznak bűnhődése. Mind a két költő Heine elbeszéléséből merit, melynek minden egyes vonását fölhasználják és többé-kevésbé ügyesen értékesítik. Marryat regénye már el van felejtve, Wolff költeménye is bajosan fog mélyebb hatást tenni; de Heine egyszerű elbeszélése halhatatlan fog maradni, a míg az óceán hullámai a partokat verdesik és a tengeri hajók népe az óceánok Ahasverusáról, a bolygó hollandiról mesélni.

HEINRICH GUSZTÁV.

LÓNYAY MENYHÉRTNEK 1847/8-DIKI NAPLÓJA.

Második és utolsó közlemény.*)

Február 12-dikén.

Sokáig nem vettem elő naplómát, hogy följegyezzem a múlt napok történetét, azon napoknak szomorú történetét, melyek alatt az ez országgyűlésről táplált szép reményeim mind elenyésztek, s melyek politikai állásom meggyönggítésével reám nézve a gyanúsítások halmazával végződtek s arra az eredményre vezettek, hogy nálunk szilárd politikai jellemek még nem fejlődtek ki s közéletünkben a hiúság és a népszerűség a főtényezők, nem pedig a tiszta hazaszeretet.

Február 18-dikán.

Az előbbi sorok írásának befejezésében megakadályoztatván, folytatom ma :

Február 1-én kilencz óra előtt elmentem atyámhoz ; ő megmondá nekem, hogy a főök, a miért a nádor bennünket az előtte való nap még nem fogadott, az volt, hogy a kir. városokról szóló handbilletben a voks nélkül maradandó városokról az foglaltatik, hogy azoknak valami módon egy szavazatot kellene adni. A legfőbb nehézség az, hogy nem szeretik a polgári elemeknek a megyébe leendő olvadását. Már most azt kérdé atyám, mit csináljunk ? Én azt feleltem, hogy elmondom a dolgot Móricznak ; azt hiszem nem fog nagy nehézséget csinálni.

Csakugyan elmentem Móriczhoz, a ki épen relatiót dik-

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 231. számában.

tált. Miután föl hagyott vele, elmondám neki a dolgok állását. Eleinte föl pattant, nem sokára azonban atyámnál megjuhászodott, megértvén, hogy arról van szó, hogy a szavazat nélkül maradandó városok nem külön-külön küldenének követet, de collective. Mielőtt oda ment volna, még hozzám jött s még innen íratott velem egy levélkét atyámnak, hogy a nádor ne kessék a declaratorium publicatiójával. Még nálam volt, midőn vettem atyám czéduláját, melyben azt írta, hogy a nádor tíz órakor fogad s hogy erről mind G.-t, mind P.-t és M.-ot tudósítsam.

Én fiákkert vévén, elmentem először Gáborhoz, onnan P.-hoz, kit még alva találtam; föl keltetém, megvártam míg megreggelizett s felöltözött, s együtt mentünk atyám szállására.

Tíz óra már elmúlt, midőn a nádor komornyikja lejött s mondá, hogy a főherczeg fogad. A kis lépcsőn mentünk föl s a fogadó-szoba melletti szobában vártunk egy darabig. A szomszéd szobában hallottuk a nádor szavát. Somssich volt nála. Midőn a nádor kijött, atyám bemutatott, elmondván, hogy velünk közölte a declaratoriumot, valamint ő felsége k. határozatát a k. városok tárgyában s mi készek vagyunk oly fölíratot kieszközölni, mint a milyent szerkesztettünk. Erre a nádor szokott nyíltságával és őszinteségével örömét nyilvánítá, hogy olyan férfiakra talált, a kik készek és képesek ez országgyűlést az óhajtott eredmény felé vezetni. Örvend, így folytatta, hogy benne bizalmunk van; igyekezete az administratori rendszer kérdését sikeresen kiegyenlíteni, a királyi városok tárgyát előre kieszközölt királyi akarat nyilvánításával teljesen biztosítani s reményli, hogy a többi korkérdéseket kölcsönös értekezés útján meg fogjuk közelíteni. Ő a maga részéről erre mindent meg fog tenni s megkér, hogy bármikor menjünk hozzá, vagy értekezzünk egyenesen Lónyay ő nagyméltóságával, a ki, úgy mint most, ezután is mindig az ő nevében s akaratával fog szólni. Erre legelőbb Móricz szolt; megköszönte a nádor közbenjárását s azon mondására, hogy ez első lépése lévén, ha ebben sikert nem aratna, a többi kérdésben sem tehetne ezután annyit, a mennyit óhajtana, Móricz azt nyilvánítá, hogy a siker érdekében ő mindent el fog követni, a mi csak tehetéseben áll. Pázmándy szolt ezután s kérte annak magyarázatát, hogy a declaratorium értelme hogyan fog ezután effectualtatni. Egyes kérdéseire a nádor azt felelte, hogy a sedriai el-

nökletet nem fogják a főkörmányzók a megyékben követelni; továbbá, hogy főispánok fognak rövid idő mulva kineveztetni mindenütt, a hol a körülmények megengedik. A fizetésre nézve azt mondá, hogy nem lehet azt kívánni, hogy elvegyék azoktól, a kiknek már megadták; a mi azonban e tárgyban még nincs elhatározva, ki fogja eszközölni s hiszi, hogy a jövőre kinevezendők törvényesen rendszeresített fizetést fognak kapni. Egyébiránt biztosít bennünket arról, hogy a mit a felség egyszer kimondott, az valóban teljesítettni fog. Erről jót áll, mint nádor, mint a haza első tisztviselője. Azt is mondá, hogy a mint hiba volt a harminczkét administratornak rövid idő alatt való kinevezése, hiba lenne azokat egyszerre elmozdítani. Lehetetlenséget kívánnunk nem kell. E nyilatkozatba P. egészen belenyugodott s csak arra kérte a nádort, hogy beszéljen az emberekkel, hogy a mi működésünk is sikeres legyen. A nádor nyilvánítá, hogy semmi fáradságot nem fog kímélni.

Gábor általánosan nyilatkozott.

Végre a nádor azt kérdé, reménylik-e az urak, hogy többsége lesz az olyan fölriratnak, mint a milyent az urak felküldöttek? Erre mind a hárman azt nyilvánítók, hogy többség mindenestre lesz, még pedig nagy. Kossuth legföljebb nyolcz-tíz megyével fog maradni, mindent meg fogunk tenni, hogy legalább is nagy többség legyen. E szent ígéret által megnyugtatta bocsátott el bennünket a nádor. P., Sz., G. lejövén atyámhoz, dicsérték a nádor jóakarátát, őszinteségét s a legjobbat remélve mentek el.

Én még atyámnál maradtam, a ki elmondta, hogy közölte az országbíróval a declaratoriumot s ez igen helyeselte e lépést. Majláth dicsérte atyámat s azt mondta, hogy ő sokat tehet, mivel sógora és fia a törvényhozás tagja, s iránta mindenki bizalommal van.

Ezalatt járt Batthyány Lajos a főherczegnél. (P. javasolta a nádornak, hogy vele közölje a leiratot még publicatio előtt s föl is írta, hogy mit kell neki mondani.) A mint azután megtudám, B. egyenesen kijelentette, hogy a leirat nem fog elfogadtatni, hogy nagy kisebbsége lesz,

Elmentem az ülésbe. Atyám mondá, hogy a nádor igen tart tőle, hogy a declaratoriumot nem fogják örömmel fogadni.

Egy félórával az elegyes ülésnek megnyitása előtt men-

tem oda; a karzatok telve voltak, még pedig észre lehetett venni, hogy Batthyány és Kossuth által organisált s fölagitált ifjúsággal. A bejövőket majd megéljeneztek, majd kipisszegték s természetes, hogy mind B. L. mind K. L. magokat az elsőben a teljes mértéken túl is részesítették. B. L. bejövén a terembe, az öt környezőknek beszélte, mit hallott a nádortól s mit mondott ő neki.

A declaratorium fölolvastatván, feszült figyelemmel hallgatták végig s végre nyílt nemhelyeslés nyilvánult. A rendeknél fölolvastatván, nagy csend követte.

Hogy ígéretünket teljes mértékben beváltani igyekezzünk, mindjárt ebéd után elmentem G.-hoz s megmondtam neki, hogy legjobb volna, ha egy kis tanácskozmányt hívna össze holnap reggelre, hogy így előre készülve mehetnénk a másnap délutánra indikált conferentiára. Ő ebbe belenyugodott. Összeirtuk azokat, kik engesztelésre s okosabb és nyugodtabb emberek véleményének követésére készek. Én azonnal elmentem néhányhoz, mint például Tarnóczyhoz. Elmentem P.-hoz, a ki eljött velem atyámhoz s abban a véleményben volt, hogy G.-hoz még este menjünk el s hívjuk oda mindazokat, kiket a magunk részére megnyerni remélünk. Ennélfogva magam hívogattam oda többeket.

Ott voltak Móricz, Pázmándy, Justh, Tarnóczy, az ugoicsaiak, Papszász, Szentiványi K., Andrássy, Tormássy. Andrássy és Szentiványi nem nyilatkoztak kedvezően. A többiek mind Móricz kiengesztelő véleményén voltak.

Február 18-dikán.

A harmadik napja, hogy megkezdtem e hónap első napjainak eseményeit följegyezni. Hogy föltett szándékom ellenére a följegyzéseket folytatni elmulasztám, ennek nem annyira elfoglaltságom volt az oka, mint az, hogy a kellemetlen időkre nem szívesen emlékezünk vissza.

Február 2-án a nádor hívatta mindazokat, kikről M. és G. jónak tartották, hogy velök beszéljen. Hogy föl ne tünjék a dolog, mi négyünket is hívatott. Én tizenegy óra tájban mentem el a palotába. Az első szobában találtam Móriczot, Pázmándyt és Gábort másokkal, a többek közt ott volt Bónis, Bernáth, Vidos, Tolnay. Móricz a ki legelőbb ment be a fogadószobába, a mint onnan kijött, azonnal kezdé beszélni, mit

mondott a nádor s tökéletes megelégedését nyilváníta; előhozta, hogy a nádor a szabad királyi városok kérdéséről is igen biztatólag nyilatkozott.

Bernáth, a mint kijött, nem mondott mást, mint hogy neki a nádor azt mondá, hogy halaszszuk a tárgyalást, a mennyire lehet. Mindjárt tudtam, hogy a nádor nem mondhatta ezt s valaminek kell ez alatt rejlenie. Ez vagy Kossuthnal vagy Majláthnal kicsinált politika volt.

Én Bónisnak, mielőtt bement, megmondám, hogy engem a leirat kielégít. Erre ő nagyon föllobbant s azt mondá, hogy ebből is látszik, hogy a leiratnak más czélja nem volt, mint az ellenzékot megszakítani, kisebbségbe hozni.

Mikor bementem, a nádor kezét nyújtott s kérdé, hogyan állanak a dolgok. Én azt mondám, hogy ha unanimitást kivinni nem is lehetne, bizton hiszem, hogy többség lesz. És ismét ígérém, hogy megteszek magam részéről mindent, a mit csak lehet.

Minthogy hallottam, hogy néhányan M.-nál akarnak tanácskozás végett összejönni, a nádortól én is oda mentem. Ott volt P. és Bónis. Bónis megint mindenfélét beszélt s noha nem egyenesen engem említett, jobbnak láttam elmenni.

Mindjárt ebéd után M. hozzám jött s elmondá, hogy minden jót remél, mivel Bónis magától arra az eszmére jött, hogy a nádornak ez első lépését nem lehet compromittáltatni s a legjobb taktika, reá fogni, hogy e leiratban olyanok foglaltatnak, melyek teljesen kielégítők s a melyeket meg kell köszönni. Ez eszméjét el akarja mondani a conferentiában. Móricz kért, ne beszéljek még most semmit arról, hogy én másra nem állok rá, mint a miben megállapodtunk; ennek rossz következése lenne. Mondván neki, miért ne beszéljek, minthogy mást nem tehetek, azt felelte rá, hiszen az ülésben beszélhetsz, a mit akarsz, csak a conferentiában ne tüzeskedjél.

Öt óraker nyílt meg a nagy conferentia Bohusnál. Szemere volt az első, a kit megpillanték. Ő Bécsben volt egy hétnél tovább feleségénél, a ki betegen fekszik s most egyszerre itt van. Ezt különösnek találtam; megvallom azonban, örvendetem rajta, hogy itt van, mivel tudám, hogy mennyire ellene volt a Kossuth-féle agitationális politikának, mily józanul nyilatkozott s mert még nem ismertem egészen a cselszövést szerető természetét.

A tanácskozmány azzal kezdődött, hogy Bónis előadta eszméit. Előadta, hogy a nádort compromittálni nem akarja; fogjuk rá a leíratra, hogy kívánatainkat teljesen kielégíti s köszönjük meg leküldését. Azt tette hozzá, hogy ha a főrendek nem így értelmezik, még mindig visszamehetünk a sérelem részletes tárgyalására. Ezután Kossuth szólott és egyenes pertractatiót kívánt. Szentkirályi két ízben általános helyeslés közt egészen szépen szól, előadván a teendő lépés fontosságát. A nemzet nem érheti be többé sérelmi pertractatiókkal, melyeknek se eleje se vége, s eredményre sem vezetnek. Eredmény, reform kell a nemzetnek. Ezeknek kivívása a legsikeresebb mód arra, hogy sérelmek nem fognak a reform kifejlődése után elkövetetni; mert csak ezek által lesz a nemzet erős és hatalmas; míg csak egy rend bír alkotmányos jogokkal, addig nincs a sérelmek általános orvoslásának jövendője. Ezután Gábor beszélt s még néhányan ugyane szellemben. Mindez oly hatást tett, hogy Kossuth kapitulált, elfogadta Bónis indítványát azon hozzátétellel, vagy inkább kérelemmel, hogy a választmányi munkát nyomtassák ki s osszák szét, hogy mindenki olvashassa. Addig talán ne tárgyaljuk a leíratot. (Bernáth tehát ide vágott.) Vonásai megnyúltak s képe ezáltal mintegy megsoványodni látszott. Valahányszor nagy indulatba jön, észre lehet ezt rajta venni. Meg volt tehát mindennek útja törve, csak egy befolyásos ember kellett, a ki concludál s másnap megtarthatjuk a sikeres ülést.

A sors azonban másképen akarta. Szemere fölszólal s egy előre kidolgozott hosszú, mesterséges, ravasz beszédet mond. Mit neki a főherczeg? Neki az semmi; hogy compromittáltatik-e vagy sem, az neki mindegy. Most engedni, most complanálni a dolgokat, midőn az uralkodó ház nagy bajok közt van? Mire valók az olasz zavarok? Ilyenkor kell megszorítani őket. Ez a kérdés tartja össze az oppositiót. Ha egészen ki is lehetne egyenlíteni a kérdést, ezt taktikából nem kell tenni, stb. A beszéd nagy hatást tett s a dolgok egészen más fordulatot vettek. Ezután jött a sor Pázmándyra. Látszott a képén, hogy küzdött magával, mit tegyen. Másnak engedé előbb a szólást, míg végre szólásra fölhívatván, ravasz beszédet mondott. Ő nem hagyja magát megcsalni, neki positiv dolog kell. Ha a nádor meg nem magyarázza a conferentiától kiküldendő tagoknak a declaratorium értelmét, még pedig tel-

jesen kielégítőleg, nem fogadja el. Ilyenek a fizetés, a sedriai elnöklet, a szoros s egyedüli örökös. Ezután a conferentia minden határozat nélkül oszlott szét.

P.-nak vagy az volt a szándéka, hogy a nádort a falnak szorítsa (talán leginkább azért, hogy Andrásstól lovat nyerjen), hogy így a tett ígéreteket a kormány be is váltsa; vagy azt remélte, hogy a nádor a kérdésekre kielégítőleg nyilatkozván, ő liberizál, minden kiengesztelési szerep színét eltávolítja magától s a megígért köszönet mégis elfogadtatik. Ez minden esetre kétes lépés volt s ettől a perctől fogva féltem, hogy jó vége nem lesz a dolognak.

Onnan egyenesen atyámhoz mentem s elmondám neki a történeteket. Midőn Szemere tettét említém, atyám azt mondá, hogy benne Zsedényi *) dolgozik. Ez való volt, mert másnap a postán mind Szemerének, mind Zsedényinek levelét fogták föl, melyekben egymással értekeznek. Szemere tudósítja Zsedényit arról, hogy sikerülni fog a leiratot s ezzel A.-t megbuktatni. A mint később kitudódott, tervök ez: A. megbukik, Zichy Ferencz főkanzellár, Zsedényi alkanzellár, Szemere referendár. Neki szolgálnia kell, mert neje nem akar többé Miskolcra menni. Február 3-dikán igen jókor reggel kaptam atyámtól ezédulát, melyben azt írja, hogy M., P. és G.-ral kívánna beszélni, (ez s minden ide vonatkozó iratot egy csomóba kötöm s együvé kötve e jegyzetek mellett fogom tartani), hogy a nádornak megmondhassa a dolgok valódi állását. Az foglaltatik még e levélben, hogy a nádor, értesülvén a tanácskozmány rossz fordulatáról, azt mondá: «Wenn mich die Herren sitzen liessen und ihr feierlich gegebenes Wort aus Ängstlichkeiten nicht hielten, so müsste ich an meinem Vaterlande verzweifeln, und würde all' die Zuversicht auf immer verlieren, mit der ich mein Walten begonnen habe».

Én azonnal elmentem M.-hoz. Ő elment P.-ért, G.-ért. Ekkor jöttünk össze utoljára mindnyájan. Semmi különös nem történt; mind a hárman megígérték, hogy megtesznek mindent, a mit lehet. P. azt mondá, hogy ha a nádor a követek előtt ismételné, a mit mindnyájunknak egyenként s négyünknek együtt mondott, még minden jól mehet.

*) Zsedényi Ede ekkor referendarius volt a magyar udvari kanzelláriában.

Fél tizenegy órakor Bohushoz mentünk. Itt M., míg többen össze nem jöttek, Bernáthtal perelt, vádolván mindenkit, a ki Mailáth Antallal összeköttetésben van. Előhozta azt is, mit már atyámnak is megmondott, hogy Kossuth Mailáth Antallal egyenes összeköttetésben áll, hogy szövetkeztek Apponyi megbuktatására, hogy a magyar nyelv tárgyának megakasztása egyenesen Mailáth Antal tanácsára történt s hogy ő — Móricz — intrikának eszköze lenni nem akar.

Összejövén a rendes tagok, Kossuth és Szemere hiányoztak, alkalmasint azért, hogy ha valami kedvök ellen határozatnák el, ellene kikelhessenek. Ezt látszott igazolni az is, hogy noha Bohus fiakkert küldött értök, még sem jöttek el.

Ekkor nap Andrassy Gyula zavarta meg a dolgot; mindenféle kérdéseket kívánt a nádornak tételni. Sedrialis praesidium, különösen a fizetés, még pedig, hogy ez mindjárt elvételessék s a mi a legkülönösebb, hogy ha a nádor mind ennek megtörténtéről a küldötteket biztosítja, egyszersmind biztosítsa őket arról, hogy mindezt a főrendeknél is elmondja, a mi néhányan oda akartak módosítani, hogy tartson e czélből egy különös elegendes ülést s ott nyilatkozzék. Délután két óra után oszlott szét a tanácskozmány, a teendő kérdések megszerkesztettek s a nádorhoz menő küldöttség tagjaiul kinevezettek: Pázmándy, Kossuth, Szentiványi és Bónis.

Délután eljött hozzám Pázmándy és kérdé, mikor mehetnek a nádorhoz. Azt mondtam, ez az ő dolguk. A nádor méltán neheztel, hogy hozzá, mint iskolás gyermekhez kérdéseket akarnak intézni. Mondá, hogy mégis kívánna atyámmal szólni. Oda mentünk együtt; már hét óra felé járt az idő. Atyám azt mondtá P.-nak, hogy a nádor neheztel s egyes kérdésekre felelni nem fog. Ekkor P. azt mondtá, hogy a nádor mondhatna annyit, hogy ő felségének határozott szándéka az új rendszert minden következményével megszüntetni. Erről biztosítatván, azt mondtá, a részletes kérdéseket nem is fogja előadni s hiszi, hogy minden jól fog menni. Audientiát másnap reggeli kilencz órára kaptak, de nem mint a tanácskozmány küldöttei, hanem mint egyes megyék követei.

P. elment Bónishoz, hol kiküldött társai voltak, én Bohushoz, hogy megmondjam az ott összegyűlt tagoknak, hogy ma nem referálhatnak a küldöttek.

Később elmentem a kaszinóba, hogy halljak valamit

P.-tól. Míg odajött, Justhtal és Szabó M.-sal beszéltem. Azt mondták, hogy ők ezt oly fontos kérdésnek tartják, hogy készek magokat separálni.

Sőt Justh azt mondá, jöjünk nála össze néhányan, a kik nem állunk rá a tanácskozmány határozatára, csináljunk egy szerkezetet együtt s ezt vigyük keresztül. Ezek közé számítá Bottkát, az ugocsákat, engem és társamat, Tarnócztyt, a vasiakat, Osztroloczkyt.

Pázmándy később eljött s azt üzente atyámnak, hogy ha azt, a mit ő ma tanácsolt, a nádor holnap elmondja a küldötteknek, minden jó lesz; erről ő kezeskedik, a ki még eddig semmiről sem kezeskedett.

Ismét bíztam P.-ban s nyugodtabban mentem aludni; az előbbi éjeken alig alhaték, annyira föl voltam izgatva.

Február 4-dikén.

Tíz órára volt kitűzve a tanácskozmány, sokan ott voltak már akkor, a fő emberek azonban még nem. Elsőnek jött Szentkirályi; föl volt izgatva, velem nem beszélt; később jöttek a küldöttek. P. szólott s előadta, hogy a nádor azt mondá, hogy a fölség akarata a rendszert minden következményével megszüntetni; részletekbe nem bocsátkozott. (Tehát elmondá, a mit Pázmándy kívánt.) Csodálkozva hallám Pázmándy beszéde conclusióját, hogy mondjuk ki a föliratban a következő (általa generalis specialitásoknak nevezett) főpontokat hogy pátensekkel nem fognak kormányozni, de a helytartótanács útján, épségben maradván a megyék repräsentativ joga (ez valami új volt, Kossuth beszélt belőle); a főispánok visszahelelyeztessenek az 1723. 56. törvényczikk szerinti hatóságba s ehhez képest az igazságszolgáltatás és a közigazgatás fölött örködjének, ne pedig magok administráljanak; végül, hogy mind ennek jeleit még ez országgyűlés alatt kívánjuk tapasztalni.

Hogy ezt teszik, bizonyos, hogy Kossuthal csinálták ki; mielőtt idejöttek, nála voltak.

Kossuth és Szemere velök együtt compareáltak.

Ez új módosítás ellen néhányan fölszóaltak, a többek közt Gábor és egész általánosságot kívántak. Így volt Bónis is. Miután Kossuth kitört s a Pázmándy-féle javaslatot mindenfélével fűszerezte, Bónis a másik szobában debachált ellene.

(Bónis megígérte volt a főherczegnek, hogy a kívánsága szerinti javaslat elfogadásán fog igyekezni.) Szentkirályi vette ki a Kossuth-féle módosítás fullánkját.

Így az indítvány elfogadtatott, mindnyájan megígérték, hogy reá szavaznak, kivéven engem és Ujhelyit. Gábor is ellenzé, de azért Zemplént a pártoló megyék közé írták.

Justh nem akart ezután semmit sem hallani az ő tanácskozmányáról.

Beregen és Ugocsán kívül huszonhat megye pártolta az indítványt.

Ebéd után Móricz jött hozzám; igen le volt verve. Azt mondá, hogy most már bolond volna a kormány, ha az új rendszert megváltoztatná. Mert csak úgy lehet eredmény, ha nekik van többségök. Az oppositíóval nem lehet semmit sem csinálni, vele tractálni nem lehet. Elhozta hozzám a fölirati javaslatot, a melyet készített, mondván, használjam én, úgysis többség lesz reá. Ide adta nekem indítványa főbb vonalait leírás végett, határozottan azonban nem mondá, hogy el fog utazni, csak annyit mondott, hogy ily országgyűléssel nem lehet semmire se menni, minden kedve elment stb. «Tedd meg az indítványt te, ezt megteheted; kikötéd úgy is, hogy nem szavazol a conferentiai határozatra; csak én is így állhatnék, megtenném én az indítványt».*)

Délután Ujhelyi és Egri voltak itt s megígérték, hogy a conferentia határozata ellen szavaznak.

Késő estve mondá atyám, hogy a nádor kívánsága, hogy

*) Báró Kemény Zsigmond 1850-ben megjelent *Forradalom után* című műve 119-dik lapján ezeket írja:

«Szentkirályinak vezetni kellett volna már az ügyet a kitűzött czél felé. De Kossuth sejteni kezdi, hogy valami forraltatik kéz alatt és titokban. Kezd nyomozni. Fölvilágosul. Dühösségbe jön. Az álarcz levonásával, nyílt föllépéssel fenyegetőzik. Hogy közte és Szentkirályi közt választani kell Pest megyének, s hogy minél előbb ítélni fog a botrányos ügy fölött a haza; e fenyegetések megteszik hatásukat. Szentkirályi a királyi leírat tárgyalása elől Festre szalad, s az annyira bálványzott népszerűségét úgy teszi semmivé, hogy érette se a jók tisztelete, se a bátrak becsülése nem adhatott kárpótlást. A többiek Szentkirályi távozásáról értesülvén, szintén nagy iparral kezdenek kibontakozni a kellemetlen helyzetből, melyben vezér nélkül maradtak. A zavar iszonyú. Az anonymokból álló tábor katonák nélkül marad.»

a szavamat beváltsam s tegyem én az indítványt röviden és szárazon. Ekkor többsége lesz. Reviczky és Sebestyén elidálnak, Bottka nem jön az ülésbe, Ambró eljön és ellene szavaz. Talán még Tarnóczy is rá szavaz.

Noha elképzeltem a következményeket, reállottam.

Február ötödikén, megtettem az indítványt; egy szó többséget nyert. Következtek a keserőségek és gyanúsítgatások.*) Legnehezebben esett nekem, hogy Pázmándy is a népszerűség kedvéért erősen beszélt. Azzal végzé ugyan beszédét, hogy halaszszuk el a tanácskozást, jövőre nyugodtabbak leszünk.

Írt nekem pár sort, melyben kért, hogy módosítsam indítványomat. Feleletem az volt, hogy ha volt annyi lelki erőm, hogy minden áldozat mellett beváltottam szavamat, nem leszek oly gyáva, hogy visszavonjam.

A főherczegnél ebédeltem. Ebéd után atyámhoz lemenvén, ott találtam Mukit. Azt mondá, hogy az a vélemény, hogy Szemere engem vádolt hitszegéssel. Noha engem nem is érthetett, de sőt beszédközben fölszólításomra azt mondá, hogy nem téged értelek, de nem is érthetlek, minthogy az volt a közvélemény, a mit Muki kifejezett elmentem mindjárt Wenckheim Bélához, hogy hívja ki Szemerét. De nem leltem otthon.

Este még át kellett nézennem beszédemet s a *Budapesti Híradó* szerkesztőségének beküldenem.

Szontaghot kértem meg, vegyen magához valakit s úgy menjen el Szemeréhez.

Február hatodikán. Vasárnap volt. Leírtam, a mit másnap mondani akartam.

*) Zichy Antal *Gróf Széchenyi István Naplói* című munkája 539-dik lapján ezeket írja: «E nehéz napokban Bereg követének, most már Széchenyi buzgó hívének, jutott nevezetes szerep. Ő tevő meg a február 5-diki kerületi ülésben a közvetítő indítványt, a sérelem elejtése s a leiratban való megnyugvás kifejezésére. Egy szent Sebestyén nem kapott testébe annyi dárdát, mint a mennyit neki kelle ezért fölfognia. A szószegés, a litéhagyottság, a honárulás, a becstelenség minden nemének vádjait szórták reá.» «Kossuth a haza szent nevére kérte, álljon el gyilkos szándékától, hagyja ott a többséget.» E napokban jegyezte naplójába Széchenyi azt a fogadást, hogy meg fogja védeni Lónyayt, ha kell «vérével» is.

Gábor volt nálam délelőtt s könnyes szemmel kért, szóljak másnap s mondjam meg, hogy hibáztam s elismerem hibámat. Nagy részvétet mutatott.

Estve levelet kaptam atyámtól, melyben írja, hogy azt hallja, hogy vissza akarom vonni a mondottakat. Megmutattam neki másnap elmondandó beszédemet. Ez kielégíté.

Február hetedikén. Szontagh itt volt nálam s megkért, hogy engedjem neki át a szólást. Elhatároztam ennél fogva, hogy én nem megyek az ülésbe. Oda adtam neki a föliratot, melyet Móricz szerkesztett.

Gábor megint nálam volt. Szegény, igen sajnált engem.

Február nyolczadikán, ülés előtt, Wenckheimhez mentünk, hol Szemere többek előtt nyilvánítá, hogy engem nem értett s nem is érthetett.

Az ülésben Kossuth szól utoljára és kiengesztelést javasolt. Fölhívott engem, kinek jóakarátában sokan kételkedtek, hogy fogadjunk el némi módosítást.

Ezzel eloszolván az ülés, Wenckheim (a kinek a főherczeg elmondá a történeteket) fölszólított, hogy egyezzünk meg valamiben.

Délután Szemerénél összejöttünk: Kossuth, Bernáth, Tomcsányi, Pázmándy, Babarczy, Balogh, Somssich és én s az lett a vége, hogy próbáljunk meg egy kiengesztelő és meg egyeztető fölirást készíteni.

Babarczy eljött még ezután atyámhoz.

A nádor kívánsága az volt, hogy a Móricz-féle szerkezet, a mennyire lehet, tartassék meg.

Február kilencedikén Somssichnál elkészült az egyesség szerinti fölirati javaslat s le is íratott.

Az ellenzék conferentiázott.

Kossuth a főherczegnél volt, az eredményt vele közlendő.

A főherczeg összehíván a nevesebb főrendeket, megkérde őket, átbocsátják-e a föliratot? Eleinte megegyeztek benne.

Február tizedikén. A judex s mások néhány szó kihagyását kívánták. Kossuth megint egyezkedett s miután a főherczeg értekezésre méltatá, ő lett a pacificator a conferentiákban, úgy, hogy azok, a kiket ő előbb föllovalt, nem voltak vele megelégedve. Vanitatum vanitas. Őt is be kellett volna a dolgokba avatni s akkor talán másképen megy az egész, noha Bat-

thyánynak zsebében van s nem tudni, mennyire rángatja zsinórján.

Tizenegyedikén hivatott a főherczeg kilencz órára; egészen háromnegyed tízig magánál tartott, kezemet jövet s menet szívesen szoritá. Mondá, mennyire csalatkozott az emberekben, csak bennem nem csalatkozott, én beváltottam szavamat, noha keserőségeket kellett eltűrnöm. Kért, hogy oly fölíratot szerkesszünk, melyre reáálljanak a főrendek s így a fölírat fölmehtvén, tényleges orvoslás következhetnék be. Kért, beszéljek az illetőkkel a kívánt szavak kihagyása iránt. Én megígértem.

Ámbár nagy legyőzéseembe került, szólottam ez iránt Kossuthtal, Szemerével. Nem álltak reá, mondván, úgy is fölme-gy.

Az ülésben én magam szólottam a tárggyhoz. Hogy új discussiót elő ne idézzek, csak főbb vonalakban fejtém ki indító okaimat és eszméimet. Ezután a jegyző olvasá a fölíratit javaslatot. Elfogadtatott. Másnap anthentikáltatott.*)

*) Vörösmarty Mihály hagyatékában gróf Teleki Lászlónak Pozsonyból 1848 február 12-dikén hozzá intézett hosszabb levele van, a mely e fölírattal és Lónyay Menyhértnek február 5-dikén tett indítványával foglalkozik. Pozsonyban ugyanis értesültek arról, hogy Pesten indítványt tettek Lónyaynak az Ellenzéki Kör tagjai sorából való törlése iránt, s hogy a Kör február 27-dikén készül ez ügyben határozni. Gróf Teleki, a mint írja, megbeszélte e tárgyat Kossuthtal, Batthyány Lajossal és más elvtársakkal és velök egyetértőleg tudatja Vörösmartyval, hogy ha a törlési indítványt azzal okolnák meg, hogy Lónyay szavát szegte, ez az indokolás helytelen volna. «Lónyay Menyhért ugyanis indítványával sokat ártott az ellenzéknek és a közügynek; a legkeményebb kormánypárti sem árthatott volna annyit; de el kell mindnyájunknak ismernünk, szavát nem szegte meg.» Lónyay az előleges tanácskozmányban nyilvánosan kijelentette, hogy oly szellemű indítványt fog támogatni, a minőt később maga tett. Lónyay tehát «nem szószegő, mit könyörgök, mint kétségbe hozhatatlan tény, légy szíves pesti elvbarátainkkal tudatni». «Mi azon kérdést illeti, folytatja Teleki, vajon czélszerű-e Lónyay Menyhértet, ha nem is mint szószegőt, de mint ügyünktől elpártolt egyént körünk tagjai sorából kitörölni, erre nézve is nem csak az én nézetemet, de mindazokét, kikkel ez ügyben szólottam, fejezem ki akkor, midőn e kérdésre «nem»-mel felelek. Képzeltető, mily keserű vitákra adhat ily kitörlés alkalmat, különösen a jelen esetben, midőn körünknek már nem többé szószegés, hanem követi szavazat fölött kellene ítélni, mit igen jó volna kikerülni. Vegyük tekintetbe azt is, hogy Lónyay Menyhért javulási szándékának már némi jelét adta az által, hogy a békési indítványt pártolta és a

Tizenkettedikén a főherczeg és atyám Bécsbe mentek.

Az előtte való napon közlé velem atyám azon főbb pontokat, a melyek iránt fönt végezni kívánt. Mondtam neki, vajon nem volna-e czélszerű az országgyűlést, mihelyt a városi kérdés keresztülmegy, elosztatni, úgy hogy rövid idő múlva, a már szavazattal bíró városi követekkel, a korkérdések megoldása végett összehívassék.

Azt hiszem, hogy ez új elem hozzájárulásával inkább lehet sikert aratni, tette ő hozzá.

Ötödikétől kezdve majdnem minden befolyásos ember véleménye az volt, hogy az országgyűlést azonnal föl kell osztlatni és félév múlva összehívni. Wirkner ezt igen szükségesnek, sőt elkerülhetetlennek tartá. Én mindig kértem atyámat, hogy ezt tehetsége szerint akadályoztassa meg.

Még egyet kell följegyeznem. Az ötödiki ülés zavaros jelenetei után a conservativeknek az volt a nézetök, hogy ők ne menjenek az ülésbe s nyilvánítsák, hogy míg nem lesz rend, nem vesznek részt a tanácskozásban. Megkérdeztek engem is, nem maradnék-e el én is az ülésből. Én igen kértem őket, hogy ezt ne tegyék s azt mondtam, hogy én elmegyek. Nem is tették. Megszagolván ezt Batthyány & comp., csendeséget csináltattak hetedikén és a következő napokban. Egy leirat is jött le, a rendet parancsoló, publicatióját azonban a nádor elhalasztá.

A hetedik ülésben történt, hogy midőn Kossuth beszéde közben egy pattogó czukkerli nyittatott ki, Kossuth elhalaványodott. Magához jövén azt mondá, hogy ágyúktól sem szabad félnie a törvényhozónak.

mai fölírási javaslatba, mely nem kielégítő ugyan, de mindenesetre sokkal jobb a beregi indítványnál, s tekintve jelen gyöngeségünket a lehető legjobb, s mely egyezkedés következtében már mind kerületi, mind országos ülésben elfogadtatott a Rendek által, ő is beleegyezett. Én mind e mellett is úgy hiszem, egészen el fogjuk őt veszteni; de míg lehet, ne lökjük el magunktól. Igen jó volna e dolgot kiegyenlíteni. Könyörgök, kedves barátom, légy munkás benne.» Visszatérve a fölíratra, róla Teleki ezeket írta: «Megléhet, hogy a fölíratot a declaratorium ügyében nem fogjátok kielégítőnek találni; de vegyétek tekintetbe a rendi ellenzéknek jelen helyzetét és azt, hogy csak ily modor mellett lehetett többséget reményleni.»

Szomorú tanulságúak voltak reám nézve ezek a napok. Teljesen meggyőződtem, hogy a nemesi rend küldöttei nem képesek hazánk reformkérdéseit sikeresen megoldani.

Az országgyűlés az agitatio terét aligha fogja elhagyni. Ha a szőnyegen levő kérdés ki is egyenlítettnek, ott van a horvát kérdés, a vám s a pénzügy. Ezeket fogja Batthyány Kossuth által föltálatatni, csak azért, hogy Apponyi megbukjék. Ez fő motora ez országgyűlésnek, meg az, hogy a vezér fényes beszédet mondhasson.

Sohasem volt az ellenzéknek oly szép alkalma a szerencsés körülményeket fölhasználni. A nádor és Apponyi együtt mindent kivihetnek. Ha sikerül e lépés, minden kérdés szabad-
elvű szempontból oldható meg, még pedig számos főkérdés s talán az évenkénti országgyűlés is megközelíthető. A triumviratus gyáva volt, a felelőség terhe rájuk nehezedik.

Nincs nálunk szilárd politikai karakter, minden hiúság s tapsvadászat.

Kossuthal kell tractálni. Ő tractabilis. Ez gyöngítheti csak. De a B. hálójából ki kell venni. Talán hirlapi szabadalommal; mint journalista nem árthat annyit; ha megtartja lapját, most itt nem zavar.

Apponyi szegény beteg.

A főherczeg tizenhetedikén jött vissza. Atyám még nem. Nem tudok még semmi bizonyosat.

Tizenharmadikán jött hozzám Wagner, arczképem lithographáltatása végett, előre megmondám neki, hogy a jelen viszonyok között ne igen várja, hogy vevője akad.

Ma jött Móricz először vissza az ülésbe; nagy örömmel fogadtuk mindnyájan. Tehát nem mondott le.

Kossuth beszélt ma először s hatalmas beszédével mellékesen vágta társát. Jó, üdvözlégly. Vajon viszonozza-e Móricz?

Megkezdődött Széchenyinél a vasuti ügyben kiküldött kerületi választmány tanácskozmánya. Kossuth minden áron csupán a vukovár-fiumei, vagyis jelenleg csak a károlyvárosi vonal iránt alakult és az ő vezetése alatt álló társaság ajánlatát akarja kivinni, mely 5 % biztosításon alapszik. Ez persze országgyűlés után jövedelmező hivatalt s az aláírt részvények után nagy nyereséget ígér üres finanziainak. De ehhez másnak is lesz szólása.

1848, február 22-dikén.

Tegnapelőtt a nádor bált adott. Ez alkalommal is bebizonyult, hogy az ellenzék jelenleg egészen Batthyány kezében van, az oligarchiának legalázatosabb engedelmes szolgája s ennek kedvéért a legkárosabb következésű kicsinységeket is elkövetné.

Én csak a bál napján hallottam, hogy mivel a nádor Batthyány Kázmérné *) a bálba meg nem hívta, először Batthyány Imre ment a főherceghez, kérni, hogy hívja meg, különben az egész család nem megy el. Hasonlóképen nyilatkozott Károlyi Lajos is. A nádor, mint állítják, telegraph által kérdezte meg, meghívja-e, s azt felelték neki, hogy nem. Erre, mint tovább beszélük, de alig hiszem, ismét kérdést tett, elhalaszthatja-e a bált. A felelet az volt: «nem».**) Ezeket tudván Batthyányék, Kossuth a menageban beszélt, hogy a követek ne menjenek el a bálba; előadá a sértés nagyságát. A főrendi ellenzék kaszinójában megígérték egvenként, hogy a bálba nem mennek el s a jegyeket mind visszaküldötték. Zay protestáns conferentiát tartott s ebben hasonlóképen elhatározták, hogy ez sértése a protestantismusnak s a protestánsok nem mehetnek el. Erre a bál napján vagy öten, köztük Andrássy Gyula és Szentiványi Károly, elmentek a főudvarmesterhez s azt nyilvánították, hogy az el nem menetellel a főherceget a legkevésbé sem akarják megsérteni, csak azon függést akarják revanchálni, melyben felülről van.

Ez előzményeket mondták el nekem Tarnóczy és báró Révay, kik azért jöttek hozzám, hogy megkérdejk, megyek-e. Én kijelentém, hogy ha különben nem is mentem volna, most már mindenesetre megyek. Azonnal elmentem Szontaghoz s irtam az ugocsaiknak, hogy mindenesetre jöjjenek el.

*) Batthyány Kázmérné első férjétől, Sz. A. gróftól, elvált nő volt, a ki azért, hogy másodszor házasságra lépjen, áttért a protestáns vallásra.

**) Miként gróf Széchenyi István 1848 február 21-dikén Tasner Antalhoz intézett levelében írta, a gondolat, hogy Batthyánynét ne hívják meg a bálba, nem a nádoré volt, «de főherceg Lajos stb. parancsolta.» Ugyan e levél szerint Bécsben azt mondták, hogy István mindenek előtt főherceg és azután nádor, az ő báljai udvari bállok, ezekre pedig B.-nét nem lehet meghívni. (L. Gr. Sz. I. levelei III. k. 5-6. l.)

A bálban a főrendi ellenzék részéről valóban csak gróf Esterházy Kázmér volt, a ki e czélből jött Bécsből, meghallván a készülóban lévő scandalumot; továbbá gróf Erdődy I. a kit felesége kényszerített erre azzal, hogy előbb elment a bálba ő később követte oda. A rendi ellenzék részéről ott voltak: Tarnóczy, Justh, Szintay, Egri, Ujhelyi, Kállay, Bükk, Szentiványi Ödön, Révay, Rakovszky (ezt felesége kényszeríté) és én, a hajdú-követek, a debreczeni követ, Házmán a budai stb.

A bál különben igen vígan folyt le, tele is volt eléggé s egy csöppet sem nélkülöztem a haute volée egy részének távollétét. Justh igen viccelt; kérdé, ha valamelyik követ feleségét, vagy egyetlen követ feleségét sem hívják meg, elmarad-e kedvünkért közülök csak egy is. «Sonderbar ich soll apprehendiren helfen solchen Leuten, die immer geringschätzend auf uns herabblicken.»

A főherczeg igen szíves házi gazda volt, majdnem mindekivel beszélgetett. Emmával két izben, velem szintén. Szalaynak *) elmondtam volt, hogy munkám harmadik kötetét itt szeretném bíraltatni, a censor azonban azt mondá, hogy a nádor ezt nem engedi meg, a collegiumhoz kell a munkát fölküldeni s hogy ennélfogva a főherczegtől audienciát akarok kérni. Szalay ezt megmondta a nádornak, a ki erre meghagyta neki, hogy ez iránt még elmenetele előtt készítsen rendeletet. Most a nádor maga mondá nekem, hogy már megtette a rendeletet.

A főherczeg a bál után négy órakor Bécsbe indult, Hardegg hadügyminiszter temetésére.

1848, február 24-dikén.

Még néhány szót a vasuti kérdésről.

Országgyűlés előtt Kossuth fő munkásságát képezé a vukovár-fiumei társaság összehozatala, a tervek fölvétele, s természetesen érdekében állott, hogy e társaságnak a kamatbiztosítást mielőbb megszerezze. Mint a rossz világ beszéli, azért, hogy az országgyűlés után e társaságnak igen jól fizetendő első tisztviselője legyen.

Tizenhatodikán volt az ülés. A kerületi ülésben akkor nap előadá, hogy jó volna, ha a szerémi és verőczei első köve-

*) Szalay István, a nádor magántitkára volt.

tek részt vennének a tanácskozásokban; mivel ők tárgyismerettel bírnak, osztassanak be a választmányba. Mi czélből történt ez? Azt lehet legalább gondolni, hogy félt attól, hogy kedvelt gyermeke kisebbségben marad. Hogy ez rendellenes és önkényes, bizonyos. Még eddig mindig választás útján juttatott valaki a választmányba; ő arrogálta magának legelőször a kinevezést.

Első nap általánosságban értekeztünk. Szó volt az egész vasúti rendszerről, az állami kölesön útján való építésről, a nemzetiségi tekintetből inkább ajánlható mohácsi vonalról stb. Semmi sem végeztetett.

A másnapi tanácskozásban csupán a társulati ajánlat egyes pontjai tárgyalattak, a vállalkozók küldöttei, Batthyány Kázmér, Weiss Bernát és a mérnök jelenlétében. Kossuth nem mint egyenes megbízott, de mint választmányi tag működött.

A harmadik ülésben általánosan tárgyalatott az egész ügy. Szemere is a vukovári vonal ellen nyilatkozott. Kossuth Széchenyinek beszédére hosszasan, imperative, szokott præceptor hangján felelt. Már előre is lehetett látni, hogy a vukovári vonal nem nyer többséget. Szemere egészen jól beszélt, magam is szorítottam, a mennyire tőlem kitelt. Kossuth emberei, mint Papszász, Hunkár, Cserna, Asztalos azt vitatták, hogy itt másról mint a vukovári vonalról tanácskozni sem lehet.

Huszonegyedikén, a negyedik ülésben, tizenegyen voltunk az általános rendszer és a pest-fiumei, úgy a mohácsi légrádi vonal mellett, csupán a mohácsi vonal mellett hárman, csupán a vukovári vonal mellett heten, a vukovári vonal tehát hét szavazattal kisebbségben maradt. Tarnóczy hevesen küzdött Kossuth ellen.

Ugyanekkor volt ismét összecsapás Kossuth és Sz. között a két szlavonai követ kinevezése miatt. Kossuth, hogy megmutassa, hogy ő nem többségszerzésből nevezte ki az említett urakat, azt mondá, hogy ha akart volna a vukovári vasútnak többséget szerezni, tehette volna a választmány első megválasztásakor, mivel eredetileg ő írta össze a választmány névsorát s azután írta alá pártja, ekkor tehát kizárhatta volna a választmányból akármelyiküket. Sz.-hez fordulva, mondá: «ha akarom, nem írom oda s akkor nem ül itt most köztünk». Ilyesmit okos pártfőnök még sohasem mondott.

Tegnap ismét választmányi ülés volt. Kossuth nem jelent meg, Sz. elég okos volt s azt mondta, ne tartsunk most ülést, várjuk meg, míg Kossuth jobb egészségben lesz, vagy ráér. Ezt azért teszi, mert ha Kossuth nélkül végezzünk, ő ellene lesz minden munkálkodásunknak s mert oly szerencsétlen helyzetben vagyunk, hogy a mit Kossuth ellenez, bizonyosan megbukik.

Eloszolván a többiek, Sz. engem, Tormássyt és Tarnóczyt kért, maradjunk egy kissé nála. Szokott jó modorával s vicezeivel beszélt nekünk eleget. Beszédjének veleje az volt, tartsunk vele s akadjon még néhány ember s még minden sikeresen bevégezhető ez országgyűlésen. A többek közt azt mondá: igen csalódik bárki, a ki azt hiszi, hogy a kancellária fogja a reformot keresztülvinni. Ez nem megy. A mit Bécsben főznek, annak igen nagy patika-ize van. Csalódik az is, a ki azt hiszi, hogy a reformot Batthyány Lajos vagy Kossuth fogják kivinni; ezek destructiv, nem alkotó elemek. Hanem néhány jóakarató, abnegatióval bíró, sikert őszintén óhajtó ember.

Ezután azt mondá, hogy vagy tíz-tizenöt ember akadjon, a kikkel ő értekezhetik s ezek erősen megállják ígéretöket, akkor minden jól mehet. Erre azt mondám: mind igaz, de nem akad ember s úgy is van.

Atyám tegnapelőtt, huszonkettedikén, érkezett meg. Nem közölt velem semmit a dolgok mélyebb állásáról. Úgy hiszem, hogy fönt inkább Olaszországgal vannak elfoglalva. E tárgyról beszélt némelyeket. Furesa időket élünk, a zavar és a reform utáni vágy a levegőben van, Olaszország, a francziák, Svájc, a bajorok zavarognak. Atyámnak Rothschild mondá, hogy Anglia nem nyugodt, csak annak látszik. A nagy tengeren a kisebb habok alig tűnnek föl.

Sina házakat vesz Bécsben, sok a pénze. Mindenki siet pénzét nála 3 és 3¹/₂ %-ra letenni. Az állampapírok hitele csökken, sőt Bécsben négy embert el is csíptek, mivel azt híresztelték, hogy a bankjegyek értéke leszáll.

A nádor ma ismét Bécsbe ment, hívta atyámat is, ő azonban fogfájása miatt nem mehetett.

Munkám három füzetét ma adtam nyomás alá.

A kaszinóba menvén, Tormássy mondá, hogy Batthyány Lajos és Kossuthék ismét új dolgokat készítenek elő. Hétfőn Kossuth indítványozni akarja, hogy kíséreltessék meg egy föl-

írat, melyben a fölség megkérendő, hogy adjon a többi tartománynak is alkotmányt. Ebben a tárgyban holnap lesz conferentia. A helyett, hogy a legkedvezőbb időt concessiók kivívására használnánk föl, készakarva rontunk el mindent.

Holnap elmegyek Széchenyihez és beszéllek vele ez iránt. Ideám ez: Ha én Sz.-nek volnék, magamhoz hívnám a főembereket s előadnám nekik, hogy ez ijesztésnek jó, más haszna nincs, de kárral és veszélylyel járhat. Beszéljenek róla, hogy megteszik. Neki azonban ígérjék meg, hogy nem teszik meg, ha az évenkénti országgyűlésre concessiót kapnak.

Én a kormány részére a legkedvezőbb eljárást a jelen zavart helyzetben ebben látnám: A városi kérdést egyezkedés útján áthajtani, rekrutákért az évenkénti országgyűlést Pesten megadni, május elejével az országgyűlést haza küldeni. Ezt elmondom holnap Sz.-nek.

Pest, 1848 márczius 1.

Pesten vagyok, hála Istennek. Szerencsésen lehoztam tegnap a gőzösön családomat. Ma éjjel utáni háromnegyed háromra erős és egészséges fiam született. Szegény Emmikém csak két óráig szenvedett. Hála Istennek, mind ő, mind a kis honpolgár jól érzik magokat.

Minthogy most vagy két hétig a politikai küzdelmek harcmezejétől távol leszek, csak a főntebb megszakadtakra vonatkozólag jegyzem meg röviden a következőket:

Széchenyinnél voltam s elmondám neki, a miről főntebb írtam, ő azonban nem ereszkedett mélyebben bele s azt mondá, hogy az egész hír alkalmasint inkább csak strata-gema.*)

*) Gróf Széchenyi István 1848 február 25-dikén a többek közt ezeket írta Tasner Antalnak: «Gondolja csak, mit talált Batthyány Lajos és Kossuth ismét ki. Ma nagy ellenzéki conferentia van; kettőt akarnak a jövő héten indítványozni: 1. Hogy az országgyűlés kérje ő felségét, többi népeinek is adni constitutiót. 2. Kérdeztetnék meg az osztrák kormány, jótáll-e, hogy a bécsi banknak jegyei nem kapnak cursust. Wenn man mit derlei Dingen drohen wollte, um Concessio-nen zu erhalten, à la bonheure; aber rein blos in die Luft, um zu hetzen stb. Übles zu wirken! Bizony ármányos conceptio. Én pedig úgy látom a dolgot, hogy most mindent ki lehetne vinni Bécsben; de

A conferentiát csakugyan megtarták. Az első nap Kossuth elmondá indítványát, melytől elállni nem fog, ha maga marad is. Az indítvány eredetileg nem terjedt tovább, mint hogy egy fölíratban a külpolitikát, különösen az olasz dolgokat érintsék s alkotmányt kérjenek a lombard-velencei királyság és a többi osztrák örökös tartományok számára. A conferentiában szokott modorával loyális színben igyekezett föltüntetni az indítványt (az ő dolga azután szokása szerint farkast csinálni a conferentiális bárányból). Ezután Madarász ugrott föl s azt mondá, hogy Kossuth nem marad maga, ő követi.

Különösen másnap, szombaton, huszonhatodikán, dolgozták meg az indítványt Szemere, Szentkirályi, Tormássy, Tomcsányi, Andrássy Gyula, Szabó, Tarnóczy, Justh, Kubinyi. A vége az lett, hogy Kossuth retirált.

Arra, a mi sokaknál fő argumentum volt, hogy ők nem veszik magokra a felelősség terhét, Kossuth azt mondá, ő magára veszi; de az elmulasztásnak s a fölírat által hitt jó következmények elmaradásának felelősségét ők vegyék magokra.

Elmenetelemkor azt hallám, hogy Kossuth e tárgyban ismét conferentiát akar tartani; talán más borítékban mégis kiadja kétheti munkáját.*)

Pozsony, 1848 márczius 8.

Megint oly hamar és váratlanul Pozsonyba jöttem. Okai: a nagyszerű európai események, a jelen országgyűlés által tett fölírat s az ez iránti tanácskozások.

ilyféle erőltetésekkel és indiscretiókkal alkalmasint elcsapnak.» (L. G. Sz. I. levelei III. k. 588. l.)

*) Báró Kemény Zsigmond *Forradalom után* című műve 125-dik lapján előadja, hogy a vukovár-fiumei vasút Széchenyi terve ellenében az országgyűlésen nem számíthatott többségre, hogy «a két terv már nyilvános pártzászlónak tekinték», s ezután így folytatja: «Kossuth tökéletesen belátta, hogy helyzetének megtartására nincs más eszköz, mint oly izgatási anyagot dobni a közönség közé, mely a támasztott mozgás általánossága miatt háttérbe szorítson minden más kérdést, és a politikai szenvedélyek légkörébe sodorván az embereket, mint Oberon sípja, ha megfuvatik, öreget és ifjat a hangok ereje által forgasson. Erre a lombardiai komoly elégtelenség és a IX. Pius neve alá takart szabadsági mozgalmak önként látszottak ajánlkozni.»

Harmadikán délután Eötvöshöz mentem.

Már az előtte való nap estéjén lehetett hallani, hogy Guizot leköszönt. Eötvösnél találtam a *Pesti Hírlap* egész szerkesztőségét; egy körben ült Eötvös, Trefort, Csengery, Kemény Dénes és Zsigmond. Trefort olvasta az *Allgemeine*ből a február huszonkettediki eseményeket. Mindnyájan a kaszinóba mentünk, ott is mindenféle hírek keringtek már, de a köztársaság kikiáltása senkinek sem volt eszében.

Negyedikén már mindenki tudta a dolgok állását, az *Allgemeine* is meghozta a forradalom bevégeztének hírért. Délután a gőzössel megjött a rendek által elfogadott fölirat, melyben felelős miniszterium kéretik. Ez események után szükségesnek tartottam azonnal feljönni Pozsonyba, hogy ha az országgyűlésnek nagyszerű kimenetele lenne, abban részt vehessek.

Pesten akkor nap nem váltott senki bankját.

6-dikán délelőtt ideérkezvén, azonnal ülésbe mentem. Itt mindent nyugodtabbnak találtam, mintsem gondoltam. Eötvösnek még a gőzösön mondtam: meglátja, hogy sokkal nyugodtabbak lesznek az emberek, mintsem gondoljuk, s hogy a felelős kormány életbeléptetése igen messze van. Jó, ha ez országgyűlésen évenkénti országgyűlést nyerünk Pesten, és a közmunkák s közpénztár kezelőire kimondatik a felelőség elve.

Ki van mondva a föliratban a felelős minisztérium, de még azok, a kik megszavazták, sem igen értik, s így nem is igen óhajtják. Az ily lépések készítik azonban elő a tárgyakat.

7-dikén Eötvös Bécsből haza jött. Beszéli, hogy a németekre Magyarország e fölirata végtelen befolyást gyakorolt. A kávéházakban olvassák nyakra-főre. Márczius 10-dikén jönnek össze az ausztriai rendek. Báró Dobblhofnak 7000 aláírással ellátott petitiót adtak át, hogy hasonló munkásságot folytasson. Azt hallottam, hogy indítványozni akarják a népek congressusát a monarchia közös ügyeire nézve. A nemesi rend a városi követeket a tanácskozásban azonnal szavazattal akarja fölruházni.

Nagy dolgok történtek, mint beszélik, Bajorországban is. Münchenben zavarognak; annyi bizonyos, hogy Berks minisztert elkergették; azt is beszélték, hogy a király leköszönt; ebben mennyi igaz, nem tudom; Baden, Württemberg megad-

ták a szabad sajtót, juryt, polgárörseréget. Úgy látszik, egész Németországban forrongás lesz.

Rémitő hatással voltak a párisi februáriusi napok az egész continensre.

Igen nagy figyelemmel olvasom a lapokat, különösen a francziákat.

Lamartine cselekvényei igen szépek. A Hôtel de Ville-ből való haza kísérése, a halálos büntetés eltörlése, a tiszta vallásos érzés fölébresztése, elragadó jelenetek. Vajon sikerülni fog-e e jeles költőnek, ki most nem írja, hanem csinálja a legújabb franczia forradalmat, a republicanus intézményeket a democratia, socialismus, communismusnak minden rendet fölzavaró vészes következményeitől megóvni? Egy-két hónap mulva összejön az assemblée constituante; a választási rend még nincs meghatározva; ha ezt jó alapra helyezik, még béke és rend lehet.

Jó jelnek látszik, hogy minden lap a külhatalmasságokkal való békét hirdeti és javasolja.

Midőn a provisorius kormány tagjai közt Louis Blanc, Marras, Marie és Albert neveit láttam, féltem, hogy a forradalom communistikus irányt vehet; jelenlegi cselekvényeik azonban még nem mutatnak erre. Sőt Cabet, a communisták feje, készségét nyilvánítá az együttműködésre. A nép számára föllállítandó nemzeti műhelyek segedelemnek látszanak csupán a munkát nem végezhető munkások számára. Az eszme nagy-szerű, okszerűen azonban csak úgy vihető ki, ha a napszám-bér olcsóbb lesz, mint a gyárosok által fizetett.

Sasku Károly jutott eszembe, a ki ez eszmével már tiz évvel ezelőtt foglalkozott.

Jellemző dolog, hogy a Faubourg-Saint-Germain lakói, a legitimitás hősei, a régi aristokratia szolgálatát ajánlták föl az új köztársaságnak, ők, kik 17 évig semmi szolgálatot nem fogadtak el az usurpatio alatt.

Beszélik, hogy Flahaut, franczia követ, midőn bucsúzásra ment Metternichhez, vádolta őt, hogy már két dynastia megbuktatásának ő az oka. Polignac úgy mint Guizot is egyenesen az ő tanácsára követték a reactionárius politikát; vigyázzon magára, hogy reactionárius politikájával ne legyen még egy harmadik dynastia megbukásának az oka.

Erre, mint mondják, Metternich, ki az utolsó időben

mindig ülni szokott, fölállt és azt mondá, hogy ő nem lesz gyáva a követett rendszert abbahagyni, «wenn es nicht anders geht, so muss man an der Bresche sterben»; az első concessióval megadatik a végső is, annak nincs azután határa.

Képzelem, mily nagy jelenleg Bécsben a forrongás, s a magas állású férfiaknak mennyi bajuk s gondjuk van.

Márczius nyolczadikán kaptam atyámtól levelet; ő még néhány napig Bécsben marad; én meg alkalmasint fölmegyek.

Pest, 1848 márczius 15.

Nagyszerű s meglepő eredményeket érünk, dolgok történnek, melyeket ezelőtt pár héttel még csak álmában sem gondolt senki. Mielőtt a folyó hó tizenharmadiki bécsi eseményekről itt kerengő híreket leírom, folytatom a napi események följegyzését.

Nyolczadikán éjjel a postával Bécsbe akartam menni, Kovách Lajos úti társul ajánlkozott. Estve a kaszinóban voltam, a hol nagyban folyt a játék. Nagy szél fújt s a Dunán a híd még nem állván, nem mehettünk át. Az út tehát másnap reggelre maradt.

Kilenczedikén a *Greifenstein*, most már *Pozsonyra* keresztelt gőzösön nyolczkor reggel elindultunk. Úti társaim voltak: Andrássy Gyula, Waldstein, Orczy Béla, Kovách Lajos, Károlyi Ede. Általában politikával foglalkoztunk. Szó volt a párisi eseményekről s a conservatív főrendi tagok nem ígértek nagy tartósságot az új viszonyoknak, veszedelmeseknek mondták azokat a birtokos osztályra nézve, a mely meg fog adóztatni a dolgozni nem akaró proletár osztály számára.

Szó volt a híres fölíratról és hogy mi lesz a következménye. Andrássy azt mondá, most az lenne az egyedüli czél-szerű, ha a kormány a concessiókat azonnal megadná, annyit, a mennyit csak lehet s ezután tartsa föl erélyesen a rendet és jogait. Kovách elővette a zsebében levő fölíratot s az egyes pontok mellé jegyzett magyarázatait olvasá; megmutatá, hogyan magyarázhatja a kormány, hogy a főbb pontok a kormány propositioiban már benne foglaltatnak, a felelősség kérdése később oldathatnék meg egészen, jelenleg például csak az országos pénztárra, a közmunkákra terjesztetnék ki. Az oly fontos kérdések, mint példának okáért a nemzeti őrsé-

reg idő folytával oldathatnának meg stb. Úgy látszott, e megoldás mindenkinek tetszett.

Fél négyre délután Bécsben megérkeztünk. Kovách Lajos velem együtt a *Vademberben* szállott meg. Atyám nem volt otthon. Elmentem egyet fordulni. Kazinczy Lajossal találkoztam.

Atyámmal együtt ebédeltem szobájában. Igen kedvetlen volt, mindentől kitetszett, hogy a reactionárius politika mellett vannak az emberek. Beszél az orosz szövetségről. Hogy tizenhárom millió aranyban megérkezett, hogy az orosz hadseregének egy részét ajánlja a fejedelemnek. Ebben bízva, maradnak a reactionárius politika mellett. Recrutát akarnak kérni. Ha nem adunk, justificálva van az orosz hadseregnek bevonulása. Ha adunk, azonnal széteszlatják az országgyűlést. Ebéd előtt volt a nádornál.

Említé, hogy egy nyomda el van zárva, abban nyomtatnak valamit.

Ebéd után Vilmánál voltam, azután elmentem a józsefvárosi színházba. A mellettem ülő német igen szabadon politizált velem, dicsérte Kossuthot, a föliratot; említé, mennyire örvendettek neki a németek s hogy a kávéházakban fölolvasták. Erre nézve atyám is mondá, hogy keresetmód néme-lyekre nézve, hogy a magyar lapokban terjedelmesebben közölt beszédeket lefordítják s fölolvasás után tányérban szedik a dijt.

Haza jöven, Kovách Lajos jegyét adták át; azt írta, szeretne velem még az nap beszélni. Fölmentem hozzá. Épen azt írta le, mit kellene a főrendeknek a föliratban mondaniok. Elbeszélte, hogy Széchenyit keresvén, megtudta, hogy a magyar dolgokra nézve titkos conferentiában van, mely a nádor elnökelete alatt az országbíró, tárnok, kanczellár, Zsedényi, Vay M. stb. részvételével tartatik.

Kihívatván Széchenyit, elmondá neki annak szükségét, hogy mentől előbb méltó concessiókat kell adni. Előadta, hogy a nyolczadiki ülés (a melyben Szentkirályi az eltávozott országbíróat kívánta perbe vétetni s Kossuth azt indítványozta, hogy mivel a főrendek a föliratot még nem vették föl, az elnökök pedig Pozsonyból eltávoztak, a felső tábla mellőzésével egy küldöttség vigye azt föl ő felségéhez, a mit Pázmándy akként módosított, hogy a felső házhoz küldendő üzenetben fejeztessék ki azon körülmény, hogy az országgyűlés elnökség

nélkül hagyatott) jele annak, hogy a dolgok mindig rosszabbra fognak fordulni. Ezután előadá már a gőzösön mutatott módosítványát s a fölratnak explicatóját. Erre Széchenyi kihívá Zsedényit. Mindkettőnek tetszett az egész. Bevitték a conferentiába. S a conferentia azzal végződött, hogy a Kovách indítványát elfogadták. Kovách legalább így beszélte el nekem. Örvendett, hogy minden ily jól ment. Mondám neki, adja az Isten, hogy mentől előbb tennének ilyes valamit.

Atyámhoz lementem, ott volt Kulmer; olvasták a nyolczadiki ülésről a relatiót.

Nemsokára aludni mentem.

Tizedikén semmi bővebbet nem hallottam. Szegény atyám elmondá aggodalmait a jövő iránt, félelmét a paraszt-lázadástól; tervezgette, hogy legjobb volna családostól nagy városba, példának okáért Bécsbe húzódni. Mondá, hogy kérte Apponyit, tegyen rendeletet, hogy Beregben vagy öt compania katonaság legyen, egy fél compania Lónyán, egy másik Somban. Beszédközben mondá, hogy provisoriumról álmadoznak s hogy ő megmondá nekik, hogy nem kapnak elég embert, kik azt effectuálnák. Kérdék tőle, hogy ő vidékünkön nem tenné-e meg? Egyenesen megmondá, hogy semmi áron. Úgy látszik, sok kellemetlensége volt; beszélt arról, hogy leteszi hivatalát.

Wodianer Móricznál voltam. Sokat beszélt a finczkri-zisről. András bátyámnál is voltam és Bóniséknál.

Mukival mentem ki a gőzökre, ott volt a tárnok és országbíró s több más főrendi tag. Esett az eső; a tárnokkal a pipázó szobába vonultunk.

Gy. sok mindenfélét összebeszél a franczia népről, a párisiakról, a mi az öreg urat igen mulattatá.

Pozsonyba érkezünkkor igen sok ember állt a Duna partján, többnyire ifjúság.

Az országbíró kabinjába vonult s nem jött ki mindjárt. Mint később hallám, az ifjúság ki akará fütyülni. Ő azonban már Bécsben telegraph útján értesítettett erről.

Akkor estve nem sok emberrel beszéltem.

Tizenegyedikén lejöttem Pestre, a hajón sok zsidó volt, azokkal pajkoskodott vagy tíz tagból álló magyar társaság. Földváry és Prodanovics voltak a hősök.

Hála Istennek, itthon mindnyájokat jó egészségben találtam, kivéve Bélát, a kit a hideg lelt.

Tizenkettedikén semmi nevezetes nem történt.

Tizenharmadikán sem, csak a Kazinczy-féle dologgal vesződtem.

Tizennegyedikén gőzösön ifjabb Ráday G. és ifjabb Bárczayt vittem a fonó-gyárba. Délután Pejacsevichet kerestem.

Tizenötödikén Stáhly reggel nyolcz-kilencz óra közt jött megnézni a betegeket; a tante-ot is kilelte a hideg. Stáhly mondá, hogy Bécsben nagy dolgok történtek, a császárt kényszerítették a kívánt concessiók aláírására. Bementek szobájába, stb.

Épen ebbe a könyvbe írtam be a datumot, mielőtt jött. Ekkor abbahagytam az írást s kimentem, hogy valami újat s bizonyosat halljak. Először is Pejacsevichhez mentem. Ő elbeszélte az eseményeket, úgy a mint Ecksteintől hallá, ki Vácznál a gőzösrre szállott s az azzal jöttektől hallhatá.

Nála jó ideig beszélgettünk; tizenegy óra felé elmentünk együtt a kaszinóba, hogy ott részletesebbet halljunk. Hajnik, a kaszinói igazgató, épen akkor fogott hozzá a történetek elbeszéléséhez.

Előadásának tartalma a következő:

A *Mária-Anna* gőzösön 1848, III/17.

A pesti nevezetes események gátoltak a történetek följegyzésében. Az események oly gyorsan követik egymást, hogy azokat följegyezni egyszerűen nincs idő. A gőzös azonban, mint látom, nem alkalmas hely az írásra. Pozsonyban pedig aligha érek rá.

Pozsony, 1848 márczius 20.

Az a nagy agitatio, a melyben élünk, akadályoztatott mindeddig a történeteknek és a rájuk vonatkozó megjegyzéseimnek leírásában. Annyit jegyezhetnék föl, hogy a könyv majdnem egészen betellenék.

Most már nem is írom bele az egyes eseményeket; ezeket a historia fogja följegyezni. Csak azon benyomásokat jegyzem föl, melyek bennem támadtak.

Tizenötödikén Hajnik lélekszakadva jött a kaszinóba s beszélt a bécsi híreket, a melyeket Bánfaytól, a tiszai társaság pénztárnokától hallott, a ki jelen volt a bécsi egész ese-

ménynél, midőn a diákok a Ständehausba mentek, midőn löttek rájuk, stb.

Végre azt beszélte, a mit már az utcán is beszéltek, hogy a pesti ifjúság és Kör csakugyan kifüggesztette a tizenkét pontból álló petitiót, ennek kinyomatását követelte Landerertől s ez engedett is. Erre nézve az előtte való napon hallottam Rádaynéttől, hogy a Kör bankettet s e petítio aláírását tervezte, de Klauzál, Nyáry tanácskozást tartottak s reábírták az ifjúságot az elhalasztásra.

Csodálatos azonban, hogy a bécsi dolgoknak ez első pesti következménye korántsem tekintetett oly igen nagy fontosságú dolognak; mindenki inkább a bécsi események után tudakozódott.

Trefort, Hajnik s többen mondák, hogy már most szükség a mozgalomba vegyülni, hogy az káros irányt ne vegyen. Trefort szükségesnek mondá, elősegíteni a fölfegyverkezést, hogy így a vásár alkalmával a közbiztonság föntartathassék,

Megvallom, megijedtem azon gondolattól, hogy e mozgás a föld népére is kiterjed s hogy anyám és testvéreim falun vannak. Közlém Treforttal azon gondolatot, hogy legjobb volna stafétát küldeni anyámnak s tudatni vele a dolgok állását, hogy ők is, ha csak lehet, Kassára vagy Munkácsra menének.

Délben ipam mondá, hogy a városi választókkal közöltetett a tizenkét pont.

Délután hallottam, hogy a pesti mozgalom, mely eleinte a diákoktól indult ki, a városházán a polgároktól elfogadtattott; hogy Almásy Móricz lejött, megmondani a híres föliratnak a főrendek által történt elfogadtatását, hogy tőle a Stancsics kibocsátását követelték, s kibocsátását követelni a nép egész nagy tömegben Budára tódult s onnan Stancsicsot nagy diadallal le is hozá.

Délután megírtam a stafétát anyámnak, föl is adtam a postára, a pesti eredményekről azonban nem szólottam bővebben, mivel ekkor még nem látszottak nekem igen nagyszerűeknek.

Az éj csöndes volt.

Tizenhatodikán reggel jókor Pejacevichhez mentem. Itt hallottam a pesti eseményeknek nagyszerű kifejlődését, Stancsics diadalát, a színházi zajos eseményeket. Kijövé-

Pejacsevichtől, találkoztam Szalpeckkel, ki Pozsonyból jött. Beszélte, hogy tizenötödikén küldöttség ment Pozsonyból Bécsbe; elmondá, hogy a kerületi ülésben az úrbéri viszonyok megszüntetése és a közös teherviselés akkor nap kimondattak.

Gyanítván, hogy Pozsonyban nagy események fognak történni, elhatározám, hogy másnap gőzössel fölmegegyek.

Később hallám, hogy a helytartótanács a sajtószabadságot megadta, ötszáz fegyvert az új gárdának adott s másnap Komáromból ezer puskát hozat le.

Délután Treforttal beszéltem; azt mondá, hogy a mozgás nagyszerű, valódi forradalom. Már déltől fogva én is föltevém a kokárdát, melyet minden ember, még a zsidók s az alsó néposztály is viselt.

Estve roppant kivilágítás volt, még a királyi palota is ki volt világítva. Az új nemzeti gárda patrouillozott.

Atyámat a gőzösnél vártam, de nem jött.

A kaszinóban hallám, hogy a bécsiek a küldöttséget nagy lelkesedéssel fogadták, ez az utczákon nekik beszédet tartott, hogy Istvánnak lovait kifogták s a kocsit behúzták a Burgba, hogy Bécsben ismét minden csöndesebb alakot vett s concessiókat fognak ők is, mi is nyerni.

Az éjjel még leveleket irtam Berczinek és Eötvösnek.

Szegény feleségem igen nehezen vált meg tőlem.

Tizenhetedikén a gőzösnön Ürményi, Kiss Pál, gróf Mikó voltak. Ezekon kívül Kovách Lajos, a kivel egy kabinetben háltam. Ebédnél érdekes beszélgetésem volt vele a monarchiáról és a democratiáról.

Komáromban hallottuk, hogy Batthyány valóban kineveztetett miniszterelnöknek, hogy társai Széchenyi, Kossuth és Deák.

Kováchesal azzal mulattuk magunkat, hogy a jövőben planizáltunk, a tárczákat osztogattuk gondolatban. Széchenyinek a financiákat adtuk. A szép holdvilágnál a földézetten sétálván, Kossuthról és Széchenyiről beszélünk. Alvás előtt arról beszélünk, nem vállalnánk-e el valamely ágazat vezetését a Széchenyi departementjában. Kovách azt mondá, hogy Széchenyi a tárcza elfogadása esetén engem okvetetlenül föl fog kérni. Kovách magának a bányászati osztályt választá.

Tizennyolczadikán reggel jókor megérkeztünk. Én azonnal Szántayhoz mentem, ő még aludt, fölkeltem, semmi külö-

nöset nem mondott, kivéven, hogy B. még nem alakította meg a miniszteriumot.

Azután elmentem Rádayhoz, hogy mondja el a miniszterelnöknek azon aggodalmakat, melyeket bennem Kovách gerjesztett, a kinek Klauzál azt mondá, hogy kérjük az országgyűlésnek azonnal való lejövetelét, mert különben a mozgalomnak többé ura nem lesz; a fő agitatorok, Jókai, Petőfi, Irinyi, Irányi, Vasvári, a diéta nullítására izgatnak; neki is, Nyárynak is nagy bajába kerül a mozgást visszatartani s beszélt ez öt embernek veszedelmes agitációjáról, a város lázas állapotáról, ez embereknek azon fenyegetődzéséről, hogy falura mennek agitálni, azon versről, melyet Petőfi a földesuraság ellen írt stb.

Ezután elmentem Eötvös Pepihez; már ekkor fél nyolcz lehetett. Fölkeltém, és elmondám neki a kilátásokat. Szegény, igen agitálnak látszott. Mondá, hogy már három éjjel alig aludt. Érintvén azt, vajon benne lesz-e a miniszteriumban, azt mondá egész búsan, bánja, hogy megházasodott, mert azok, kik most a miniszteriumban lesznek, fejökkel játszanak.

Elmondám neki az eseményeket, együtt reggeliztem vele, hamar felöltözködött, elvittem fiakkeremen Batthyányhoz, magam hazamentem, hogy Emmikének irjak. Ezután kilencz felé a gőzöshöz mentem, ott találtam Eötvöst, igen agitált képpel. (Megmondá-e B.-nak Szalay és Kemény azon ideáját, hogy Kossuthot, ki impraktikus miniszter lenne, legjobb volna a törvényjavaslatokat dolgozandó consulatesba tenni, mely római módra szerveztetnék?)

Ezután Rutkayhoz mentem, ki ott lakik, a hol a gőzösök állomása van; vártam a gőzöst, a mely, a mint hallók, a köd miatt késett annyi ideig. Itt elbeszéltem a jelenlevőknek (R.-n kívül Radvánszky és Szentkirályi bátyja voltak ott) a pesti eseményeket. Az öreg úr kéksavval akarta az öt agitatort megölni.

A promenade-on nagy izgatottságban jártak a követ urak, a legjobbat remélték s a pesti hírek nagyon meglepték és aggasztották őket.

Egy óraker kezdődött a nevezetes, valóban forradalmi ülés.

1848 márczius 24-dikén.

Még ez országgyűlés újabb korszakáról nem írtam föl semmit, pedig naponként, óráról-órára nagy és följegyzést érdemlő dolgok történtek. Az ülések azonban egymást követik, kerületi, országos, ismét kerületi, jókor délelőtt, késő délelőtt, délután, estve. És benne vagyunk mindnyájan a tűzben. Ekkor nyugodtan jegyezni a történeteket olyan föladat, mintha a katona, a ki ütközetben áll, fényesíteni akarná puskáját.

Csak röviden pótolom tehát a történeteket.

Tizennyolczadikán eltöröltük a szavazatok törvényes arányát, nincs megyei követ, minden egyes külön szavazattal bír. Nincs tehát utasítás. Nem vagyunk többé rendek. Szegény Stancsics, az országgyűlés előtt a népkönyvben ezt proponálta, akkor kinevették, még be is csukták szegényt. És most? Beteljesedett. Fogságából dicsőségesen kiszabadították, meglett jutalma. Ha visionarius, akkor igen jól előre látta a dolgokat. Mert valóban, a mint ez megtörtént, kimondatott azonnal az úrbéri örökváltság egyszerre való eszközlése, a papi tized ingyen leendő megszüntetése, ígervén a status, hogy majd idővel megfizeti, becsületével kezeskedik és kimondatott az általános közös teherviselés. Ezek igen szükséges dolgok s ha fáj is kissé, megérdemlette a nemesség.

E javaslatoknak ily hamar leendő elvégzésére, meg egy proclamatio kibocsátására mindnyájunkat a panique-nak bizonyos neme indított, melyet a mindenünnen jövő, nagyobb részt alaptalan hírek okoztak, sokaknál a Petőfi valóban veszett verse.

Senkinek sem jutott eszébe a törvényjavaslatokat bővebben megfontolni. Az én indítványomra mondatott ki, hogy a kárpótlásra jogositott földesúrnak adósságai a törvény további kárpótlási rendeletéig föl nem mondhatók. Azt hiszem, sok ember jól járt e szabálylyal, legalább uzsorát nem kénytelen fizetni.

Ott voltam, midőn estve e törvényjavaslatok elfogadtattak. Alig volt húsz-huszonöt főrend jelen; az asztalok végén, kivált a korlát ajtajánál egy kevés hallgatóság ült. Az egész tanácskozás, vagyis inkább jóváhagyás, a papoknak lemondása a resignationnak ólomhangján ment. A legnyugodtabban szólott Szécsen, valamint Lonovics. A többi papon látszott a fájdalom

a jövedelmök nagy részétől való megválása miatt, melyet a rémület a forradalom szellemétől csikart ki.

Még ekkor nap az általános hangulat, ha nem is volt vidám vagy örömteljes, de mégis nyugodt volt; némelyeknél persze igen rózsaszínű volt, másoknál meg komorabb.

Tizenkilenczedikén, nem sorolom elő, mi mindent tárgyaltunk, az föl lesz jegyezve a historia lapjain. Csak a hangulatot s egyesek viseletét.

Én bennem, megvallom, a komolyabb és tartósabb aggodalmak csak másnap ébredtek. Mukinál ebédeltem; erről beszéltünk késő estig. Az ő okoskodásai még inkább megerősítettek. Estve az öreg Benyovszkyval beszéltem s másokkal. Kezdek érezni a dolgok komolyságát s a veszélyt, a melybe az aristocrazia és a nemzetiség juthat.

KÓNYI MANÓ.

ELSŐ KERESZTÉNY TÉRÍTŐINK

NYELVÜNK, ÍRÁSUNK ÉS TÖRTÉNETÜNK TANÚBIZONYSÁGA
SZERINT.

Harmadik és utolsó közlemény. *)

IX.

Azonban az olasz térítőkről is áll az, a mit föntebb az olasz foglyokról bizonyítottam. Itt is az oroszlánrészt a földrajzi helyzet, a történet, írásunk és nyelvünk egyhangúlag a velencevidékieknek ítélik oda. Velence vidékén most sem értem csak magát Velenczét és szoros környékét, hanem az egész területet, melyen kisebb-nagyobb különbséggel a velencei nyelvjárást beszélték már kereszténységre térésünk előtt is és beszélik mind máig. Ide esik Dalmácia, Fiume, Istria, Triest, a hajdani Friaul déli része, a lagunák szigetei, Velence és a velencei szárazföld egész az Adige folyóig. Hogy e terület valamennyi olasz lakta rész közül legközelebb esik hozzánk, arra csak utalnom kell. Szent István tehát legkönnyebben és leghamarább innen szerezhetett papokat. Csak az a kérdés támad, hogy lehetséges és tanácsos volt-e innen szerezni. Volt-e itt akkora papság, hogy tetemes számmal még Magyarországnak is adhatott? Erre könnyű a válasz. E területen voltak Rómán kívül a legrégebb nyugoti egyházak; nem együk büszkén a kereszténység első századáig vitte föl eredetét. A kereszténység itt már közel ezer éves volt. Sehol sem dicse-

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 230. és 231. számaiban.

kedhettek a területhez képest annyi egyházzal és monostorral, annyi pappal és szerzetessel, mint itt. Szent István idejében e sűrűn lakott, de Magyarországhoz mérve igen kis terület legalább huszonöt püspökséget számlált, köztük egy patriarchatust és két érsekséget. Csak a lagunák híveit is a gradoi patriarcha főhatósága alatt hat püspök kormányozta, kiknek székhelyei Caprule (Caorle), Eraclia (Cittànuova), Equilio (Jesolo), Torcello, Olivolo (Castello) és Malamocco voltak. Istriában is hét püspökség volt Triest, Capo d'Istria, Emonia (Cittànuova), Parenzo, Cissa (később Rovigno), Pola és Pedena székhelyekkel. Ezek is mind a gradoi patriarchának voltak alárendelve. Dalmáciában a spalatói érsek főhatósága alatt a ragusai érsek és négy püspök állott Veglia és Arbe szigetén, Zarában és Trauban. Mióta Dalmácia a velencei dogét, II. Orseolo Pétert, 1000-ben elismerte hercegének, akarva nem akarva a dalmáciai főpapok is meghajoltak a velencei egyház feje, a gradoi patriarcha előtt. A velencei szárazföld püspökei, mint a padovai, trevisoi, bellunoi, cenedai stb. az aquilejai patriarcha főhatósága alá tartoztak és így mind a mellett, hogy szintén a velencei nyelvterületre esnek, kérdésünknel mégsem vehetők számba, mivel az aquilejai patriarcha hatalmas német hűbéres volt, a kitől Szent István veszély nélkül nem kívánhatott térítőket. Egyébiránt a gradoi patriarcha és suffraganeusai ügyis elég bőven elláthatták világi papokkal is szerzetesekkel is, hogy az aquilejai patriarchára különben se szoruljon. A velencei nyelvterület tehát még e megszorítással is csakugyan elegendő térítőt tudott szolgáltatni Magyarországnak.

Hogy tanácsos is volt innen szerezni térítőket, azt igazolja Velenczének és Magyarországnak helyzete és egymáshoz való viszonya. Velence és Magyarország e korban nagyon egymásra voltak utalva. A keleti és nyugoti császárság közé ékelve, mindkettőnek féltékenyen kellett őriznie függetlenségét. Csak ridegen állva árthattak volna egymásnak, szövetkezve a tengeri és szárazföldi hatalom egymást kiegészítette és támogatta. Se Velenczének nem kellett tartania Magyarországtól, se Magyarországnak Velenczétől. Így minden aggodalom, minden veszély nélkül kereshették és elfogadhatták egymás segítségét. Hogy a két államnak mily hasonló volt a helyzete, az kitűnik abból, mennyire megegyezik a két államfő eljárása a két hatalmas császárral szemben, mennyire egyenlők

az eszközök, melyekkel függetlenségüket biztosítani törekcszenek. II. Orseolo Péter is Szent István is gondosan ápolja a jó viszonyt mind a keleti, mind a nyugoti császárral; de a mellett nagyon óvatosan kerüli nemcsak azt, a mi alárendelt helyzetbe juttathatná, hanem az alárendelésnek vagy alárendeltségnek még a színét is. Rokonsági összeköttetéssel, baráti jó szolgálattal, szívességekkel, ajándékokkal és kedveskedésekkel nyerik meg és tartják fenn a két császár jóindulatát. Péter 1002-ben hajóhadával Apuliába siet, hogy segítséget vigyen a görögöknek, kiket a szaraczenusok Bariban kemény ostrom alá fogtak, és három napi, tengeren és szárazon vívott véres csata után megszabadítja őket rettentő ellenségüktől.*) Azért II. Basilius görög császár, hogy háláját méltóan kifejezze, Péter legidősebb fiát és dogetársát, Jánost, Konstantinápolyba kérlette és ott abban a kiváló kegyben részesítette, hogy nejeül adta neki Máriát, egyik testvérhuga és Argiropulus előkelő patricius leányát.**) Így rokonságba jutott Péter a keleti császárral és ez úton egyszersmind a nyugotival is. III. Ottó ugyan, kinek anyja, Theophano, szintén testvérhuga volt Basiliusnak, már akkor nem élt, de utódja, II. Henrik, mint tudjuk, Ottónak másod-unokabátyja volt. Ez által Péter még Szent Istvánnal, II. Henrik sógorával is távoli rokonságba jutott. De Péter már előbb legalább lelki rokonságot kötött III. Ottóval, harmadik fia, Péter útján, kinek Ottó Veronában 996 tavaszán bérmaatyja lett és bérmanévül a saját nevét adatta.†) Péternek e fia ezentúl a Velenczében különben szokatlan Ottó nevet viselte és III. Ottó Pétert mindig kedves komájának nevezte. Hasonlóképen II. Henrik is 1004-ben szintén Veronában bérmaaltatta Péternek ötödik, csodaszépségű legifjabb fiát,††) kinek talán Domonkos volt a neve és ki bérmaláskor szintén bérmaatyjáról valószínűleg a Henrik nevet kapta. Abban a korban, mit

*) *Johannis Diaconi Chronicon Venetum* (Monticolo: *Chronache Veneziane* vol. I. pag. 165—167.).

***) *Joh. Diac. Chron. Ven.* (Monticolo I. 167—169.).

†) L. a 382. l. 2. jegyzetét.

††) «Cui» (t. i. II. Henriknek) «*Petrus etiam Veneticorum dux in predicta urbe*» (Veronába) «*suum natum mire pulchritudinis puerulum, prece sua permotus, honorifice delegavit, quem crismatis divo liquore ex more fecit linire, patri obtime muneratum remisit.*» *Joh. Diac. Chron. Ven.* (Monticolo I. 167.).

nem szükségtelen megjegyeznünk, a komaságnak alig volt csekélyebb jelentősége a rokonságnál. De nem sorolom föl mind a részleteket, melyek mutatják, mily nagy gondja volt Péternek arra, hogy folyton szője és föntartsa a jó viszonyt mind a keleti, mind a nyugoti császárral.

Egészen hasonlóan cselekszik Szent István. A nyugoti császárokkal való rokonsága már említve volt. Azt is csak érintem, hogy sógorával, II. Henrikkel, mennyi szívességet tett. Támogatta a bambergi püspökség alapításában, kibékítette öcscsével és ismételve segítette a lengyel Boleszló ellen. De kereste a jó viszonyt a keleti császárokkal is. «Nem hagyta jötevő adomány nélkül magát a császári várost, Konstantinápolyt sem, melynek egy csodálatos művi egyházat ajándékozott, minden hozzá tartozandóval együtt.»*) Egy újabban előkerült adat azt is kétségtelenné teszi, hogy István II. Basiliussal, a «bolgárölő» görög császárral szövetségben állott és őt derekasán segítette a bolgárok legyőzésében.***) A míg a rokonság, komaság és barátság tartott, nem is érintette egyik császár sem akár Velenczének, akár Magyarországnak függetlenségét. Nyugaton azonban 1024-ben, II. Henrik halálával megszűnt a rokonság és a frank II. Konrád azonnal leigázta volna Velenczét is Magyarországot is. Nem rajta múlt, hogy nem sikerült. Nem csoda tehát, ha az egészen hasonló helyzetű, egymás támogatására nagyon rászoruló két állam közt függetlenségének megóvása végett szövetség fejlődött. Bajos volna megmondani, hogy ki kereste jobban e szövetséget, Orseolo Péter-e, vagy István. Annyi bizonyos, hogy mind a kettőre nézve nagyon kívánatos volt. Péternek bizonyára nem tetszett közömbösnek, hogy István II. Henriknek sógora; nyilván nem kerülték el figyelmét Velenczének kereskedelmi érdekei sem.***) De Istvánnak is becses volt Péternek a görög

*) «Ipsam quoque regiam urbem Constantinopolim beneficiorum munere non priuauit; in qua ecclesiam mirifici operis omnibus necessariis suis donauit.» Hartvici *Vita b. reg Stephani* 14. és *Legenda maior* 11. (Florianus: *Hist. Hung. font. domest.* I. 50. és 20—21.).

***) Marczali a Szilágyi szerkesztette magyar történet I. köt. 295—296. l.

***) Velence és Magyarország közt már régibb kereskedelmi összeköttetések voltak, például rabszolgák, só és termékek kivitelére, valamint keleti árúk és ipari készítmények behozatalára. A rabszolga-

császárral való közel rokonsága és még becesebb az, hogy Péter legjobb segítsége lehetett népének kereszténynyé tételében, a nélkül hogy akár egyházának, akár országának függetlenségét legkevésbé is veszélyeztetné. Mennyire óhajtották, hogy barátságuk mennél szorosabb és mennél állandóbb legyen, mutatja az, hogy családi köteléssel erősítették meg Péter fia és utódja, Orseolo Ottó nőül vette Szent István testvérhugát. Gondolható-e, hogy Péter és utána Ottó ne támogatták volna Istvánt az ő nagy munkájában, melynek végrehajtására a legjobb eszközökkel rendelkeztek? Velenczének volt önálló egyháza, Grado szigetén saját patriarchája, számos püspöke és nagy művelt papsága. E mellett a viszony a két állam és a két államfő közt olyan, hogy István, ha valahonnan, Velenczétől kérhetett és Velenczétől fogadhatott el térítőket a kereszténység és műveltség áldásában részesítendő magyar népe számára.

A velencei doge igen nagy jogokat gyakorolt egyházában, a melyeknek másai, ha nem is egész azonos módon, a magyar király apostoli jogaiban találhatók. Szent István előtt jó példa állott, midőn a maga egyházában hasonló szabad intézkedést szerzett a pápától. Nem ártana, ha történetíróink a két egyház szervezetét egyszer részletesen összevetnék. Magam ezúttal nem tehetem, mivel messze terelne tárgyamtól. A velencei papság élén, mint már többször említve volt, a gradoi patriarcha állott. Ezt a papság és a nép szabadon választhatta, de csak akkor szentelheték föl suffraganeusai és csak azután kaphatta Rómából a palliumot, ha a doge inve-

kereskedést a keresztény foglyokról szólva említettem. A keleti árúk szállításáról l. Dümmler: *Gesch. d. Ostfränk. Reiches* III. köt. 2. kiad. 4—5. l. Manzano egy jegyzetben, melyet a 931. évhez csatol, így szól: «Inoltre prendeano» (t. i. a velenceiek) «in appalto le gabelle d'altri paesi, per poterne svantaggiare i loro emuli; trassero a sè tutte le saline del litorale, o cavendole proprio conto, o rilevandone il prodotto, come facevano del sal minerale di Germania, e Croazia; costrinsero un re di Ungheria a chiuder le sue, e punivano rigorosamente chi usasse sal forestiere.» Co. Francesco di Manzano: *Annali del Friuli*. Vol. I. (Udine, 1858) pag. 352. Hogy a Magyarországra vonatkozó hihetetlen dolgot Manzano honnan vette, nem tudom. A kire a velencei kereskedelemről szólva általánosságban hivatkozik, Cantünál sem calálni nyomát.

stíálta. *) De magára a választásra is igen nagy hatása volt a dogénak; így történt aztán, hogy a szabadon választott gradói patriarcha a dogénak rendesen vagy fia, vagy testvére, vagy más igen közel rokona volt. Egyházi zsinatot tartani és praelatusokat választani egyáltalában csak a doge meghagyására lehetett. **) A velencei papság különben is nagyon függött a dogétól, a mi Dandolo figyelmeztetéséből is látszik †) és egyenesen jurisdictionjának volt alávetve, a mint hogy parancsának és tilalmának tartozott engedelmesskedni. ††) Sőt Dandolo, a ki 1343-ban lett doge, régi oklevelekben, mint kancellárja, Beni-

*) «Tocius Venetie nec non Hystrie Gradensem ecclesiam metropolim vobis ordinamus; eiusdem vero presulis electionem clero et populo liberam faciendi tribuimus facultatem. Prefate pretere regio- nis duci post factam electionem investicionis potestatem committimus, qua ab ipso duce accepta, eiusdem suffraganeis consecrandi licenciam concedimus. Quibus expletis, ad huius sancte Romane ecclesie sedem ad pallii benedictionem suscipiendam properare iniungimus.» *Chronicon Gradense* (Monticolo: *Cronache Veneziane* I. 39—40.).

**) «Ejusque» (t. i. ducis) «jussione Clericorum Concilia, et electiones Prælaturarum a Clero et Populo debeant inchoare, et electi ab eo investitionem suscipere, et ejus mandato intronizari.» Andree Danduli *Chronicon*, lib. VII. cap. 1. (Muratori: *Rerum Italicarum scriptores*, tom. XII. col. 127 BC.)

†) «Consideret ergo Clericorum cœtus Ducalis Throni auctoritatem et eminentiam venerandam, absque quibus dignitatum spiritualium electio fieri non potest, et ipsis electis administratio inhibetur, donec investiti a Duce fuerint, et ipsis investitis suarum Ecclesiarum translatio, et immobilium alienatio, sunt prohibita: et sint amodo sua jurisdictione contenti, nec temporalia jura invadere ambitiose perquirant.» Danduli *Chronicon*, lib. IX. cap. 11. (Muratori: *Rer. Ital. script.* XII. col. 262 BC.)

††) «Dux» (Angelo Partiziacó) «etiam cum Justiniano filio suo Consortium Monachorum degentium in Sancto Servulo, supplicante Joanne Abbate, ad Ecclesiam Sancti Hilarii in finibus Rivoalti positam, per Privilegium perpetuo transmavit: per quod Venetorum confinia notorie demonstrantur, et Ducalis jurisdictio super Clericos evidentissime probatur.» Danduli *Chron.* lib. VIII. cap. 1. (Muratori: *Rer. Ital. script.* XII. col. 165 C). Sz. Hilarius monostorának alapító levelében egy hely, mely Dandolo szavait legjobban igazolja, így szól: «Iterum ergo placuit nobis *interdicere nostrae Gradensis sedis Patriarchis, sive nostris Rivoaltensis sedis Episcopis*, ut nullum ex vobis invitis ad Concilium trahere audeant, nec ullam angariam, vel prandia, aut exenia a vobis requirere liceat aliqua, sed absque omni molestia, vel quæstione liceat vobis regulari lege vivere.» Dandolo u. o. (Muratori id. h. col. 167 A).

tendi de Ravagnani írja, azt találta, hogy a dogék a praelatosoknak nemcsak investálása, hanem választása és megerősítése jogát is bírták, és hogy tőlük azonfölül, mint a világiaktól, hűségesküt követeltek.*) Ezt megerősíti Johannes Diaconus, a ki egyenesen azt mondja, hogy az első olivoi püspököt maga a doge rendelte.***) A velencei egyháznak a doge a szó teljes értelmében patronusa volt.***) Így akár a velencei papság nagy számát és műveltségét, akár a doge egyházi hatalmát tekintjük, sem II. Orseolo Péter, sem Orseolo Ottó, az mint atyai barátja, ez mint sógora Szent Istvánnak, nem volt kénytelen a magyar nép térítését csupán jóindulattal nézni és pusztán jámbor óhajtasokkal kísérni, hanem a leghathatóságban támogathatta, mivel nagyszámú alkalmas papsága volt és mivel e papsággal valóban rendelkezett is. A doge kívánságára a gradoi patriarcha bizonyára készségesen teremtett egyháztartományának minden részéből térítőket, hogy Szent Istvánnak segítségére legyenek.

X.

Nem hiszem, hogy tévednék, mikor kereszténységre térésünk történetében a gradoi patriarchának igen fontos részt

*) «Ipse ut inter cetera, sic in servandis, et ampliandis juribus, et honoribus Patriæ curiosus, crebro perquirens, unde Investitura illa, quam a Duce percipiunt Ducatus Venetiarum Prælati, sumsisset exordium, copertum habuit antiquissimis monumentis, Duces Venetiarum olim ex longæva consuetudine, ne dum hujus Investituræ, sed Electionis etiam, et Confirmationis Prælatorum, a quibus insuper de fidelitate, ut a ceteris Laicis, consueverunt juramentum exigere usque ad tempora Petri Polani Ducis, prærogativam plurimam habuisse». Epistola Domini Benitendi de Ravagnanis (Muratori: *Rer. Ital. Script.* XII. 10.).

**) «Undecimo sui ducatus anno apud Olivolensem insulam apostolica auctoritate novum episcopatum fore decrevit, in quo quendam clericum, Obelliebatum nomine, *episcopum ordinavit*». Joh. Diac. *Chron. Ven.* (Monticolo: *Cronache Veneziane* I. 98—99.).

***) I. Orseolo Péter így inti fiát: «Novi, fili mi, proculdubio, quia Ducem te constituent, et prosperabis. *Tu tantummodo satage, ut et ecclesiis Christi sua jura conserves, et erga subditos alicujus amore vel odio a justitia non declines*». Petri Damiani *Vita s. Romualdi* 14. (Mabillon: *Acta sanct. ord. s. Bened. Sæc. VI. p. I. pag. 253.*)

tulajdonítok. Már a keresztény foglyok is, kik a pogányságot gyöngítve, a rendszeres térítésnek útját egyengették, legtöbbször a gradói patriarcha egyházi és világi hívei közül valók voltak. De a geographiai, műveltségtörténeti és politikai tekintetek, valamint régi olasz jövevényszavaink és különösen régi latin kiejtésünk nagyon világosan a mellett szólanak, hogy hivatásos térítőink is legnagyobb számmal szintén innen kerültek. Így mindenből következik, hogy térítésünk nem történhetett a gradói patriarcha tudta és támogatása nélkül. Hogy ez egyházfejedelem állását és hozzánk való viszonyát egész világosan lássuk, mélyen vissza kellene nyúlnunk a múltba. De mint-hogy ez nagy kitérőt okozna, szükségből a legfontosabb adatokra szorítkozom. Velenczén valamikor nem csupán a lagunák szigeteit értették, hanem eredetileg inkább az ezeket környékező szárazföldet, Pannonia határaitól egész az Adda folyóig.*) Ez egyházi tekintetben még akkor is úgy volt, mikor a szárazföldi Velenceze (Prima Venetia) már pusztán történelmi fogalommal halványult és csak mint Sziget-Velenczének (Secunda Venetia) anyaországa élt a tanultak emlékezetében. A húsz püspök közt, kik az 579-ben Gradoban tartott zsinaton «az egész velencei és istriai tartományból» jelen voltak és a határozatokat aláírták, ott találjuk az oderzoi, tiburniai (Noricum), padovai, cillyi, concordiai, zuglioi (Friaul), veronai, sebeni (Secunda Rhætia), trentoi, scarabantiai (Noricum) és feltrei püspököt is.***) Az egyházi Velenceze tehát csakugyan Pannoniától az Adda folyóig terjedt. Ez egyházi tartománynak az istriaival egyetemben eredetileg az aquilejai patriarcha volt a metropolitája. Csakhogy az aquilejai patriarcha valóságilag csak az V. század közepéig volt aquilejai. A hajdan oly erős Aquileja ugyanis a mondott időtől kezdve többé nem volt biztonságban, minthogy egymásután dúlták, égették és fosztogat-

*) «Venetia enim non solum in paucis insulis, quas nunc Venetias dicimus, constat, sed eius terminus a Pannoniæ finibus usque Aduum fluvium protelatur». Pauli Diaconi *Historia Langobardorum*, lib. II. cap. 14. (*Mon. Germ. hist. Script. rer. Langob. et Ital.* Hannoveræ, 1878. pag. 81.). Ugyanígy szól a *Cronica de singulis patriarchis Nove Aquileie* (Monticolo: *Cronache Veneziane* I. 5.) és Johannes Diaconus (Monticolo u. o. 59.).

**) *Cronica de singulis patriarchis Nove Aquileie* (Monticolo: I. 7.—8.) és *Chronicon Gradense* (Monticolo: I. 49—50.).

ták a húnok, gótok és más berontó népek. Ilyenkor az aquilejai egyházfők mindig délre, a már régebben benépesített és 410 óta erős várral biztosított Grado szigetére menekültek, ahol Macedonius patriarcha (539—557) sz. János evangelista egyházát is alapította. Midőn tehát 568-ban a félelmes longobárdok közeledtek, Paulinus*) patriarcha (557—569) az újra fenyegetett Aquilejából papságával és híveivel végleg Gradoba költözött, elvívén magával oda Aquilejának egyházi kincseit és szent ereklyéit is. Paulinus utódjai már állandóan Gradoból kormányozták az aquilejai egyháztartományt. Gradót el is nevezték Új-Aquilejának (Nova Aquileia) és a főntebb említett tartományi zsinaton megerősítették, hogy a gradói egyház, mint az aquilejainak törvényes folytatója, az egész velencei és istriai egyháztartománynak feje és metropolisa. Így az aquilejai patriarchiából egészen gradói lett. Ez állapot 607-ig tartott, a mikor a patriarchatus egyházi és politikai okokból hirtelen ketté vált.

A VI. század közepén vita támadt, hogy Theodorus mopsuestiai (ciliciai), Theodoretus cyrusi (syriai) és Ibas edessai püspökök, kiket a Chalcedonban 451-ben tartott IV. egyetemes zsinat három határozatban (fejezetben) igazhitűeknek jelentett ki, nem leledzettek-e mégis a nestoriánus eretnység bűnében. Ez a három fejezet (tria capitula) vitája és főképp ennek eldöntésére hívatta egybe Justinianus császár 553-ban a második konstantinápolyi vagy ötödik egyetemes zsinatot, mely a chalcedoni zsinatnak említett három fejezetét elvetette és Theodorust Theodoretussal és Ibassal együtt nestoriánus hæretikusnak bélyegezte. Az aquilejai vagyis inkább gradói patriarchák azonban egész egyháztartományuk püspökeivel, papságával és világi híveivel együtt a három fejezethez ragaszkodtak és az ötödik egyetemes zsinatot nem ismerték el. E miatt II. Pelagius pápa Illés patriarchához (571—586), hogy a schisma elhagyására bírja, több levelet intézett,**) de eredménytelenül. Illés utódját, Severus patriarchát (586—607) Smaragdus ravennai exarcha oly módon iparkodott eltéríteni a schismától, hogy három istriai suffraganeusával: Severus

*) A krónikákban Paulus, de az oklevelekben Paulinus a neve.

***) Jaffé: *Regesta pontificum Romanorum*. I. kót. 2. kiad. (Lipsiæ, 1885) 1054., 1055. és 1056. sz. (138—139. l.).

triesti, János parenzoi és Vindemius cissai püspökkel egyetemben Ravennába huzcolta és ott sok hónapig sanyarú fogságban tartotta. A patriarcha és fogolytársai végre megtörve csakugyan megtagadták a három fejezetet, de minthogy hazatérve e miatt nemcsak a papság, hanem a nép is elfordult tőlük, mindnyájan ismét visszapártoltak a schismához.*) Severus patriarchát is levéllel kereste meg a pápa, I. vagy Nagy Gergely,**) ki 590-ben követte II. Pelagiust; de Severus már hívei miatt sem volt hajlandó az ötödik egvetemes zsinatot elismerni. Azért a pápa más utat választott és Severus suffraganeusait iparkodott megnyerni. Így aztán nyájasságával és bölcseségével sikerült is elérnie annyit, hogy a püspökök közül lassan-lassan többen mégis elfordultak schismaticus patriarchájoktól. Meghasonlott a papsággal együtt a nép is és mind sűrűbben elfogadva az orthodox tanítást, le kezdett mondani a három fejezetről.

Ily viszonyok közt, midőn Severus 607-ben meghalt, a gradoi papság és nép a ravennai exarcha ösztönzésére az orthodox Candidianust (607—612) választotta patriarchává. Ebbe azonban a három fejezet hívei nem nyugodtak bele, különösen hogy a longobárdok, miután elfoglalták a velencei szárazföld legtöbb helyét és Aquileját ismét helyreállították, föl szerették volna újítani a régi patriarchai széket is. Az elégedetlenek tehát Agilulf longobárd király és Gisulf friauli herezeg kívánatára az orthodox Candidianus ellenében megválasztották a schismaticus János apátot (607—619), székhelyéül a régi Aquileját jelölve ki. Azon diöcesisek püspökei, melyek az 579-ben tartott gradoi zsinat által megállapított egyháztartományt alkották, két pártra szakadtak; a déliek a gradoi Candidianus, az éjszakiak az aquilejai János mellé állottak. Így a patriarchatus ketté vált, orthodox patriarchával Gradoban és schismaticussal a régi székhelyen: Aquilejában, vagy a hogy Gradonak

*) Pauli Diaconi *Historia Langobardorum*, lib. III. cap. 26. (*Mon. Germ. hist. Script. rer. Langob. et Ital.* pag. 105—107.) és Johannis Diaconi *Chronicon Venetum* (Monticolo: *Cron. Venet.* I. 74—75.).

**) Cipolla: *Fonti editate della storia della regione veneta dalla caduta dell' impero romano sino alla fine del secolo X.* (*Monumenti storici* pubblicati dall R. Deputazione veneta sopra gli studi di storia patria. *Miscellanea*, vol. II. pag. 105.).

Új-Aquileja nevével szemben nevezték, Ó-Aquilejában (Vetus Aquileia). Ettől fogva mindig két patriarcha volt, még azután is, mikor az aquilejai patriarchák, a 698-ban Aquilejában tartott zsinat óta, már rég elállottak a schismától. A harcok, melyek a két patriarcha közt az illetékesség miatt folytak, még sok századig tartottak. Az aquilejai patriarcha a gradoit, ez meg amazt tekintette és állította bitorlónak. A támadó és erőszakoskodó mindvégig az aquilejai patriarcha volt. Ismételt pápai rendeletek és zsinati határozatok sem szüntethették meg az ellenségeskedéseket, mivel a kérdés az egyházi térről csakhamar a politikaira tért át. Az aquilejai patriarcha mögött Felső-Olaszországnak váltakozó urai, a gradoi mögött pedig a VII. század végétől kezdve a velencei dogék állottak. Se azok, se ezek nem tűrhették, hogy püspökeik más uralkodónak engedelmeskedő patriarcha hatósága alatt álljanak, másrészt azonban patriarchájuk útján szerettek volna más országok ügyeire befolyást gyakorolni.

Kettéváláskor az aquilejai patriarcha magához ragadta a velencei egyháztartomány szárazföldi püspökségeit, a szigeti és istriaiak a gradoi patriarchának maradtak. E fölosztás nem volt valami határozott megállapodásnak eredménye, hanem úgy esett, a hogy a patriarchatus természet szerint szétbomlott. Elvben mind a két patriarcha jogot tartott az egész velencei és istriai egyháztartományra. Csak a 731-ben tartott lateráni zsinaton állapították meg határozottan, hogy a gradoi patriarchatusnak suffraganeusai Istria és a velencei szigetek püspökei, az aquilejai patriarchatushoz pedig az olasz szárazföld püspökségei tartoznak egész a Mincio folyóig.*) Mind a mellett a béke azután sem állott helyre. Az Eris-alma különösen Istria volt, mely politikai tekintetben is folyton két úr között ingadozott. Ennek püspökeit az aquilejai patriarcha a lateráni zsinat határozata ellenére magához vonta. Azért III. István pápa 770-ben kénytelen volt ráparancsolni az istriai püspökökre, hogy engedelmeskedjenek a gradoi patriarchának, kit törvényes metropolitájuknak tartoznak elismerni. A levélben, melyet ugyanez időben János gradoi pat-

*) Jaffé: *Reg. pontific. Rom.* I. köt. 2. kiad. 2234. sz. (258. l.) és Cipolla: *Fonti edite* 53. sz. (109. l.).

riarchához intézett,*) azt mondja a pápa, hogy a rómaiakkal, frankokkal és longobardokkal kötött egyezségben az istriai diöcesisek Velenczéhez vannak kapcsolva és vele közös egyháztartományban egyesítve. De a harez ezután is meg-megújult és Maxentius aquilejai patriarcha (810?—837?) esellel elérte, hogy a Mantovában 827-ben tartott püspöki zsinat Istriát neki ítélte. Ezzel azonban a dolognak épen nem szakadt vége; Istriának egyházi helyzete továbbra is bizonytalan maradt. De mellőzöm a sok villongást és csak azt említem meg, hogy Candiano IV. Vitális gradoi patriarcha ép abban az időben, mely reánk nézve legfontosabb, II. Szilveszter (999—1003) és IV. Sergius (1009—1012) pápától újra és ismételve megkapta a metropolitánus jogot nemcsak a velencei ducatus püspökségei fölött, melyek mindig az ő és elődjei hatósága alatt állottak, hanem az istriai püspökségek fölött is.***) Ezt azért szükséges kiemelni, mivel sok jeltől azt kell következtetnünk, hogy térítőinknek jelentékeny része épen Istriából való volt, a mi lehetetlen volna, ha az istriai püspökök ez időben az aquilejai patriarcha hatósága alá tartoztak.

Az aquilejai patriarcha ugyanis a longobardok, frankok és németek szolgálatában mindig inkább harezos volt mint pap, inkább világi főúr, mint egyházfejedelem. Még Szent István után sem igen akadt aquilejai patriarcha, a ki nagyobb és finomabb műveltséggel dicsekedhetett volna. Addig csaknem valamennyien nyers, erőszakos félbarbárok voltak. Nem olasz, hanem idegen, különösen germán voltukról világosan tanús-

*) Közli Dandolo: *Chron.* lib. VII. cap. 12. (Muratori: *Rev. Ital. script.* XII. col. 144.). Az egyezsége vonatkozó hely így szól: «in vestro pacto generali, quod inter Romanos, Francos, et Longobardos dignoscitur provenisse, et ipsa vestra Istriarum Provincia, ut constat, est confirmata, atque annexa simul cum Venetiarum Provincia».

***) «Hic Papa» (II. Szilveszter) «Metropolitana jura Gradensis Sedis super Episcopos Venetiarum, et Istriæ, supplicante Vitale Patriarcha per Privilegium renovavit». Danduli *Chron.* lib. IX. cap. 1. (Muratori: *Rev. Ital. script.* XII. col. 231 E). «Sergius IV. . . ad supplicationem Vitalis Patriarchæ Gradensis jus Metropoliticum, et Ecclesiæ suæ suffraganeos Venetæ et Istriæ per Privilegium approbavit». Danduli *Chron.* lib. IX. cap. 2. (Muratori id. h. col. 235 D). E két adatot igazolja Jaffé: *Reg. pontific. Rom.* I. köt. 2. kiad. 3933. és 3981. sz. is (500 és 505. l.).

kodnak neveik: Sigualdus, Teutimarus, Valpertus, Federicus, Engelfredus, Gotopoldus, Ravangerus, Sigehardus, Henricus, Vodalricus stb. Kellemetlenül is érezték magokat Aquilejában, a velenceziek tőszomszédságában, Friaul legszélén, síkságon fekvő, kellően meg nem erősíthető városban, mely azonfölül földjének fokozódó elposványosodása miatt mind egészségteleb-
 nebb lakóhelylyé is vált. Rövid időn Aquileja másodszer is csak névszerinti székhelye lett az aquilejai egyháztartomány-
 nak; mert a patriarchák urokhoz közelebb húzódva, hol nagyobb biztosságra számíthattak, erős várakba költöztek Friaul különböző helyein, a milyenek Cormons, Gemona, Civi-
 dale és Udine voltak. Nagy Ottó óta mint a német császárnak hűbéresei és a német birodalomnak határhozei még több bir-
 tokkal gazdagodva, rendkívül nagy hatalomra emelkedtek. Ez áll különösen Szent István idejéről, mikor IV. János (984—
 1019) és Poppo (1019—1045) voltak az aquilejai patriarchák. Azért ezeknek a közreműködését, kik a kereszténység terjesz-
 tését csak arra használták volna, hogy hatalmas hűbéruroknak, a német császárnak dolgozzanak kezére és a magok egyházi hatóságát Magyarországra is kiterjesszék, Szent István épen-
 séggel nem kívánhatta.

A gradói patriarcha ellenben csak egyházfő volt, ki világi hatalom nélkül, csupán magasztos hivatásának és lelki fenségének tekintélyével kormányozta a nagyszámú művelt pap-
 sággal ékeskedő velencei egyházat, mely legszebb példája volt az uralkodónak patronatusa alatt álló független nemzeti egy-
 háznak. Szent István idejében Candiano IV. Vitalis (969?—
 1019?) és Orseolo Ursus (1019?—1045) voltak a gradói patri-
 archák, amaz IV. Candiano Péter dogének (959—976) fia és Candiano Vitalis dogének (978—979) unokaöcscse, emez
 II. Orseolo Péter dogének (991—1009) fia és Orseolo Ottó dogének (1009—1026), Szent István sógorának, testvérbátyja, ki tizennégy hónapig (1031—1032) mint öcscse helyettese
 maga is vitte a dogeságot. Mindkettő nemcsak előkelő származásával, hanem még inkább tiszta életével, nagy okosságával és finom műveltségével tündöklött. Vitalis nem a maga aka-
 ratából lett pap, de családjának megrendítő szerencsétlensége lelkét teljes megadásra birta. Tudományszeretetéről és korában kiváló képzettségéről tanúságot tesz a *Chronicon Gradense*

melynek egy régi följegyzés szerint ő a szerzője.*) Jó fél-századra terjedő hosszú patriarchasága alatt hat dogét látott a trónon. Ezek közül legfontosabbak ránk nézve II. Orseolo Péter és Orseolo Ottó. Mindkettővel a legjobb egyetértésben élt és mindkettő a legnagyobb tisztelettel bánt vele. Midőn Péter 1000-ben az olivolo kikötőből hajóhadával Istria felé és Dalmáciába a szlávok ellen indult, Gradót is érintette. Ez alkalommal Vitalis patriarcha papságával és a sziget népével elébe vonulván, méltó hódolattal fogadta fejedelmét, kinek jobbját szent Hermagoras győzelmes zászlajával diszította föl.**.) Péter már előbb újra építtette Gradoban a város régi roskadozó falait, kijavíttatta a magas tornyokat, maga számára a nyugoti torony mellett palotát emeltetett és nagy diszszel helyreállíttatta az egyházakat.†) Mind ez mutatja, hogy a doge és a patriarcha közt igen benső viszony volt.

Hogy a két testvér, Orseolo Ottó doge és Orseolo Ursus patriarcha, mily melegen ragaszkodott egymáshoz, arról sok bizonyságunk van. Hiven osztottak jóban, rosszban, igaz szeretettel támogatva egymást mindenben. Ursus egyszer a legnehezebb viszonyok közt egy évnél tovább kormányozta az államot és a legnagyobb elismerést vívta ki magának. Dandolo szerint a régi velenceziek őt igazságos uralkodásáért, noha nem volt doge, mégis a dogék jegyzékébe iktatták.††) A helyettes doge-

*) Simonsfeld: *Venetianische Studien*. I. (München, 1878) 26—28. l. és Monticolo: *Cronache Veneziane*, vol. I. pag. XX—XXIII.

**) «Dehinc velis libratis occiduoque vento flante, Gradensem applicuerunt urbem; quos domnus Vitalis patriarcha preeunte plebe cum clericorum apparatu excipiens, digna suc principi obsequia exhibuit; cuius quoque dexteram victrici sancti Hermachoræ signo condecoravit». Joh. Diac. *Chron. Ven.* (Monticolo: *Chron. Venez.* I. 156.).

†) «Gradensis civitas, que totius novæ Venetiæ metropolis fore dignoscitur, vetustate ex maxima parte consumpta videbatur; quam prædictus princeps» (II. Orseolo Péter) «ab ipso fundamine ad propugnaculorum usque sumitatem munitissime renovavit, domumque propriam in ea iuxta occidentalem turrin edificare fecit; parietes etiam seu ecclesiarum laquearia recreare libentissime studuit». Joh. Diac. *Chron. Ven.* (Monticolo: *Cron. Venez.* I. 150.).

††) «Qui» (Orseolo Ursus) «licet Dux non fuerit, attamen quia juste rexit, antiqui Veneti in Catalogo Ducum illum posuerunt». Danduli *Chron.* lib. IX. cap. 4. (Muratori: *Rev. Ital. script.* XII. col. 240 C).

sága alatt vert új pénz, mint Filiasi mondja, még Dandolo idejében, vagyis több mint háromszáz év múlva is forgalomban volt.*) Igen ifjan, már 1008-ban, még atyja életében torcelloi püspök lett és Johannes Diaconus dicsérve vallásosságát, szépségét, okosságát, valamint a tudományokban való jártasságát, kiemeli, hogy arra a kitüntetésre mindenki méltónak ítélte.***) Ursus így már Candiano Vitális patriarchasága alatt is támogathatta a magyar térítést, valamint az ő patriarchasága idején is közreműködhetett testvéröccse Vitális, Orseolo Péternek negyedik fia, a ki a torcelloi püspökségben közvetlen utódja lett. Ez időben a velencei trónon Orseolo Ottó, a velencei egyház élén Orseolo Ursus és a legelőkelőbb püspöki székekben Orseolo Vitális, tehát a legfőbb világi és egyházi méltóságokban mind Szent Istvánnak sógorai. De már előbb is mily kedvező volt a helyzet: uralkodó Szent Istvánnak hű barátja a nagy Orseolo Péter; társuralkodó a dogének fia és Szent Istvánnak leendő sógora, Orseolo Ottó; gradoi patriarcha a dogének kedves híve Candiano Vitális; torcelloi püspök a dogének másik fia, Orseolo Ursus. Nagyon kevésre becsülnők Szent Istvánnak mind okosságát, mind buzgóságát, ha föl nem tennők, hogy átható eszével a helyzetnek rendkívül kedvező voltát fölismerete és hő lelkével a fényes alkalmat megragadva, azt népe üdvösségére teljes mértékben föl is használta. Hol volt akkor Velenczén kívül még egy ország, a honnan oly könnyen kaphatott, oly melegen kívánhatott és oly szívesen fogadhatott volna térítőket?

*) Filiasi: *Memorie storiche dei Veneti primi e secondi*, tom. VI. (Venezia, 1798) cap. 24. pag. 316.

**) «Secundus nominatur Ursus; iste sic officium gerens clericatus quo haud inmerito queat dici clericorum decus . . . Valerio Altinatis ecclesie» (a torcelloi egyház) «presule mortuo . . . Ursus predictus domni Petri ducis filius, clero et populo consulente, in eadem subrogatus est sede, huius adulentis mores meo fame perstringere volo; erat nempe fide religiosus, specie decorus, ingenio providus, industria litterarum ita peritus ut tanti honoris a cunctis dignus diceretur». Joh. Diac. *Chron. Ven.* (Monticolo: *Cron. Venez.* I. 171.).

XI.

Hogy a magyar egyház a velenceinek hatása alatt és példája szerint alakult, annak nyoma megvan mind e napig. Nem hivatkozom az egyházi terminologia velencei alakú olasz jövevényszavaira, mert azokat nem kellett szükségképen térítőinktől vennünk, hanem velencevidéki olasz világiaktól is kaphattuk, a milyenek nagy számmal voltak itt a kalandos hadjáratok óta és a milyenek nagy számmal telepedtek közénk azután is. Fontosabbak velenczés latin szavaink. Ilyen a *plebanus* is, egy épen nem föltünő, de azért nem csekély jelentőségű szó. Nálunk ez négy változatban használatos: mint *plébános* és *plebános*, *plébánus* és *plebánus*. Mind a négy változatnak csonkítatlan vége mutatja, hogy e szót nem olaszból, hanem latinból vettük, de mind *-os*, mind *-us* alakja azt is elárulja, hogy velenczésen ejtjük. Máskülönben e szóvég *-usz*, vagy legföljebb még közolaszosan *-osz* volna. Az az *-os -us* nem magyar ajkon lett, hanem már ily alakban került hozzánk. A mi nyelvünknek nincs kifogása sem az *-osz*, sem az *-usz* ellen. Ott van például *gonosz*, *orosz*, *porosz* stb. mellett *bajusz*, *mamusz* (posztó-czipő), *kindrusz* (ném. Kienruss), *czirkusz* stb. Még azt sem lehet mondani, hogy akár csak az *-us*-t is mi változtattuk *-os*-sá; mert nekünk épen nem szokatlan az *-us* sem, mint világosan mutatja a *mumus*, *fiskus*, *kutyus*, *piritus* (piritós) stb. Az *-os*-t is tehát már így kaptuk. A dolog magyarázata az, hogy a hangsúlytalan *u* a velencei kiejtésben *o* és *u* között ingadozik. A velenceiek különben, a kik igen sűrűn érintkeztek a görögökkel és többnyire beszéltek is görögül, nagyon hozzászoktak a görög *-ος* és *-ου* szóvégekhez és az *o*-s kiejtést, melyre a többi olasz is nagyon hajlott, csak annál könnyebben alkalmazták a latin *-us* és *-um* szóvégekre. Tehát nemcsak az *-us*, hanem az *-os* és párhuzamosan az *-om* végű, latin kölcsönszavainkban is csak a velenczés kiejtés tükröződik. Már most könnyű megfejtetni, mért *plébánus* meg *plébános* és nem *plébánusz* vagy *plébánosz*. Egyszerűen azért, mert úgy hallottuk, úgy tanultuk a velenceiektől. De szavunkat tárgyi okokból is csak a velencei latin nyelvből kaphattuk. Mert a *plebanus* a nem velencei olasz, valamint a spanyol,

francia, angol, német stb. latinságban nagyon ritka, csaknem ismeretlen szó volt. Bizonyosság rá, hogy e népek közül egy sem nevezi a község papját, sőt semmiféle más papot sem, a *plebanus*ból alakult szóval.*) Ellenben a velencei latinságban a község papjának rendszeren *plebanus*, néha *vicarius* volta neve**) és a velencei nyelvterületen most is közönségesen *pievan* meg *piovan* a plébános. E szóban tehát mind máig fönmaradt annak a tanúsága, hogy egyházunk első berendezésénél velencei példát követtünk és velencei segítséggel éltünk.

De nem vagyunk csak következtetésekre utalva. Határozott tudomásunk van számos térítőről, kik a velencei nyelvterületről jöttek hazánkba. Csak a legfontosabbak közül legalább négynek a nevét is tudjuk. Magából Velence városából egész kis raj jött hozzánk és ennek élén Velencének egyik legdicsőbb fia, sz. Gellért, a magyarok fő apostola és első vértanúja. Nem volt ennél méltóbb társa Szent Istvánnak. Nagy királyunkon kívül senki sem tett annyit a kereszténység terjesztésére és meggyökereztetésére, műveltségünk megalapítására és gyarapodására, mint sz. Gellért. Midőn hazánkba jött és Boldogasszony napján Székesfehérvárt a király és nép előtt az ünnepi szent beszédet mondotta, melyet Konrád fehérvári prépost tolmácsolt, « valamennyi keresztény mind elálmélko-

*) A nem velencei olaszoknál a plébános: *curato, parroco, vicario*; a spanyoloknál: *cura, parroco*; a francziáknál: *curé*; az angoloknál: *parson, curate, vicar*; a németeknél: *Pfarrer*; a szlovénoknál: *župnik, fajmošter, far*; a csehelnél: *farář*; a tótoknál: *farár*. Csak a lengyeleknél van *proboszcz* mellett *pleban*, a mi könnyen érthető, minthogy I. Boleszló a történet tanúsága szerint ugyanonnan vette térítőit, a honnan Szent István, mivel szintén független egyház alkotására törekedett és így hasonlóképen Velence segítségére volt utalva.

**) «Ogni Parrochia era diretta dal suo Pastore col titolo di *Piorano* (Plebanus) e talvolta anche di *Vicario*, assistito da alcuni preti, diaconi, suddiaconi e cherici». Romanin: *Storia documentata di Venezia*, tom. I. (Venezia, 1853) pag. 341. Romanin ehhez idézi Dandoloból («ad a. 1109».): «Andreas Venturellus Plebanus seu Vicarius sancti Raphaellis, de ezt Dandoloban nem találom; a helyett a következőre akadtam: «Ego Michael Bonifatius Presbyter, et Plebanus Sanctæ Mariæ Jubanico» (chiesa di S. Maria Zobenigo Velenczében a Canal grande elején), «et Notarius hoc exemplavi corrente anno Dom. MCCXXIII». (Muratori: *Rer. Ital. script.* XII. col. 255. jegyz.).

dott az Isten igéjének ily nagy vigasztalásán. Azért a király nagyon megkedvelte és ünnep múltával, midőn kiki hazament, Gellértet magánál tartotta, a magáé mellett levő palotában adván neki szállást és élelmet, és fiának, Imre herczegnek mesterévé tette.»*) Szent István azonnal fölismerte, mily nagy kincsre tett szert. Azért Gellértet nemcsak fia nevelésével bízta meg, hanem már előre kijelölte a meghódítandó marosmenti rész püspökének, a hol a legnagyobb és legfontosabb munka várt rá. Midőn azután elfoglalhatta püspökségét, magasztos élete példájával, kiváló műveltségével, nagy okosságával és fáradhatatlan buzgóságával még fölül is múlta a király várakozását. Feladatomon kívül esik, hogy Szent Gellért egész munkásságát részletesen rajzoljam. A gondviselés kegyéből ránk maradt az ő életének története a keresztény világ összes legendáinak egyik legszebb gyöngyében.***) Nekem csak azt kellett kiemelnem, hogy e nagy velencei férfiút a magyar egyház alakulásában mily kiváló rész illeti.

Gellért azonban, mint érintettem, nem maga jött, hanem hozott magával több buzgó társat is. Ezek is Gellérttel együtt mindnyájan a velencei San Giorgio Maggiore monostorból valók voltak. Számukat nem tudjuk, de kevesen nem lehettek, mivel ellátásuk Gellértnek folyton nagy gondot okozott.***)

*) «Igitur adveniente festo beate Virginis, Gerhardus indutus, assumpto interprete, videlicet Conrado Albense Præposito, ascendit pulpitem, seu ambonem super verbo: mulier amicta sole, sermonem ad populum inchoavit; non fuit scriptura, de qua non proposuisset exemplum, Rege, populoque spectantibus, ac mirantibus omnibus xstianis de tanta divini verbi consolacione, propter quod ipsum rex nimis diligebat. Consummato festo, cum unusquisque remeasset ad propria, Rex Gerhardum retinuit apud se, adhibens ei custodiam, et solatia in palacio sibi congruenti, fecitque eum filij sui Hemerici ducis magistrum diebus multis». *Acta s. Gerardi*, cap. 9. (Batthyány: *S. Ger. scripta et acta*, pag. 316.)

***) A ki a Gellért-legendát a legnevezetesebb legendákkal összehasonlítja, azt fogja találni, hogy valamennyivel kiállja az összemérést. sőt legtöbbjüket fölül is múlja. A Gellértről szóló újabb irodalomból különösen ki kell emelnem dr. Karácsonyi Jánosnak kiváló gonddal végzett tanulmányon alapuló munkáját: *Szent Gellért csanádi püspök élete és művei* (Buda-Pest, 1887).

****) «Assumpto itinere navem Zadriensium mercatorum ingressus eum suis comitibus, navigationem inchoaverunt». *Acta s. Gerardi*, cap. 5. — «Cujus» (Gerhardi) «mesticiam Rasina considerans ait: ne

Hogy ezek itt maradtak és hogy ennél fogva a király nem bocsátotta el őket, mint a corsendonki legenda, valamint a muranoi és magyar breviariumi szakaszok hibásan állítják, azt igen helyesen kimutatta dr. Karácsonyi János, megfejtve a tévedést is, mely azt a hibás állítást okozta.*) Hiszen kettővel közülök, Maurussal és Valterrel később is találkozunk.***) Azután a király soha sem volt annyira bővében az evangéliumi munkásoknak, hogy olyan hasznavehető erőket, a milyenek azok a derék velencei szerzetesek voltak, ne inkább itt tartani igyekezzék. Hogy Gellért mellé, midőn egyházmegyéjébe küldi, papokat adhasson, «kikkel szokott az egyházi előljáró ékeskedni, az egyházakból és monostorokból» kénytelen «papokat és szerzeteseket» szedni, kik az új püspöknek «az egyházi törvény rendje szerint az isteni szolgálatban segítségére legyenek». †) Anastasius pécsváradai apát pedig Maurus pécsi püspököt a királynak azon parancsára emlékezteti, hogy minden «jövemény papot befogadjanak, és a kiket különösen alkalmasnak ismernek, az ő személye számára tartsák». ††) Gellért társai csak buzgó, lelkes emberek lehettek, mert különben nem csatlakoztak volna hozzá, hogy daczolva fáradalmakkal, éhséggel és mindennemű veszélyekkel, még a szent földre is elkísérjék, és Gellért sem

causeris Domine Gerharde de discrimine vie tue, voluntas enim Dei est, ut ita fiat; quamdiu vero mecum eris, tibi, et tuis comitibus victui necessaria ministrabo». U. o. — «At ille» (Gerhardus) «flexis genibus, cum resalutaret regem, ait: ad vestre regie Majestatis dignacionem veni, peregrinus enim sum, Jerosolimam proficisci cupio, socios enim habeo, qui descendunt mecum in Danubio». U. o. cap. 8. (Batthyány: *S. Ger. scripta et acta*, pag. 307., 308., 315.).

*) Karácsonyi: *Sz. Gellért élete és művei* 73—74. l. jegyz.

***) Karácsonyi (*Sz. Gellért é. és műv.* 45. l.) nagyon valószínűvé teszi, hogy ezek Gellértnek Velenczéből jött társai voltak.

†) «Nunc episcopatum, qui, ut estimo, te respicit, assume; sed quia Clericos, quibus solet decorari Presul ecclesiasticus ad presens non habemus in obsequium vestri, tollamus Ecclesiarum, et monasteriorum clericos, et monachos, qui secundum ordinem Ecclesiastice institutionis, sint vobis in divino officio adjuutores». *Acta s. Gerardi*, cap. 11. (Batthyány: *S. Ger. scripta et acta*, pag. 325.).

††) «Ponentes ergo eum» (Gerhardum) «in nostro vehiculo, ducamus ad regem, quem a nobis pro magno munere acceptabit, qui nobis precepit omnes venientes recipere, et quos ydoneos cognoverimus, pro persona sua specialiter reservare». *Acta s. Gerardi*, cap. 7. (Batthyány: *S. Gerardi scripta et acta*, pag. 312.).

fogadta volna őket társainak. Szent Istvánnak tehát mindenkép csak arra lehetett oka, hogy ittmaradásra bírja, és így e jámbor velencei szerzeteseknek szintén jelentékenyen hozzá kellett járulniok a magyar egyház építéséhez.

A velenceiek közül időrendben még Gellért előtt kellett volna említenem Rasinát, «sz. Márton monostorának apátját». Hogy e sz. Márton monostorán a pannonhalmi monostor értendő és hogy ennél fogva Rasina pannonhalmi apát volt, azt már Batthyány Ignác sejtette, észrevette Szabó Károly is és azután okosan bizonyította Karácsonyi János.*) Velencei embernek Rasinát először én gyanítottam régi értekezésemben (81. l.). Akkor még nem gondoltam arra, hogy neve is bizonyosságul szolgálhatna, hanem csak azt néztem, hogy a legenda Rasinát Gellért «egykori különös jó barátjának» mondja.***) Ebből kitűnik, hogy barátságuknak már régibb időből valónak kellett lennie. Így nem gondolható, hogy Bolognában tanultak volna együtt és hogy akkor kötöttek volna barátságot, mert attól az időtől Gellértet, mikor Rasinával újra találkozik, még csak néhány esztendő választotta el. Bolognai tanulmányából Velenceibe visszatérve, Gellért ugyanis csakhamar San Giorgio Maggiore monostorának apátja lett és «nehány esztendővel azután meg akarván látogatni a szent földet», lemondott az apátságról és társaival el is indult.***) Ez útjában találkozott

*) Batthyány: *S. Gerardi scripta et acta* 308. l. e) jegyz. — Szabó Károly: *Emlékiratok a magyar kereszténység első századáról*, 2. kiad. (Pest, 1869) 54. l. 3. jegyz. — Karácsonyi: *Sz. Gell. é. és műv.* 49—50. l.

**) «Olim amicum suum peculiarem». *Acta s. Gerardi*, cap. 5. (Batthyány: *S. Ger. scripta et acta*, pag. 308.).

***) «Constituerunt Gerhardum, et Sirdianum, quos datis expensarum necessariis Bononiam transmiserunt, ubi notabiliter, egregieque . . . instructi, quinto tandem anno revocati sunt ipsarum scientiarum libros secum apportantes. Defuncto itaque Patre Monasterii, Magister Gerhardus eligitur in Abbatem. . . . Post aliquot autem annos, quibus præerat præfato Monasterio, volens proficisci ad Monasterium beati Jeronimi in Bethlehem, visitareque sanctum locum, quem Christus glorificavit sua præsentia, officium, quod susceperat, tentabat resignare, quod statim, cum fratribus innotuisset, quibusdam placuit, quibusdam vero discessus patris morem gravissimum, et anxietatem spiritus incussit: unde assumpto itinere navem Zadriensium mercatorum ingressus cum suis comitibus, navigationem

Rasinával, «egykori különös jó barátjával», ki rábeszélte, hogy Magyarországra jöjjen. Minthogy pedig sz. Gellért, bolognai tanulmányát leszámítva, mind addig csak Velenczében és öt esztendő kora óta folyvást a San Giorgio Maggiore monostorban élt, barátságuk csak itt szövődhetett. Rasinának tehát Velenczében a San Giorgio Maggiore monostorban kellett Gellérttel együtt szerzeteskednie. Velencei születésű is lehetett; bizonyosabbat e részben egyenes adat hiányában nem tudunk mondani. Karácsonyi János a névnek *-ina* vége alapján és arra támaszkodva, hogy «a régi Tót- (most Horvát-) országban már az Árpád-korban létezett (Fejér: *Codex diplomaticus*, IV. t. 2. v. 34. l.) s ma is megvan egy Razina nevű hely, a mely bizonyára birtokosáról vette nevét», Rasinát dél-szláv származásúnak tartja.*) De amazt gyöngíti, hogy az *-ina* gyakori latin és olasz szóvég is; a horvátországi helylyel meg, mely nem Razina, hanem *Rasinja*, vagyis magyarosan írva *Raszinja*, bátran szembeállítható a nápolyvidéki *Resina* és az olasz svájcezi *Pontresina* helység neve. Hogy *-ina* végű olasz személynév is van, arra bizonyosság a felsőolaszországi tömérdek sok *Farina* nevű család. Salvatore Farina például igen ismeretes milanoi író. A velencei nyelvterületen auronzo embertől hallottam gyanta értelemben a *rasina* szót is, mely velenczés kiejtés szerint körülbelül *razsína*. Ez nem más, mint a latin *resina*, mely szintén gyantát, mézgat jelent. A hangváltozás olyan, a melyet a közolasz *denaro* és *danaro*, a velencei *abrèò* és *ebrèò*, *bàcara* és *bàchera*, *bàlsamo* és *bàlsemò*, *barèta* és közolasz *berrètta* mutat. A valószínűség tehát a mellett szól, hogy Rasina olasz származású, még pedig nevének alakja szerint a velencei nyelvterületről való volt. Műveltségét mindenesetre Velenczében szerezte és így, ha nem ott született volna is, csak velencei embernek számít.

Hogy Rasina nem közönséges lélek volt, arról meggyőző az a buzgóság, jóság és okosság, melylyel Gellértet a magyar kereszténység ügyének igyekszik megnyerni.**) Szent István

inchoaverunt». *Acta s. Gerardi*, cap. 5. (Batthyány: *S. Ger. scripta et acta*, pag. 306—307.).

*) Karácsonyi: *Sz. Gell. él. és műv.* 51. l.

***) *Acta s. Gerardi*, cap. 5—6. (Batthyány: *S. Ger. scripta et acta*, pag. 308—311.).

nem ok nélkül tette pannonhalmi apáttá és bizta meg fontos küldetéssel. Mert hogy a pannonhalmi apát nem véletlenül volt jelen abban a monostorban, a melybe Gellért és társai a tengeri vihar elől voltak kénytelenek menekülni, azt könnyű átlátni.*) A véletlenség itt csak az időre vonatkozik, hogy ép akkor volt ott, midőn Gellért is oda vetődött. Hogy Rasina mi járásban volt és hogy a király megbízásából járt-e, arról a legenda nem szól, de elárulja félig-meddig a hely, a hol a két jó barát találkozik. Karácsonyi János azt a legendában csak általánosan említett monostort jó okkal a Pola es Rovigno közt levő Sant' Andrea szigetére helyezi.***) A legenda elbeszéléséből annyi mindenesetre bizonyos, hogy az a monostor Velence és Zára között, az istriai partokon volt. Nem valószínű, hogy Rasina látogatása egyenesen csak ennek a monostornak szólt volna, hanem nyilván nagyobb útról visszatérőben érintette akár szintén a vihartól kényszerítve, akár jószántából. Nagyon hihető, hogy Velenczében Orseolo Ottó dogénál, Szent István sógoránál járt. Természetes is volt, hogy a király kit-kit oda küldjön követségben, a hol leginkább jártas. Így küldte Astricust Rómába, Anastasiust Németországba és Rasinát minden valószínűség szerint Velenczébe. Hogy Rasinának mi volt, ha talán nem is egyedüli, de legalább egyik megbízása, azt abból kell megítélnünk, hogy valósággal mit cselekszik. A legendából azt látjuk, hogy egész szívével, lelkével igyekszik a magyar nép számára evangéliumi munkásokat szerezni. Bizonyára ez a cél vezette abba az istriai monostorba is. Rasinát tehát szintén azon velencei szent buzgóságú férfiak közé kell számítanunk, kiknek egyházunk a legnagyobb hálával tartozik, és érdemei között bizonyára nem legkisebb az, hogy ő szerezte meg számunkra sz. Gellértet.

Már föntebb érintettem, hogy Gellért nem elégedett meg a kereszténységnek csupán terjesztésével, hanem kiváló gondot

*) «Exorta est autem eis magna difficultas remigandi in mari propter contrarium ventum, et marinam tempestatem; unde applicuerunt cuidam Monasterio, in quo contigit Dominum Rasinam Abbatem Monasterii S. Martini, olim amicum suum peculiarem adesse». *Acta s. Gerardi*, cap. 5. (Batthyány: *S. Ger. scripta et acta*, pag. 307—308.).

**) Karácsonyi: *Sz. Gell. é. és műv.* 47—49. és 285—286. l.

fordított meggyökereztetésére is. Bölcsen belátta, a mire addig senki sem gondolt, hogy az idegen papok tanítása meghagyja a kereszténységet idegen intézménynek, melyet a magyar nép befogad ugyan az eszével, de nem a szívével. E belátásra akkor más mint velencei ember alig is juthatott volna. A nyugotiak közt leginkább a velenceieknek volt már e korban is erősebb nemzeti tudatuk és így ők voltak legfogékonyabbak általában minden nemzeti iránt. Gellért meg volt győződve arról, hogy a magyar nemzetet csak a saját fiai tehetik igazán kereszténynyé. Azért püspöki székhelyén, Marosvárt vagy Csanád városában, mindjárt püspöksége elején iskolát alapított, a hová nemcsak egyházmegyéjéből, hanem még a Dunán túlról is összegyűjtötte a magyar gyermekeket és ifjakat, hogy papokká nevelje őket. Berendezett e célra egy alkalmas házat, a hívek adományait is erre fordította és mesternek kedves útítársát, a velencei Valtert rendelte. Ez oly szorgalmasan oktatta a tanulókat, «hogy éjet napot egygyé tett». Valter megértette lánglelkű püspöke dicső szándékát, ki a nemzetnek saját fiai által akarta Magyarországon «az Isten egyházát fölmagasztaltatni». A legenda világos szavai szerint Gellért a legnagyobb gondot fordította a magyar tanulók nevelésére, «mivel nem idegenek, hanem a haza fiai voltak». Mihelyt lehetett, minden egyházi hivatalt csupa magyarral töltött be. Az első harmincz tanulót, kellő nevelés és oktatás után, papokká szentelte és kanonokokká tette. «Ezek lettek szent György monostorában a legelső kanonokok». A többieket fölszentelvén, az esperességekben «az egyházak igazgatóivá tette». Az új iskola tanulósa csakhamar annyira fölszaporodott, hogy Valter egymaga már nem győzte a munkát. Azért kértére Gellért elküldte másik velencei társát, Maurus szerzetest, ki később utódja lett a püspökségben, hogy szerezzen a székesfehérvári prépostsági iskolából még egy mestert. Így lett aztán a marosvári vagy csanádi iskolának két mestere.*)

*) *Acta s. Gerardi*, cap. 12. (Batthyány: *S. Ger. scripta et acta*, pag. 327—331.). Külön kiemelem a legendának e nevezetes szavait: «isti» (t. i. az első harmincz magyar tanuló) «sunt primi Canonici in monasterio beati Georgii ordinati, quos Episcopus sub maxima diligentia nutriebat, eo quod non essent alienigene sed patriote, quatenus per eos Ecclesia Dei posset magnificencius exaltari». (Batthyány 328. l.).

A legendából látjuk, hogy Gellért úgy tartotta ez iskolát, mint a szeme fényét. Fölállítást, ápolást, őrzését és fölvirágoztatását legelső és legfontosabb gondjai közé számította. Nem is csoda; mentül előbb és mentül nagyobb számmal kívánt a haza fiaiból papokat, kik erős hite szerint legalkalmasabbak voltak a kereszténységnek mind terjesztésére, mind különösen meggyökereztetésére. Egész jövődöbeli papságát ez iskolától várta. El volt inkább jó ideig kanonokok nélkül, «kikkel szokott az egyházi előljáró ékeskedni», csakhogy iskolája neveltjeiből szerezzen. Tíz, vagy más adat szerint tizenkét,*) fölszentelt papot vitt magával néhány velencei társán kívül egyházmegyéjébe s habár kétségkívül idegen származásúak voltak, még ezeket sem idegen földről hozatta, hanem hazai monostorokból szedte. Köztük hét volt «tanult és magyar nyelven ügyesen tolmácsoló férfiú»: Konrád és Albert zalavári, Fülöp és Henrik pannonhalmi, Krátó és Taszló bakonybéli vagy más adat szerint zobori és István pécsváradi szerzetesek, «a kik magok is hirdették a népnek Isten igéjét.» Ezek voltak a terítésben Gellértnek fő munkásai és minthogy magyarul tudtak, esperesekké tette, megbízva őket, hogy «a városokban és falvakban» épülő egyházakra fölügyeljenek.***) Mikor tehát még nem voltak magyar papjai, akkor is azon volt, hogy a néppel leginkább érintkezők magyarul tudjanak. Azután sem hozatott külföldi papokat. A legenda szerint ugyan «sereglettek hozzá németek, csehek, lengyelek és francziák»***) vagy inkább olaszok is, de ezek nyilván már itt laktak és a mi egészen bizonyos, nem voltak fölszentelt papok, hanem tanulók és clericusok, a kiket csak azután szentelt föl és tett községi papokká,

*) Karácsonyi: Sz. Gell. él. és műv. 275. 1.

***) «Inter prefatos vero monachos erant septem viri literati, et ungarica lingua interpretes expediti, videlicet Albertus, Philippus, Henricus, Conradus, Crato, Thazlo, et Stephanus, qui eciam per se populo verbum Dei predicabant, per ipsos enim tota Chanadina provincia sacri eloquii exstitit irrigata, qui archidiaconatus habentes edificabant ecclesias in urbibus, et villis». *Acta s. Gerardi*, cap. 12. (Batthyány: *S. Ger. scripta et acta*, pag. 327—328.).

****) «Concurrebantque ad eum tewtonici, Bohemi, poloni, Gallici, et ceteri, quibus ordinatis parochias sue dyocesis conferabat». *Acta s. Gerardi*, cap. 12. (Batthyány: *S. Ger. scripta et acta*, pag. 330.).

mikor a marosvári iskolában, mint a legendából következtetni, kellő oktatást nyertek és hihetőleg már megtanultak magyarul. Az utóbbi kelléket el nem engedhette az idegen származásúaknak sem. De még ennyivel nem elégedett meg; fő gondja arra volt, hogy szeretett magyar hívei számára vér szerint is magyar papokat neveljen, mert nem akarta, hogy a kereszténység vézna, idegen csemete maradjon, hanem azt óhajtotta, hogy terebélyes hazai fává erősödjék.

Nem lehetetlen, hogy Gellértnek hazánkba jöveteléig, mely 1015-re teendő,*) az országban magyar papokat nem képeztek. Legfőljebb, ha Velenczébe és Pereumba vagy Istriába és Dalmáciába küldtek néhány magyar ifjút. Forrásaink addig magyar születésű papokat egyáltalában nem emlitenek, se arról nem emlékeznek, hogy valahol az országban iskola lett volna. Csak a Gellért-legenda tud két iskoláról; ezek egyike, mint láttuk, Székesfehérvárt volt, másika pedig a Csanád városának elnevezett Marosvárt. A székesfehérvárinak is csak Gellért püspöksége idejében, tehát 1030 után, tudunk a létezéséről. A legenda már akkor virágzónak mondja, de hogy hosszabb idő óta állott volna fönn, az semmiből sem látszik. Így nem merész gondolat, hogy fölállításában Gellértnek is volt érdeme. Talán Szent István az ő tanácsára alapította. Tudjuk, hogy Gellért mindjárt hazánkba jövele után, mint Imre herczeg nevelője, «hosszú ideig» az udvarnál élt és hogy szava mindig sokat ért a király előtt. A ki azután, mikor püspökségre jut, oly hévvel siet iskolát állítani, arról föltehető, hogy ez ügyben már előbb is buzgólkodott. A fehérvári iskola így is, ha Gellért tanácsára alapította a király, abban az időben, mikor Maurus onnan Valternak segítségére másik mestert vitt Marosvárra, már tizenöt éves lehetett és így már fölvirágozhatott. Hogy itt is magyar papokat képezni volt a cél, az nem lehet kétséges, különösen mikor Gellért innen szerez másik papképző mestert.

Szent Istvánon kívül tehát csak Gellértről bizonyos, hogy iskolát állított. Több iskoláról sem ebben az időben, sem az előzőben nincs semmi adatunk. Forrásaink erről mélyen hallgatnak; sem Anastasius esztergomi, sem Astricus kalocsai érsekről, sem Gellerten kívül más püspökről nem mondják, hogy

*) Karácsonyi: *Sz. Gell. é. és műv.* 316—319. 1.

iskolát állított volna, sőt monostori iskolát sem említenek. A Gellért-legendá megnevezi a pannonhalmi, pécsváradi, zalavári és bakonybéli monostort, de egyiknek sem tulajdonít iskolát. Minden esetre figyelemre méltó, hogy Gellért a Dunán túlra is küldhetett követeket, iskolájába tanítványokat gyűjteni, a hol az esztergomi érsekségen kívül voltak a veszprémi, pécsi és győri püspökségek, valamint a pannonhalmi, pécsváradi, bakonybéli és zalavári nagy monostorok, a melyeknek tehát, ha iskoláik lettek volna, el kellett volna szedniök előle a tanítványokat. Mert annyi tanulni vágyó és különösen papnak kívánczó magyart abban a korban bajos föltenni, hogy a székesfehérvárin kívül ennyi iskola még Gellért iskolájának is bőven hagyjon tanítványokat. Nem hiába iparkodott Rasina Istriában szerezni papokat és nem hiába hagyta meg a király a püspököknek és apátoknak, hogy «minden jövevény papot befogadjanak és a kiket különösen alkalmasaknak ismernek, az ő személye számára tartsák». Mind ez arra mutat, hogy szent Gellért idejövetele előtt nem igen képezhettek magyar papokat, hanem a szükséges számot Olaszországból, különösen a gradói patriarcha egyháztartományából, Velenczéből, Istriából és Dalmáciából pótolták. A magyar papképzésnek talán még a gondolata is Gellérttől ered; annyi bizonyos, hogy megindításában Szent István mellett neki van legtöbb és legnagyobb érdeme. Így bátran mondhatjuk, hogy nagy királyunkon kívül a kereszténység terjesztése és meggyökereztetése mellett senki sem tett többet a magyar műveltség megalapítására és gyarapodására, mint Gellért, ki mint velencei ember, mint Bolognában tanult mester és mint a királyfi oktatója, nagyon fogékony volt a magyar népnek nemzeti és műveltségi szükségletei iránt és azért Szent István után az első volt, a ki a haza fiai számára iskolát alapított.

XII.

A mit a történeti nyomok és adatok mutatnak és igazolnak, annak több más próbaköve is van. Az első a nyelvbeli háttás. Legrégibb keresztneveink, egyházi és műveltségi szavaink közt föltűnő sok az olasz és különösen a velencei eredetű. Eddig általában negyedfélszáz van kimutatva; ezen fölül magam még

közel háromszázat gyűjtöttem. Levonva az újabb kölcsönvételeket, a régiek megközelítik az ötszázat. Sok a jelentésbeli és syntactikus egyezés is, melyek szintén olasz hatásra mutatnak. Ezeknek kimutatása azonban még a legkezdetén van. Annyi mind a mellett már most is látszik, hogy itt is érdemes lesz tovább kutatnunk. Az olasz hatás nagy erejéről különösen tanúskodik a sok olasz eredetű gyermekszó. Az olasz beszédnek igen mélyen kellett a magyar családokba hatolnia, hogy ilyen szók nem kis számmal mind e napig maradtak nyelvünkben. Ezek ma is őrzik annak az emlékezetét, hogy több mint kilenczszáz évvel ezelőtt olasz foglyok voltak a pogány magyar gyermekek ápolói és nevelői, olasz rabszolga gyermekek a játszó társaik. Ez úton természetesen nemcsak olasz gyermekszó, hanem sok másféle is jutott nyelvünkbe, a többi között bizonyára nem egy kereszténységi vagy általában vallásbeli szó is. Helytelen volna tehát, ha akár csak az utóbbiakat is mind csupán az olasz térítőktől származtatnók. Az olasz kölcsönvételeknek nagy, sőt legnagyobb része kétségkívül nem az olasz térítőktől, hanem általában olaszoktól: behurczolt foglyoktól és bevándorolt gyarmatosoktól származik. A térítők, bárhonnan jöttek, mint a nyugoti egyház papjai a latin nyelvet hozták ide, latinul prédikáltak és latinul végezték a szertartásokat. Azért valamint szláv szavaink sokaságából nem következik, hogy térítőink szlávok voltak, úgy nem következik olasz szavaink sokaságából sem, hogy térítőink olaszok voltak. A térítők egyházi és nem nemzeti nyelvüket használták térítésükben. Hogy tehát kik, mily nemzetbeliek voltak térítőink, annak bizonyítását nem lehet sem általában műveltségi, sem különösen kereszténységi kölcsönszavainkra építeni. Biztos alapot csak az egyházi, nálunk tehát a latin nyelv nyújthat; de még ez is csak akkor, ha határozott színezete van, mely a térítők származását elárulja. Ez az eset van nálunk. Hogy térítőink olaszok és különösen velenceiek voltak, azt megtérésünk korabeli latin kiejtésünk és ezen alapuló hangjelölésünk bizonyítja. Olasz eredetű szavaink azt csak megerősíthetik, de első kiindulóul, a bizonyítás alapjául nem szolgálhatnak, különösen azért sem, mivel a szorosan kereszténységi közűl is akárhány minden térítés nélkül juthatott nyelvünkbe. Muhamedán kölcsönszavaink világosan mutatják, hogy vallásra vonatkozó szókat is lehet nem kis számmal pusztá

érintkezés útján, tehát térítés nélkül átadni és megtérés nélkül átvenni.

De annyit mégis meg kell engedni, hogy szinte lehetetlen, ha a térítők igen nagy számmal voltak valamely nemzetből, hogy legalább néhány szót ne hagytak volna a maguk népe nyelvéből is. E szók azonban, bármily különösnek lássék, kevésbé lehettek egyháziak, mint egyébfélek, különösen műveltségiek. Hiszen a szorosán egyházi szókat az egyházi nyelvből közölték. Azért van keresztény terminológiánkban tömördek sok latin szó, ide számítva természetesen a hozzánk latin úton jött más eredetűeket is. A térítőktől leginkább olyan egyházi szókat kaphattunk, mint: *eklézsia, templom, mise, evangéliom, lecke* (lectio), *biblia, prédikáció, paradicsom, limbus, purgatórium, prezsbiter, plébános, prelátus, prímás, kardinális, pápa, klerikus, laikus, káptalan* (capitulum), *klasztrom, perjel* (prior), *páter, fráter, katolikus, apostata, penitenczia, prosczió* (processio) stb. Sőt még műveltségi szót is akárhányat latin alakban kaptunk tőlük, mint: *papiros, árkus, kalamáris, kalamus, penna, stílus, czirkalom, alabastrom, karbunkulus, lilium, czédrus, nárdus, fundus, porta, grádics* (gradus), *ambitus, státus, czívís, kalendárium, januárius, februárius* stb. A maguk nyelvéből bizonyára csak olyan szókat adtak, melyek az egyházi fogalomkörből és így latin szókészletüktől távolabb estek; de ilyeneket sem adhattak mint térítők, papi tisztökben, melyben mindig a latin nyelvet használták, hanem mint a magyar népnek világiakban is oktatói. Nem következés tehát, hogy a milyen eredetű szavaink vannak, szükségképen olyan eredetű térítőink is voltak, hanem megfordítva, a milyen eredetű térítőink voltak, olyan eredetű szókat is szabad keresnünk nyelvünkben. Mert alig tehető föl, hogy nagyobb számmal lehettek olyan térítőink, a milyen szavaink egyáltalán nincsenek vagy nem voltak. Azért bajosan állhatna meg, hogy itt sok akár általában olasz akár különösen velencei térítő volt, ha nyelvünkben sem általában olasz sem különösen velencei szók nem volnának találhatóak. Így szólnak tehát olasz jövevényszavaink próbaköül.

Igen nagy helyet foglalna, ha itt az olasznak nyelvünkre gyakorolt hatását egész részletesen bemutatnám. Célunk ezt egyébiránt úgy sem követeli, mert nem ezen alapszik a bizonyítás. Azért beérhetem néhány példával, a nem-nyelvész érdeklő-

ket főképen Körösi Sándornak e tárgyú dolgozatára (*A magyar nyelvbeli olasz elemek*. Fiume, 1892) és Simonyi Zsigmond népszerű nyelvtudományi művének *Idegen hatások* című fejezetére (*A magyar nyelv*. 2 kötet. Buda-Pest, 1889. I. köt. 103—142. l.) utalva. Nyelvészeknek nem kell mondanom, hogy a *Magyar Nyelvőr* és a *Nyelvtudományi Közlemények* 1891 óta megjelent kötetekben találunk új adalékokat. A mit magam gyűjtöttem, legközelebb a *Nyelvtudományi Közlemények*ben fogom közzétenni. Főntebb hivatkoztam a gyermekszók nagy fontosságára. Olasz származásúak a sok közül a következők: *tata, mama, nyanya, ciczi, csócsa, csecse, piczi, czoczó, kokó, pisi, kaka, dádá, csitt*. Tárgyunkra különösen a kereszténységi szók tartoznak. Ilyenek: *keresztény* vagy *keresztyén, pogány, eretnek; apostol, püspök, kanonok, prépost, dékán* vagy *dékány, gvárdián* vagy *gárgyán, káplán* vagy *káplány, kalugyer, remete; angyal, arkangyal; szipirtó, garabonczás* vagy *garabonczás; kolostor, monostor, kápolna, sekrestye, kupola, pillér, téglá; ostya, krizsma, balzsam, kárpit, ámpolna, mécs, fáklya, orgona, trombita, czitera; pünköst, óra, minuta; pergamen, tinta; dézsma*. Ezek az egyházi étellel, hittel, cselekedetekkel, személyekkel, helyekkel, időkkel és kellékekkel csak a legszorosabban összefüggők; valamivel tágabban véve a kört, számukat könnyen meg lehetne ötszörözni. Egyházi szók a keresztnevek is, melyeknek kiváló fontosságát először dr. Karácsonyi János emelte ki (*Szent Gellért élete és művei* 188—189. l.). Ide természetesen azok tartoznak, melyek már régen vannak vagy voltak használatban, tekintet nélkül, hogy ma is divatoznak-e vagy nem. Ilyenek: *Adorján, Ágost, Ágoston, Amadé, Antal, Balázs, Bálint, Barta* vagy *Bartal* és *Berta* vagy *Bertalan, Beneta, Berecz, Bernát, Czebrián* vagy *Czibrián, Czerjék* vagy *Czirjék, Demján* vagy *Demjén* és *Domján, Dénes, Dezsó, Dorottya, Egyed* vagy *Együd, Endre, Ensel* vagy *Enszel, Ernő, Fábrián, Feliczián, Fruzsina, Fülöp, Gáspár, Gergely, Gilyén* vagy *Kilyén, Gyárfás* vagy *Gyervás, György, Gyula, Ilona, Incze, István, Izsép* és *József* vagy *Józsep, Jenő, Károly, Katalina* vagy *Katerina, Kelemen, Keresztély, Kozma, Lajos, Lázár, Lénárd, Loránd, Lőrincz, Margit, Márk, Márton, Máté, Mór, Orsolya, Osvát, Özséb, Pál, Péter, Polyán, Prokop, Rajmond, Román, Rózsály, Sándor, Sebestyén* vagy *Sebestény, Tádé, Tibád* vagy *Tibald, Tiborcz* vagy *Tiburecz,*

Tódor, Vid vagy *Vida, Vincze, Zsigmond*. Megjegyzendő, hogy azok a keresztnevek is, melyeknek alakja világosan elárulja latin eredetüket, mint *Ákos, András, Domonkos, Fortunátus, János, Jeromos, Lukács, Márkus, Mátyás, Mátyus, Miklós, Rókus, Vilmos, Vitális* vagy *Vitályos*, mind olyanok, a milyenek az olaszoknál közönségesek voltak. Hozzá kell még tennem, hogy föltűnő kevés a szláv eredetű keresztnév; a *Béla, Bogomér, Bogyiszló, Kázmér, László, Szaniszló* nevek csaknem teljesen kimerítik a számot. Mind ebből, úgy hiszem, könnyű a következtetés.

Az elősorolt olasz eredetű szóknál és neveknél föltűnhetik, hogy nagy többségük mássalhangzón végződik, holott az irodalmi olasz nyelv alakjai rendszeren magánhangzóval záródnak. Ez azonban csak az olasz irodalmi nyelvben szabály; az olasz nyelvjárások igen gyakran, némelyek egész rendszeresen elhagyják az *-o* és *-e*, ritkábban az *-a* véghangzót. Velencze városában például ez rendes dolog, de többnyire csak a folyékony *l, n, r* mássalhangzók után. Már a velencei szárazföldi nyelvjárás, főképen az istriai, minden mássalhangzó után el szokta hagyni az *-o* és *-e*, ritkábban az *-a* véghangzót. Ez még ma is általános szokás, mikor pedig az iskolák útján mind jobban terjed az irodalmi olasz nyelvnek és magánhangzós végű alakjainak ismerete és használata. Nemcsak a néptől, hanem fesztelen beszédben még a műveltektől is szel-
tében hallani, a miről a magam fülével is meggyőződtem, az olyan alakokat, mint *adès* (irod. ol. adesso), *dít* (detto), *vent* (vento), *trop* (troppo), *radič* (Triesztben, irod. ol. radicchio), *fresc* (fresco) stb. Annál biztosabban divott a véghangzó elhagyása az olasz beszédben akkor, mikor az olasz irodalmi nyelv még nem is keletkezett, különösen kereszténységre térésünk korában. Ma már az irodalmi nyelv segíti a véghangzó megőrzését, régen semmi sem biztosította. Hogy pedig a régi velenczés nyelvjárás csakugyan el szokta volt hagyni a véghangzót akármilyen mássalhangzó után is, annak bizonyágát a többi közt Givardus trieszti püspök (1203—1212) pénzein találjuk, a melyek közül ötnek a színén van olasz fölírás és mindannyiszor a *piscop* szó még olyan alakban, a hogy mi már két századdal előbb átvettük nyelvünkbe. Megjegyzendő, hogy ez a *piscop* nem lehet a görög eredetű latin *episcopus* szónak a rövidítése, mivel akkor nem volna elül is csonka és különösen

mivel az egész fölírás olasz. Társszava ugyanis egyszer *Trieste* és nem «Tergestum», a hogy három latin fölíráson van, négyszer pedig a püspök neve *Giobar* meg *Givardo* (kétszer-kétszer) és nem «Givardus» alakban, a hogy két latin fölíráson olvasható.*) A véghangzó elhagyásán kívül a velencei nyelvterületről való olasz jövevényszavainknak más közönséges ismertető jelei még az *s*, *zs*, *gy* vagy *j*, *cz* és *z* hangok a közolasz *sz*, *z*, *ds*, *cs* és *dz* hangok helyett. Mind ezeknek segítségével könnyű a föntebb elősoroltak közt megállapítani, melyek velencei, melyek más olasz nyelvterületről való jövevényszók. Hogy nagy többségük velenczés, azt első tekintetre is megismerheti mindenki. A mit itt csak röviden érinthettem, annak bővebb tárgyalását valamint az olasz nyelv számos más fontos hatásának ismertetését a *Nyelvtudományi Közlemények* számára tartom fönn magamnak.

Egy másik próbakő a legrégebb magyar egyházak építése módja. Az archæologusok már jó ideje észrevették, hogy az első keresztény századunkból való egyházmaradványok velencei építőkre mutatnak. Hogy hosszú ismertetésekbe és fejtegetésekbe ne kelljen bocsátkoznom, idézem egy legújabban megjelent archæologiai dolgozatnak idevágó helyét. «A székesfehérvári ásatások eredményét», mondja Gerecze Péter, **) «közzétette már Henszlmann hasonló című nagy művében, de az ő figyelme épen nem terjedt ki arra a sok ornamentális maradványra is, mely a püspöki parkban hever. Pedig épen ezek váltak most igen értékes műemlékekké az által, hogy több, ezekhez egészen hasonló faragványos kő jött elő a pécsi székesegyház bontásakor és pedig éppen annak a díszes kőmennyezetnek maradványain, a mely eddig népoltár töredéke gyanánt szerepelt. Addig is, míg e szép díszítményeket közzétenném, megemlítem, hogy a székesfehérvári és pécsi romokból ilyképen előkerült sok motívum, sőt mi több: egy és ugyanolyan, nagyobb számú díszítmény is a mellett bizonyít, hogy aligha-

*) Pusch: *La zecca de' patriarchi d' Aquileja*. Trieste, 1884. 36—37. l.

**) Épületi maradványok az Árpádok korából. (*Archæologiai Értesítő*. Új folyam. XV. köt. 1895. 4. sz. 368. l.). A régi magyar és velencei egyházépítés megegyezésére már előbb figyelmeztetett Hampel József barátom.

nem ugyanazok a munkások, kőfaragók dolgoztak Pécsen is, mondjuk a Péter király sírhelyéül kiszemelt székesegyházon, a kik, vagy a kiknek a tanítómesterei, gazdái húsz-harmincz évvel azelőtt Szent István bazilikáját Székesfehérvárt s bizonyosan néhány más monumentális épületet is emeltek. Tekintve már most, hogy e díszítmények közül némely a velencei Márkus-templomnak épen abból a restauratióból eredő díszítményeivel vág össze, a mely restauratiót Orseolo Ottó doge, Péter királyunk apja végeztetett: igen közelfekvő a föltevés, hogy Péter király saját apjától kért munkásokat, a kik talán már Szent István idejében is dolgoztak Magyarországon. Mind ez az említett pécsi és fehérvári díszítményes faragványoknak egymás mellé állítása alapján több mint puszta föltevés.» Itt két tévedés van, melyek azonban a dolog velején, hogy Szent István székesfehérvári és Péter pécsi egyházát velenceiek építették, semmit sem változtatnak. Orseolo Ottó doge hat évvel Péternek trónralépte előtt halt meg és így már nem küldhetett magyar király fiának építőket, hanem igenis küldhetett már 1009-től kezdve sógorának, Szent Istvánnak, valamint előbb küldhetett II. Orseolo Péter doge szintén Szent Istvánnak, mint barátja és szövetségese. Azután nem lehet még ebben a korban az építő mestereken vállalkozó és munkaadó gazdákat gondolni, mert az építés még akkor egészen a szerzetes papok és laikus testvérek kezén volt és csak a XII. században jutott világi mesterek kezére. Ez annál fontosabb, mivel építőinknek így szerzeteseink közül kellett kerülniök. Ennélfogva úgy áll a dolog, hogy velencei térítő szerzeteseink egyszersmind velencei építő szerzeteseket és viszont velencei építő szerzeteseink egyúttal velencei térítő szerzeteseket követelnek. Így archæologusaink tapasztalata szintén megerősíti, hogy térítőink olaszok, még pedig leginkább velencevidékiek voltak.

Egy harmadik próbakő keresztvetésünk. Ismeretes dolog, hogy a római katolikusok általában másképen vetnek keresztet, mint a görög katolikusok és a görög keletiek, valamint hogy különösen is a magyar római katolikusok másképen mint a német római katolikusok. Van tehát háromféle keresztvetés: magyar, német és görög. De a magyar csak névszerint magyar és a német sem német eredetű. A magyar keresztvetés nem más, mint a római, és a német a miséből van

véve, hol a pap evangélium-olvasás előtt keresztrel jelöli homlokát, száját és mellét, hogy az Isten igéjét elméjével fölfogja, szájával vallja és keblében megőrizze. Erre az evangéliumi keresztvetésre tanították térítőik a németeket, mikor hirdették nekik az evangéliumot, és ez a keresztvetés szokás a németeknél mind máig, sőt nemcsak náluk, hanem mind azon népeknél is, melyeket azután ők térítettek a kereszténységre. A római keresztvetés a homlok, mell, bal és jobb váll érintésével történik; a görög pedig a homlok, mell, előbb jobb, aztán bal váll és ismét a mell érintéséből áll. Az utóbbi mód szerint vetnek keresztet a görög katolikusok és az egész keleti egyház. A keresztvetésben a megtértek mindenütt térítőik szokását fogadták el és e szokáshoz ragaszkodnak egész a mai napig. Így a szlávoknak egyik része, a kiket a görögök térítettek és tereltek a keleti egyházba, görög módra, másik része pedig, a kiket a németek nyertek meg a kereszténységnek és csatoltak a nyugoti egyházhoz, németesen vetnek keresztet. Ha minket németek térítettek volna vagy a nyugoti egyházhoz tartozó szlávok, akkor mi is németesen vetnénk keresztet; ha pedig görögök vagy a keleti egyházhoz tartozó szlávok, akkor bizonyosan megtartottuk volna a görög keresztvetést még azután is, mikor már a nyugoti egyházhoz csatlakoztunk, mint a hogy a nyugoti egyházzal való egyesülésük után megtartották a görög katolikusok is. Mi azonban nem németesen, se nem görögösen, hanem az összes olaszszággal egyetemben rómaiásan vetünk keresztet és ehhez annyira ragaszkodunk, hogy ezt a mi keresztvetésünket a görögössel és németessel szemben el is neveztük magyar keresztvetésnek. Pedig világos, hogy nem magyar, hanem olasz, valamint kétségtelen az is, hogy azért sajátítottuk el, mivel térítőink olaszok voltak. A magyar római katolikusok egy faluban lakhatnak görög vallásúakkal, sőt egy templomban imádkozhatnak németekkel, tótokkal, szlovénokkal, de azért az ő «magyar» keresztvetésüket el nem hagyják és föl nem cserélik mással. Kilencszáz év múlva is még mindig hűségesen vallja keresztvetésünk, hogy a kereszténységet olaszok hozták hozzánk.

XIII.

Sok mindenfélét tudnék még fölemlíteni, a mi apróságokban is igazolná *) a földolgozatra nézve különben, úgy hiszem, már eléggé igazoltat. De nem akarom, hogy fejtegetésem végkép elveszzen a részletekben. A ki nem éri be annyival, a mennyit eddig mondtam, annak hiába szólnék az angyalok nyelvén is. Qui habet aures audiendi audiat. Sükettek számára az Isten nekem sem adott hangot. Történetírásunk meg eddig legalább is nagyot hallott, sőt vannak jelek, hogy hajlandó egészen megsüketülni. Kereste térítőinket a görögöknél, kereste a németeknél, kereste a cseheknél, kereste általában valamiféle meghatározatlan szlávoknál; csak ott nem kereste, a hol megtalálhatta volna. Végre is, pusztá sejtélemmel, üres találgatással nem boldogulva, szép bölcsen kimondotta, hogy «meglehetős hiú kérdés az: milyen nemzetűek voltak a magyar nemzet első hitoktatói. Volt biz ott minden nemzetbeli». **) Igen kényelmes, de épen nem tudományos eljárás, ha az olyan kérdést, mely méltán mindenkit érdekel, de melynek megfejtésére nem tettünk semmit, szorgos kutatás helyett hiábavalónak jelentjük ki. Annyit talán szabad követelnünk a történetírástól, ha nem tudja is magyarázni, legalább ne mássítsa meg a tényeket. Már pedig ténymásítás az a könnyűvérű kijelentés, hogy «volt biz ott minden nemzetbeli», mert azt

*) Így pl. hogy nálunk igen korán jöttek divatba a vezetékevek, a mi szintén velencei vagy legalább általában olasz hatásra mutat. Azt mondja Cappelletti (*Storia della repubblica di Venezia*. Vol. I. Venezia, 1848. pag. 223.): «come osservano eruditamente il Muratori (*Dissert. del. med. evo e Dissert. sulle antichità italiane*) e il Foscarini (*Letteratura veneziana*), i veneziani furono i primi tra gl'italiani ad usare i cognomi, e, in seguito adottarono anche i soprannomi, che non di rado diventarono cognomi; nel che imitarono gli altri italiani». A vezetéknévnek a keresztnév elé tétele is nagyon szokásos Olaszországban, a velencei nyelvterületen meg épen közönséges. Piranoban, Triesztben, Görzben, magában Velenczében is láttam olyan firmatáblákat, melyeken elől van a vezetéknév és utána a keresztnév, a hogy nálunk szokás. Ebben a szokásunkban is tehát velencei hatás látszik.

**) Marczali a Szilágyi szerkesztette magyar történet I. köt. 231. l.

akarja értetni, hogy «a magyar nemzet első hitoktatói» egy egészen tarka-barka nemzetközi vegyüléket alkottak. Mintha akárhonnan telt és akárhonnan kívánatos lett volna a térítő! Hiszen akadhettek egyesek mindenféle nemzetből; de a nagy többség, mely kereszténységünkön bélyegét hagyta, egy nemzetbeli volt. Erről tanúskodnak történeti adatok és erről tanúskodik régi latin kiejtésünk, melyet első térítőinktől tanultunk. Már előbbi értekezésemben kimutattam, hogy régi latin kiejtésünknek oly határozott karaktere van, mely tarka vegyüléktől nem eredhet, hanem csak egységes, legalább nagyjában egységes térítő papi kartól származhatik. Mindenesetre jobb lesz, ha történetírásunk ezzel számol, mint ha nemtudását ilyféle elmélettel palástolja: «A tanítók idegenek voltak, de nem egy nemzetbeliek. Ezt azért fontos kiemelni, mert annak túlsúlyá nyomasztóvá válhatik és egyoldalúvá teheti a nemzet fejlődését».*) Ha nemzetünk fejlődése a múltban nem volt egyoldalú, vajon ez a fejlődése utólag megváltozik-e, egyoldalúvá lesz-e, ha kitűnik, hogy «a tanítók» mégis «egy nemzetbeliek» voltak? Ime néhány jel, de tudnék többet is említeni, hogy történetírásunk csakugyan hajlandó egészen megsüketedni.

De azt mondhatná valaki, hogy történeti úton én sem bizonyítottam meg tételemet. Erre kettőt válaszolhatok. Először is szükség sem volt arra, hogy újra bizonyítsam, a mi már egyszer más úton bebizonyult. Nekem csak a már amúgy is biztosan megállapítottat részletesebben fölvilágosítani, bővebben magyarázni volt a czélom. Ezt a czéломat talán el is értem. Annyi kétségtelen történeti adatot soroltam föl, hogy a dolgot még akkor is legalább valószínűvé tettem volna, ha még bizonyításra szorúlna. Másodszor pedig a történet, legalább mai állása szerint, itt az igazolás és megvilágítás szerény szerepére van utalva. Döntő adatai nincsenek se pro se contra. A X. és XI. századbeli följegyzések rendkívül hézagossak és az egykorú oklevelek fölötté ritkák. Ehhez járul, hogy a vaticani levéltárnak azt a részét, melyben a magyar egyházra vonatkozó XI. és XII. századbéli iratok voltak, tűz pusztította el, úgy hogy a legrégebb ilyféle okiratok csak a XIII. századdal kezdődnek.**)

*) Marezali u. o. 284. l.

***) Horváth Mihály: *A kereszténység első százada Magyar-*

vést nem tud se határozottan bizonyítani, se határozottan czáfolni. Ha döntő adatokkal rendelkeznek, nem lett volna kénytelen annyit tapogatódzni és ingadozni, hanem kimondotta volna a maga bizonyítékai alapján, hogy ezek meg ezek voltak a magyar nemzet első térítői. Így szükségképen más segítségre szorúl. Keresett is ilyet jövevényiszavainknál, melyek azonban sokféle eredetüknél és nyelvünkbe jutásuknak sokféle módjánál fogva e kérdésnél csak nagyon kétes értékűek és maguk is erős magyarázó támogatásra szorulnak. Nem marad egyéb biztos, csak a magyar írás. Ennek a tanúságtételére kell a történetnek támaszkodnia, ha kérdésünkkel egyáltalában boldogulni akar. Írásunk hangjelölése nem hágy kétséget, hogy régi latin kiejtésünkön alapszik; régi latin kiejtésünk pedig nem hágy kétséget, hogy velencevidéki olaszoktól származik. Ezek elvitázhatatlan, megmásíthatatlan tények, melyek azzal a harmadik épen oly kétségtelen ténynyel, hogy a latin nyelvet a kereszténységgel vettük és így első térítőinktől tanultuk, föltétlen biztosan megállapítják a valóságot. Az pedig nem más és minthogy azon tényekben se hiba se hézag nincsen, nem is lehet más, mint hogy első térítőinknek többsége a velencei nyelvterületről való volt.

Ez a történetnek, a mit a maga erejéből mindedig nem tudott teremteni, első térítőinkre nézve biztos alapot nyújt. Nem vagyok szakbeli történetbűvár, de azért, minthogy kellően körültekintettem, a mit jelen értekezésem talán eléggé bizonyít, bátran állíthatom, hogy nincs egyetlen egy hiteles adat sem, mely írásunk tanúságtételét legkevésbé is meg tudná ingatni; ellenben van akárhány, mely igazolja, támogatja, erősíti. Az eredmény elég biztató és történetíróink kegyes engedelmével talán néminemüképen a kérdés is csak megérdemlené, hogy tovább kutassunk. A dolog velején ugyan új adatok sem fognak változtatni, mert az igazat nem tehetik igazabbá; de nagyobb világosságot deríthetnek rá és mind fényesebben mutathatják, hogy a magyar nemzet igazi térítői és a műveltségben első mesterei csakugyan velencevidéki olaszok voltak. Magam megelégsem azzal, hogy legalább kis

országban. 2. kiad. 282. l. A 381. lapon azt mondja jegyzetben: «Theiner is csak az 1214-dik éven kezdű a vaticani levéltár okmányait; a régiebbek szerinte elvesztek, elégték».

mécset szolgáltatam történetíróinknak, melynek szerény világánál mégis beleláthatnak a múltnak mély sötétjébe. E pislogó mécses lobogó szövétnekkel pótolni az ő tisztök. Meg fogják-e tenni, nem tudom. Én csak arra figyelmeztethetem, a mit már bevezetésemben mondtam. A magyar nemzetnek életben maradását a kereszténység befogadása biztosította. A honfoglalásnak száz évet, a kereszténységnek kilencszázat köszönünk. Így történeti fontosságra nézve kereszténységre térésünk bizonyára a legelső kérdések közé tartozik. Ez elég nagy ok lehetne, hogy történetíróinkat e kérdés valamennyire mégis érdekelje. A mi pedig dolgozatomat illeti, Horatius szavaival bátorkodom kérni őket: *Si quid novisti rectius istis, candidus imperti; si non, his utere mecum.*

VOLF GYÖRGY.

A RÓZSAFA BÚTOR.

Beszély.

Második és utolsó közlemény.*)

V.

Egy hét múlva a rózsafa bútor be volt állítva a Fekete-tyúk-utczabeli szerény szobába. A fenyőfa-asztal, a könyves deszkapolez, a panorámában nyert óra, mindezek a holmik, az ő kedves, régi, hű szolgálói, száműzettek, a «lomtár»-szobába belebbeztek. A hálófülkében a Lolotte kisasszony függönyei, himzett ágyterítője és kék selyem lábdunyhája ékeskedtek. Egy aubussoni szőnyeg fedte el a görcsös és felszálkásodott padló nyomorúságát. A kis csapóablak ablakok előtt nagy antikstilű ránczokban csüggték a dús kék selyem kárpitfüggönyök.

A Rollin megbotránkozott mellszobra mellett az aranyozott bronz-galamboeskák csókolóztak. A szánalmasan kopott sarkú iskolakönyvek egy arannyal berakott munkájú állvány elámúlt polczain sorakoztak. A kék bársonyos pompás íróasztalon egy gyönyörű kis tintatartó, melynél szép újjacskák mázolták volt össze magokat, váltották fel a két garasos tintásüveget. A tanulók gyakorlatai hamiskás rücskölődés közt engedték magokat a szekrény fiókjaiba bezáratni. Néhány elég sikamlós tárgyú metszet fődte el a szobácska nagyon közönséges papírkárpitját.

Mindennek a csodaszép holminak a tulajdonosa egy puha

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 231. számában.

karosszékben hevert, hátradölve ; keresztbe rakott lábait a levegőben tartva, nézegette a kaczer állótükörben bakkancsainak talpait, meg bozontos haját. Édes és finom illat nyomta el ebben a boudoirra változott agglegényi barlangban az ócska könyvek szagát.

Ez a nap épen csütörtök volt. Reggel tíz órától fogva mindegyik tanár valami ürügy alatt látogatást tett az ő kedves Galuchet barátjánál. Folletot és Duponchel suttyomban könyveikkel rettenetesen oldalba lökdösték egymást, majd megpukkadva a fojtott nevetéstől, mint valami pajkos iskolásfiúk, kiket megszállt az ördög.

Egy óra felé a nős tanárok visszatértek feleségeikkel s kérték a kedves kollegát, ne vegye rossz néven drága életök párjától, hogy olyan kíváncsiak voltak s eljöttek.

Két óra felé az igazgató is megjelent, karján Lehuppéné ő nagyságával: annyit nézegetett, mintha csak inventariumot kellett volna fölvennie, keveset beszélt s megelégedett azzal, hogy megjegyezze, hogy ő húsz évvel ezelőtt abból a pénzből, mit első tanári fizetéséből megtakarított, egy pár rézgyertyatartót vett és még ma is egyedül ezek képezik az ő fényűzését. A szigorú Lehuppéné ő nagysága alig méltóztatott mentegőzni kíváncsisága miatt ; mohón falta föl szemeivel mindezt a selyemragyogást, nem átalotta megtapogatni finom kezeivel a függönyök szövétét, vállvonogatva nézett férjére és egy száraz köszönéssel távozott.

Egész délután a csodálkozástól magához térni nem tudó Nanette előtt sorban vonultak be a Jeannot anyó összes kosztosai, a Társalgó Kör tagjai, a Galimard kávéház törzsvendégei, a Fessler-féle vendéglő cliensei; Frébillot helyettes polgármester, és idősb Pidancet úr, kiket egyszerre roppant élénk érdeklődés rohant meg fiaik tanulmányai iránt és óhajtották megtudni, milyen jegyet kapott a gyerek az utolsó írásbeli dolgozatnál ; Fouinot szabó, kinek véletlenül egy nadrágot kellett hazahoznia ; Cherpitel, fűszerárús, ki csakis azért jött tudakozódni, vajon meg volt-e elégedve Galuchet úr az utolsó czukorküldeményével ; a mosónő, ki ezen a napon tüneményeszerű pontosságnak adta tanújelét. Még gombokat is varrt az ingekre.

Az egész Chastel-sur-Lizeron elzarándokolt a Feketyúk-utca második száma alá. A legöregebb emberek sem emlé-

keztek, hogy ilyen tömeget láttak volna az utcákon 1826 óta, mikor a missionáriusok ott átutaztak. Több boltot a rendes idő előtt bezártak. Vagy harmincz asszony, festői csoportokban álldogált tele korsójával a közkút körül órák hosszáig. Több mint negyven polgártárs elégetett pecsenyét evett azonap. Este több háznál barátságos összejövetelt tartottak, melyre úgy hívták meg külön a vendégeket. Minden kávéház csak úgy nyüzsgött a vendégtől, nagy fogadások történtek; egy marhakereskedő száz frankba fogadott, hogy a Galuchet tanár úr bútorai tizenöt-ezer franknál is többre kerültek. A Társalgó Körben Folletot, ki azt állította, hogy közelebről ismerte Lolotte kisasszonyt, a hölgyecske különböző kirugásainak elbeszéléseivel mulattatta a tagokat. Mondókáját így fejezte be:

— Ha valaha valaki azt mondta volna nekem, hogy egykor Galuchet fog az ő ágyában hálni!

Az ötödik és hatodik osztály tanára nem jelent meg a Körben. Kifáradva attól, hogy az egész szent napon bútorainak látogatóit fogadta és egész büszkén, hogy végre neki is megvan a maga otthona, elhelyezkedett egy jó karszékben nagy-szerű íróasztala előtt és egy elefántcsont szárú tollal, melyet a gyönyörű tintatartóba mártogatott, tanítványai gyakorlatait javította. Aztán elnyúlt valami ismeretlen jólét érzésével a puha ágyon; tagjait a finom szövétű lepedők czirógatták, feje hímzett fülvankosba mélyedt, — és elaludt.

Első álma mély volt; de hajnali két óra felé — azon órában, midőn a kakasok kukorékolni kezdenek Chastelben, de mely órában Párisban a nagyvilági élet utolsó lángjai lobban-nak fel — a Galuchet úr szobájában különös zaj keletkezett. A kulcsok megfordultak a zárukban, a reteszek csendesen félre-csúsztak; a mosdó márványán a kristály és porcellán toilette-eszközök összezsorrentek; az illatszerez üvegek magoktól kidu-gultak; egy láthatatlan pamacs rizsporfelleget hintett el a leve-gőben; a függönyök libegni kezdtek; a bútorok különös recsegést-ropogást hallattak; a gerliczék bronz csőrei szerelme-sen ütődtek egymáshoz az aranyos óra tetején.

Galuchet úr nem ébredt föl; de álma egyszerre könnyű, nyugtalan, lázas lett. Nyujtózott egyet s megfordult pazar fényű fekhelyén. Átható illatok izgatták föl agyidegeit és szunnyadó elméjébe kapcsolat nélküli képeket idéztek elő.

Lehelletek suhantak el homlokán és hirtelen meg-megrázkódásától leesett róla a kék selyem dunyha.

VI.

Másnap reggel, midőn Galuchet úr kinyitotta szemeit és azt akarta, hogy mint rendesen, most is egy határozott mozdulattal kiugrik ágyából, hogy megfelelhessen a kötelesség hívó szózatának, egyszerre úgy érezte, mintha izmos lábikrái gypotból lettek volna. Stoikus akarátának mintha eltört volna a rúgója. Szokatlan bágyadság tartotta vissza ezen a capuai ágyon, feje fölött összetett kezekkel, könyökeit a levegőbe szegezve és az ágy mennyezetének félhomályába vesző tekintettel.

A valóságnak tudatára ébredvén, eleinte szorongást érzett, a mint örült pazarlására és bútorainak oly kevéssé illendő megválasztására gondolt, melyeknek egy tanár számára inkább kellett volna régi tölgyfából lenniök, meg a midőn arra gondolt, hogy Lehuppé úr nyilvánvaló rosszalásának adta jeleit, végül arra, mit fog szólni a közoktatásügyi miniszter úr.

Aztán, a mint a világosság felé fordúlt, mindez a csillogó szövet, a lakkok fénye, az aranyozás villogása, a selymek libegése gyönyörrel töltötték el szemeit; magok gondolatai is azur- és rózsaszínbe kezdtek játszani; öröm fogta el, hogy ő is úgy lehet berendezve, mint valami kis király.

Egészen fölvidulva kelt föl. Egy esomó bolondos eszme kavargott tudós agyában, mint valami cserebogár-raj, melyet pajkos gyermekek az osztályban széteresztenek s mely a *hoggy* kötőszó kihagyásáról tartott tudós magyarázatokat derűs tavaszi zajgással szakítja félbe. És ha valami tolakodó kíváncsi belopózhatott volna ebbe az ezelőtt oly rideg komoly szobába, hallhatta volna, mint dúdolgat Galuchet úr frivol dallamokat; láthatta volna, mint vetemedik holmi némajátékszerű ballet-mozdulatokra keze-lába.

Különös! Az az operettbeli dalocska úgy hatott rá, mint valami egészen ismeretlen remekmű; az a forgatagszerű táncz-lépés egészen meglepte őt újdonságával. Különben ettől arcának komoly tanári kifejezése alig változott. Úgy énekelt és tánczolt, mintha más valakinek az akarata rendelkezett volna az ő hangszállaival és lábizmaival. Olyan volt, mint egy ünne-

pélyes bábú, melynek egy incselkedő kéz rángatja zsinégeit, s mely meglepetve, magából kiforgatva, és kissé dühösen is engedelmeskedik, mint a Varázsfulvolabeli zsarnok.

Nemsokára aztán tele torokkal harsantotta fel a legélesebb hangok hosszú trilláit; entrechati merész röptüekké váltak, mint a régi görögök kordax nevű táncza. És minél jobban rázódtott-hányódott a teste, annál jobban fokozódott arcának komoly és tiszteletreméltó kifejezése; a ki ránéz, azt hitte volna, talán fordítási feladványt mond tanítványainak tollba.

Ebben a perczben lépett be az öreg Nanette, a reggeli kávéval. Meglepetésében majdnem mindent földhöz vágott. Galuchet egyszerre magához tért, valami magyarázatot hebeggett, sietősen megreggelizett, és hogy megőrizhesse a látszatot magatartásában, elkezdett öltözködni.

Szánakozó pillantást vetett otromba füzös cipőire, kék harisnyáira, fekete nadrágjára, mely a térdein tevépúpokot alkotott, összes eddigi, rideg külsejű viseltes rongyaira. Megmosolyogta őket, mint a hogy megmosolyogjuk a legutolsó kisvárosi divat szerint felcziczomázott nagynénit. Igazán, ezek a kopott ódonságok siralmasan vették ki magokat az állótükörben, mely oly mély volt, mint egy szép tó, az azur függönyök közt, miket az aranyos szárnyú amorok vontak szét. Milyen haj, milyen bajusz! Az összes hajszeszeket hiába kente-fente volna rá e vadon nőtt szőrzetre, se fény, se illat nem maradt volna utánok rajta. Melyik fodrász kenhetné-fenhetné meg az őserdőt?

Miután Galuchet úr elvégezte a reggeli tanítást, tíz óra hét perczkor belépett Maljean fodrászhoz, ki kalapos, ingkészítő és rövidárú-kereskedő is volt egyúttal.

Mi történt e között a két, egymásra nézve eddig oly teljesen idegen ember közt? Ezt csak találgatni lehet. Annyi bizonyos, hogy nem egész egy órával később egy olyan személyiség lépett ki a műhelyből, kit Chastel utczái soha sem láttak és a kit — úgy tetszett — újjal mutogatnak egymásnak a régi házak. Hegyesre vágott rövid szakáll, hódításra készen felkunkorított bajusz, kikent-kifent hajválaszték, melynek barázdája egészen le a nyakig ért, két oldalt félkörben kikanyarodó fekete hajtincs, mely összeért a rövidre nyírt lovastishti pofaszakállal, szüzi üdeségű orczák, rizsporos himporral, föltétlenül kifogástalan kalap, apró babos nyakkendő, himzett ingelő, egy kedvesen kihívó sétatálcza, — ilyen volt ez a személyiség.

Az ismeretlen tarkóján, a rövidre nyírt haj alatt mintegy két zónát lehetett megkülönböztetni: az egyik fehér felhámú volt, mintha egészen új lenne; a másik cserzett, égetett bőrű, mint valami kalózé. A figyelmes szemlélő azt is észre vehette volna, mily bizarrul húzódik össze az arcz, mily általánososan el vannak facsarodva a száj, az orr, a fülek, fölfedezhetett volna egy egész redő- és ráncz-legyezőt, mely a balszemnél kezdődve, az egész arczon elágazott: ez a teljesen behúnyt balszem mintegy azért zsugorodott úgy össze, hogy megtarthasson egy fekete selyemzsinór függelékkal ellátott üvegdarabkát. A mi megfigyelőnket ép úgy meglepte volna az a szembezőkö ellentét, mely ezek közt az annyira mesterkélt diszlo bájak és az esetlen, kopott kabát furcsa külseje közt mutatkozott, valamint a könnyű lakkezipőkbe szorított skótkoczkás harisnyák, és a kiczafatosodott, fölszugorodott, túlságosan rövid nadrág meg azon hatalmas táska közt volt észlelhető, melyet az ismeretlen balkarja alatt cipelt.

Pár lépéssel odább, emberünk, ki folytatta útját a Borjú-utczán fölfelé, fölment három lépcsőn és belépett egy tágas nagy boltba, melynek homlokzatán egy vászonrongy libegett, ezzel, a félméteres betűjű nyomtatott fölirattal: A potom árhoz!

Ez egy párisi czég volt, mely nem rég ütötte föl hadi szállását Chastelben, hol egy csomó angolszövet-maradékot és teljes öltözeteket árult, melyeket hatvan százalék árleengedéssel kínált, már a hirdetés szerint. Csak eléggé potom áron vesztette!

A rejtelmes vándor egy fél óra múlva előnyösen megváltozva került ki e boltból. Most már jobban összeillettek öltözékének darabjai. Egy nagy koczkás nadrág trombitaszabású szárakkal; egy fehér mellény és egy elegáns sötétkék rövid kabát inkább testesnek mutatta alakját, mint nyúlánknak. Ha nem lett volna az elválhatatlan táska a bal hóna alá dugva, ki merte volna ebben a tizenhárom próbás dandyben Galuchet urat fölismerni, a mint könnyed léptekkel haladt, föl sem véve az általa útjában mind nagyobb mérveket öltő csodálkozásokat. Fölhagyott vele, hogy megtartani iparkodjék szemgödrében az akaratoskodó szemüveget és így mindkét szeme látó képességét visszanyerte.

A chastel-sur-lizeroni lakosok azt a meglepő fölfedezést tették, hogy Galuchet úr nem épen egészen rút ember és hogy

nem is öreg. A családanyák ezt az öltözéket egy kissé fölöttébb fiatalosnak találták ugyan; de a kisasszonyok szemében a sétatálcza elragadó volt és a kabát «nagyon csinos». A magyarázgatásoknak vége-hossza nem volt erről a különös átváltozásról, melynél különbet Ovidius sem énekelt meg.

Lehuppé úr épen intézetének előcsarnokában állt, midőn pontban két órakor egy elegáns ismeretlen jelent meg a gymnasium kapujában és azon belépett. Az első pillanatban az igazgató méltóságos alakja alázatos tisztelettel hajolt meg, abban a hitben, hogy az új alpréfethez, vagy más magasrangú hivatalnokhoz van szerencséje. Mikor aztán fölismerte alattvalóját, majd lefordult a lépcsőkön. Meglepetése akkora volt, hogy egyetlen szót sem tudott kiejteni száján. Engedte, hogy a különös jelenség belépjen a szent ajtón.

Nem! Azon nap óta, midőn XVI. Lajos szertartásmestere fölfedezte, hogy Roland miniszternek nincsen csatt a cipőjén, embert még olyan meglepetés nem ért, mint most Lehuppé urat. Besietett szobájába és igazgatói karosszékének karjai közé rogyott. Majd nagy dühvel nekiesett tollának s megfogalmazott egy jelentést a főigazgatósághoz, melybe egész fölháborodását belehelte.

Galuchet úr pedig felült kathedrájára: mikor felelet közben a huszonöt tanuló elvonult előtte, huszonöt-féle arczjátékuk huszonöt-féle árnyalatát fejezte ki a csodálatnak és meglepetésnek. Ezen a napon Pidancet száz verset kapott föl leírni büntetésül, mert egy szót sem tudott a leczkéjéből. Ezen a napon sokan bizonyultak szórakozottaknak; mindenütt sutto-gás, mindenütt kigyúlt szemek, izgatott kíváncsiság és érdeklődés, ma mindenki odafigyelt a tanárra.

Egy percze, mikor Galuchet úr kijelentette, hogy a hét-száz nyolczadik versnél fogják kezdeni az Adonis átváltozását, mintha féktelen kacaj zaja készült volna kitörni, de mit hirtelen elfojtottak.

— Tehát Frébillot, fordítsa: Illa quidem monuit: És a tanítás egész rendben tovább folyt.

VII.

Igen, az bizonyos, hogy a mi az öltözéket illeti, nagy változáson ment át Galuchet úr. De mennyire megváltozott

még inkább morális tekintetben? Komolysága eltűnt a széles peremű, borzas szőrű kalappal együtt. Legalább lelkének tisztasága érintetlen maradt-e?

Őt, ki oly szemérmes volt addig, különös nyugtalanság, érthetetlen idegesség és beteges kíváncsiság fogta el. Ez olvasmányain is meglátszott.

Este, férfiúi boudoirjában, most elővette Télémaqueot; de elhanyagolva a böles maximákat, melyekkel ez a könyv bőségesen el van árasztva, és melyeket némely kiadó dült betűkkel nyomtat, hogy annál jobban bevésődjenek az ifjú fejekbe, Galuchet úr egyenest azokhoz a szenvedélyt lehelő lapokhoz fogott, hol a cambrai püspök Eucharsis nymphea hő szerelmét festi, a mit eszélyesen kihagynak az iskolai kiadásokból. Elővette az *Aeneist* is, de a negyedik éneknél kezdte és mindjárt behatolt Didoval és a trójai vezérrel a híres barlangba. Megvetve a kijavított és meghúzogatót Horatius-kiadásokat, megszerezte magának az epicureus költő összes munkáit és belemerült azokba a satirákba, melyeknek olvasását egy tanár sem engedi meg tanítványainak. Juvenalist olvasta, különösen az asszonyok ellen szóló gúnyiratát. Elolvasta Aristophanest a Poyard-féle fordításban, és előszeretettel időzött a latin jegyzeteknél, melyekben szóról-szóra vissza van adva mindaz, a mit francia nyelven el nem mondhatni. Elolvasta a Petronicus *Satyriconját* és elolvasta Lucian *Arany szamarát*. Ha a Quicherat latin-francia szótárát forgatta, szeme, a mint a tömött lapokon révedeztetett, elvetemült érdeklődéssel tapadt a kétértelmű szavakra.

Nemsokára esténként nem a Bossuet, Massillon, Bourdaloue, a XVII. századbeli classikus írók olvasásával mulatta magát, hanem regényírókkal, még pedig jelenkori regényírókkal! Elolvasta *Maupin kisasszonyt*, azon ürügybe kapaszkodva mentségül, hogy ez remekmű, és hogy a művészet és az erkölcs két különböző dolog. Elolvasta *A tüzes asszonyt*, a *Fille Elisat* és a *Faustint* megaz *Assommoir-t*. Nem hogy Musset-t nem tartotta már semmirekellő gyerkőcnek, de azt állította, hogy Baudelaire sem volt efféle.

Nemsokára kenyeres pajtása lett Folletotnak. Egyszer, midőn meghívta őt és Dupouchelt, hogy theázzanak nála az ő fényes berendezésű lakásán, egyszerre csak elfogta a paradoxonhajhászás kedve és kinyilatkoztatta, hogy Richepin, mint költő

sokkal nagyobb Boileaunál. Tompa zaj szakította félbe fejtegetéseit: a Rollin mellszobra esett le a kandallóról és tört szét a tűzhely előtt fekvő márványlapon.

Nem engedte magát megfélemlíttetni ez esemény által, melyet egy igazi classikus lélek rossz jelnek tekintett volna. Galuchet mindjárt másnap Rollin szobrát két kevéssé felöltözött tánczosnő szobrocskájával helyettesítette. Meg merte jegyezni vendégeinek, hogy legalább megvan az az előnyük, hogy közre fogják a kandalló párkányán álló órát, míg Rollin csak rontotta a symmetriát.

A Körben azt vették észre, hogy most elhanyagolja a *Journal des Débatst*. Mohón versengett a *Figaro* példányáért e lap rendes olvasóival és abban gyakorlorgatta magát, hogy megfejtse az utolsó oldal hirdetési rovatának szerelmi levelezését. Sőt nem átalotta a *Journal amusant*-t teregetni szét maga előtt, melyben határtalan gyönyörűséggel szemlélte a Grévin csiklandós rajzait. Két adóhivatalnokkal egyetemben aláírt egy kérést az iránt, hogy fizessenek elő a frivol *Vie parisienne*re.

Már kizáróan csak egészen léha irodalmi termékekkel kezdett táplálkozni, minő a *Shocking*, ez a botrányos történetkéek gyűjteménye, mely csakugyan shocking volt a tanári méltóságra nézve; minő a *Csitt*, a *Shocking* szerzőjétől; minő az *Apró bűnök*, a *Csitt* szerzőjétől. Aztán olvasta még a . . . De ne csináljunk reklámot ezeknek a léha íróknak.

Egészen érzékies lény lett belőle. Ezután már nem is a modern mestereknek színezésében gyönyörködött, neki már nem volt elég az ő tobzódásuk, mit a vastagon fölrakott festékekkel és arannyal elkövettek, sem a ködös részletekkel, vagy az erős fényhatásokkal tanúsított pazarlásuk. Egyenesen a ledér dolgokat kereste. A jelenkori regényíróknak erkölcsi tanúságot magokban foglaló alapeszméi, melyeket ezek oly csodálatos művészettel rejtettek el, úgyszólván, eldugdostak irataiknak legmélyére, rája nézve nem léteztek. Miután elvesztette érzékét Vergilius és Horatius iránt, elvesztette Goncourt és Zola iránt is. *Nanaban* nem látott egyebet mint *Nanát*, *Faustinban* nem látott mást, mint *Faustint*. Neki ezek egyszerűen csak bukott leányok történetei voltak; úgy élvezte ezeket a műveket, mint a legutolsó nyárspolgár, holott azokat bizonyára a nyárspolgarok iránti gyűlöletből írták szerzőik.

Galuchet el kezdte hanyagolni az osztályát is; a fegyelem most már sok kívánni valót hagyott fenn nála; nem lehetett ott többé ráismerni a tapasztalt iskolamester erős kezére.

Határozatlan érzelgősség lopózott be idegeibe. Ha egy-egy kintorna, mely a Feketetyúk-utczába tévedt, rágyújtott valami siralmas, érzékeny románczra, Galuchet, a mint ablakában könyökölt, azon vette észre magát, hogy forró könnyeket hullat és marokszám dobálja a pénzt a kóbor művésznek. A következő pillanatban már, minden ok nélkül roppant vígság vett rajta erőt és tele torokkal énekelt lármás nótákat, mintha valamelyik orpheumi énekesnő térdein ringatták volna, a café-chantantok legesiklandósabb dalait dúdolgatta. A legjobban azok voltak bevésődve emlékezetébe, melyek a legtávolabb álltak a Beethoven modorától. Ő volt az utolsók egyike ebben a félreeső megyében, ki azon furcsa dalokat még tudta s énekelte.

Esténként nem bírta rászánni magát, hogy lefeküdjék és órák hosszat járt föl s alá szobájában. Reggel épen úgy nem volt ereje, mikor föl kellett volna kelnie. Iskolanapokon az öreg Nanette valósággal úgy kellett, hogy kirángassa az ágyból háromnegyed nyolczkor. Vasárnapon és csütörtökön csipkés párnáiba mélyesztett fejjel és fölhúzott térdekkel fél tizenegyig elresteskedett. Ágyban itta meg a csokoládéját.

Már csak illatos papírra szeretett írni, melynek gyöngéd színe vagy valami különös alakja volt, mint háromszög, vagy kígyó stb. Diszes szélrajzzal ékített levélpapírokat csináltatott magának, a felső szögletbe keresztnevét, Izidort, nyomatta, angol betűs, aranyos írással, olyas valami alá, a mi mintha koronához hasonlított volna. Leveleit a Lolotte szekrényében talált elefántesont tollal írta és ebbe a tollba olyan mondatok jöttek, melyeket Lolotte sem tagadott volna meg.

Valahonnan egy utálatos, csúnya kis kutyát szerzett, mely mindig vele volt, mindenkire csaholt és egész reggeleken át a fölvetetlen ágyon fetrengett-ugrált az össze-vissza tépett csipkék közt. Sorsjegyeket vásárolt mindenféle szerencsejátéokra és kártyavetőnőkkel jövendőt mondatott magának. Maljeannak, a fodrásznak, egész boltját kifosztotta, egész gyűjteményt hordott össze opapanax, benzoé, verbéna, peau d'Espagne, ixora, héliotrop, ylang-ylang és minden más ismert és ismeretlen illatszerek üvegeiből, kezdve a chinai mélati-n és végezve a japán

corilopsison meg a lahorei champacca-n. Mindenféle szappanoknak és szépítő vizeknek, hajszeszeknek és rizsporoknak, Iris-tejnek és szőrtelenítő kenőcsöknek változataival meg volt rakva mosdóasztalának márványa. Mindenfélét össze-visszavásárolt, bronzszínűre festett gipszalakokat, művirágokat, kanárikat, likőrtartót, szövetmaradékokat. Nem evett többé rendes ebédet, hanem teletömte magát a czukrásznál süteményekkel, miket több rendbeli pohárka malagával öntözött le. Lakásán minden fiókjában lehetett aranyat találni, minden bútoron bankjegyek hevertek. Selyem hálóingeket rendelt és hattyúprémmel szegett reggeli papucsokat, a mi nem akadályozta meg, hogy ne járjon mezítláb posztószélből font pacsomagokban, mikén egy mérföldnyiről föl lehetett ismerni a fegyházi készítményt. Szeretett a földön üldögelni.

Egy zongorát is vásárolt, bár egy kukkot sem értett a zenéhez, és néha elkezdett rajta a könyökével vagy az öklével játszani; vagy a billentyűkre ült és olyan mozdulatokat tett, mintha egy ügető ló hátán rázódnék. A házi úr, ki a földszinten lakott, napról-napra mind jobban elkeseredett és esküdözött minden szentekre, hogy a hó végén kiteszi a szűrét.

Többször ismétlődött, hogy a Galuchet úr tekintete felváltva hol a zongorára, hol egy vizes palaczkra esett, a nélkül, hogy meg tudta volna magyarázni magának, miféle összekötetés létezhetik e két tárgy között; úgy tetszett neki mégis, hogy nem maradhatnak továbbra is idegenek egymásra nézve és mintha ő rá valami köteleességteljesítés várna. Egy este különösebben foglalkoztatta ez a feladat, a nélkül, hogy tisztába tudott volna jönni vele, de egy benső hang, mely folyton üldözte, ezt kiáltotta fülébe: Eredj oda! Lefeküdt és első álmában a lelki működés, mely öntudatlanul végbe ment agyában, hirtelen elérte tetőpontját: félálomban fölkel, vette az asztalról az üveg vizet és beleöntötte tartalmát a zongora húrjai közé, nagy örömrivalgásokat hallatva.

Máskor megint midőn egy kofferen ült, térdére könyökölve, fejét kezére hajtotta és igyekezett gondolatait némi összefüggésbe hozni egymással: ilyenkor a múlt, az ő oly ridegen méltóságos és oly tiszta múltja visszatért emlékezetébe; úgy tetszett neki, hogy újra ura lett magának és a régi Galuchet lett ismét; de ez a régi Galuchet egészen elrémült a mostani Galuchet láttára; irtózott tőle, megvetette és szégyenében forró

könnyek peregtek le arczán. Végig szenvedte mindazon érzelmeket, melyeket egy háztulajdonos érezhet, ki hosszú távollét után hazatérve, házát a betört ellenség által földúlva, meggyalázva és bemocskolva találja, mindenütt a martalóczok ott tartózkodásának alávaló nyomai tárulnak szeme elé.

És valóban betört valami ellenség a Galuchet házába; egy idegen lélek helyezkedett el, mint valami helyőrségben, az ő bensejében, idegen képzelőtehetség foglalta le magának az ő agyát. Nem, nem Galuchet, a lelkiismeretes tanár, a mindentől tisztelt polgártárs, a szigorú és szegény bölcs, volt az, a ki mindezt a haszontalan csecsebecsét maga körül fölhalmozta, a ki mindezt a bolondságot elkövette, a ki annyi botrányanyagot nyújtott a városnak. Ez nem ő volt. De hát akkor ki? Valaki más, a ki beléje lopózott.

Eszébe jutott egy adoma, melyet egy történelmi könyvben olvasott egykor. Egy udvaroncziól szólt az, kit a király miniszterévé akart tenni és a ki nem akarta e kitüntetéset elfogadni, nem érezvén magában semmi hivatottságot arra, hogy embertársainak vezéréül csapjon fel. «Se baj! — jegyezte meg egy szellemes gúnyolódó udvaronczió — majd befecskendezzük beléje egy miniszter lelkét». A mint visszaemlékezett erre, Galuchet egyszerre összerezsent. Vajon nem valami ilyen úton-módon fészkelődött ő beléje is valami idegen lélek? De hol? és mikor? és hogyan?

És ugyan miféle lélek volt hát az? Bizonyára valami romlott lélek, miután számtalan ostobaságot követtetett el vele, melyek végre is tönkre fogják tenni pályáját. Női léleknek kellett lennie, miután csak a ruharongyok és léha semmiségek imádsására ösztökélte őt. Galuchet inkább úgy viselkedett, mint egy rosszul nevelt leány, mintsem valami elzüllött lény. Nagyon furcsa szeszélyei kerekedtek, de nem vethetett még magának szemére semmi komolyabb kihágást. Nem tekintve képzelőtehetségét, tisztán állt. Csakhogy ez könnyen megváltozhatik. Érezte, hogy összeütközés készülődik férfitermészete és új női természete közt: egyszerre becsületes ember és romlott asszony volt; de az utóbbinak romlottsága nem kerekedhetik-e majd felül amazon?

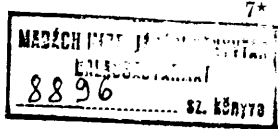
Ezek az elmélkedések, miket mi összefüggő okoskodásba összegezve adtunk elő, a Galuchet lelkében a viláért se mentek ilyen szép rendben végbe: elkülönítve, szakadozottnan,

szertesztét szórtan jelentkeztek. Elszokott már a gondolkozástól, a mit említettünk; az egész csak határozatlan, futólagos benyomások egymásutánja volt nála, mi sóhajokat és hiába való kesergést csikart ki belőle; ép úgy nem tudott már okoskodni, valami elhatározásra jutni, mint nem bírta kifejtteni azt az erőfeszítést, mely kiszabadította volna lényét mostani helyzetéből.

Különben ezek a világos pillanatok, midőn tudatával bírt állapotának, rövid ideig tartottak. Midőn az idegen lélek egy-egy percze távozott, mint a kinek valami bevásárolni valója, vagy valami sietős dolga volt a városban, hamar hazatért, mint az a zsarnok asszony, ki fél, nehogy a férje ki találjon siklani kezéből, vagy pedig nehogy időt találjon a gondolkodásra. Hazasietett csakhamar e lélek és a bohóczcsengők azonnal elkezdtek csilingelni a Galuchet agyában a bohó képzetek bolondos tánczát s kiűztek belőle minden komoly gondolatot.

Ebben a különös háztartásban, miben a bitórló lélek és a Galuchet tanár lelke így éltek, az előbbi vezette a háztájat s egészen a maga kénye-kedve szerint intézkedett, rendezkedett. Az ötödik és hatodik osztály tanára ennek következtében nagyon is különcz hírbe került már a chastel-sur-lizeroniak előtt. Voltak olyan időszakok, midőn a betolakodó lélek annyira uralomra jutott, hogy Galuchetnek egész egyénisége eltűnt. Nem volt többé Galuchet tanár úr; Lolotte lett belőle egészen.

A húsvéti szünidők alatt a tanár megszabadulva végre osztályától, teljesen átadhatta magát resteskedő és rendetlenkedő hajlamainak. Míg a pók kedvére szötte finom hálóját a *Caesar commentárjai* és a *Görög szótár* közt, addig éjjeli asztala görnyedezett az értéktelen léha könyvek halmaza alatt, melyek mellett aludt el minden éjjel, égő gyertyáját is elfeledve kioltani. Nemsokára alkalmatlan lett neki már csak a látása is egy tisztességesen fűzött 18-adrét könyvnek, habár a Charpentier sárga, vagy a Calmen Lévy lilaszínű egyenruhájába volt is öltöztetve. A lapok fölvtágása erejét fölülmuló munka volt neki; a *Pot-Bouille* olvasása is nagy szellemi megerőltetést igényelt tőle. Az öleb keresztül-kasúl hurczolta a szobában a *Gil Blas* legutolsó számát, a *Szépség ápolása* című munkát, az éjjeli kenőcsös keztyűket, és oly véghetetlen gyönyörűséget

látszott találni ebben a rendetlenségben, mintha egész kutyaéletében egyebet sem látott volna.

A miket Galuchet még olvasni tudott, azok a kölesönkönyvtári könyvek voltak, rettenetesen piszkos, rongyos, összetoldott-foldott kötetek, melyeket akkora betűkkel nyomatnak, mintha vakok számára készülnének, és tele vannak számtalan új kikezdéssel meg félig üres lapokkal, a hogyan egyenesen az ily fajta intézetek számára szokták kiállítani a könyveket. Kedvteléssel forgatta ezeket a lapokat, melyek rizspor, régi dohány, vagy zsír szagot terjesztettek, és melyeknek szélei magokon viselték az érzékeny szívű szakácsnők mázos újjai nyomát. Rémséges módon érdeklődött a Rocambole vég nélküli kalandjai iránt, vagy majd megpukkadt a nevetéstől, holmi üres léhaságok olvasása közben. A szünidő második napján azon vette magát észre, hogy nem tud többé egy szót sem görögül; másnap, hogy Cæsar latinja neki arabsúl van és hogy Ovidiust is csak sorközi fordítás segélyével érti... Végre a Bossuet hatalmas szerkezetű körmondatai igen hosszúaknak tetszettek az ő meggyöngült értelmi tehetsége előtt: már elefedte az elejüket, mire az utolsó szóhoz ért.

Egy szép reggel, mikor az igazgató azért sürgette, nyújtsa már be jelentését a tanulók előmeneteléről és fegyelmi állapotáról, Galuchet úr azt írta vissza: «Mekksináátam má, de nemm tudom meektanáni.» Ez a szépséges levélke nagy botrányt keltett. Lehuppé úr megmutatta több komoly személyiségnek és másolatot küldött róla a főigazgatónak. Lehuppéné ő nagysága, tanúk jelenlétében kifejezte méltatlankodását az ilyen magaviseleten, mely az egész ország tanári karának méltóságát alááshatja, egy méltatlan tagja miatt.

A szünidő vége felé járt és egyúttal a főigazgató látogatása is közeledett. Vihar gyülemlt a magasabb régiókban. Galuchet-t mintegy villamossággal telített légkör vette körül és elkerülhetlenné látszott, hogy a miniszteri mennykő legközelebb le ne csapjon bűnös fejére. Hivatalos nyelven szólva, ő lehetlenné vált Chastel-sur-Lizeronban. A gyermekek utána futottak az utcán, a boltosok gúnyosan szembekaczagták, a mint boltjaik előtt elhaladt; idősebb tanítványai pedig elváltoztatott írással leveleket irogattak neki, melyekben mindenféle hihetetlen es képtelen herczegnők nevében légyottokra hívták.

VIII.

Izgalomteljes far nientéje közepett, Galuchet néha arról a nőről álmodozott, kinek éjjel-nappal beszívta illatát, és kivel bizonyos tekintetben egyesült léte.

Megkísértette az utóbbi időkben olvasottak segélyével maga elé képzelni őt: hol mint valami szenvedélyes, elbűvölő, lángelméjű és szeszélyekkel teljes színésznőt, ki a lord Annandale-oknak való inyencz csemege; hol mint egy különöz bárónőt, kit a Tournecourtok és Pouraille-ok szoktak meghódítani; hol mint egy minden tökéletesség példányképét, a föld fölötti «nöiesség» megtestesülését, ki szép, mint egy antik szobor és észbontó, mint egy romantikus regényhősnő, egy második Maupin Theodora.

De hol találkozassék ezzel a nővel? Hol érhesse el álmainak ez eszményképét, ábrándjainak e tova sikló hősnőjét, bútorainak e távollevő lelkét, de ki mégis folyton kísértette őt? Honnan teremtsé elő Lolotte kisasszonyt? Legelsőben is, mi az igazi neve?

Folletot, kihez Galuchet erre vonatkozólag kérdést intézett, egész őszintén megvallotta, mint az jó pajtások közt illik, hogy ő bizony nem tud semmiről semmit. Azok az elbeszélések, melyekkel a Kör tagjait mulattatta, merő levegőből kapott históriák voltak. Ezen az oldalon így nyomot vesztve, a holdkóros szerelmesnek az ötlött eszébe, hogy talán ír a huszadik számú terem becslő biztosának; de a szégyen visszatartotta. Nem merte megtenni.

Mert minden dolgot meg kell tanulni; mindenben tájékozni kell az embernek tudni magát. Ép úgy léteznek társas körök a szerelmi élvek előmozdítása czéljából, mint a sport- és földmívelés számára. Az előbbi számára is létezik egy százezer nevet tartalmazó tiszti czímtár, mint a hogy létezik az ipar és kereskedelem részére; csak hogy ez nem jelent meg egy kiadónál sem. Az elszigeteltség, a tájékozódhatás hiánya, jó óvószer. Sokan maradtak meg a bölcsesség útján, mert nem tudtak megtalálni egy címet.

Különben mit is akart tulajdonképen az a szegény Galuchet? Ő maga sem tudta. A kudarcz eshetőségének gondolata

visszariasztólag hatott veleszületett szemérmességére; de az örvény szélén jární, síkos ösvényen és leszédüléstől környékeztetve: minő ellenállhatatlan varázs! Lolotte Galuchetnek több volt, mint egy nő, a nő maga volt az. Imádat vegyült öntudatlan vágyai közé. Az ismeretlen csábja és aggálya valami bűbáj, mi egészen megzavarja lényünket, de mit azért még se akarnánk lerázni, majd föl-föl izgatták, majd visszatartották. Sokszor azon vette észre magát, hogy az elefántesont tollszárat újjai közt tartja, a díszbetűs levélpapír fölött. De aztán a dolog ennyiben maradt.

Hanem, egyszer, egy szép reggel — vasárnap volt, két nappal az iskola beállta előtt — a mint egy fiókban motoszkált, egy elfeledett zúgban fölfedezett egy kis aranybronz kulcsot. Ez volt az a kulcs, a mely kinyitotta a szekrény titkos fiókját és a melyet eddig keresve is hiába kerestek.

Mikor a zárba akarta illeszteni a kulcsot, keze reszketett, mint a hogy reszketett annak idején a Kék Szakáll feleségének kezében a titkos terem ajtajáé. Úgy tetszett neki, hogy valami rettenetes titok pecsétjét készül feltörni, az Isis fátylát akarja föllebenteni, az elszenderült fátumot kelti föl. Megkeményítette szívét ez előérzet ellen és bár a kulcs többször idegesen bele-bele ütődött a zárba, végre kinyitotta és egy határozott mozdulattal kirántotta magára a fiókot. Egy csomó illatos levélke hullott ki szerte-szét belőle.

Hősünk most még jobban elsáppadt. A régi Galuchet újra bezárta volna a fiókot ildomosságból és szemérmeskedésből. De a mostani Galuchet, ki olyan kíváncsi volt, mint egy nő, falánkan kapta be a sors által eléje kivetett horgot. Olvasni kezdte a leveleket és a szerelmi levelezés olvasásától egészen lángra gyúlt.

Az istennő ugyan lesülyedt kissé imádatában; csak egy statisztanőről volt szó, egy harmadrangú színház ballettánczosnőjéről; de a nő azért csak még kívánatosabbá vált rája nézve, mióta könnyebben elérhetőnek tudta. Voltak tehát olyan szerencsés lények, a kik szerették őt. Megtalálták szívéhez az utat ékszerekkel és értékpapirokkal. Most már mind az a határozatlan gyönyörvágy, az addig szunnyadozott kívánság, mind az a szétfolyó epedés, mi a Galuchet egész lényét eltöltötte, tetet öltött ezzel a valóban létezőnek tudott egyéniséggel szemben. Az a romlottság, mi őt megszállta, jelleget változtatott:

most már férfinak érezte magát. Romlott férfinak. A villanyosság, mivel lelke telítve volt, nemet változtatott; negatívból, nőiesből, positiv, férfias lett. Ovid *Átváltozásai*ban elbeszél egy ilyen történetet: Galuchet tehát nem csodálkozott a változáson, mi benne végbement. Az imént még Lolotte volt; most már don Juan lett, egy dühös és fékezhetetlen don Juan, egy don Juan, ki most szabadult ki a kolostorból és kit a hosszú évek erénye és önmegtartóztatása böszültté tett.

A nélkül, hogy észre vette volna a levelek keltét, csak azt az egy gyakorlatias részletet jegyezte meg: hogy a drága lényt Dufrény (vagy Dufresny, bárói koronával) Charlottenak hívták és villája volt Islettesben.

Islettes vasútállomás Páris és Chastel közt.

Galuchet csakhamar tette határozta magát. Ezek a mámorító iratok, ez a szerelmi levelezés, melybe holmi pénzkérdések el-elintézése vegyült, mindezek a zár alatt tartott dolgok, melyek most újra napfényre kerültek, az egész igéző múlt, mely így föltámadt, mindezek a baktériumai a gyönyörnek, melyek a föltárt fiókból csapatostól kirajzottak, magok körül egy néhai baj ragályát és régmúlt idők lázát terjesztve, a végtelenig fokozta szenvedélyét. Sietve felöltözött, teleöntözte magát a legerősebb illatszerekkel, s zsebébe dugott egy csomó bankjegyet, a legközelebbi ékszerészhez rohant, megvásárolt, alig látva, mit vesz, egy arany karpereczet és egy gyémánt fejdíszet. Aztán a vasútra futott.

És a vasúti kocsiban, hol véletlenül egyedül ült, minő türelmetlenség, minő vágy-rohamok! Az ismeretlen, az előre-érzett, a megsejtett nőt úgy látta most, mintha már előtte állt volna. A határozatlan bűvös körvonalú phantom, élő valósággá változott át. Galuchetnek volt ideje a gondolatainak első zürzavarában jóformán ki sem eszelt tervet újra meg újra megforgatni fejében, megérlelni azon végtelen hosszú két óra alatt, meddig útja eltartott.

Látta magát, a mint egy elegáns villa terraszára ér, hol a zöld lombok közül márvány nymphák kandikálnak ki, és a zöld lapoczkás ablakredőnyök közül ezüst csengésű nevetés és egy Pleyel-zongora tompított hangjai szűrődnek át. Ő, Galuchet, rányomta reszkető mutatóujját a villanyos csengettyű gombjára. Csöngetett, belépett a virágoktól ragyogó és kábító illatokkal telt boudoirba. Szemben találta magát egy istennő-

vel, kinek dús fekete haja merész kanyarulatban volt fölfésülve fejére, gömbölyded fehér karjai csipketengerből merültek föl, és a mint imádandón ingerlő daczczal keresztbe tette lábait, ezek isteni formáit látni lehetett az áttetsző harisnyának megfeszült selyme alatt. Úgy ült ott, mint egy élő Grévin-féle alak. És különös, cseppet sem látszott meglepetve lenni attól, hogy ott látja Galuchet tanár urat. Ellenkezőleg, azt lehetett volna mondani, hogy várta látogatását és azt, hogy följánlja neki szívet és vagonát, beleértve a rózsafa bútort is . . .

Soha szónoki beszéd nem volt ékesen szólóbb, mint a Galucheté: a mint egyedül ott ült az első osztályú kocsiban, egészen újdonság új okokat, megindító esedezéseket, hízelgéseket talált ki, melyeket semmiféle kiadó közé nem tett még. Összes régi classikusai és összes új olvasmányai, Anakreon és Coppée, Tibullus és Richepin, Catullus, a római költő és Catulle Mendès, lángoló szavakban toltak ajkára, ellenállhatatlan rábeszélő erővel, melyeknek kéje magával ragadott, visszatartathatatlanul. Már két, meleg kart érzett nyaka körül fonódni; két fekete szemet látott szerelmesen mélyedni az övéibe.

Délután egy óra felé megérkezett Islettesbe és tudakozódni kezdett az első benszülöttől, kivel találkozott, a Dufrényvilla felől. A természet gyermeke egy fehér házra mutatott, mely egy csoport fa közül látszott ki és így szólt:

— Csakhogy most nem találja az úr otthon. Az asszonyosság a prosekezió van.

A processión? . . .

Csakugyan vidám harangszó hallatszott és látta, hogy a falu főútczája, mely oda vagy kétszáz lépésnyire lehetett, tele volt hintve lombbal, virággal. A paraszt még hozzátette:

— Az asszonyosság nagyon ájtatos, nem is hinné az ember amolyan párisi fehérszemélyről. Sok jót tesz a szegényekkel.

Miután az ember épen a faluba ment, Galuchet vele tartott, egészen elszótlanodva. Végre, abban a perczen, midőn beléptek a faluba, megkoczkáztatta ezt a kérdést:

— De izé, csakugyan Dufrény Charlotte ő nagyságáról beszélt kigyelmed?

— Hogyne! Hiszen nincsen kettő ezen a néven! . . . Nézze csak, ott van ni!

A körmenet ebben a perczen ért elejökbe, elején templomi zászlókkal és két hosszú sor fehér ruhás leánykával; aztán jöttek az asszonyok, a falubeli fiúcskák, és legvégül, a körülhordott mennyezet árnyékában, már jóval ritkábban a férfiak. A hívők gyülekezete kissé éles énekének közepette, két vagy három fehér miseinges kispap járt-kelt nagy sebbel-lobbal alá s föl a két sor között, meg-megrázva csöngettyűiket, melyekkel jelt adtak a tömjénezőknek, olyan szemöldök-rángatások és olyan parancsoló mozdulatok közt fontoskodón dolgozva, hogy egy csatasor előtt álló ezredes sem különben.

— Ott van la!

És ekkor Galuchet egy gyöngyöktől csillogó fekete ruhás hölgyet pillantott meg, nagyon domború formákat feltüntető, de nagyon magas nyakú ruhaderékban, kissé nehézkes jársal, komolyan és egészen elmerülve az ájtatosságba, szerényen, egy aranyvágású könyvre szegzett szemekkel, vagy gyermeki megalázkodás kifejezésével emelve azokat föl, hogy a káplánok jeladásainak engedelmesséjék. Öltözéke némely részleteiről, a kissé fáradt szempillákról, a sok rizsporról, mivel a kissé vöröses orr be volt hintve, és a túlérlett baraczkhoz hasonló orcákról, mindenenk fölött pedig az ildomos s előkelő lenni akarásnak bizonyos szenvelgéséből, rá lehetett még ismerni a valahai színpadi «szépség»-re. De az a fehér, simán a fülére fésült haj, mi oly gondosan volt rizsporral behintve, mintha csak ennek a pornak tüntető használata által előlegezni, vagy pedig eltüntetni negélyezte volna az évek havát, biztos villámhárítóul szolgált a szerelem minden gyújtó szikrája ellen.

A Galuchet szive, alig egy rövidke percz alatt, a szenegáli hőmérsékről, az éjszaki sarkira szállt alá. Az az ötven tél, mi ennek a tiszteletreméltó fejnek a tetejéről tekintett alá ő rá, mint jéglavina zuhant a szívében kitörni készülő tűzokádó hegyre. És miközben a nők csapata tovább vonúlt, Galuchet pedig a rémülettől tágra nyitott szemmel bámulta a fehér kontyot a fekete hajhálóban, a gyöngyös derék elmosódó csillogását, az elhízott női törzsnek himbálózását, azokon a lábszárakon, melyek letettek már minden tánczművészeti nagyravágásról: az islettesi benszülött így folytatta, mintha magának beszélt volna tulajdonképen:

— Igen, igen, nagyon ájtatos egy asszonyság. Némelyek

azt mondják, hogy nem régen, bezzeg másként volt a sorja. Beszélni könnyű, er á rá fogd rá. Hanem akárki akármit mond, itt egészen a plébános úrig, meg a sekrestyésig mindenki tiszteli, becsüli őt. Jót tesz a szegényekkel és ő a feje a Jó Pásztor társaságának . . . Tetszik tudni, ez a társaság abban fáradozik, hogy letérítse a megtévedt leányokat a rossz útról . . .

Galuchet az első vonattal visszaútaozott. A vasúti kocsii lószörpárnáin volt ideje összeszedni magát és elmélnedni a nap eseményein.

Így hát, a kit ő szeretett, az csak saját képzeletének teremtménye volt: phantom volt, — mit mondok? mert elke-seredésében ő nem sokat válogatta a szavakat, — valóságos kísértet, maskara! egy botrányos vén mámi. A szerelem istennője egy jótékonyssággal kegyeskedő öreg asszonyiná változott át. A titokteljes mosolyú sphynx körmenetekben vett részt! Galuchet százszor jobban le volt forrázva, mint Orpheus, mikor látta, hogy Eurydice kisiklik öleő karjai elöl, s alakja mind kisebb-kisebb lesz és eltűnik az örök éjben. Orpheusnak legalább nem dobott a sors gúnyja egy közel hatvan éves Eurydicét karjai közé, ki a Jó Pásztor egyletének volt elnöke.

Így tehát egy léha bohóságokkal teljes egész életből mindössze csak ennyi maradt fönn: egy marok levél a fiók fenekén. Ez a Magdolna már rég túl volt a megtérésén. A bűnbánat alkalmasint elég hirtelen mehetett végbe. Mert hiszen, a merészen ki-kicsapongó tánczosnő boudoirjának illata el sem volt szállva. Úgy kell lennie, hogy egy szép napon tanácsot kért egyfelől tükrétől, másfelől vagyona mérlegétől, s úgy ítélte, eljött a kellő pillanat, hogy visszaváltsa magát a sátántól. És így, ilyen módon, elszánt megfontolással, nyugodtan, máról holnapra, rendbe hozva vagyoni viszonyait, bezárta boudoirját, mint a hogy bezár a boltos egy divatkereskedést, hogy nyárspolgári módon a falusi életbe vonuljon vissza. Haja, minden átmenet nélkül a lármás szökéből tiszteletre méltó fehérbe ment át: nem került neki egyébbe, csak hajfestő szert kellett változtatnia.

Bűnös lelkét egyszerűen elüzte úgy, mint a Chamisso elbeszélésebeli ismeretlen elüzi a Schlemmil Péter árnyékát. A Drouot árverési termébe vitte bútorainak maradványaival

együtt, azon elhatározással, hogy egy szent asszonynak való új lelket és új bútort szerez be ezutánra magának.

És akadtak becsülő biztosok, a kik árverés alá bocsássák ezeket a dolgokat, és akadtak balekek, a kik megvegyék, és kormány, a mely mindezt elnézze! Oh! szép dolgok folynak a Drouot árverési csarnok termeiben!

De itt család, tévedés, történt, az eladott holmira nézve. Nem volt jogukban oly bútort eladni, melyben hazajáró kísértet lakott. Galuchet dühös volt: föltette magában, hogy mindent összetör, ha hazamegy.

Haragja csillapító szerként hatott. Semmi sem olyan sikeres eredményű, mint a keserű orvosság. Képességei rendre-rendre visszatértek. A negyedik állomásnál már egy Virgilből vett idézet röppent el ajkáról a szerelem mulandóságára vonatkozólag. A következő állomásnál Homér egy verse jutott eszébe, a szerencsétlen halandók esztelenségeiről. A kerek minden fordulásával a tudomány embere észrevétlenül mind jobban fölül kerekedett benne az iménti szépelgőn. Daczára a szürke kalapnak, a sárga betétes czipőnek, a lófejes sétatálcának, a régi Galuchet volt az, kit most visszavitt a vonat Chastel-sur-Lizeronba.

IX.

Egy újabb zuhany fogadta szegény fejét, mikor hazaérve, asztalán Camusot úrnak egy levelét találta, mit emez az nap küldött.

A közjegyző erősen mentegetőzött, alázatosan beismerve szeleskedését, mely az ő korában és az ő hivatalbeli tapasztaltsága mellett, igazán megbocsáthatatlan. A néhai Galuchet Barnabás, Celestin végrendeletét megtámadták a törvényes örökösök. Egy apróság a leggyakorlottabb szemek figyelmét is elkerülte eddig, tudni illik, hogy a végrendelet 188 . . . november 31-ről volt keltezve.

November hónapnak pedig soh sem volt több napja harmincznál. A végrendeletet tehát meg lehetett támadni és megsemmisíteni: erre vonatkozólag Camusot úr a polgári törvénykönyv 970-ik cikkelyére és a semmitőszék több végzésére hi-

vatkozott. Hozzá tette, hogy kétségkívül lehet ugyan védekezni a támadás ellen; de ebben az esetben, a boldogútnak tréfázó kedve, általánosan ismert hajlandósága a legsajnálatosabb fajtájú mystificatiókra, mindenkitől jól tudott előszeretete párisi unokaöccsei iránt, minek annyi jelét adta életében a végrendelező, míg Galuchet urat alig ismerte, nem engedik remélni, hogy a pörnek kedvező kimenetele lesz rája nézve. Különben a végrendelet megsemmisítése által Galuchet azért még mindig a törvényes örökösök sorában foglal helyet; másfelől unokatestvérei, tekintetbe véve az ő tagadhatatlan jóhiszeműségét és föltételezve, hogy már elkölthette az örökség egy részét, tisztességes kiegyezést ajánlottak. Camusot úr fölhívja eliensét, hogy fontolja meg jól mindezeket a körülményeket.

A tanár urat a csapás egy csöppet sem izgatta föl. A balsors jobban készen találta, mint a szerencse. Az islettesi ropant csalódás után mindent könnyen elviselt visszajózanodott lelke. Az est folyamán többször ismételte Salamon király szavaival: Hiúságok hiúsága! Senecanak egy értekezésével aludt el, a gazdagság megvetéséről.

Jókor reggel fölkelt, egy rúgással tovalökte a kék rövid kabátot és trombitaszárú nadrágot, fölvett egy új, de komoly szabású, hosszú kabátot, mit még újonnan örökölt vagyona élvezetének első napjaiban rendelt volt Fouitnotnál. Elment Camusothoz és kijelentette, hogy elfogadja a kiegyezést; aztán az ékszerésznél járt, ki visszavette az ékszert, bizonyos kártalanítás fejében; végre abban állapotodott meg, hogy tekintve, mily kevés maradt neki az örökségből, még egy áldozatot tartozik hozni. Boissonethez, a város trombitásához ment és közölte vele szándékát.

E szándéknak megfelelőn aztán másnap Boissonet minden utcza sarkon kitrombitálta, hogy április huszadikán, csütörtökön, délután két órakor, a Feketetyúk-utcza 2-ik száma alatt, árverésre fog bocsáttatni és a legtöbbet ígérőnek eladatni egy pompás rózsafa bútorzat, kék selyemmel.

Az egész Chastel-sur-Lizeron jelen volt az árverésen; de senki sem érezte magát elég gazdagnak arra, hogy az összes holmit együttesen megvehesse, a bútorok különböző házakba vándoroltak szerteszét szórva; merő bolondozásból jól fölverték ennek az immár történeti nevezetességüvé vált

bútorzatnak darabjait és az egész valamivel magasabb áron kelt el, mint a mennyiért a Hôtel-Drouotban adták.

Lehuppéné asszonyosság is eljött az árverésre, hogy saját szemével láthassa a bűn büntetését. Az ő erénye sem maradt jutalmazatlanul. Megvásárolta az ágyat, a szekrényt és a fehérneműt. Így ezzel megszerezte magának azt a gyönyörűséget, hogy a saját külön szobáját díszítse velök, mert már rég külön lakosztálya volt a Lehuppé úrétól. Az nap este már ő is a Lolotte leplei közt aludt.

Másnap a város hallatlan látványnak lehetett szemtanúja. Fényes nappal, délután három óraker, mikor a 159-ik ezred zenekara a Főtéren játszott, Lehuppéné ő nagyságát a Folletot karján látták megjelenni, igen a Folletot karján, a mint egész súlyával csüngött rajta, hátracsapott kalappal, homlokán fölborzolt hajjal és úgy nevetgélve, mint akármelyik üresfejű hölgyecske.

Ez rettentő nagy port vert föl Chastel-sur-Lizeronban. Teljesen feledték miatta Galuchet-t. A főigazgatónak most egészen más gondja volt; aludni hagyta irományai közt a botrányos helyesírási hibákkal telt levelet, a tulajdonképeni terhelő bizonyítékot a tanár úr ellen. Különben is Duponchel már előbb, fölhasználva egy szünnapot, elúta az megyei székvárosba és értesre adta ott illető helyen, hogy tudós kollegája részéről az a levél nem volt egyéb, mint olyas tréfa, a minőket hajdanában Ménage abbé engedett meg magának Vaugelas-val szemben, olyan nyelvészről telő bohó ötlet.

Most Lehuppé vált «lehetetlenné» Chastel-sur-Lizeronban; áthelyezték, Franciaországnak másik végére küldték el. Az intéző körök azt remélték, hogy az ő esetét ott nem fogják ismerni: a miben csalódtak, mert van az országban egy Tanáregyleti Közlöny, melyet nem nyomtatnak sehol, de melynek mindenütt vannak munkatársai és előfizetői.

Midőn Galuchet fölment kathedrájára, bár külsejében a régi fényből bizonyos elegancia maradt meg rajta, a tanulók azonnal fölismerték benne a régi tanárt és reszkettek. Pidanacet kinyitlanul vitt haza magával egy tele skatulya cserebogarat, nem merte őket széteresztetni.

Az új igazgató nagyon megszerette Galuchet tanár urat, szorgalmas pontosságáért, alapos tanítási módszeréért és iro-

dalmi elveinek orthodox voltaért. Ámbár Chastel közönsége új időszámítási korszakot keltez az 188...évtől, melyet a rózsafa bútor évének nevez, vagy mint a meghibbanás esztendejét emleget, a köztisztelet mit sem csökkent Galuchet iránt. A főigazgató úr továbbra is mint mintatanárt és a kötelességteljesítés hőst szokta őt emlegetni. Most terjesztette föl a miniszternek az akadémiai tisztséggel való kitüntetés végett.

FRANCE ANATOL *után, francziából*

R. J.

HOMÉR ILIÁSZÁNAK NEGYEDIK ÉNEKE.

Zeusz arany várában mostan az istenek
Összegyülekezvén tanácsot ültenek ;
Ott aranyos kupák, — Hébe keze önti —
Nektárát az Isten egymásra köszönti,
Míg szemeik Tróján figyelve függenek.

Egyszeriben Zeüsz Héra szivét metszve
Búsító szavával, ingerelni kezdte :
«Lám Ménelaosnak Athéne mind Hére
«Két istenasszony is van őrizetére !

«De mindakettő csak messziről szereti ;
«Holott Aphrodite ugyan környezgeti
«A maga kegyességét. — Párkát tőle tiltja,
«Veszve lássák bátor, mégis szabadítja ;
«Bár így is a pálma Menelaost illeti.

«De már határozzunk, hogy-mint legyen tovább :
«Gyúljon e harez szörnyűbb, gyűlölség mostohább,
«Avagy békességre most a dolog menjen ?
«Mert ha egyetértünk ebben valamennyen,
«Priamus várának megmarad a népe,
«Menelaossal is haza mehet szépe».

Athéne és Héra egymás mellett ültek,
Lázadtak a szótól, Trójára ehültek.
Athéne bár boszús, de tiszteli atyját,
Fojtja is magába komor indulatját,

De Hérát elönti, epéje kifakad:

«Rettenetes Zeüs, hogy mondhatsz olyakat?

«Így menjen e kárba, így veszendő nékem

«Sok fáradozásom, sűrű veritékem?

«Két lovam tisztára kifáradt, míg ennyi

«Népet Trója ellen össze birtam szedni.

«A mit akarsz tedd, de

«Mi többi istenek nem egyezünk ebbe».

Szól a Fellegező erős búsulással:

«Jámbor, mi bajod van a Priamus-házzal?

«Mit vétett oly nagyot a Priamus vére,

«Hogy így rádühödtél Ilion vesztére?

«Betörnéd kapuit, rontanád falait,

«Nyersen falnád-ennéd Priamust s fiait,

«S a ki van trójai, valamennyit vélek,

«A te haragodat ez engesztelné meg! —

«Jól van hát nem bánom. Ne legyen ez oka

«Versengő haragnak többé köztünk soha.

«De most én is szólok, jól eszedbe végyed:

«Ha nekem is tetszik majd valamely népet, —

«Várost, kit te szeretsz vesztére vezetni,

«Gátat haragomnak te se merj ám vetni: —

«Lám én is engedek, noha bánva, néked.

«Mert földi emberek valamerre laknak,

«Csillagos ég terjed, napsugarak hatnak,

«Kedvemben Ilion első helyen álla,

«Ilionnak népe, dárdázó királya.

«Ott az én oltárom illatozott bőven,

«Égő áldozatom kijárt illendően

«Áldomás-borommal. —

«Tisztelnék mert minket ilyen jutalommal.»

Felséges Héránál készen van a válasz:

«Nekem is van három városom, hát válaszsz!

«Ott Argos, ott Sparta, ott Mykéne terjed,
«Rontsd, valamelyikre haragod felgerjed.

«Nem ellenzem én azt. Ha ellenezném is,
«Mihaszna? Te lennél az erősebb mégis.
«De te se ellenezd, mit tenni itélek,
«Én is isten vagyok, egy-ivású véled.

«Mert vagyok böles Khronosz legelső leánya,
«És a te hitvesed, istenek királya :
«Eredetben rangban
«Kétszeresen első az isteni karban.
«Hát eztán engedjünk, te nekem, én neked,
«Ezzel megkötjük a többi isteneket.

«De most lát Athéne szálljon le sebessen,
«Közöttük a harcra új okot szerezzen,
«Olyant, hogy a harcot trójaiak kezdjék,
«Az akhivok ellen esküjüket szegjék.»

Nem is vonakodott az istenek atyja,
Repült Athenéhez gyors parancsolatja :
«Szállj alá sietve, harcra okot vetve,
«Olyant, hogy a harcot trójaiak kezdjék,
«Az akhivok ellen esküjüket szegjék.»

Így szólt. — Athéne is csak a szóra vára,
A magas Olympról menten alászálla.
Mint a csillag, melyet Zeüsz aláfuttat
Sziporkákkal szórja be az égi utat,
Táborok és gályák
Népei a látványt rémülve csudálják :

Ilyen volt Athéne köztük megjelente. —
A szekernyés akhiv, a lovazó dardán
Megiszonyodának a tünemény láttán,
S egyik a másikhoz ilyen szóval inte :

«Gyulad-e újabb harc, gyülölség halálíg,
«Avagy békülésre most a dolog válik ?

«Vajon mire végzi
«Zeüsz, ki az emberek dolgait intézi?»

Mig akhiv és dardán jósolnak ezekben,
Athéne elvegyül trójai seregben;
Antenor fiának, Laodokosz dali nak
A távolban ötet kiki erányozza,
Pandarosz bajnokot a merre nyomozza.

Meg is lelte mindjárt Lykaon nagy fiát,
Vitézlő sorokban ottan környékezék,
Kikkel az Ésépus partjáról érkezék,
Paizsos daliák.

Melléje szegődvén, szólt neki ekképen :
«Lykaon nagy fia, szót fogadsz-e nékem ?
«Menelaoszra te gyors nyilatad vetnéd,
«Hála és dicsőség e nyilat követnék.

«Főként Páris király örvendene néki,
«El se maradnának fényes ajándéki,
«Areszi, Atridát, Menelaoszt látván,
«Elesni nyiladtól, enyészni a máglyán.

«Hát Menelaoszra most vond fel az ijjad,
«De Apollont előbb segítségül hijjad,
«Igérj neki száz-tort, bárányid elejét,
«Majd ha újra látod házadat, Zeleiét».

Szólt az istenasszony. Hitt néki a dőre,
Ékes remek ivét vonja is előre.
Volt ez koponyája fűrge vad kecskének. —
Nyilával Pandarosz ezt lesből ejté meg.

Egy szikla-odúból villant ki előtte,
Hanyatt vágta magát, a hogy szügybe lötte.
Tizenhat tenyérynvi egy-egy szarva vala,
Kit bölcs szarumetsző fényesre csiszola,
Munkás tudománnyal kézhez egyengette,
Arany koronával két hegyét jegyzette.

Hát mostan a bajnok földnek ijját szegzi,
Hajlik egész testtel rá, mig fölidegzi.
Pajzsokkal a dalják óva körülállják
Netalán az akhiv zúdúlni találjon
Mielőtt a vessző Menelaoszra szálljon.

Most megnyitja tegzét, választja vesszőjét,
Gyorsat, ujat, kínok sötét hírvivőjét.
Idegbe illeszti a halálos ijjat,
De Apollót elébb segítségül hívja,
Igér neki száz-tort, bárányi elejét,
Ha majd újra látja hazáját, Zeleiét.

Most a nyíl fokát a húrral egybe-vette,
Melle bimbajáig vissza feszítette,
Mig a nyíl fülánkja fönn az iven ült ki,
Hogy az egész kéziv kerekre feszült ki.

Süvöltött a kézijj és búgott remegve
Mig az ijesztő nyíl röpült a seregre.
— De a nagy istenek nem hagytak magadra,
Menelausz! Rögtön lettek oltalmadra.

Diadalmi Pallas ott termett mellette
Az égető vesszőt másfele terelte,
Mint mikor az anya elhajtja édesen-
Alvó gyermekéről a legyet csendesen.

Oda hol a csatok arany öve bogját,
Mint két pánczél-lemez, szépen össze fogják.
Hát a gyilkos vessző rácsapott a csatra,
A mesteri művü övön is áthatva.

Áttörte a pánczél, s az érczümeg lemezt,
Teste oltalmára alul viselte ezt.
Igy csak bőre színét pedzette fülánkja,
Fekete vér bugygyant de mégis utána. —

Mint a bibor, melylyel mæoni némberek
Elefánt tetemre hímeket festenek,

Lovak ékességét. — Otthon tartogatják,
Sok lovag-ifjakkal ugyan kivántatják ;

De királynak való az ilyen ékesség,
Lovának kényesség, magának fényesség ; —
Olyan vér festette Menelaosz vértjét,
Formás bokáit és fejedelmi térdét.

Látván a sötét vért csurranni a sebből,
A nagy Agamemnon megrettene ettől.
Menelaoszt magát is az ijedtség bántja,
De látván, hogy a nyil idegje fulánkja
Kivül akadt : mindjárt szűnt a rémülettől.

Sóhajt Agamemnon, vele sóhajt népe,
Igy szólt, adva kezét az öcsce kezébe :
«Testvér ! ezt a kötést tettem élted ellen,
«Egy-magadat vetvén trójaiak ellen.

«Igy sebzettek téged ! Hitet így szegének !
«De Isten az esküt nem ereszti szélnek.
«Bárány-áldozásunk, szin-bor-áldomásunk
«Nem lesz foganatlan jámbor kézadásunk.

«Mert ha Isten nem is mindjárt adja, később
«Esküvésünk átka teljesedik ; és ők
«Megkeserülnek ezt ; férfi, asszony, gyermek . . .
«Előre látom én a nagy veszedelmet.

«Eljön majd az idő, Priamosz és háza
«És a szent Ilion porba lesz alázva,
«Midőn Zeüsz ítél, ülve magas széken,
«Kitölti haragját a hitszegő népen,
«Szörnyüségessé paizsát ellenökbe hányja,
«Meglesz bizonyára.

«De te Menelaosz, mint aggódom érted !
«Ha te most meghalnál, itt végezve élted !
«Én pusztá Argoszba térnék pironkodva,
«Az akhiv is mindjárt haza tanakodna.

«Itt hagynánk Helenát magunk szégyenére,
 «Priamosz és népe dicsekedésére ;
 «Csontod itt porladna Trója mezejében
 «Bevégzetlen munkád keserves fejében.

«Szólna a trójai majd felfuvalkodva,
 «Bajnok Menelaosz sirjára tapodva :
 ««Agamemnon mindig úgy állja bosszuját,
 ««Mint ide hiába gyűjtötte Akháját!

««Üres hajóit ám vissza-eveztetete,
 ««De jó Menelaoszt minekünk feledte.»
 «Igy szólának ottan,
 «Jobb akkor a föld csak nyiljon meg alattam.»

De szöke Menelaosz bátorítva intett :
 «Ne félj, el se rémitsd akhiv sereginket,
 «Mert a hegyes fülánk nem járt elevenbe,
 «Fenn-akadt zománczos övemben, vértemben,
 «Ötvös-ember szabta vékony ümegemben.»

Király Agamemnon szólt rá válaszolva :
 «Menelaosz édes! bár így történt volna!
 «De, sebed valamely orvos most békösse,
 «Irral borogatván, fájdalmát szüntesse.»

Szólt is hirnökéhez, szent Talthybiuszhoz :
 «Talthybiusz menvén menj, s Makhaont elhozd,
 «Csudás Aszklepiosz orvosló gyermekét,
 «Menelaosz vezérnek lássa meg a sebét.
 «Megsebezte Trója valamely ijásza,
 «Nézik örömükre, de minekünk gyászra.»

Nem volt rest a hirnök, parancsnak engedett,
 Érczvértés akhivok közé elegyedett,
 Meg is lelte mindjárt Aszklepiosz fiát.
 Vitézlő sorokban ottan környékezék,
 — Kikkel mén-nevelő Trikéből érkezék, —
 Paizsos daliák.

*Ar. Iliász
 szerzője:
 Homérosz.*

«Agamemnon hivat — mondá neki — nézd meg
 «Sebeit Areszi Menelaosz vitéznek,
 «Megsebezte Trója valamely ijásza,
 «Néki örömkre, de minekünk gyászra.»

Igy szólt. — Makhaonnak a szive megrezdül,
 Mennek is az akhiv sorokon keresztül,
 A holott a sebhedt Menelaoszt találták.
 Fejedelmek, mintegy istent, körülállták.

A bekapcsolt övből a nyilat kirántja,
 Csatjába belé is tört a nyil fulánkja,
 Himes övét, vértjét, azután ümegjét
 Tágitja, — érczmives emberek remekjét.

Megnézte a sebet, melyet a nyil vágott,
 Kiszitta a vért is, enyhe orvosságot
 Rátapaszta gonddal, melyet atyja régi
 Esmérösse Khiron titkul ada néki.

Menelaosz körül míg ekként sűrögnek,
 Pajzsos trójaiak ime rajtok ütnek;
 Fegyvert az akhiv is öltve, harczot kiált. —
 — Most láttátok volna Agamemnon királyt!

Nem andalog ő most, meg sincsen ijedve,
 Nem is vonakodik szállni ütközetbe;
 De keresvén a harcz hírtermő mezejét:
 Zúgó paripáit érezezt szekerét
 Vesztegleni hagyta Eurymedon kezére.
 — Ptolemeus fia ez, a Pireus vére. —

Igen hagyta néki, közelében járjon,
 Netalán lankadtság tagjaiba szálljon,
 Miglen gyalog-szerrel, osztva parancsokat
 El-bé-járja sűrűn az ember-sorokat.

Készen a kit talál, Akhivot, biztatja,
 Bátorító szóval lelkeiket hatja:

«Akhivom ne lankadj, csak bátran, előre!
«Zeüsz bizony nem lesz esküszegők őre.

«Sőt a kik e dolgot eskü-törve kezdték,
«Keselyük azoknak tépik gyöngé testét.
«Mi pedig a várost lerontjuk a földig,
«Hajóinkra hordjuk kisdedeit, hölgyit.»

De a tágulókat ugyan húrogatja
Pírongató szóval lelkeiket hatja:
«Szégyentelen,- allja,- nyilveti vitézek,
«Mit ácsorogtok itt, báméskodva néztek?

«Mint a szarvasborjú, a míg győzi szalad,
«Ereje-fogyottan aztán állva marad,
«Úgy szédelegtek itt, harcz elől rejtőzve;
«Vagy ott akarnátok csapni vélők öszve
«Hol ékes hajóink a partra feküsznek?
«Oltalmazó kezét kisértve Zeüsznek?»

Ekként rendezésvén járt a sorok között,
Krétai dandárhoz azután érkezött.
Fegyverkeznek ezek Idomeneusz körül,
— Mint valamely vadkan vala köztük ottan,
És járt a vitézlő Idomeneusz elül.

A külső sorokat Mérion rendezi,
Agamemnon látván, igen örvendezi,
S szólt Idomeneusznek, szavait mézezi.

«Minden danaok közt tégedet legjobban
«Tisztellek mind harczban, mind egyéb dologban,
«Mind innepeinken, hol a fejedelmek
«Áldomás kúpából sötét bort vedelnek.

«De borukat ezek mind csak osztva költik,
«Míg neked a kúpát egyre-másra töltik,
«Csak úgy mint magamnak, mihelyt inni akarsz;
«Légy olyan mint eddig. Most menj, mert vár a harcz.

Felelt Idomeneusz, Kréta fejedelme :
 «Miképpen eskümmel vagyon pecsételve,
 «Atrida, mindenkor lészek hű frigyessed :
 «De most az akhivot harcizolni kergessed.

«Ütközzünk mielőbb, mert lám amott állnak
 «Kik megszentelt kötést így összekuszálnak ;
 «Pusztulás és halál azok sorsa léssen,
 «Ők lettek bünösök az eskütörésben.»

Most a sokaság közt, örvendve szívében,
 Atrida jut a két Ajasz közelébe.
 Fegyverben a két hős, népe mint a felleg
 Mely kél a tengerről ; — alszél veri feljebb ;

Messziről sötétlik, fekete mint szurok, —
 Forgósziel is támad, a tenger háborog,
 Halmáról a pásztor látván, remeg tőle,
 Odúba a nyáját hajtja jó előre :

A két Ajasz nyomán harcizba így menének
 A Zeüs-ivadékú szög-barna legények ;
 Paizsos dandárjok dárdával tüskelve.
 Agamemnon látván, szólt örömmel telve :

«Ajászok ! titeket nem szükség inteni,
 «Magatok is tudtok népet serkenteni
 «Bátor viadalra. Bár minden kebelbe
 «Zeüs, Apollo, Pallasz ily lelket lehelne.
 «Feldulva kifosztva a Priamus vára
 «Ezen én kezemtől lenne nem sokára.»

Igy szólt, odahagyta és másfele váltott,
 Az édes beszédű Nesztorra talált ott.
 Népét rendezgette, harcizra serkengette,
 — Mellette Pelagon, Khromiosz, Alasztor
 Hæmon a hatalmas, Biász a nép-pásztor, —

Lóval és szekérrel állit lovasokat,
 Lovas mögött talpast, erőset és sokat,

Rohamot állani. Közéjük az alját . . .
Harezolniok kell így, noha nem akarják.

Lovassát is inti, csak erősen tartson,
Sorból bontakozva ki se is ugrasson,
«Senki erejében, jó-lovas voltában
«Bízában ki ne törjön egyedül, vaktában.

«Vissza se hátrázzon, mert kudarcz a vége,
«S a ki magáéról kap más szekerére,
«Leghelyesebb akkor, küzdjön kelevézzel.
«Lám a régiek is ekként cselekedtek,
«Mely sok városokat falakat megvettek
«Bátorsággal észszel!»

Igy a régi bajnok, a sokat látott vén.
Szólt neki Atrida, igen örvendezvén:

«Ó öreg! bár erő s térd is olyan lenne
«A milyen a kebel és a sziv is benne!
«De lám az öregség, csak közös örökség.
«Nem bánám bárkié lenne a vénséged,
«Csak az ifjak között láthatnálak téged,

A geréni lovag Nesztor felel ekkép;
«Hejh ha én is egyszer még olyan lehetnék!
«Mikor éltét vettem Ereuthalionnak,
«De mindent egynek az istenek sem adnak.

«Ifjú voltam akkor, most vénség jár velem,
«Lovasaim között van mégis a helyem.
«Igazgatja őket szavam bölcsessége,
«Mert az öregségnek ez az öröksége.
«A ki ifjabb nálam, bizik erejében,
«Fiatalnak való dárda a kezébe».

Atrida tovább ment, örvendve szívében,
S lovag Menestheusnek jutott közelébe.
Ott athéneiek, tanult harczmesterek
Sok-eszű Odyszeusz körül sereglének.

Távolabb a bátor kephallén vesztegel;
Mert a hadi lárma nem hatott ide el,
Melylyel az akhivok Trója ellen keltek,
Bosszuálló szóval riadva feleltek.

Várják ha a sereg valamely csapatja
Kezdi a támadást s rá a jelt megadja.
Emberek királya Agamemnon pedig
Ingerülve rájok, ekkép perlekedik :

«Petreosznak fia, a bajnok királynak!
«És te ezer-útú, mindenképen álnok!
«Mit lapúltok félve, mit vártok ti másra?
«Holott készen állni, elsőknek kiszállni,
«Tisztetek tinektek volna, támadásra.

«Mert ha királyoknak készítek innepet,
«Lám ott is elsőkül hívlak meg titeket.
«Jó akkor a sült húst enni a mennyi kell,
«Jó a jó bort inni. De mikor menni kell
«Harczolni: a dandár szemetek láttára
«Tízével, a másé, szállhat ki csatára».

Odysseusz szemével komoran megvágja:
«Mily szókat röpit ki fogaid palánkja?
«Csatakerülőknék hogy mondhatasz te minket?
«— Majd ha összemérjük gyilkos fegyverünket,

«Megláthatod akkor, hogyha kedved telik,
«Telemakhos atyja mikép viselkedik
«Trójaiak ellen, megharczolva vélek! —
«Hát a mit te beszélsz, a szélbe beszéled.»

Odysseusz haragját Agamemnon látja,
Rá-nevet s feddését viszájára váltja:
«Odysseusz, nagy elme, Lãertes cseléde,
«Nincs szükséged intő sem feddő beszédre.

«Tudom, nagy szívedben böles tervek fogannak,
«Úgy hiszek neked mint tulajdon magamnak.

«Majd elintézzük ha szómmal sértettelek,
«A mit a szó vétett, hordják el a szelek».

Tovább ment. Tideüsz nagyszívű fiára,
Diomedesz hősré azután találta.
Ékes szekerét és lovát nézegette,
Kapaneus nagy fia Sthenelos mellette.

A nagy Agamemnon a mint megpillantja
Haragos szavával őket húrogatja :
«Jaj, a lovas-bajnok, Tideus nemzeti,
«A hadak bürüjét kémli készítgeti.

«Bezzeg rést az atyád nem keresett, félvén,
«Ellenségre csapott, bajtársai élén.
«Igy beszélük a kik szemlélték a harcát,
«Én nem jártam vele, nem is láttam arcát,
«De különb volt másnál, mindenek úgy tartják.

«Mykénébe egykor bujdosva érkezett,
«Polineukesz hőssel társakat keresett,
«Kikkel a szent Thébét ostromlani fogták ;
«Segítséget tőlök meg sem is tagadták.

«De Zeüsz mást végzett bal-jelei rendén.
«Mykénéből aztán csak tovább eredvén,
«Asopos semlyékes széleit megszállták,
«Követül Thébébe Tideüszet bocsáták.

«Ott Kadmosz fiait találta ünnepben,
«Eteokles hősnél gyültek vala egyben,
«Noha egyedül volt, idegen is, nálok,
«Félénken közöttük félre még sem állott.

«Bajra hívta őket, győzött könnyű szerrel,
«Pallasz istenasszony-áldotta sikerrel.
«Ezt hogy nehezelték thébai legények,
«Tértekor ötvenen lest néki vetének.
«Vezérök Maeon volt, amaz isten-mássa,
«Ütközetet álló Polyphon a társa.

«De ő valamennyit megszégyenítette,
 «Keserves halállal kardélre vetette,
 «Mæont csak egy magát vissza eresztette,
 «Isteni jelenség mert erre készítette.
 «Ilyen volt Tydeusz. Maradt egy magzatja,
 «Karra nem, de szájra különb mint az atyja».

Diomedes bajnok rá felelni késik,
 A tisztos királynak tisztelve feddésit.
 De Kapaneusz fia vissza ekkép torlaszt :
 «Atrida, ne hazudj, ha igazat mondhatsz.

«Bizony atyáinknál vagyunk mi különbek,
 «Mert a hét kapujú Thébét mi vettük meg
 «Zeüs oltalmával, isteni jelekkel,
 «Azokénál jóval csekélyebb sereggel.
 «Balgaságuk miatt estek azok porba.
 «Hát ne állítsd velünk apánkat egy sorba».

Diomédes is szólt, most nézve sötéten :
 «Táti, maradj veszteg, engedd a szót nékem.
 «Agamemnontól én nem is veszem zokon,
 «Ha serkentve jár szét az akhiv sorokon :

«Az ő dicsősége, ha megveszszük Tróját,
 «Ha kiirtjuk népét, elűzzük lakóját,
 «Az ő gyalázata, ha mi pusztulunk el.
 «Rajta hát, szálljunk ki támadó erőnkkel.»

Szólt s le, szekeréről szökken fegyverestül,
 Mellén az erős ércz egyszeriben rezdül,
 Mikor alá toppan. Akárminő bátor
 Hős megijedt volna a csattanásától.

Mint mikor az alszél a tengert megcsapja,
 Harsogva a partig habját veri habja,
 Még messzi, a mélyén dagadoz toronynyá,
 Zúgva jön a partnak, ott szakadoz rongygyá ;
 Szirtfokok ormáig sörényét lökdösi,
 Keserű tajtékját messzire köpdösi :

Úgy nyomúl az akhiv, csapat után csapat,
Fejedelme vígyáz minden egyes hadat.
Hallgatva vonulnak, tán szavuk sincs nekik,
Vezérok parancsát oly némán követik,
Mivel félik őket. Köröskörül veti
Fényét a seregnek gazdag fegyverzeti.

De a trójaiak, mint gazdag embernek
Udvarába mikor juhnyáját terelnek,
Vége-hossza nincs a béggésnek, míg fejnek,
Bárányok szavára az anyák felelnek :

Olyan lármát ütnek a trójai hadak,
Mert ott különböző a beszéd, az ajak,
Keverék a nyelve, zagyva a beszéde,
A hányféle ország, annyiféle népe.

Itt Aresz intézi, amott Pallasz vezet,
Együtt halad velök Félelem, Rettenet,
Mohó Viszály, gyilkos Aresz húga, társa,
— Kicsinynek születik, égig nevededik,
De földön jár mindig. — Lépteit követik
Feleselő patvar, emberek sírása.

Mindjárt is a síkon, szembe mikor szállnak,
Összekeverednek vérték, dárda-szálak,
Férfi-erő érczben ; pajzsok összecseengnek,
Rémületes jajja, kérkedő kacajja
Ölőnek-ölöttnek egymásra felelnek.

Foly a vér a földön. Mint mikor két patak
Olvasás idején hegyről alá szakad,
Összetalálkozik egy völgyi torokba,
Örvényt váj, ott egymást túrja háborogva,
Harsogását pásztor messzi hegyen hallja :
Olyan volt a küzdők lármája, zsvajja.

Antilokhusz első, trójai daliát
Ekhepolt ölte meg, Thalysias fiát ;

Dárdával sörényes sisakjának rontott,
Érezhegye azonnal átjárta a csontot,
Halálos setétség a szemét megülte,
A szörnyü ütéstől mint egy torony dült le.

A mint összerogyott, Abantok hadnagyja,
Elephenor király lábánál ragadja,
Vonszolja kifelé. Akarná pánczélját
Fosztogatni róla, de nem éri czélját.

Mert mikor lehajolt hurczolni a testet,
Ellene Agénor kelevézt eresztett,
Paizstalan hagyott oldalán üté meg,
Megoldott tagjait elhagyá az élet.

Rettenetes dúlás teste fölött támadt,
Trójai és akhiv össze rohanának,
Mint a farkas-falka,
Ember ember ellen, egymást tépte-falta.

Telamoni Ajasz, Anthemion fiát,
Jó Simoisius fegyverrel veri át.
(Ezt Simois partján anyja egykor szülte,
Mikor szüléivel a nyájját kerülte,
Idáról leszállván a jóságot nézni,
Hát Simoisius nevét innen vészi).

Nem látták jutalmát a kik fölnevelték,
Ajász keze szegte mert rövidre éltét,
Mellébe jobb felől a gyilkos ércz szaladt,
Hegye hátán jött ki a lapoczka alatt.

Porba esett mindjárt, mint valamely nyárfa,
Mely bár gyökerével fészkel a mocsárba,
Magasba sudarát mégis eregeti;
De a kerékgyártó fejszédjét ráveti,

Ékes szekéréhez szabja kerekneknek,
Ott szárad a parton, többé nem ered meg :
Hát az Ajasz nyila
Alatt így esett el Anthemion fia.

Most Priamus fia, Antiphos vetette
Ajászra dárdáját, de eltévesztette. —
Odysseusz társát, Leukost, vékonyán veré,
A mint a holttestet vonszolná kifelé.

Elejté a testet, holtan reá hulla,
Kinn Odysseusz bajnok igen megbúsúla.
Tündöklő vértjében kilépett a sorbul,
Csapkodott, s míg szeme jobbra-balra fordul,
Dárdája villogva messzire zúdúla.

Tágúlt a trójai, a merre vetette ;
De az ércz is útját nem hiába tette,
Priamus fattyára, Demokoosra szálla, —
Abydusban legelt sok jó kabalája.

A boszúló dárda halántékon éri,
S másik vakszemén át furakodik éli ;
Halálos setétség szemeit megülte,
Ércz-vértzetében csörrenve terült le.

Hátrál a trójai, Hektor maga lankad,
Üvöltöz az akhiv, esik a holtaknak.
Bosszúsan Apollo Pergamusról látja,
S a trójaiaknak feddőzve kiáltja :

«Paripás trójai, ne szaladj elölük,
Azoknak sincs érczből, sem kőből a bőrük,
Hogy nem birna véle fegyveretek éle. —
Akhilles sincs mostan, Thetis fia köztek,
Emésztő haragban ül hajóin veszteg.»

Az erős istennek ez vala szózatja,
De az akhivokat Athene biztatja,
— A Zeüsz-atyának dicsőséges lánya —
Soraikat a hol lankadni találja.

Dioreüsznak is ott életét kioltják,
Kő-darab zúzta szét jobbik boka-esontját.

Ezt Imbrasmus fia, Pírous vetette,
— ThrákJait ő ide Énoszból vezette.

Hát az idétlen kő csontját összetörte,
Két inat szakaszta, lerogyott a földre,
Jó társai felé
Két kezét kitarván, lelkét kilehelé.

Pírous, ki rája sujtotta a kövét,
Rárohan s dárdával átveri köldökét,
Minden béle ottan földre kifordúla,
Halálos setétség szemére borúla.

De most Píroustra Thoas vete dárdát,
Mellébe repült az, s a tüdején járt át.
A dárdát a sebből vissza is szakítja,
Azután kardot von, hasát felhasítja.

De fegyvereiből ki nem vetköztette,
Üstökös thrákJai álltak őrt mellette,
Hosszú kelevézzök kezeikben rengett,
Szálás erős hősnek hátrálnia kellett.

Egymás mellett ekként a porba keverve
Feküdt az epívek s thrákok fejedelme,
Sok más megöltek
Körülöttük ottan halommal feküdtek.

Ha valakit Pallasz ide most vezetne,
Szálló nyilak ellen pajzsával fedezve,
Hogy nagy bátorságban járhatná a mezőt:
Nem találna itt a munkában kivetőt.
Akhiv és trójai mivel itten sok van,
Egymás mellett fekszik areczsal a homokban.

BAKSAY SÁNDOR.

LEÁNYOMNAK.

(Midőn neki egy költői anthológiát adtam emlékül.)

Fogadd e könyvet, hön szerette lányom!
A szív csodáiról beszél neked;
Elédbe száll sok költő-szötte álmom
És zsongva halkán zeng lágú éneket.
Rejtett világok csillag-myriádja,
Hol minden csillag egy-egy gondolat,
Érző szíveknek testet öltő álma
Ragyogja be e drága lapokat.

Anyádnak egykor . . . oh az édes este! . . .
Könyvet adék az ég csodáiról,
Sovárgó vágyam oly epedve leste,
Szemének csillaga mit válaszol.
Hivém, hogy lelke az ég végtelenjén
Merengve megsejt egy más végtelent . . .
Futó mosolya nem volt játszi örvény,
Kerenge sodra már a szívbe bent.

S döbbenve látom ajkadon a fodrot,
A melyet föl a szív örvénye vet;
Ne bántson az, hogy elborul e homlok,
Emlékek, gondok tépik lelkemet.
Szeretnék szólni bölesen intve, óva,
Széttépni az ábrándok fátyolát,
Nehogy ébredve későn a valóra,
Sebhegt szíved fájjon egy élten át.

Szeretnék szólni: fedd te jól be vérttel
 Szíved, ne érje a világ nyila ;
 Késő a vértet öltni föl, ha vérzel,
 S hited, bizalmaid hogyha meghala.
 Szeretnék szólni: ölts önző nyugalmat,
 Kétszin mosolyt és világmegvetést,
 A lélek kincsét árverésre adjad,
 Tolongó nép közt durván törj te rést.

Szeretnék szólni: álmokat ne szőjj te ;
 Szeresd az édes, a közel valót !
 Ez a világ ábrándvilágba szöve
 Kifoszt a jóbul is, a mit adott.
 Szeretnék szólni, . . . hogy a hit bizalma
 Csalárd reménynyel süppedékre csal ;
 A bolygó fény száll mint az est fuvalma,
 A míg a vak, a sötét éjbe hal.

Szeretnék szólni . . . Mégis ha szemedbe'
 Csillanni látom hited sugarát,
 Áldásra tárul két kezem remegve
 S a költők könyvét némán nyujtom át;
 Úgy érzem, mintha útra kelni látnám
 A vándor fecskék csicsergő raját,
 Kik bizalommal délvidékre szállván
 Örök tavaszt keresnek oda át.

Költők dalában így száll messze, messze
 A költők lelke tündér táj felé.
 Ragadja, vonza halhatatlan eszme
 S ő száll, az örvény míg el nem nyelé.
 Való világ : örvényed zugva zúghat,
 A költők szárnya szállton-száll tovább :
 Kérj szárnyat, lányom, azt a költő úgy ad,
 Ha édes hittel hallgatod dalát.

HEGEDŰS ISTVÁN.

A FORRÁS.

Elrejtve jól, mindjárt a tónál,
Két kő közül forrás szökell;
Vize oly víg az indulónál,
Mint a ki messze-útra kel.

«Mi kéj! — mormolja — lenn a földben
A vak sötét mindent befed;
Most partom' fű borítja zölden,
S tükrömben a kék ég nevet.

Száz parti kék virág merengve,
Oh ne felejts, susog felém,
Szitakötők, vígan kerengve,
Gyors szárnyukat mártják belém.

Szomját madár kelyhembül oltja;
Ki tudja? Tán pár forduló:
S völgyet, hegyet, tornyot locsolva
Futok mint nagyra nőtt folyó.

Kőhidakon, kő-partszegélyen
Fehér tajtékra vál vizem,
A füstölgő hajót kevélyen
Az óceán felé viszem.»

Ekép fecseg az ifju forrás,
Száz tervet szöve a botor;
Nem bír magával, futna folyvást,
Mint víz, az üstben hogy ha forr.

De a böleső szomszéd a sirral,
Az órjas meghal kisdedül.
A forrás alig született hajh,
A tóba hull s ott elmerül.

GAUTIER THEOPHIL *után, francziából*

VARGHA GYULA.

KÖZEGÉSZSÉGI VISZONYAINKRÓL.*)

A magyar királyi belügyminiszter úrnak a múlt évről az idén az országgyűlés színe elé terjesztett, és a közegészségi viszonyokról szóló jelentése rendkívül érdekes tartalommal könyvalakban is megjelent. Négy száz tizenkilenc oldalon tárgyalja fejezetenként hazánk egészségi állapotát; nem elégszik meg chablonos kimutatásokkal, hanem a merev táblázatos kimutatásokból levonja egészségügyi viszonyainkra következtetéseit, merev objectivitással kimondja kerekén, hogy Magyarország közegészségi állapota az 1894. évben rossz volt.

Hatvanhárom megye közül, az előbbeni évhez viszonyítva, csak tizenhét mondja kedvezőnek, míg huszonkét város közül csak hét. Változatlan maradt négy vármegyében és négy városban. De bevallják a jelentés szakavatott szerkesztői, hogy ezen, a múlt évhez viszonyított kijelentésnek semmi reális alapja nincs, mert 1892—1894. év adatait egybevetve, csak egy magyar vármegye olyan szerencés, hogy egészségi állapota állandóan kedvező, és ez Csongrádmegye. A városok közt több van: Győr, Nagyvárad és Temesvár.

Hazánknak egyik legsúlyosabb csapása a fertőző betegségeknek óriási elterjedtsége. Az 1894. évben összesen 453,094 ember halt meg, ezek közül 36,660 ember fertőző betegségben. Együttvéve megbetegedett 166,424, úgy hogy e betegek huszonkét százaléka halt el. A megbetegültek száma a lakosság 11‰ felel meg.

*) *Perczel Dezső magyar királyi belügyminiszter jelentése az ország közegészségi viszonyairól az 1894. évben. Buda-Pest, 1895. Pesti könyvnyomda-részvény társaság.*

Az 1894. évben több betegedett meg fertőző bajban, mint az 1893. évben, a mit én tisztán a gondosabban fölterjesztett statisztikának tulajdonítok. Nyugodt lelkiismerettel mondhatom, hogy megyém és némely más megye viszonyait és a községorvosokat ismerve, az egész országban nem 166,424 egyén betegedett meg fertőző bajban, hanem legalább 200,000, mert sok községi vagy körorvos kerülve a saját és a nép zaklatását, — mely az ellenintézkedésekből foly — még ma sem jelenti pontosan be az összes fertőző betegségeket, így van ez a városban és a megyékben is. Ezt bizonyítja a halálokok és a járványkimutatások «meghalt» rovatának különbözete is:

	1893-ban	1894-ben
himlőnél	844	132
diphteriánál	13,516	2034
vörhenynél... ..	1,931	260
vöröshimlőnél	2,855	153
szamárhurutnál... ..	3,706	374
typhusnál	3,916	678
vérhasnál	2,283	499
Összesen	29,051	4130

A hivatalos jelentés 1894-ről hibásan 4453-nyi különbözetet mutat ki.

Pontosnak még mindazonáltal most sem lehet nevezni a járvány-statisztikát, de jeles bizonyítéka annak, hogy egy év alatt egészségügyi adminisztrációnk nem várt módon javult. Igen érdekes a halálozási 1893. és 1894. évi adatokból vont különbözet alapján következtetett tény, hogy többnek kellett megbetegedni fertőző bajban, mint a mennyit kimutattak a törvényhatóságok. A jelentés szerint az összmegbetegedések száma 170,000 volna; én 200,000-re teszem, mert a halálokok statisztikáját jórészt laikus, kevésbé művelt halottképek eszközlik, míg a járványkimutatás halálozási adatait sokkal pontosabbnak találom, mivel kizáróan orvosok állítják össze. Sok elhalt gyermek betegségi okát nem fogjuk megtalálni a halottkémi jelentésben.

Lássuk ezután a fertőző betegségek részletes számadatait:

	megbetegedett	1000 lakos közül	meghaltak	%or-
Hólyagos himlőben	2,822	1·4	25·0	
Báránymimlőben	1,638	—	6·3	
Diphtheritisben	46,776	6·1	43·1	
Vörhenyben	18,468	4·1	23·3	
Kanyaróban	66,384	13·6	7·4	
Szamárhurutban	15,174	4·8	11·6	
Hasi hagymázban	7,646	1·6	29·2	
Kiütéses hagymázban	61	1·0	26·2	
Vérhasban	2,218	1·0	31·0	
Járványos fültőmirigy-lobban	2,748	—	—	
„ agygerinczhártya-lobban	38	0·3	65·8	
Gyermekági lázban	1,402	0·5	59·4	
Choleraiban	435	—	50·1	

Igen érdekes a hólyagos himlőnél a beoltott és be nem oltott meghaltak viszonya; kitűnik, hogy a beoltottak közül csak minden hatodik, a be nem oltottak közül minden második beteg hal meg.

Legtöbben betegedtek meg diphtheritisben, vörhenyben, kanyaróban és szamárhurutban; legtöbben hálnak meg a megbetegedettek közül himlőben, diphtheritisben, vörhenyben, hagymázban, vérhasban, gyermekági lázban, choleraiban és járványos agygerinczhártya-lobban.

A járványos betegségek ez igen tanulságos ismertetésénél azonban nem tudom megállani, hogy egyes észrevételeket ne tegyek. Szerény nézetem szerint nem látom be, hogy helyes az idej statisztkai adatok összehasonlítása a tavali év adataival, melyek annyira haszontalanok, hogy a járványkimutatás meghaltjainak és a külön szerkesztett halálokok száma között csak a járványbetegségeknel 30,000-re rüg a különbség. Már pedig abból a statisztkából, mely 116,000 beteg közül kétféle úton nyert halálozási arányt mutat föl 30.000 differenciára (kimutatás szerint meghalt 29,951, halálokok szerint 59,002) — nem szabad semmit sem következtetni. De aztán azt sem írhatom alá, hogy a halálokok kimutatásának adatai helyesebbek, mint a járványkimutatás haláleseteinek össz-száma; előbbi a halottkének készítik, kik túlnyomó részt laikus egyének, utóbbi az orvosok. Föltéve, hogy ezek sem fontosak, — de mégis megközelítőbbek, mint a laikus halottkének teljesen megbízhatatlan adatai, ezt tudva és ismerve az összehasonlításból nyert számokat — az egész következtetést

problematikus értékűnek találom, mert a kiinduló számadások se itt, se ott nem felelnek meg 1893 és kisebb arányban 1894-ben a valóságnak. — Sokkal megbízhatóbbnak tartanám a valóság kipuhatólására a hozzávető számítást, mely az 1894. év adatai alapján tekintetbe venné a rendszer miseriáit, a laikusoktól eredhető hibákat, és az orvosok által nem eléggé fontos eljárást stb. Persze, hogy itt csak «valószínűség»-ről szólhatunk. Elismerést érdemel az adatok összehasonlítása, a közölt következtetések, de sajnós, hogy úgy vagyunk vele, mint az ismeretlen ingoványnyal.

Tapasztalatból mondhatom, hogy a gyermekágyi megbetegedések száma sokkal nagyobb a valóságban. Milyen furcsának hangzik például e mondat is: «A váltóláz járvány-szerű uralkodása, legalább az 1894. évre vonatkozólag, az országban megszűntnek mondható». Dehogy szűnt meg; hiszen az idei óriási vizáradások ne okoztak volna járványos váltólázat! ? — azon fordul a dolog, hogy a lázas betegek kevésbé keresik föl az orvost, önmagokat kezelik chininnel, az orvosok meg eseteiket nem jelentik be. — Influenzában 2365 egyén halt volna meg a jelentés szerint; hogy hány betegedett meg, nem tudni, de az csak helyeselhető, hogy pontos összeírását a járványnak nem követelik, mivel tényleg a betegek jó része orvosi kezelés alá sem kerül.

A jelentés konstatálja teljesen hihető érvekkel, hogy menekülő munkások hozták be 1894-ben a cholera-t Galiciából Máramarosba. Az első cholera-eset augusztus 9-ikén fordult elő, az utolsó december 14-ikén, tehát négy hónapig tartott. Most is a folyóvíz terjesztette túlnyomólag, és a vasúti munkások csoportosulása. Nem sokan betegedtek meg ez idő alatt, mi főleg a szigorú intézkedéseknek köszönhető, de az is igaz, hogy a tél, a hideg, valamint a fertőző kóroanyag virulentiájának csökkentése, most is hozzájárult megszüntetéséhez.

Igen érdekes a trachomajárvány elleni közigazgatási harcz is, melynek feje Feuer Náthán, egyetemi tanár és kir. felügyelő. Valamint az összes trachoma-intézkedéseken, úgy a jelentésben is meglátszik a gondos munka. Mi hatósági orvosok legjobban érezzük a trachoma-eljárás nehézségeit, akadályait, de nem szenved kérdést, hogy a hatóságok és az orvosok némi erély mellett, szép eredményt érhetnek el. Szerencsére a járvány hazánk vagyonosabb rónáin ütötte föl

tanyáját, a hol az anyagi áldozatot meghozzák leküzdésére az állami segélyezés mellett.

A trachomajárvány sokkal esőkönnyösebb, mint más fertőző betegség, mivel csak lassan és hónapok, sokszor esztendőök alatt gyógyul; természetesen a leküzdése is lassúbb és csak hosszabb idő alatt fokozatosan történhetik meg. A trachomások száma 1894-ben 32,549; huszonöt megyében és tíz városban oszlanak. Az olvasó jobb képet nyer, ha azt mondjuk, hogy e törvényhatóságokban minden 83-dik ember trachomás.

A rendes közigazgatási orvosi közegeken kívül az állam tizennégy trachoma-orvost küldött ki; azonkívül huszonkét orvost 3980 firttal jutalmazott be. Szegeden állami trachomakórházat nyitott; ezenkívül Perlakon és Kalocsán; Buda-Pesten a Szt.-István kórházban külön osztályt.

Egyszóval a trachomajárvány ellen a megyék ólomlábú közigazgatása mellett is derék intézkedések tétettek és a legújabbban kifejtett szigorúság csak hasznára vált az ügynek.

A Pasteur-intézetben 843 megmart egyén gyógyítottat a veszettség ellen, ebből meghalt 49, azaz 5·8 százalék; azokból, a kik nem oltatták be magokat, tíz százalék halt el.

Térjünk át az egészségügy egy másik themájára: az egészségügyi személyzetre. A jelentés szerint az orvosok száma és elosztása nem valami örvendetes. — Az orvosok és sebészek száma 4280-at tett ki (1893-ban 4174). A szaporodás csak a városokra esik, míg a megyékben számuk apadt.

1893-ban a megyékben 10,000 lélekre 2·06 orvos jutott

1894-ben " " 10,000 " 2·00 " "

a városokban pedig

1893-ban 10,000 lakos után 9·70 orvos

1894-ben 10,000 " " 11·10 "

A megyék 2765 orvosa 1430 községben oszlik el, míg 11,105 községnek egyáltalán nincs orvosa. Százalékban kifejezve 55·6 százaléka a lakosságnak nem bir orvossal. A városokban 1515 orvos működik. Átlag a megyei községekben egy orvosra 1943 lakos jut, a városokban 898 lélek, holott az előbbi évben 1031 lélek. A megyék a városokhoz viszonyítva épen ötszörte rosszabbul vannak orvosokkal ellátva.

Ez ijesztő apadás a jövőben még nagyobb lesz, mert

az idén Buda-Pesten, a tisztí orvosi képesítésekről eltiltott külföldön szerzett diplomák ellen kiadott rendelet daczára, az orvostanhallgatók száma oly alacsony fokra szállott, mint 1873-ban; Kolozsvárott pedig a viszonyok még ennél is rosszabbak. Öt év alatt Buda-Pesten a médikusok száma 1200-ról 700-ra csökkent.

A halottképek közül 1453 orvos, 9343 nem orvos. Foghúzással 1858 egyén foglalkozott; vérbocsátással 788 egyén.

Az okleveles bábák száma 7918-at tett, kik közül 6335 a megyékben, 1646 a városokban működött: a megyékben 2174 lakosra, a városokban 825, általában 1900-ra jut egy bába. 85 újszülöttre jutott egy bába.

Az okleveles gyógyszerészmesterek száma növekedett; 1893-ban 1846 volt, 1894-ben 2092 a számuk. Önálló ebből 1353.

A gyógyszerterek száma 1656-ról 1691-re szaporodott. Reáljogú volt 410, személyes jogú 908, fiók-gyógyszertár 35. — A vármegyékben 10,201 lakosra jutott egy gyógyszerter; a városokban 6669-re.

Országos tébolydánk van... --- --- ---	3
" kórházunk " --- --- ---	6
Közkórházunk --- --- --- --- ---	61
Magánkórház és gyógyintézet van ---	167
Bujasenyvi kórház --- --- --- --- ---	4
Irgalmas rendi --- --- --- --- ---	12
Kir. javító és fegyintézet --- --- ---	11
Börtön-kórház --- --- --- --- ---	70
Összesen	334

míg 1893-ban csak 311 volt.

Az ápolat betegek száma: 163,524. ebből 6·7 százalék halt el.

Ezenkívül a nagyszámú elmebeteg elhelyezhetésére a kormány a nagykallói régi vármegyeházát vette meg, a hol a negyedik tébolydát fogja felállítani.

A himlőoltás terén is javulás jelezhető.

Beoltatott:

	1893-ban	1894-ben
a megyékben --- ---	529,938	511,986
a városokban... ---	35,418	33,040
Összesen	565,356	545,026
Újra oltatott --- ---	304,380	411,144
Teljes összeg	869,736	956,170

E oltásokat 1683 orvos végezte.

Az ivóvíz-kérdésben elért eredmény szintén öröndetesnek mutatkozott; 525 vízmű létesült 1894-ben és ebből 231 artézi kút.

A halálozási viszonyokat a jelentés nem és szám szerint következőleg tünteti ki: meghalt 231,499 finemű, 221,595 nőnemű, összesen 453.094.

Az elhaltak közül nem orvosoltatott: 53,793 hét éven aluli, 63,577 hét éven felüli, összesen: 117, 370, vagy a meghaltak 25·9 százaléka.

A halálokok közül a világra hozott gyöngeség szerepel 10·87 százalékkal és a tüdőgümőkór 10·69 százalékkal.

Az orvosrendőri végrehajtásról szóló adatok a következők:

Az ételmi és élvezeti szerek; italok, valamint az egészségre veszélyesekké válható egyéb tárgyak, mint edények, mérgek, ruhák, gyermekjátékok stb. vizsgálása céljából 185,711 szemle foganatosított; lefoglalás volt 12,065, elkobzás 11,274, vegyi vizsgálat 4923 történt.

A hatóságok 7337 lelenzet és 4041 dajkaságon levő gyermeket tartottak nyilván.

A hét éven aluli gyermekek gyógyítása elmulasztott 4821 esetben.

Az iskoláknak közegészségi szempontból való megvizsgálása céljából 51,390 szemle tartatott. Összesen 10,757 esetben tétetett kifogás. — Hiába keressük azonban a feleletet a jelentésben, hogy e kifogásolt hiányok helyre hoztattak-e és történt-e valami, megszüntetésök iránt.

Tapasztalatból, a gyakorlati életből tudom, hogy a törvényhatósági orvos kifogása papiroson marad és se értelme, se foganatja, mert rá sem hederitenek.

Közhelyiségek és lakások megvizsgálása céljából 199,323 szemle tartatott.

Rendőri bonczolás 2957 esetben fordult elő.

A szabad nők száma 8402, köztök 3851 találtatott bujácórosnak. Bizony ráférne ez institutióra is a reform.

Hazánkban 147 fürdőhely van, melyeket 65,268 állandó és 69,262 ideiglenes vendég keresett föl.

A tisztí orvosi vizsgát 1894-ben 164, Kolozsvárott 40 tette le, úgy hogy 1894. év végével az országnak 220 minősítéssel

biró orvosa volt; de azért a törvény világos rendelkezésére rendezés a legjobb állásokat olyanok nyerték el, a kiknek nincs tiszti vizsgájuk, mi az orvosok körében csendes, de igen nagy elkeseredést okoz.

Az országos közegészségi felügyelők száma négyről nyolcra emeltetett. Egy a trachomajárványt őrzi ellen, a többi hét működési tere területi beosztást nyert, úgy hogy egyre két millió lakos jut. De minthogy a felügyelők központi irodai szolgálatra is beosztatnak, nyilvánvaló, hogy e számuk is elégtelen, mert egy felügyelő a legjobb akarattal sem képes kerületét öt év alatt beutazni és tanulmányozni. Éppen ez okból kellene ez áldást hozó intézményt fejleszteni, a felügyelők számát szaporítani, kisebb kerületeket alakítani és őket a hatóságokkal szemben is bizonyos jogokkal fölrúházni.

A belügyminiszterium egészségügyi osztályának tevékenységéről számszerű fölvilágosítást adnak a következő adatok:

a beérkezett ügydarabok száma volt	30,327
földolgoztatott --- -- --- --- ---	30,304
elintézetlen maradt	23

Kiadattak továbbá a következő nagyobb kihatású rendeletek:

Új szabályrendelet a gyógyszerek, mérgek stb. anyagokkal való kereskedésről, a szódavízgyártásról, a kézi gyógyszerházakról; összesítették a cholera ellen kiadott rendeletek, a diphtheria és a fertőző betegségek iránt új rendeletek adtak ki; az állatnyirkkal való oltás általánosított stb.

Látni való, hogy a belügyminiszter kiváló gondot fordított hazánk egészségügyére; és közegészségügyi osztálya óriási szorgalommal egybeállította az 1894. évről szóló nagy jelentést, mely mintegy fényes tükre hazánk jelen közegészségi állapotának.

Hazánk kiváló belügyminisztere és az egészségügyi osztály kedvezőtlennek jelenté ki hivatalosan; elég ok arra, hogy a mérvadó körök a reformra gondoljanak és a törvényhozói hatalmat anyagi áldozatokra is szólítsák föl. Mindazonáltal, összehasonlítva az idejé jelentést és statisztikát az előbbi évekéivel, — nem zárkozhatunk el a föltétlen elismerés elől.

Tény, hogy a jelentés minden egyes adatának realis hitelessége emelkedett, és az a becsületes, őszinte fölfogás, mely az egészet átlengi, — bizalmat kelthet bárkiben is a jövőre nézve.

Rossz rendszerrel, pénz nélkül többet elérni és javítani nem igen lehet egy év alatt, mint a mennyi már eddig is történt; s azért a belügyminiszter és osztálya a legnagyobb elismerést érdemli meg.

THIM JÓZSEF.

É R T E S I T Ő.

Gróf Széchenyi István levelei szülőihez. A m. tud. Akadémia megbízásából összeülbitotta, előszóval s jegyzetekkel ellátta Zichy Antal. Buda-Pest, 1896. Athenaeum. Ára 3 forint.

Zichy Antal kitartó buzgalma megint egy új Széchenyi-kötettel ajándékozta meg a magyar közönséget. Az előbbi köteteknél, különösen a Naplók kiadásánál szeretttük volna, ha a kiadó kissébb hátravonul; ha, kihagyásokkal is, mégis mindig csak hősét beszélgetti, s nem lép mindig közbe magyarázataival, megjegyzéseivel, személyes hódolatának s csodálatának kifejezésével. Az olvasó egyedül kívánna szemben állani a fájdalmas nagy alakkal s a hatást egy harmadiknak még oly kegyeletes szava is csak gyöngfíti. Ez új kötetnek kiadása azonban, mely Széchenyinek 1809-ről 1819-ig szüleihez írt leveleit foglalja magában, egészen kifogástalan. Hű másolatban következnek egymás után a levelek, azzal az érdekes pongyolással, szaggatott interpunctiókkal, hihetetlen íráshibákkal, a mint Széchenyi megírta s a kiadó tájékoztató szava egészen a bevezetésre szorúl, hol röviden képét adja a kor háttérének s a levelek foglalatának. A levelek első sorban annak a nagy kegyeletnek emlékei, melylyel Széchenyi szülei iránt viseltetett. A tizenhét éves ifjú még mintegy önkéntelen ad kifejezést annak az érzésnek, mely a szülei házban uralkodott; de 1819-ben is, mikor önállósága már teljesen kifejlődött s jellemének sajátosságai kiélesültek: a gyermeki szeretet kifejezése még mindig egyaránt szenvedélyes, áradó és — gyermekies. Ennek az érzelemnek — mondhatnók — ugyanolyan rhythmusa van, mint később neje iránt való szenvedélyes gyöngéd-ségének és hazaszeretetének. Egyik a másikat magyarázza s vilá-

gósítja meg Széchenyiben. De a levelek más tekintetben is érdekesekek. Véget vetnek a népszerű meséknek, mintha Széchenyi első fellépése igazi Pálfordulás volna; mintha a huszárkapitány addig csak gondtalanul, tanulás, megfigyelés nélkül, mint főrangú kosmopolita élte volna világát, nem törődve azzal, a mi körülötte történik. E levelekben már benn van a későbbi Széchenyi; mutatja, hogy nem huszármodra ugrott belé a közéletbe, hanem hosszú évek folytán, folytonos belső hányódás közt abba lassanként belefejlődött. Az a csattanós első fellépése, hogy kedvencz szavával éljünk, már inkább csak a «modor» kérdése volt. De érzelmi életének, írói voltának kezdetei is világosan megrajzolódnak leveleiben. Idegei már mostan olyanok, hogy víg kedvből egyszerre csak áticsap indokolatlan rossz kedvbe, pillanatnyi önelégültségből sötét gondolatokba, önvádba stb. Csak hozzá kell vennünk a nyilvános szereplés izgalmaival s a férfi-kor izzó szenvedélyességét s elénk áll a későbbi Széchenyi.

A levelek tartalmát rajzolni, itt nincs terünk; annál is inkább, mert jobbara csak pszichologiai adatokul szolgálhatnak egy összefüggő életrajzhoz. Csak ízelítéül egy-két sorukat akarjuk például felhozni. A legelső levél (1809 április) azért érdekes, mert aligha távozott tizenhét éves lovastiszt még ily áhitatos hangulattal a harcok helyére. Leveleit: «Euer Gnaden, Theuerster Vater!» — «Euer Gnaden, Theuerste Mutter!» címézi. Cherubin vezeklő ruhát ölt fel, égre emeli szemeit s elmondja benne mindazt, a mit otthon hallott s az atyai intéseket úgy adja elő, mint a maga reflexióit. «Tugendhaft zu handeln, sei mein Symbol (sic!)» — írja a tizenhét éves katona. Azután említi, hogy mily boldog lesz majd, ha az élet rögzös útját áthaladva, később leveti a lélek nehéz anyagi burkát s odafönt aztán a szellemek karában szüleivel együtt dicsérheti az Istent. Követi szülei tanácsát: «megmaradunk szépen az egyenes úton, az országúton, melyen már annyi keresztyén lélek járt; semmi új nem kell, a mit ujság, divat hirdet, semmi új modor, megmaradunk mint a régi keresztyének boldogabb időben, vallásunknál s nem törődünk vele, «was andere geschickte Aufklärer uns vormachen und was sie für Blendwerke ausdenken.» Nyilvánvaló, hogy a távozó fiú meg akarja nyugtatni szüleit, hogy ne féltsék, mert «wenn auch der kleine Stefferl noch ein grosser Schuss ist», azért már korán ért erényhős és kipróbált keresztyén. A szülei házban beléje oltott vallásosság azonban erős marad benne későbbben is s mindig párosul nála a szülei iránt való gyöngédség-

gel. Jellemző e részben egy tíz évvel későbbben Messinából írt levele atyjához: «Két napja vagyok itt, hogy pihenjek, de főleg, hogy húsvéti gyónásomat végezzem. Kérem, jó atyám, ne mutassa senkinek e levelet, nem azért, mintha szégyelném vallásom formáit s szabályait pontosan követni — látja Isten! — de könnyen hypokritának tarthatnák az olyan fiatal embert, ki élvezzi az életet, szeret, játszik — s egy levélben mégis olyas félével, mint az imádság s a gyónás — kérkedik. Talán az sincs helyén, hogy Önnek beszélek róla. De Ön örül neki s anyám is — úgy-e bár?, — mert hiszen igazuk van, ha e részben nem ajándékoznak meg teljes bizalmukkal, nem mintha érdemetlen volnék rá, de mert annyi fiatal embert látnak, kik jó emberek, hibátlan életet folytatnak, de mintegy saját vallást alkottak magoknak . . . Úgy van, forrón szeretett jó atyám, minden hiúság s büszkeség nélkül, a mily rossz és nyomorult vagyok, teljes alázattal meggyóntam minden vétkeket stb.» — Levelei nyomán különben vallási életében is ugyanazt a hányódó nyugtalan-ságot találjuk az önbizalomról, a boldogító érzetéről a sarcasmussal keserített önvádig, mint szellemének egyéb nyilvánulásaiban.

A Napoleoni hadjáratok alatt Széchenyi első sorban vitéz katona, ki hőstetteit maga említésre méltónak sem tartja. A fiatal ember különben még nem igen törődik a dolgok politikai átértésével és mérlegelésével. Egy célja van: a hazaért, királyért — s az emberiségért vérét ontani. Napoleon neki annak a rossznak a megtestesülése, a mi a világot elnyomja. Valami Schilleri érzelem nyilatkozik meg benne a «zsarnok» ellen. Napoleont legyőzni annyi, mint az «emberiséget felszabadítani» (1813 szept. 3), mert «iszonyú súlyljal nehezedik a szörnyű zsarnok hatalma a csüggedt emberekre s meg kell törnünk a szolgaság lánczait». Ezt nevezi a jó ügynek (die gute Sache), melyért húsz éves lelkesedését kockáráveti. S mikor több helyen a majd beálló béke áldásairól zeng dicséretet, itt is megérezni Schiller titkos hatását. Egy magyar Max Piccolomini, ki Wallenstein helyett édes szüleinek rajong a békéről. «De hát Napoleon, ez a farkas (1813 decz. 4), a kit előbb le kell verni, mert a míg ő él, nincs állandó nyugalom. Az ő fekete szívében béke s nyugalom nem honolhat, mert dicsőségének áldozatul dobja népe utolsó maradékát is.» De mikor Napoleon megbukott, mégis szánsalom fogja el Széchenyit. «Milyen kevés kell ahhoz — én jó Istenem — hogy valakit nagynak nevezzenek! (1814 ápr. 12.) Hány-szor nem rettegtünk — már csak valljuk meg az igazat — mikor meghallottuk: «Maga Napoleon van jelen». A leggömbölyűbb

arczocskák megnyúltak, mint valami vonalzó — s most milyen vége van a hősnak? Alig hihetem s egészen melancholikussá leszek.» Egy pár nappal később Napoleont nyugalmazott világbírónak nevezi. «Hogyan él majd szigetén? Nem is gondolhatom el, mit fog mint magános ember művelni, kertészkedik vagy vadászni jár? Egyáltalán a leghitványabb ember sem képzelte volna, hogy Napoleon túlélheti meggyaláztatását.» A szövetséges hadvezérek közül különösen kettőt tisztelt Széchenyi: Schwarzenberget és Blüchert. Schwarzenberg kitüntető kegyességgel volt iránta s nem csoda, ha kedvezően ítélt fölötte. «Itt van még egy ember, kit csak most tanul-tam ismerni s ez Schwarzenberg — írja Tepliczből 1813 szeptember 21-dikén. Igazán bámulni való; s neki tulajdonítom Blücher s a svéd koronaherceg eddigi tetteinek érdemét. Kegyelmességed, jó atyám, ezen csodálkozni fog, mint minden ember, a ki őt nem ismeri. De csak egyet kérdek: mi nehezebb, lekötni egy egész nagy sereget vagy pedig egy külön hadosztályt nagyobb tömeggel megverni? Ez' utóbbi történt eddig s a koronaherceg s Blücher már rég oda vannak, ha Schwarzenberg fokozatos mozdulataival Bonapartét le nem köti. Ugyan ki nyerte meg a kulmi ütközetet? Esküszöm kegyel-mességednek, hogy a táborszernagy nélkül nem igen láttunk volna többé valamit hadseregünkben. Hallatlan a nyugalma s hidegvérű-sége stb. stb.» De Blücher mégis inkább meghódítja. Több ízben lelkesedve írja meg atyjának, mit mondott neki az «ő öreg Blüchere», Így szólt hozzá: «Kedves Csicseni (így ejté nevét), jelentse Schwarzenberg herczegnek, hogy én mindig előre nyomulok, a merre Istenem s fegyverem vezet, — most egyenesen Párisnak — az ellenséget ott támadom meg, a hol találom s ha majd a franciaia főváros tornyait megpillantom, egy üveg «Teutschen Wein» üríték a herczeg egészségére.» Az ilyen hadvezér tetszik nekem, veti utána Széchenyi. A saját tetteiről nem igen beszél, csak melleleg, oda-vetőleg; egy éjjeli lovaglását azonban oly elevenen s jellemzően írja le, hogy ízelítőül fordításban közöljük az erre vonatkozó levelet. 1814 febr. 10-én írja Troyesből. Széchenyi nagyon fáradt volt s egyetlen vágya egy jó meleg ágy. «Ekkor belép egy otromba káplár s kiver az egemből. Az előőrsökhöz kellett kilovagolnom, hogy gyorsan tudósíthassam a táborszernagyot az ellenség állásáról. Mily szívesen quietáltam volna e pillanatban, de nem lehetett. Borzadva néztem a sötét éjbe s mintegy álomban elvonult előttem az én történetem, föltartóztathatatlanúl, mint a sors; úgy éreztem, mintha éltem napja lemenőben volna s kétségbeesetten fölkaptam lovamra

s megeresztett kantárral vágattam az éjbe, ködbe (mintegy korabeli romantikus balladalós, tehetjük ma hozzája) hová? magam sem tudtam — szakadatlan repültem tova — a véletlenben bízva, Isten nevében megsarkantyúztam fáradt paripám, patkója dobogása a szokottnál tompábbnak tűnt elém (ez is balladavonás!) Egy nagy falu közepére értem — üres, kihalt házak — a háború romjai — egy lélek sem volt ott, hogy útba igazíthatott, kérdéseimre felelhetett volna. Reménytelen kanyargott útam jobbra, balra, síron, erdőn, mezőn át, (oh! Wilhelm aus der Prager Schlacht — tehenők hozzája) míg végre nagyobb változatosság kedvéért egy mély pocsolyába estem. Ekkor összeszorult szívem s kötelességemre gondolva (itt már az eredeti Széchenyi beszél), melynek teljesítését hadvezérem, «ki gondtalanul elaludt», biztosan várja, különös borzongás fogott el. Nem kellemetlen sorsom bántott. De a reménytelenség, hogy feladatomat teljesíthessem — azon óriási következmények, melyek ily késedelmekből s mulasztásokból eredhetnek — az elemek, melyek sejtelmesen még útamban állottak — a lehetlenség, tovább haladni — mindez annyira megijesztett, hogy kiütött rajtam az izzadság s mint a furiáktól üldözött feküdtem a mocsárban, oldalomnál tartva lovamat, az eget nézve s a sorstól egy kiálló nádszál mellett érdekesen, melancholikus poszturában boldog haláloamat kérve. Ekkor egyszerre csak Robinson jutott eszembe a szigetén — ah! mily komikusnak tűnt fel sokszor gyermekségemben története; de most keserű könnyeket hullattam a szegény ördögön, a mi csak a mocsarat növelte, a melyben mint valami szalonka gubbaszkodtam. Fejembe szállt a hőség, a legkülönbözőbb gondolatok kergetődztek agyamban. Arra gondoltam, agyon lövöm magam, ekkor eszembe jutott, hogy pisztolyaim vannak . . . kiragadtam az egyiket s mint valami hajón, megadtam a vészjelt. A pisztoly oly finoman volt megtöltve, hogy mint ágyúdurranás hangzott szét a magános vidéken; de egyszerre kiesett jobbomból, a paripám meghorkan, kiszakítja magát a bal kezemből s én, mintha a mindenható keze eltaszított volna, arcczal a pocsolyalevesbe estem. Alig hogy föltápéskodtam, egyszerre csak mellettem terem kivont karddal három József-huszár, a kik, miután magyar beszédet intéztem hozzájuk, véget vetettek regényemnek. Az ellenség már teljesen elvonult; én összegyűjtöttem a jelentéseket s mikorra a herczeg fölébredt, már helyemen voltam. Nem volt-e az kellemetlen és szerencsés éjjel is? Egyszerre egészséges lettem. Tegnap még beteg voltam; halálos aggodalom fogott el s most alig várha-

tom, hogy neki essek annak a vén tyúknak, melyet háziasszonyom a számomra leölt.» E levél különben akaratlanul különös világlítást vet Schwarzenberg nagy hidegvérére ; ki nyugodtan alszik s nem is tudja, van-e még előtte ellenség vagy nincs.

A háború után Széchenyi 1815 októberében — most első ízben — Londonba utazik. Első benyomása Londonról, hogy e város egyhangú házak sötét, kormos tömege. Később megszereti, bámulja a várost és a sajátságos angol vidéket. Erősen tanul angolul érdeklik az új találmányok, gyárak s az angol szabadság, hol az utolsó ember is oly öntudatos, mint a lord. Nagyon foglalkoztatja Shakespeare, néha nagyokat elül mellette, — mint mondja — az ő házi eledele. Ha pedig tapasztalattal megrakottan majd hazajön, elmegy Czenkre, nyáron a Somogyba s egyszersmind törvényeinket s alkotmányunkat tanulmányozza. «A többi még sötét bizonytalanság, írja Londonból. (1815 okt.) Hiszen új háború is támadhat, különben mindent a gondviselésre bízok. Addig jól megtanulok angolul — a mit sokért nem adok — de elég erre nálam az akarat, s meglesz — s a legkisebb perfectio (kedves szava) is megelégedést ad, mert közelebb állunk a lehetőséghez, hogy szolgáljunk az országnak, mely szült s a népnek, melyet szeretünk.» Ezt a «perfectiót» keresi 1818—19-ben is konstantinápolyi, kisázsiai s görögországi útjában is. A szüleihez írt e levelekben is sok érdekes megjegyzés van : de mégis kevésbé fontosak, mert Széchenyi úti benyomásait s megjegyzéseit egy külön utazási naplóba írta, a melyet a közönség Zichy Antal kiadásában már ismer. Szent áhitattal keresi föl a classikus kor emlékeit, élvezi Kis-Ázsia természeti szépségeit, Görögország pedig elragadja. Milyen ország ! Milyen ég, milyen levegő, mily isteni nyugalom s csend ! Athen emlékeiről pedig azt mondja : ezt nem képzeltem volna. 2000 év után ilyen maradványok ! S még e maradványok is mivé törpülnek, ha a romok helyéről kitekintünk a tengerre, a mosolygó égre, a kék habokra !

Az egyik görög sziget pedig nagyon megtetszik neki. «Milyen gyönyörűséges sziget ez a Scio ! Mennyire szeretném, ha itt végezhethném napjaimat, ha már öreg ember volnék, a világtól többé semmit sem várnék s életemmel már leszámoltam volna. Sehol máshol ily üde levegő, ilyen zöld fák, friss források ! Nehéz szívvel hagytam ma el e kedves szigetet — melyet bizony többé nem láthatok. Ki tudja, hová sodor engem az én viharom ?»

Nem végezhethünk megfelelőbben Széchenyi ifjúkori leveleivel,

mintha e sorait idézzük. Ha tudta volna akkor, milyen lesz majd az ő Scio szigete s hová sodorja majd az ő vihara. —n.—

Jablonowski József: A szőlő betegségei és ellenségei. Buda-Pest, 1895. Kiadja a kir. m. Természettudományi Társulat, 296 8-adr. oldal; három színes, egy fekete táblával és 76 rajzzal. Ára 2 frt 50 kr., bekötve 50 krajczárral drágább.

E munka kiadásával a Természettudományi Társulat a hazai szőlőszetünk és borászatunk érdekeit is kívánta szolgálni; mert a gazdaközönségnek nagyon is szüksége van egy olyan útmutatóra, melyből a szőlő betegségeit és rongálóit maga is könnyen és helyesen meg tudja határozni, illetőleg az ajánlott védekezési módokat alkalmazni.

A szerző előszavában kifejti, hogy nem tudományos munkát akart írni, hanem egyszerűen összeadni azt, a mit a tudomány a gyakorlati élet érdekében e téren «mint kétségtelen sikert» kivívott; ép azért összegyűjti mindazon adatokat, melyek a szőlő betegségeire és ellenségeire vonatkoznak; továbbá berendezi olyan alakban, hogy a gyakorlati élet emberei hazánkban is hasznukat vehessék. Hogy a szerzőnek kitűzött célját mennyire sikerült megoldania, arra nézve szolgáljanak felvilágosításul a következők:

A 296 oldalra terjedő munka a beteg szőlőtőke megvizsgálására és a könyv használatára vonatkozó útmutatáson kívül, két fő részre oszlik, a melyek külön-külön is szerves egészet tesznek és így tehát külön elbírálás alá esnek. Míg az első részben 5—21. lapon a szerző a szőlő betegségeinek és ellenségeinek meghatározását nyújtja, addig a második részben 250 lapon keresztül, a különféle szőlőbetegségeket, a betegségek okozóit tárgyalja részletesen és végül kiegészítésül a gyérítő eljárás főbb adatainak táblás áttekintését közli.

A szőlő betegségeinek és ellenségeinek helyes és gyors meghatározása a szőlős gazdára nézve fölötte fontos, mert a nélkül nem képes a keletkezett bajt észszerűen orvosolni, illetőleg a további pusztításnak véget vetni, vagy legalább azt megakadályozni. A származható bajt az egyes időjárás és művelésmódból keletkezett betegségeken kívül, leginkább állati vagy növényi ellenségek okozzák, a melyeknek tudományos módon való meghatározása pedig a leíró természetrajzi tudományokban bizonyos jártasságot kíván. Ez az oka, hogy a szerző oly gyakorlati módon igyekszik a kár vagy a

pusztítás okozóját meghatározni, a melyet mindenki, minden előtanulmányozás és nehézség nélkül, igen könnyen elsajátíthat. A szerző ugyanis a kár okozóját nem közvetlenül, hanem közvetve határozza meg és így a gazdát a szőlőtőkén észlelhető változásokból lassanként reá vezeti a változás előidézőjére. A baj okozóját tehát nem egyes természeti sajátságokból állapítja meg, hanem az okozott kár mivoltából von helyesen következtetést a szőlőtőke elleniségére. Egyszerűen, gyakorlati módon igyekszik az egész szőlőtőkén észlelhető hanyatlás okozóját, nemkülönbön külön-külön egyes részein: gyökerén, fáján, levelén, rügyein, bimbóján, bogycáján és oltványán fellépő betegségek, rongálások és pusztítások előidézőjét meghatározni. E fejezet tulajdonképen a munka legfőbb része, ép azért a szerző e rész gyakorlatilag helyes kidolgozására fektette a főszűlyt és e részben fejtette ki több évi tapasztalatainak — melyeket mint a rovar-tani állomás assistensének okvetlenül el kellett sajátítania — eredményeit. Úgy vagyunk a szőlőbetegségekkel, mint az orvos, kinek, ha sikerült helyes diagnosist megtalálni, akkor többnyire biztosabban és eredményesebben gyógyíthat, különben csak tapogatózik.

A szerző szándékosan elhagyja a tudományos természetrajzi bevezetést és anatómiai ismertetéseket, mert könyvét azok számára írta, kik a szőlőművelésben könnyen használható, lehetőleg pontos segítőket keresnek és kiket — igen természetesen — nem annyira a baj okozójának tudományos leírása és méltatása érdekel, mint inkább a baj meggátlására szükséges intézkedések megtételének módjai.

A munka második főrésze az egyes betegségek előidézőinek tárgyilagos, inkább népszerű, mint tudományos leírását; továbbá az ellenük sikerrel használható orvoslási és pusztítási módok ismertetését foglalja magában. E rész három csoportra oszlik. Az első csoportban szerző igyekszik az időjárás okozta vagy a művelésmódból származó betegségeket tárgyalni; nevezetesen ismerteti: a szárazság (törpeség, csavarodás, szalagodás, aszály, egresszőlő, időelőtti levélszáradás, hiányos érés, repedezés, mézharmat) és a vízbőség (sárga foltos lomb, levélfodrosodás, fattyúhajtás, gyökérkorhadás, fűrtrohadás, gutaütés) különböző nemeit; továbbá a szőlőt tápláló anyagok hiányából eredő beteges tüneteményeket (fehérlomb, sárgaság, csalyánodás), a tápláló anyagok bőségéből származó változásokat, nemkülönbön a kelletlen időben való öntözés és trágyázás következtében fellépett bajokat (ellombosodás, elrugás, szertelen

növés, villásodás; azután a melegség hiányából (lombsárgulás, fagy, fahasadozás, taplósodás, hónyomás), valamint a nagy hőségből származó betegségeket (bogyófonnyadás, bogyórepedés, hőütés) és végül a homályosságból, a légköri tünetények kártékony hatásából, a kártékony gázok és folyadék alkalmazásából, a metszés, törés és szaporításból keletkező bajokat, sebeket, illetőleg hiányokat.

A második csoport az állati ellenségekről szól. A szerző összesen 47, illetőleg 64 állati ellenségről emlékszik meg, melyeket két főrésze, «felsőbb- és alsóbb rendűekre» osztva, systematikus sorrendben tárgyal. Az egyes csoportok jellegeit röviden adva az illető állatokat részletesen írja le és ismerteti úgy külső alaki és fejlődéstani, mint biológiai és oekológiai viszonyait; egyszóval, e kárttevő állatok teljes természetrajzát adja. Az olvasó könnyen megtalálhatja az egyes állatokra vonatkozó főbb alaki sajátságokat és megtanulhatja mindazt, a mire a kártételeknél, védekezéseknél vigyázni kell, Mindenhol pontosan fel vannak említve mindazon irtási és védekezési eljárások, a melyeket sikerrel használhatni. Különös érdeme e résznek a védekezési módok és adatok pontos felsorolása, akár elhanyagolt régibb megfigyelésekről, akár újabb dolgokról is legyen szó. Nagy tárgyismerettel és gondnal, nemkülönben igazi szerénységgel van megírva e rész; hangzatos nevek emlegetését vagy saját tapasztalataira való hivatkozást benne keresve sem találunk, holott a szerző e téren évek hosszú során működik és hazánkban a gyakorlati entomológiának mint egyik jeles művelője ismeretes. Hasonló módon s részletességgel tárgyalja a szerző a harmadik csoportban a szőlőn élősködő növényeket, a hol mindössze 23 gombafajt ír le, a melyek a szőlőn különböző betegségeket okozhatnak.

A munkáról alkotott képünk és fogalmunk azonban nem lenne teljes, ha e jó tulajdonságain kívül még egyes hézagosságairól és fogyatkozásairól is nem emlékeznénk meg. Mindenekelőtt kötelességünk kijelenteni, hogy e hiányok nem olyanok, a melyek a munka gyakorlati értékét vagy használhatóságát lényegesen csökkentenék, mert a könyv kidolgozása teljes elismerésünket érdemli. Kifogás alá eshetik különösen a munka második fő része, a hol az egyes állatok és növények — szerény véleményünk szerint — igen hosszadalmasan vannak ismertetve. A leírások, kivált pedig az állatok tárgyalása gyakran még a népszerűség határain is túl megy, úgy, hogy egyes helyeken még naivnak is tekinthető. Például a többek közt a 75-dik oldalon, midőn a méhnél írja: «ne feledjük, hogy a

méh, bár igen szorgalmas munkás, olykor-olykor nagyon is szereti a dolog könnyebb végét fogni és igen furfangos tolvajlásra adja magát» stb. — vagy a magasabb rendű állatok : kutya, macska, tyúk, róka stb. leírása, a melyek bizony bátran kimaradhattak volna. Ha már ezeket fölemlítette és részletesen tárgyalta, úgy akkor kár volt a szőlőpásztorról meg a feleségéről megfeledkeznie, a kik bizony sokszor sokkal több bajt okoznak a gazdának, mint az említett «felsőbb rendű» állatok együttvéve. Egyáltalában e résznek nem ártott volna még egy gondos átnézés és legalább 2—3 nyomtatott ívvel való megrövidítés, a mi által a munka értéke tetemesen növekedett volna, mert jónál jobb lett volna. Ebből magyarázható továbbá, hogy bizony e részbe kisebb tárgyi hibák is becsúsztak. Nem tekintve azt, hogy a szerző «alsóbb» és «magasabb rendű»-ekre osztja föl az állatokat, holott minden könyvet forgatni tudó gazda igen jól ismeri a gerinczes és gerincztelen elnevezéseket; míg például a szőlő-iloncza és a szőlő-molylepkéket a bagolypillékhez sorolja, a bagolypilléket pedig épolyan értékű csoportnak veszi, mint a lepkéket, vagy a pajzs-tetveket, levéltetveket, kis és nagy kabóczoikat stb. hasonlóan egyenértékű csoportoknak tekinti, mint az egyes rovarrendeket, holott azok csakis a rendeknek kisebb csoportjait teszik. Továbbá a 70-dik oldalon a rovarok jellegzésénél írja, hogy «míg a potroha oldalán a (nem látható) lélegző szervek vannak», a 66-dik oldalon «a seregély, ha itt nem telel át», tehát szerinte e madár hazánkban át is teelhet. A *Helix pomatio* nevű csigának «a nősténye 60—80 petéjét 7—8 cm. mélyen a földbe rakja» (193. l.), pedig ez állat hímnős, tehát nősténye nincs, stb. stb. Végül ez az oka annak, hogy az egyes kifejezésekben, írásmódban és rövidítésekben nem mindig jár el következetesen.

A szőlőn tartózkodó és esetleg kárt okozó állatok felsorolása sem mondható teljesnek. Hiányzanak közülök például a többek közt: *Otiorhynchus rancus* F., *O. picipes* F., *O. nigrita* Schn., *Cneorhinus geminatus* F., *Chrysomela lucida* L. stb. nevű bogarak; *Deilo-phyla celeria* L., *Agrotis aquilina* Fr., *Amphypine typica* d., *Grapholita reliquino* Fr., *Antispila Rivillei* St. stb. nevű lepkék hernyói, egyes növényi tetvek stb., a mely állatok például Leunis *Synopsis der Pflanzenkunde* című munka (II. rész 398. és 399. lapon föl vannak sorolva, sőt Kaltenbach *Die Pflanzenfeinde* című munka, 93, 94, és 95. oldalon kártételök többnyire példákkal is van illusztrálva és egyikről (*Dei lephila celerio hernyójáról*) úgy tudom, a *Rovartani Lapok* III. k. 16. oldalán említés is van téve-

Hogy ez állatok felsorolásáról megfeledezett a szerző, annak az oka részint az, — mint az előszóban világosan mondja, — mert az adatokat leginkább a gazdag francia szakirodalomból vette, míg német forrást igen keveset használt, magyarból pedig csak azt, a mi kevés megbízható volt; részint pedig az, mert a szerző különösen a hazai viszonyokat vette figyelembe és így alkalmasint fölöslegesnek tartotta mindazon állatoknak felsorolását, melyek nálunk pusztítólag még nem léptek föl, vagy a melyek szerinte pusztítólag nem is léphetnek fel. Pedig ez állatoknak — ha nem is tárgyalása — de legalább felsorolása már csak a teljesség kedvéért is bír annyi fontossággal, mint a borz, a róka, a rigó stb. részletes és tüzetes leírása.

A szöveg felvilágosításául szolgál három színes, egy fekete (illetőleg egy fekete nyomású) tábla és 76 rajz. A képek többnyire csinosak és az egyes állatok és növények oly természetűen vannak ábrázolva, hogy már róluk is — minden leírás nélkül — fölismerhetők. Valóban kár, hogy nem minden, a szőlőn előforduló állat és növény van a rajzban előtüntetve. Így például hiányzik: a *Deli lephila livornica* Esp, *D. elpenor* L., *E. porcellus* L., *Agrotis tritici* L., *A. præcox* L., *Anomala vitis* F., *A. ænea* De Geer., *Epicometis hirta* Poda., *Sinoxylon sexdentatum* A., *Opatrum sabulosum* L., *Otiorchynchus sulcatus* F., *O. populeti* Boh., *Cerambyx miles* Bon. stb. stb. rovarok képei. Ez ábrákat pedig annál is inkább lehetett volna mellékelni, mert egyes német munkákból kis utánjárással könnyen megszerezhetők lettek volna, sokba sem kerülvén, általok a munka értéke bizonyára növekedett volna. Sokszor egy jó kép többet ér, mint 2—3 oldalos pontos leírás.

A munka nyelvezete különben világos, egyszerű és könnyen megérthető. Kiállítása pedig — mint a társulat többi kiadványainak kiállítása — csinosság tekintetében semmi kívánni valót sem hagy.

A mondottak összevetésének záradéka az az igazi öröm, hogy a hazai természettudományi irodalom ismét egy tisztességes munkával szaporodott, mert a könyv használható és teljesen elismerés érdemlő munka, a mely nemcsak irodalmunkban hézagpótló, hanem még más nemzetek gazdag irodalmában is számot tenne. Most midőn hazánkban a szőlős gazdát csapás csapás után sújtja, kétszeresen fontos egy ilyen gyakorlati munka megjelenése. Kívánjuk, hogy e könyv, melyet a szerző igaz szeretettel és buzgó odaadással a szőlőgazdaság érdekében kidolgozott, mennél nagyobb figyelemben

részesüljön és hogy a jól megkezdett munkát lelkesült munkások mennél tovább folytassák és kiegészítsék. Váγγελ Jenő.

Municipal Government in Continental Europe by Albert Shaw. Megjelent a Century Company kiadásában (De Vine Press, New-York U. S. A.). — London. T. Fisher Unwin bizománya, Pater-noster Square 1895. 8-rét. XVI. és 506 lap. Ára 6 shilling.

Egy amerikai író, Shaw Albert, ki az *Atlantic Monthly* és *Century Magazine* című newyorki folyóiratokban közlött cikkeivel és *Municipal Government in Great Britain* című könyvével már jó hírnévre tett szert, mint figyelmes szemlélő és éles kritikájú író, egy újabb könyvvel gazdagította az irodalmat: *Municipal Government in Continental Europe* cím alatt. Szerző e munkában most összegyűjtve közli tanulmányait az európai continens egyes városainak igazgatási rendszereiről és egyebek közt Buda-Pestnek is szentelt egy fejezetet, *Budapest: The Rise of a new Metropolis* cím alatt, melyben igen meleg, rokonszenves hangon ismerteti a magyar főváros rendkívüli gyors fejlődését, sőt úgyszólván újra teremtetését, a magyar alkotmány visszaállítatása óta adja a város rövid leírását, fejtegeti azon okokat, melyek e gyors átváltoztatást előidézték és különösen kiemeli dr. Kőrösi József munkásságának fontosságát, ki nyomról-nyomra, statisztikai adatainak segítségével kimutatta a régi Buda-Pest lakosai között uralkodó aránylag nagy halandóság okait, ezzel figyelmeztette a hibákra és hiányokra a lakosságot, kik elég ildomossággal azonnal hozzáfogtak a bajok orvoslásához. Az eredmény az volt, hogy egy jelentéktelen, piszkos, egészségtelen, dél-kelet-európai, tehát fél-ázsiai várost átváltoztattak egy nevezetes szerepet játszó, tiszta, egészséges és minden tekintetben a nyugat-európai városokkal vetélkedő metropolissá, mely hivatva van még az eddiginél is nagyobb fontosságú szerepet játszani. Európa délkeleti részének civilisatiójában. Buda-Pestnek serkentő például kell és fog szolgálni Szófia, Belgrád, Bukarest, Athén és Odessa municipális fölvirágzására, sőt még Konstantinápolyéra is lesz hatása.

Csak egy dolgot gáncsol a szerző a város igazgatásában és ez a városi atyák óriási száma. Szerző fölkiált: «Ha van-e a világon egy más város, melynek igazgató testülete 400 tagból áll, mint Buda-Pesté, még nem sikerült tudomást szereznem». A szám persze túlságosan nagy és káros befolyást kell gyakorolnia az adminisztratív

gépezet hatályosságára. Az egyes bizottságok tagszáma is kellettén túl több. A mennyire megértem a szerzőt, ő okát annak, hogy e nehézkes gépezet mégis oly hathatósan működik, abban leli, hogy a megválasztott városi atyák megelégszenek a kitüntetéssel, de nem mennek el a gyűlésekre s ily módon távollétökkel segítik elő a gép sí mább járását.

Kropf Lajos.

Nyilt levél a szerkesztőhöz.

Igen tisztelt szerkesztő úr! Volf György úr a *Budapesti Szemle* február és márczius havi füzeteiben «szemébe nézett» a kérdésnek, kik voltak első keresztény térítőink?, «hogy minden *vak* találgatásnak, *szeles* ötletnek, *ferde* következtetésnek és igazolatlan állításnak valahára véget vessen.»*) Az eredmény, a melyre jut az: hogy első térítőink olaszok, jelesen pedig velencei dialectust beszélő olaszok voltak. A ki pedig, mint szerencsétlen magam, azt állítja, hogy «a magyarok megtérítésének műve legnagyobb részt szláv papokra háromlott», «e névtelen apostolok emlékét nem a történetírás, hanem a nyelv tartotta fenn»: «az a legvilágosabb történeti adatokat mellőzve, kénye-kedve szerint csavarja az igazságot, lánynán keresi az igazságot», eljárásának következménye «csak olyan eredmény lehet, melynél hibásabbat a legelfogultabb szláv történetírótól sem várhatnánk»; sőt ha a Volf György úr által fölhozottakat megfontolja, «csak ámitó szándékkal állíthatná» még, hogy mi szlávoknak köszönhetjük kereszténységünket.***) Én, tisztelt szerkesztő úr, úgy látom, hogy a magyar nemzet kereszténységét Szent Istvánnak köszöni, mint köszöni például legújabb fejlődését a 48-iki törvényhozóknak. De valamint a 48-diki törvényhozást már régen, sokan készítették elő, úgy Szent Istvánnak, atyjának, Gézának is voltak már segítői, a kik vagy közvetlenül velök, mellettök, vagy közvetve a magok szerényebb körében működve, mozdították elő nagy és szent művöket. Ezeknek vagy legalább ezek legnagyobb részének nemzetiségéről volna kérdés! Volf úr, a nyelvész, e tekintetben keveset ad a nyelvre, vagy legalább annak bizonyosságával jelen czikkeiben csak melleleg foglalkozik. Azt mondja: más szavakat is, mint a vallásra vonatkozókat, vettek át a magyarok a szlovének-

*) *Budapesti Szemle* LXXXV. kötet, 364. 1

***) U. o. 197, 202, 204.

től, mint átvették a töröktől a korán, mecset, minaret stb. kifejezéseket, a nélkül, hogy akár az átvett szlovén, akár az átvett török szavakból térítést lehetne következtetni. Mit ér ez okoskodás? ha okoskodás! azt bátran a *gondolkodó* olvasóra bízom, csak hogy, ha Volf György érvelését elfogadja, azt is el kell fogadnia és el kell hinnie, hogy a szlovének, kik Volf György úr tanítása szerint visszasülyedtek a pogányságba és a pogány magyarok csak úgy — a mint mondani szokták — a malom alatt, időtöltésből beszéltek például a malasztról, s ez elvont eszme annyira belevette magát a magyar fejbe, hogy mikor Volf György úr olasz térítői legelőször hirdették nekik a kereszténységet és azt, a mit a malaszt szó kifejez: nem használhatták már a magok nyelvét, hanem szlovén szóval — melyet talán nem is értettek — kellett magokat kifejezniök.

Nincs *itt* helye, de talán nem is szükséges, hogy Volf György történeti fejtegetéseit tüzetesen bonczoljam, czáfoljam. Csupa ismert dolgokat mond el, igaz, oly nyomatékkal, annyi idézettel, hogy a ki nem ismeri a kérdést, azt hiszi, hogy eddig teljesen ismeretlen, új dolgokat olvas; különben, pardon! van új, dolgozatában: némely combinatiók, következtetések, melyeknek logikája azonban — hogy is mondjam? — némi folytonossági hiányban szenved. Ilyen, úgyszólván, alapgondolata: a magyarokat írásra, olvasásra velencei olaszok tanították, tehát: velencei olaszok voltak az *első* hittérítők s így a priori ki van zárva, hogy mások lettek volna. Az ilyen nem is lappangó, de a szemet szinte kiszűrő logikai hibára nem is szükséges az olvasót figyelmeztetnem, de figyelmeztetnem kell azokat, kik a csendes derűtséget kedvelik arra az üde naivitásra, mely néha ez okoskodásokban nyilatkozik. A kinek érzéke van az ilyen iránt: fog találni elég ilyet, én csak egy gyöngyöt — *une perle!* — emelek ki a 368. lapon, mikor Volf György úr annak igazolására, hogy a magyarok *leginkább becsültek* az olasz foglyokat, felhossa, hogy mikor a magyarok 899-ben az olaszok *elől menekültek, nagyon megszorultak*; «a megfogyott had vezérei tanácsot tartottak, olasz foglyaikat meghallgatták, indítványukat elfogadták és néhányukat» közbenjárókül Berengarhoz küldték. «Jellemző», kiált föl ekkor, «hogy a magyarokat soha semmiféle hadjáratban nem látjuk keresztény foglyaikkal tanácskozni, csak az olaszokkal». «Német foglyaikkal nem tanakodtak, mi tevők legyenek?» Kissé skeptikusabb ember, mint Volf György úr, ebben prózaibb és közelsőbb okot: szorult helyzetet látna csak s hogy másutt ily részletet nem olvasunk, annak fogná tulajdonítani, hogy nem minden

kalandnak volt, fájdalom, oly bőbeszédű történetírója, mint Liutprand, kit Volf György úr pontosan idéz is: *Liutprandi Antapodosis*, lib. II. C. 4—15, Pertz: *Mon. Germ.* III. 290—291. Magannak is elég jó ismerősöm a cremonai püspök; elég vonzó író, tehát elővettem. Felnyitom, keresem a kijelölt helyen a nagyra becsült foglyokkal való tanácskozást; találok, hogy a magyarok szorultságukban követeket küldtek az üldöző olasz sereghez; de hogy foglyaikkal tanácskoztak volna, annak semmi nyomát sem találtam. Fordítottok aztán két lapot és mit találok, *Liutprandi Antapodosis*, lib. II. c. 29. Pertz *Mon. Germaniae script.* III. 294? A merseburgi csata előtt, mikor már I. Henrik király közeledik, kérdik a magyarok *német* foglyaikat, meg fogják-e őket támadni? «Vinctos, interea Hungarii, si impugnari debeant, sciscitantur», mire a foglyok felelnek, vagyis Liutprand szerint: a Brentanál a magyarok *olasz* foglyaikkal nem tanácskoztak, Merseburnál pedig *német* foglyaikkal tanácskoztak, a dolog tehát épen megfordítva állna, mint Volf György úr vitatja; ez azonban nekem is oly hihetetlen, mert az azt involválná, hogy Volf György úr vagy nem tud deákul, vagy felületesen idéz, «lanyhán keresi az igazságot» — hogy hajlandó vagyok hinni, hogy a *MG. SS.* III. kötete, mely előtttem fekszik — a budapesti egyetemi könyvtár példánya — hogy? hogy nem? hibás; hogy Volf György úr helyesebb példányt használt, a melyben a brentai olasz foglyok nincsenek fölcserélve a merseburgi német foglyokkal, igen kéretem tehát — úgy-e szerkesztő úr megmondja neki? — legyen szíves megmondani, hol van az a jobb példány, mert én a magyar vezérek korával, bár «lanyhán», még mindig foglalkozom.

De hallom szinte szerkesztő úr türelmetlen szavát: ha azt tartja, hogy Volf György úr cikkét nem szükséges tüzetesen czáfolni, minek ír nekem levelet? Két okból. Az egyiket megmondom mindjárt most, a másikat a levél végén. Volf György úrnak nem minden okoskodása fogyatékos. Felállít több történeti tény, s abból kifogástalan logikával vonja le azt a következtetést, mi felfogását támogatja, csakhogy «e történeti tények» nem tények; a præmissa hamis. E hamis præmissák egynémelyikéről azt, a kit a kérdés érdekel, az igazság érdekében fel kell világosítani. Hogy a *Conversio Karantanorum* és *Bagoariorum*, sőt oklevelek tanúsága szerint is hazánk dunántúli részeiben a Duna *jobb* partján, a hol *szlovének* laktak, s a magyar államnak és kereszténységnek fő széke lőn — a IX. században a magyarok bejövetelekor virágzó kereszténység volt: nem említi. De annál inkább hangsúlyozza a Duna

balpartján lakó *morvák* gyenge kereszténységét, hogy a szláv kereszténység fenmaradását a honfoglalás után és hatását a magyarok megtérítésére lehetetlennek tüntesse föl. Hivatkozik a bajor püspökök 900. évi levelére, melyben vádolják a morvákat, hogy a magyarokkal szövetkeztek, pogány szokásokat követnek — és ebből, bár elismeri, hogy a gyűlölet valamit nagyított a bajor püspökökkel, azt következteti, hogy: a magyarok már nem igen találtak náluk (a morváknál) kereszténységet.*) Azt azonban elhallgatja, hogy a bajor püspökök haragját főképp az idézte föl, hogy a morvák a pápától külön metropolitát és három püspököt kértek és nyertek, a mi épenséggel nem mutatja kereszténységök hanyatlását. Hivatkozik, hogy Konstantinus Porfirogenneta császár a *kereszteletlen* Nagy-Moravia kifejezést használja *De administrando imperio* című művének 40. fejezetében,**) de már azt nem mondja, hogy így nevezi azt a Moraviát, mely Belgrád és a Szerémség után következik, tehát nem a morvák ősi fészket, a Morva folyó mentét, vagy a mi ahhoz a IX. század első felében járult: a Vág mentét, hanem a Duna-Tisza közt, mely Belgráddal, Szerémmel szemben fekszik, melynek gyér lakossága szintén Szvatoplukot uralta, tehát Nagy-Morvaországnak részét tette, mely bizony lehetett még pogány, legalább itteni térítésről nem olvasunk sehol semmit: de abból az igazi morvaság vallására semmi következtetést sem lehet vonni, sőt ellenkezőleg, abból, hogy a császár ezt a részt különösen *ἀβήπιστος*-nak nevezi, nem merész a következtetés, hogy ez a jelzőt ép azért használta, hogy az igazi *keresztény* Moraviától megkülönböztesse.

Nagy súlyt helyez Volf György úr a tömérdek sok keresztény fogolyra, kiket a magyarok hazahurcoltak. E tekintetben azonban nem szabad túlzásba esnünk. Ha figyelemmel olvassuk a nyugati és görög kútfőket — az arab Maszudit, a kinek *Arany mezejében* szintén találunk erre használható adatot: arra a meggyőződésre kell jutnunk, hogy a *nagy* magyar kalandok idejében, a mikor Olaszországban is jártak a magyarok, *általában* véve, nem azért fogták el az embereket, hogy messze földre hazavigyék; hisz munkás kézre akkor, mikor a földművelést még nem igen űzték, nem volt nagy szükségök: hanem hogy értük váltságdíjat kapjanak. Hogy jártak el ebben, igen részletes adatunk van, épen Olaszországból,

*) U. o. 202 l.

**) U. o. 201 l.

a hol 937-ben Monte Casino környékén letelepedtek, az apátság embereit fogdosták s a barátoknak nagy áldozattal kellett azokat kiváltani.*)

A ki ismeri a magyar kalandozások történetét, az azt is tudja, hogy a magyarok sokkal kevesebb és sokkal kisebb becsapásokat intéztek Olaszországba, mint Németországba. 899-ben meglepték Lombardiát, a hol előbb még nevöket sem hallották. Attól kezdve azután húsz évig békében hagyták az olaszokat, a kiknek már azelőtt is számos erődített városuk volt, azután pedig még több lett; úgy, hogy mikor a magyarok betörtek, a nép nem volt oly védtelen, mint Németországban általában; tudunk harcokról, olasz győzelmekről: Albiolanál, Rómánál, Rietinél, az Abruzzokban; ha pedig futott, megerősített kisebb-nagyobb városokba, megerősített kolostorokba futhatott s nem lehetett oly könnyen oly roppant mennyiségű foglyot hurcolni el, mint Volf György úr, teoriájának védelmére lehetőknek, sőt bizonyosnak tartja s a szám még inkább megcsappan, ha Volf György urat követve, fölteszszük, hogy a foglyok legnagyobb része a velencei szójárás területéről, vagyis a mai Venezia tartományból került ki, mert a Karst vidék szórványos, annúgy se számos olasz elemeire, melyek szintén e dialectust beszélnek, nem gondolhatunk. Ez a terület kerek 400 geographiai mérföld és ma talán harmadfél millió lélek lakja. Mennyi lakhatta ezelőtt 900 évvel? Bajos volna meghatározni, de fél milliónál többre nem igen merném tenni. Keleten, a tenger felé, a lagunának már századok óta biztos menekülő helyei voltak a tartomány lakóinak a betörő barbárok elől; nyugotra az Alpesek völgyei nyújtának bűvőhelyet; közben feküdt sok erősített város: Aquilejától, Udinetól kezdve le Padováig, Veronáig! Ha jött a magyar, a szemfüles olasznak aránylag, legalább a németekhez képest, valódi embarras de richesse-se volt a menekülő helyekben! Ily körülmények közt, nyolcz becsapásban — ennyit látszik elfogadni Volf György úr,**) — melyekben a magyarok, többször kis csapatokban, csak átrohantak a veneziai területen: valószínű-e, hogy oly tömérdek foglyot vihettek volna el magokkal? a minek egyébiránt se a történeti forrásokban, se a magyar nyelvben semmi nyoma, pedig a nyelvnek saturálva kellene lenni mindennemű olasz szavakkal, ha Volf György úrnak felfogása csak félig-meddig is megfelelne a valóságnak. De olasz papot,

*) *Chron. Mon. Cas.* MG. SS. VII. 619.

***) U. o. 1306. **) jegyzet.

barátot sem volt oly könnyű fogni, mint Volf György úr vitatni jónak látja. Azok is menekülhettek a városokba, vagy megerősített kolostoraikba zárkózhattak, melyeket a magyarok nem tudtak, nem is igen akartak megostromolni. Különben, rendszerint, ha meg is kapják őket, alig lett volna belőle a kereszténységnek az a haszna, mit Volf György úr képzelt magának. Volf György ur úgy tünteti fel a X. század olasz clerusát, olasz népét, mint a kereszténység virágát, pedig tudjuk — csak Giesebrechtre hivatkozom, mert Volf György úr, úgy látszik, nagyon szereti, és még a magyar dolgokban is, melyekben legkevésbé kompetens, idézi; miért ne hinne neki oly kérdésben, miben competentiája kétségkívül még nagyobb? — hogy a X. században, a magyar, arabs kalandok idején, Olaszországban egyházi és világiak közt iszonyú volt a romlottság. «Während das Unglück die sittliche Kraft der Deutschen stärkte» — mondja teljes igazsággal — «nahm es den Italienern den letzten Rest von Mannhaftigkeit und Würde».*) Rómában a Theodorik és Marozzák kora volt ez, és a pápaság — hogy Gregorovius szavait idézzem: «zeigte sich damals in seiner äussersten Erniedrigung; die Pontificate von Verbrechern hatten die Ehrfurcht vor dem Stuhle Petri nicht allein in Rom, sondern auch draussen ausgelöscht.» **) S a hierarchia legfelsőbb fokú romlottságához teljesen méltók voltak az alsóbb fokozatok, a mire — a legalsóbb fokon — a farfai kolostor épületes historiája, a hol gyilkosok voltak apátok, a barátok megházasodtak, a kolostor javait fattyaik közt oszták meg, szolgálhat például, s a teljesen depravált itáliai clerust éjszacról, az Alpok túlsó részéről, Franciaországból, kellett minden tekintetben reformálni. Ezért azonban eszem ágában sincs kétségbe vonnom azt, hogy olasz papok is nagy szolgálatokat tettek megtérítésünkben; hisz itt van Szent Gellért — ámbár eleinte nem is az volt szándéka, hogy Magyarországon maradjon és térítsen; azt is elismerem, mit Volf György úr már tíz évvel ezelőtt szépen kimutatott, hogy íródeákjaink leginkább olaszok lehettek, s ők voltak az elsők, kik magyar hangokat latin betűkkel kifejezni törekedtek: de azt is tudom, hogy Szent István korából csak *egy* esetet tudunk, hogy térítőkkal rosszul bántak a magyarok, megverték, rabságra vetették: s e térítők, Sz. Romuldtanítványai — olaszok voltak.

Azonban már ideje, hogy másik okommal is előálljak, mely-

*) *Die deutsche Kaiserzeit.* I^o. 355. 1.

**) *Geschichte der Stadt Rom.* III. 415.

ért e levéllel szerkesztő urat megbolygattam. Ez az ok — őszintén megvallom — a kíváncsiság. Szeretném tudni és szerkesztő úr talán megmondhatja, miért olyan mérges Volf György úr? Ellenem akar-e demonstrálni? s mert én «*lanyhán* keresem az igazságot», ő *dühösen* keresi? Pedig kár az ilyen echauffement! Megárt az egészségnék és a — logikának.

Buda-Pest, 1896 márczius 9.

teljes tisztelettel

Pauler Gyula.

Új magyar könyvek.

Ostwald W. Az analitikai chemia tudományos alapvonalai. Fordította Kanitz Aristides. Kolozsvár, 1896. Stein J. (8-r. 180 l.) 1 frt 60 kr.

Pallas nagy lexikona. Az összes ismeretek encyklopédiája 16 kötetben. XI. kötet. Közép—Magyal. Buda-Pest, 1895. Pallas. (8-r. 823 l.) 6 frt.

Pap Dávid. Kvóta. Vámszövetség. Bank. Buda-Pest 1896. Athenæum. (8-r. 129 l.) 1 frt.

Petőfi Sándor összes művei. Első végleges, teljes kiadás. Jókai Mór által írt életrajzzal és Havas Antal irodalmi jegyzeteivel. V. kötet. Vegyes művek. II. kötet. Buda-Pest, 1896. Athenæum. (8-r. 585 l.) 3 frt.

Prém József. Bosnyák Anna. Tragédia 5 felvonásban. A m. t. Akadémia 1895. évi Teleki-pályázatán 100 aranyat nyert. Buda-Pest. 1896. Athenæum. (8-r. 162 l.) 1 frt.

Ritoók Emma. Mai idegek. Buda-Pest, 1896. Singer és Wolfner. (8-r. 185 l.) 1 frt 50 kr.

Rousseau J. J. Emil vagy a nevelésről. A francia eredetiből magyarra fordította Füredi Ignác. II. javított kiadás. Buda-Pest, 1896. Franklin-társ. (8-r. 640 l.) 3 frt.

Simonyi Zsigmond. Tüzetes magyar nyelvtan történelmi alapon. Balassa József közreműködésével. I. kötet. Magyar hangtan és alaktan. Buda-Pest, 1896. Akadémia. (8-r. XVI, 735 l.) 6 frt.

Simonyi Zsigmond. Német és magyar szólások. A m. t. Akadémiától Marczibányi-díjjal jutalmazott pályamunka. Magyaros fordításra vezérlő segédkönyv, kiegészítésül a német-magyar szótárahhoz. Buda-Pest, 1896. Franklin-társ. (8-r. 456 l.) 4 frt.

Sötét Kálmán. A méh és világa. I. kötet. Elméleti rész. Kolozsvár, 1895. Ifj. Nagel O. biz. Buda-Pest. (8-r. VII, 500 l.) 5 frt.

Szamota István. A Murmelius-féle latin-magyar szójegyzék 1533-ból. A schwazi ferenczrendi kolostorban őrzött egyetlen példányból közzétette, bevezetéssel és magyarázatokkal. Buda-Pest, 1896. Akadémia. (8-r. 40 l.) 50 kr.

Széchenyi István gróf levelei szüleihez. A magy. tud. Akadémia megbízásából összeállította, előszóval és jegyzetekkel ellátta Zichy Antal. Buda-Pest, 1896. Akadémia. (8-r. XXIII, 339 l.) 3 frt.

Szolcsányi Hugó. Magyarország statisztikája, tekintettel Ausztriára és Európa kiválóbb államaira. I. A népesség, Eger 1896. Blay J. (8-r. 239 l.) 1 frt 60 kr.

Terentius (P. Afer) vígjátékai. A m. tud. Akadémia megbízásából ford. Kis Sándor. Buda-Pest, 1895. Akadémia. (8-r. XX, 618 l.) 3 forint.

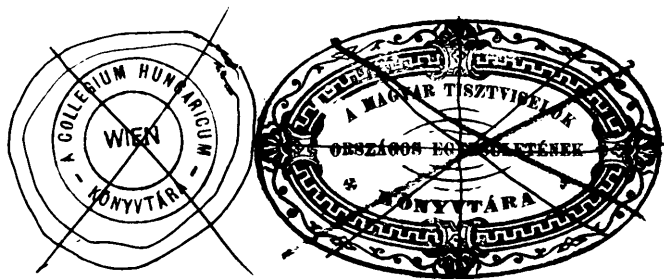
Thébusz János. A magyarországi ág. hitv. ev. egyház 1891—94-iki országos zsinatának története. Buda-Pest, 1895. Hornyánszky V. (8-r. 602 l.) 5 frt.

Váczy János. Berzsényi Dániel életrajza. A m. tud. Akadémiától a Lévy-díjjal jutalmazott pályamű. Buda-Pest, 1895. Akadémia. (8-r. VI, 432 l.) 1 frt 50 kr.

Varga Ottó. Magyarország története. Fiataloknak és öregeknek. A Kisfaludy-társaság által Lukács Krisztina-díjjal koszorúzott pályamű. Buda-Pest, 1895. (8-r. 862 l.) 7 frt.

Verne Gyula. Antifer mester csodálatos kalandjai. Regény. Fordította Huszár Imre. Buda-Pest, 1896. Franklin-társ. (8-r. 448 l.) 3 forint.

Vigyázó Ferencz gr. Az európai közjog egy alkotmányos garantiája. Buda-Pest, 1896. Franklin-társ. (8-r. 198 l.) 3 frt.

A MAGYAR ZENÉRŐL.

A Magyar Zenéről

A magyar zene mostoha sorsa és művészeti fejlesztésének hátramaradása, állandóan a felszínén van nálunk a művészeti kérdések közül.

Rejtélyesnek látszik, hogy a magyar zene, mint művészet, miért nem fejlődik. A magyar faj kiválóan zenekedvelő, népdala eredeti, változatos és szépségekben gazdag; a magyar művelődés története tele van adatokkal a zenéről, melyekből, ha nem is egységes fejlődési folyamatot, de legalább annak időrend szerinti viszontagságait meg lehet állapítani. Voltak időszakok, melyekben az általános zene fejlődésével igyekezett szerényebb arányban párhuzamosan előre haladni és voltak időszakok, melyekben az általános zenével majd minden összeköttetése megszakadt és magára hagyatva, egyedül és szegényen maradt. Vannak gondosan gyűjtött és megőrzött emlékei és ereklyéi is, és mégis most, mikor az általános zenében is a nemzeti és a sajátságos mindinkább nagyobb jelentőséget nyer, és mikor már eljött volna az ideje, hogy a gazdag népdal-anyag zeneileg fejlesztessek tovább, az igazi magyar zene művészetté nem tud átalakulni.

Most, mikor a népdal az általános zenében már befejezte fejlődési pályáját, a mi zenénkben még mindig, sőt nagyobb mértékben mint eddig, ez az egyetlen forma, melyben a magyar zene jelentkezik és eredetét és szípet teremt.

A magyar zene attól a föladattól, hogy az általános zene műformáiban fejlesztessek ki, még oly távol áll, mint mikor ezt eszményül kitűzték. Előre látható, hogy ez a szikladarab nem fog fölélni a hegy csúcsára soha.

A magyar zene anyagának szemügyre vételénél két

egymástól nagyon különböző réteget találunk. Az egyik olyan, a milyennek a fönmaradt emlékek is mutatják a magyar zenét s a melyből megállapíthatók annak bizonyos sajátságai, de azért az általános zene befolyása alatt áll. Ilyen legtöbbszörire az a zene is, melyet a magyar zene egyes mesterei alkottak, s mely alapja lehetett volna egy fejlődő művészetnek, ha kifejlése és folytatása nem akadt volna meg. Ebből, az általános zene hatalmasan kifejlett rendszere mellett is, alakulhatott volna egy sajátságos zene, rokona az általánosnak és annak módszerében lett volna képezhető.

De a magyar szellem ezt nem ismerte el a magáénak s egyedül azt a másik réteget fogadta el, melyben némelyek a magyar zene kezdetleges állapotát, mások pedig elfajulását látják. Ez az általános zenével semmi összefüggést nem ismer és ez képezi egyedül az élő, folyton magától megújuló magyar zenét.

A magyar zene e két rétege közt épen olyan rendszerbeli különbség van, mint az igazi magyar zene és az általános zene közt.

A mi az általános zene rendszerében elfogadható, szabályos és szép lenne, az egyenletes és kerekded dallamvonalak, a rhythmikai rend, mely a zenének némi engedményeket tesz és a zenei szigorúbb ütem-beosztás, — mindezt a magyar szellem a zenében nem fogadja el és vonakodik tőle.

A kik alkotják, a kik terjesztik és a kik legjobban szeretik, azok legtöbbszörire a zenében tanulatlanok. Saját zenéjük szabályait sem ismerik, de mélyen átérzik szépségét.

Különös az is, hogy a mint tanult szakember érinti, legtöbbszörire elveszti varázsát.

Ha az általános zene mesterei, kik a magyar zenét bizonyára az általános zene egy sajátságos elágazásának tartják, a magyar zenéből akarnak egyes vonásokat fölhasználni, ha magyar zenegondolatok művészi alakítására és idomítására töreksenek, igyekezve azt művészi kezeléssel a formában szélesebbé tenni, abból műdarabot alkotni, akkor az anyag kezeik közül kisiklik és vagy a darab érdekessége, lendülete vész el, vagy, és pedig legtöbbszörire, a magyarsága. Pedig csak úgy járnak el e mesterek a magyar zenével, mint általában szoktak a nemzeti zenével, mely rendesen alkalmas az ily feldolgozásra.

Ebből is láthatjuk, hogy itt más az anyag, mint a többi nemzeti zenénél.

Kétségtelen, hogy a magyar zenének oly rejtett és különös szabályai vannak, a melyekre még eddig kevés figyelmet fordítottunk és a melyek földerítésénél nem lehet az általános zene szabályaiból kiindulni.

Ez nem az általános zene egy különös idiomája, hanem egészen más rendszerű nyelv.

A tulajdonképeni magyar zene élve öríztetett meg és így maradt fenn, fejlődésének szakaszai és külső története majdnem el van rejtve előttünk.

Az első kérdés, mely itt fölmerül, az, hogy miben rejlik az a legfőbb sajátság, mely által minden mástól az első pillanatra megkülönböztethető.

A «kötött» magyar zenének a rhythmusa kétségtelenül egyik fő sajátsága; ez azonos a magyar vers rhythmusával, de ebben nem találhatjuk fő sajátságát, mert ennek alakzatai, részint a magyar zenét utánozva, de önállóan is, sokféleképen előfordulnak az általános zenében, a nélkül, hogy azért az ily zenét magyarnak elfogadhatnánk.

A melodikában és az ebben rejlő harmoniai rendszerben sem lehet a fő sajátság, mert a melódika egyez az általános zene régibb, egyszerű, nemes dallammenetével, talán leginkább avval, mely a XVI. században keletkezett és állapodott meg, akkor, a mikor a magyar zene először érintkezett bensőbbben az általános zenével.

Ha egy magyar dallam melodikai hangjait, elsimitva róluk a rhythmikai különbséget, magukban nézzük, a legtöbb-ször nem találunk bennük jellemző hangközöket, eltérő saját-ságokat. Lehetnének egy régi nemes choral hangjai. A legtöbb ugyanazon komoly, egyszerű menet mutatja és sokszor azt a hangnemek közt határozatlanul lebegő skálát, mely emlé-keztet az általános zene említett nagy forrongási időszakának énekeire.

A skála eltérő különösségei csak ritkábban használtatnak s különben is úgy az általános zenében, mint más nemzeti zenénél is megvannak; azok hiánya nem veszi el a zenétől a magyar jelleget s másrészt azok egyedül nem teszik a zenét magyarossá.

Tehát sem a «kötött» zene rhythmusából, sem a melódia

és harmoniából nem magyarázható meg a magyar zene saját-szerűsége. Ezt más irányban kell keresnünk, hol talán annak is magyarázatára találhatunk, hogy itt egészen más jelentősége van a ritmusus és melodiának, mint az általános zenében, s hogy miért nem dolgozható a magyar zene anyaga az általános zene formáiban, hogy miért nem dolgozható az föl zeneileg általában, és hogy miért nincs a tulajdonképeni magyar zenének története, fejlődése, úgy, hogy külső történetében legföljebb egy nagymérvű körutat lehet megállapítani.

Talán az is meg lesz magyarázható ezen az úton, hogy általában véve miért oly érthetetlen rejtély a magyar szellem előtt az általános zene és különösen a hangszeri zene? Miért olyan idegen, ismeretlen nyelv ez, a melyet a magyar nem fog megtanulni és megérteni soha, de viszont miért érti át az idegen azonnal a magyar dal csodálatos báját és mélységét, anélkül, hogy az értelmét ismerné. Miért hat a magyar zene oly erősen, lelke mélyéig menve, fölkeltve benne minden rejtett érzelmet és indulatot az olyanra is, ki még soha sem hallott ily zenét és oly hatással, mely teljesen másnemű, mint az általános zene művészi hatása.

Talán megtudjuk annak az okát is, hogy az általános zene meghonosítását és a magyar zenével való összeolvasztását miért nem fogadta el soha a magyar szellem s az ez alapon teremtett régi magyar énekeket miért nem vette a magáénak; miért nem keltettek azok soha sem visszhangot, miért nem lett folytatásuk s az ily irányú zene miért nem lett alapja egy, bár szerény mérvben kifejlődő zenei rendszernek. És végre, miért van az, hogy míg a művészetek más ágaiban oly magas és tágas körű már a magyarság színvonala, addig a zenében nemcsak elmaradt, de elháríthatatlannak látszó akadályok gátolnak minden előremenést.

A mily távol áll most a magyar zene az általános zenétől, oly távol állt mindig.

A fönmaradt adatok és töredékes emlékekből következtethetjük, hogy néhányszor és csak futólag érintette a magyar szellemet a tiszta zene szárnyalása, de azután, úgy látszik, eltűnt tőle. Csak azt mutatta meg ez érintkezés, hogy nem egymásnak valók. A mit ez adhatott, azt a másik bővebben és fokozottabb mértékben vélte és véli birni, és így nem is fogadott el attól semmit.

Érezte talán, hogy az ő rendszere a régibb és természetesebb. Útjaik messze eltértek egymástól, s ha a fönmaradt utolsó emlékköveken túl nézünk vissza felé, hol nem áll más rendelkezésünkre, mint következtetések, sejthetjük, hogy már a kiindulása a két zenerendszernek más volt.

A keresztyén vallás fölvételekor jöhetett először érintkezésbe a magyar zene az általános zenével. A mi belőle akkor hozzánk juthatott, az a magyar énekhez képest gyermekdadogás volt.

Az akkor kezdte csak meg azt a medret, melyben néhány évszázad mulva a hatalmas, széles folyam kifejlődött.

Természetesnek látjuk, hogy azt nem fogadta el s nem cserélte el vele zenéjét, mely sajátyszerűsége miatt már korán elterjedt nevezetességet nyert s mely egészen más rendszerű és bizonyára fejlődöttebb volt annál.

Hogy már ez időben megállapodott, önálló rendszere volt, azt mutatja az is, hogy míg a gregorián-éneken kiépült zenerendszer lassankint teljesen átalakította a nemzeti éneket azon népeknél is, melyek távolabb álltak a zenerendszer kiépítésétől, addig az a magyar énekre csak sokkal később, és csak az általános zenerendszer teljes kifejlődése után gyakorolt némi befolyást.

Egy előnye mindenesetre volt a nyugati zenerendszer fölött, melyből csak a későbbi századok alatt alakult meg az általános zene: az, hogy rendszere már befejezett volt, ugyanaz, a mi lényegében megmaradt mostanáig is.

Az ó-világ zenéjéről általános az olyan nézet, mintha az az újabb zene tökéletlen kezdete lett volna, a melyből, úgy mint más művészeteknél, természetes fejlődés folytán keletkezett a mostani zene.

Kevesen figyeltek arra, hogy itt egy alapjában egészen másnemű művészet nyomai vehetők észre, mely önmagában szintoly tökéletes, mint az újabb zene.

Számtalan adat, bizonyíték, följegyzés maradt fenn e művészetéről, magából az ily zenéből azonban egy hang sem. Ez a régi népek nyelvvel együtt fejlődött és a nyelv hanyatlásával elveszett, elhangzott. «Eltűnt mint a lehellet.»

A beszéd és ének eredetével és összefüggésével foglalkozva, néhány mélyebben gondolkozó fölvilágosít bennünket ez ősi művészet keletkezése és természetéről.

(Spencer Herbert a zene eredetéről egy nagyon tanulságos értekezést írt. Az ének és beszéd közös eredetéről tanítanak minket Beaulieu (*Sur l'origine de la musique*) és Gervinus (*Händel und Shakspeare* című könyve első részében). Magát Darwint is érdekelte e kérdés és *Az indulatok kifejezőmódjáról* írt művében foglalkozik a zenei hangok alakulásával is. Hausegger Frigyes, gráci tanár, *Musik und Sprache* című értekezésében (1872) és *Die Musik als Ausdruck* című művében (1885) alaposan kifejti a szóló művészetek közös eredetét; és Arends Lipót *Ueber den Sprachgesang der Vorzeit* című könyvében (1867) az ókori beszéd-ének természete és fejlődéséről ír.)

Úgy a beszéd, mint az ének eredetében sok nem ismert, rejtélyes, meg nem fejtett van. Darwin titokteljesnek mondja az ember azon képességét, hogy izgatottságának hangban ad kifejezést, mert ez az ember közönséges életnyilvánulásában semmi haszonnal nem jár.

Egy ősrégi állapot után, melyben csak indulatszóhoz hasonló közvetlen kifejezésekkel közölték az emberek egymással érzelmeiket, az általánosító és osztályozó elme szógyököket alkotott, melyek alapján kombinált kifejezések keletkeztek, fejlődtek, általánosan elfogadtattak, hagyományosokká lettek és mindig messzebb távoztak az eredeti, közvetlen érzellemmel telt kifejezésektől. Ezt tanítják a beszéd eredetéről.

Az ének is ily rejtélyes úton keletkezett, s úgy látszik, az volt a hivatása, hogy a mit az érzelmek közvetlen kifejezése a beszéd fejlődésével elvesztett, azt megőrizze és pótolja.

Az izgatott érzelmek és indulatok befolyása által hangok, azok hajlásai és módosulásai keletkeznek, s ezekből a beszéd-től különböző, de sokban azonos szabályokon alapuló ideális nyelve az érzelmeknek alakul.

A hangesések szabályozása ennél is oly módon történik, mint a beszédnél, melynél, ha értelmét nem is tudjuk, megértjük, hogy a beszélgetés víg, komoly, közönyös vagy izgatott-e?

Az első időkben mindkét hangnyilvánítás: a beszéd és az énekszerű kifejezés hangeségei majdnem azonosak lehetnek. Mindkettőnél a hang erőssége, tartama, magassága és mélysége az izgatottság minőségétől függ és az, egy bizonyos

középhangtól kezdve, az izgatottság nagyobb vagy kisebb foka szerint emelkedik vagy süllyed.

Későbbi fejlődés folytán, a hangnyilvánítás kétféle módja különvált és a hang, mely kezdetben az érzelmek közvetlen kifejezése volt, mint beszéd, értesítő eszköz lett.

A beszéd az első időben egy összekötött vonala a föl- és lemenő hangsoroknak, melyben a szavak összeállítása a gondolatműködés folyamatát, a hangok összeállítása pedig az érzelmi színezetet mutatja, mely a gondolatokat kíséri.

Ez segítette a beszéd megérthetését, melyet a nyelv csak később, teljes kifejlődése után nélkülözhetett, a mikor a beszéd értelemközvetítő lett s a képzetek számára közvetett emlékeztető jeleket, a szavakat alkotta. Ekkor lassanként elvesztette a szükségét és egyszersmind a képességét is arra, hogy a közvetlen érzés hangjait is igénybe vegye.

A beszéd ez által eredeti dallamosságát elvesztette s fölvette mostani egyhangú jellegét, mely csak hatalmasabb érzelmi mozgásnál, ünnepélyes kijelentésnél vagy a lelkesedés kitörésekor használ erősebb hanghullámokat.

Az ének is az első időben teljesen azonos volt a beszéd hangeséseinek melodiájával s ekkor csak fokozása volt a szavak természetes hangesésének, mely mindazon kifejezéseket használja, melyekkel az indulatok természetes beszéde él, és mely az érzelem rögtönös, biztos, közvetlen kifejezése.

Minél messzebbre megyünk vissza a régi időkbe, annál gyakoribbak lesznek az adatok a beszéd és ének összeolvadásáról.

Az ősidőkben (a mint az a vad népeknél mai nap is tapasztalható) a közönséges beszédnél is bizonyos éneklő hangot használtak.

Már Rousseau azt írja, hogy az ének ugyanazon mód szerint alakul, a mely módon a hang változik, a mikor beszélünk.

Minél inkább előtérbe lép a beszédben az érzelem, és háttérben marad az értelmi elem, a beszéd annál éneklőbb lesz, annál nagyobbak a hangközök és gyorsabb a hangváltozás.

Ebben keresendők azok az elemek, melyek lassankint mindig önállóbbak lettek és az értelmi élettől mindig jobban távozó nyelvbeszédtől függetlenül, énekké alakultak.

Miért van az, hogy a legáltalánosabb két érzelmenek, az örömmel és szomorúságnak, melynek a többi mind csak módosulása, összetétele, elő- vagy utóérzete, minden zenében máig is, egyforma, tipikus hangmenetek felelnek meg, melyeket mindenki, szavak nélkül is, azonnal megért?

Lehetetlen, hogy ez valami megegyezés, megszokás vagy hagyományból eredne; hanem azért van ez így, mert ez érzelmek legelső, természetes kifejezése ilyen volt már akkor, mikor a beszéd és énekhang ugyanazonos volt; és ilyen maradt a lényege most is: a hangok fölriadása, fölujongása vagy bánatos esése. Egy kis árnyalat és hangváltoztatás elég az ellenkező érzelmek kifejezésére. Itt igazán «bútól az örömhöz kis híd vezet».

A legrégebbi költészet csak énekelt költészet volt. A zenei hang a szónak volt alávetve. A beszéd vezette az éneket és viszont a beszéd megnevesült az ének által.

A legrégebbi vallási és hősi dalok énekelve szálltak szájról szájra.

Itt a szavak és a zene külön alkotása nem történhetett, de másrészt előre alkotott dallamokról, sem rögtönzésről nem lehetett szó, hanem az énekszerű előadásnak a nyelv határozott, könnyen fölismerhető sajátosságai szerint kellett történnie.

A költemények énekszerű előadásának részletes szabályai voltak, mely a művelt ókori népeknél fontos tanítási tárgy volt.

A hősi és vallási énekeknek nincs egyforma strófai formája, mely lehetővé tette volna ugyanazon hangmenet ismétlését. Itt csak előre megállapított és gondosan tanított szabályok szerinti énekszerű recitálás volt lehetséges.

Különböző énekmod ugyanazon szavakra épen úgy nem volt képzelhető, mint ugyanazon énekmod különböző szavakra. És a milyen képzelhetetlen volt az, hogy több személy egyidejűleg különböző dolgot beszéljen, épen oly képzelhetetlen volt az, hogy többen egyszerre különböző hangmenetet énekeljenek.

E recitálásban az idők folyamán bizonyos frázisok kiemelkedtek, némely sikerültebb és kedveltebb hangmenetek állandóak lettek s ez volt az első lépés az ének önállósítása felé.

Az által, hogy később különböző szöveg hasonló zenei

kifejezést nyert, észrevették a lehetőségét annak is, hogy ugyanazon szavakra is lehet különböző zenei hangokat alkalmazni. Bizonyára így jutottak később annak tudatára, hogy a szó és a zenei hang esetleg egymástól függetlenül, elválasztható.

Az ének és szó szoros összefüggéséből egy sajátyszerű, recitáló monódia keletkezett, melyről nekünk már nem lehet világos fogalmunk, mert a mi a lényegét és fő sajátságait képezte, az a régi nyelvek megszűnésével elmúlt, elhangzott, szabályait elfelejtették és csak az maradt belőle fenn és ment át az újabb zenébe, a mi, mint dallamosabb hangmenet, önállóan is képes volt fönmaradni.

A régi idők énekének ez volt a rendszere, és lényegében ebből fejlődött az énekrendszere azoknak a népeknek, melyek a későbbi általános zenével összeköttetésbe nem kerültek.

A régi görög zene fejlesztette ezt az énekrendszert a legnagyobb tökélyre, de egyszersmind ez vitte át a nyugati, tisztá, önálló zene rendszerébe.

A görög zene történetéből úgy tanuljuk, hogy fejlődése legszebb és leghosszabb időszakában a költészettel a legszorosabb kapcsolatban állott. Szó és éneklés elválaszthatatlan volt. A költészet csak énekelve volt képzelhető.

Az elbeszélő költeményeket is a recitálás egy nemén énekelték, most már világosan nem ismerhető módon, mely épen úgy különbözött a szavalás, mint a mai ének, vagy a mai recitativótól.

Önálló dallamok és külön zeneszerzők nem voltak, csak az énekrendszer megállapított szabályai és legfőljebb állandó hangformulák és kadenciák.

Ének alatt nem a zenei, hanem a költői tartalmat értették, mely már természeténél fogva birt zenei kifejezésmóddal is.

Hangjegy-írásról még soká nem volt szó, mert a közönséges írás és hozzá az éneklésnek szabályai elegendők voltak arra, hogy az énekrendszer fönmaradjon és másokkal közölhető legyen.

A beszéddel való szoros összefüggésből érthető meg a görög zene sokféle finom rhythmusa és a melodikának a legkisebb hangközöket is tekintetbe vevő finomsága. Ez nem az előrehaladott fejlődés, hanem a zene önállótlanóságának a jele.

A melodiai és rhythmusi szabályok nem zenei alapon fejlődtek ki, hanem a zenének mindenben szorosán a finoman kifejlett nyelvfordulatokhoz kellett alkalmazkodnia.

A szavak rhythmusi rendje föltétlenül uralkodott a zenei rhythmus fölött, úgy, hogy ez nem is fejlődhetett ki, és épen úgy a háttérbe szorult, mint a későbbi időkben a dallamnál a nyelv és a szórhythmus.

A régi görög zene újabb időszakában azonban a zene-rendszer lassanként átváltozott. A zene és a költészet közti szoros összeköttetés tágulni kezdett s a zene igyekezett magát a költészettől függetlenné tenni.

Megtanulták a költeményt énekhang nélkül szavalni, és viszont a tipikussá lett dallamos beszédfordulatokból önálló dallamot szavak nélkül alkotni. (Rückert verse szerint «a költészet egyik szárnyát leszakították, mikor a költeményt éneklés helyett szavalni kezdték».)

Ez időszakban az eddigi egyszerű, komoly, szigorú zene helyébe gazdag, élénk, művészi zene lép s ez által korszakos változás, sokak szerint hanyatlás állott be, és a régi nemesebb zene letünése.

Ekkor, mint rendszeren valamely művészet virágzási korának meghaladásával, keletkezett a görögök mély tudományú zenei elmélete, a tanítások a hangnemekről, a rhythmusról és melodiáról.

Ily mély értelmű, alapot vető elméletek és ily örökké érvényes szabályok keletkezése a tiszta zenéről, azt mutatják, hogy itt a régi ezeréves énekrendszer helyébe egy új zene lépett.

A görög hangnemek rendszere mellett, mely lényegében érvényben maradt a zenei újjászületés idejéig, a mi XVI. évszázadunkig, s melynél a félhangokra való átmenetek más-hová való áthelyezése által mindegyik skála jellemző különbséget kap — a mi kettős, mindig ugyanazon hangfokozatokat ismétlő hangnemünk szegényes és korlátolt.

Különösen nevezetes és részletesen kidolgozott a görögök tanítása a zenei rhythmusról. A zenei hang függetlenségének első hirdetője a szabály, hogy a zene rhythmikai szerzetének nem szabad szolgálai módon a szöveg szavainak szótag-hosszúságához alkalmazkodnia.

A költő csak hosszú és rövid szótagot ismer, a zenész.

azonban ezeket saját céljai szerint megváltoztatja. Sokszor a hosszú szótagból rövidet csinál és megfordítva, sokszor pedig a hosszút még jobban megnyújtja, a rövidet pedig megkurtítja.

Most már az lett a szabály, hogy a szavaknak kell alkalmazkodniok a dallamhoz és nem megfordítva, mint régebben.

Magáról a dallamról kevesebb elméleti tanítás maradt fenn.

Platon azt mondta, hogy a dallamok sajátosságai akkor változnak meg, ha az állam és társas élet alaptörvényei megváltoznak. Általában azt a tanították, hogy szebb és nemesebb, ha a hangmenet a magasból mélyre megy, mert ez a természetes és igazi érzésnek jobban megfelel, mintha az alulról fölfelé indul.

Mindezek mutatják az új zenerendszer megalakulását. Ilyen alapon keletkezett egy nagy tömeg állandó, meghatározott dallam: a nómák, oly módon, hogy hagyományos melodiai típusok alapján átalakítás, bővítés és összevegyítés által fejlődtek új dallamok.

Ezek közül csak kettő maradt állítólag eredeti alakjában följegyezve reánk: az egyik Pindaros Apollo aranyos lantjához írt ódájának, a másik Homer Demeterhez írt himnusának dallama.

Csak ez a kevés és ez sem kétségtelenül hiteles alakban maradt fenn a görögök zenéjéből, mégis ismerjük és bírjuk a leglényegesebb részét e dallamoknak, melyek az általános zene alapját képezik.

Gevaert szavai szerint «e látszólag futólagos, elhangzó képletek az idő pusztító hatalmával szemben nagyobb ellenálló erőt mutattak, mint a kő és a márvány».

A görög szellemre nézve teljesen idegen idők következtek be.

Az egyetemes intézmény, melynek keletkezésétől kezdődik a mi időszámításunk is, és a mely független a nemzetek és nyelvektől és ezek fölött áll, a zenét és éneket magas rangra emelte szervezetében. Céljaihoz képest oly módon alakította, hogy megértsék minden népek s ez okból azt a zenét karolta föl, mely a nyelvhez nincs szorosán kapcsolva.

Abban a korszakban, melybe a római birodalom utolsó ideje és a keresztyénség megerősödése esik, a művészetek közt

csak a zene folytatta életfolyamatát, sőt csodálatos módon, mikor a szellemi teremtő erő teljesen szünetelt, a művészeti szellem és a tudomány álmot aludtak, az antik hagyományok századokig rejtve maradtak és a terjedő új világnézet gyorsan és hatalmasan elfoglalta a szellem minden terét és féltreolt arról mindent, a zene épen akkor virágzott fel.

Mindenekelőtt átvette a múlt idők zenei teremtéséből a java részt. A görög nómákból a legjellemzőbb és legéletképe-sebbek átmentek a keresztyén énekekbe. A mint a pogány templomok átalakultak keresztyén templomokká, úgy a pogány istenek tiszteletére szerzett dalok keresztyén énekké változ-tak át. (Gevært mintegy ötvenre teszi a keresztyén templomi énekbe átment görög nómák számát.)

Azután ez a kor, melyben leelőször merült föl az a föladat, hogy előre megállapított szövegekre kellett zenét ala-kítani, megteremtette azt a zenei kincset, mely később mint-egy kodifikálva az *Antifonarium romanumban*, alapjául szol-gált a tiszta, általános zene kifejlődésének.

Hatalmas szellemi mű, erős arra, hogy megindítsa és ezer évig vezesse a zene rendszerének megalkotását, erős arra, hogy végső korában (a XVI. században) a protestans choral megteremtésével (mely Gevært szavai szerint agg korának gyermeke) s melybe fölvette a nép által szintén majdnem ezer év alatt teremtett és megőrzött más rendszerű éneket, irányt adjon az új zene fejlődésének is.

Ennek alapján kezdődött meg a középkorban, szellemi szélesendben, a kolostorok magánya és a szerzetesek hosszas elmélkedő kombinációja nélkül alig képzelhető lassú folya-mata az általános zenei rendszer kiépítésének. Lassanként fölfedezték, hogy a hangoknak önálló, független, csodás világa van, saját szabályokkal, saját szervezettel.

Egyes szakaszai e lassú, évszázadonként egy-egy lépést tevő fejlődésnek :

az egyidejű második szólam titokzatos megjelenése ;

a különböző kísérő szólamok ;

az ének, több egyidejűleg fejlődő dallammal, melyből a kontrapont sajátos művészete lesz, némelyek szerint a goth darabosság találmánya, mások szerint az emberi szellem leg-csodálatosabb alkotása ;

a harmoniakban mozgó polifón-zene,

és végre a harmoniában kísért monódia.

E korban a zenének a szóval való kapcsolata teljesen megszakadt. A hangösszetételeket teljesen függetlenül minden szövegtől és minden zenén kívüli értelemről kombinálták.

Ez volt a tiszta zene ezer éves iskolája.

A XVI. században, sokkal a művészetek és tudományok általános újjászületése után, épült ki teljesen az általános zene rendszere.

Egészen hatalmában volt akkor már az ódon templomi hangnemekből fejlődő melodiai és harmoniai gazdagság, a kontrapont művészete és a zenei építés tudománya.

Itt kezdődik a modern zene, a harmonizált melodia és a kontrapont művészete, mely a nép által teremtett és általában a világi zenét, mely a költészettel mindig föntartotta a kapcsolatot, fölvette magához, és ez által felfrissülve és gazdagodva folytatta fejlődését.

Itt vetette le a régi zene nekünk oly idegen idiomáját, itt hagyta el a régi templomi hangnemeket és fogadta el általánosan a népének és a világi zene által már előbb kiválasztott két hangnemet, melyből a mi egyöntetű skáláink keletkeztek s evvel elhagyta a zene a görög hagyományok utolsó maradványait is.

A megalakult zenerendszernek teljesen hatalmában volt a tiszta zene, a független dallam-képzés és a harmonia. A kontrapont, a száraz kombinációk hosszú iskoláját elvégezve, életet és csodálatos szervezetet nyer s a cikázva egymásba fonódó egyes szólamok egy egységes szerves hangképet alkotnak. A polifónia, száraz hanghalmazatból csodásan mozgékony és beszédes, mély értelmű és mégis kellemes alkotás lesz s a tiszta széphanzásnak eddig nem ismert törvényei keletkeznek.

A római egyház éneke így teljesített egy, tulajdonképeni rendeltetésén kívül eső rendkívüli hivatást. Egy új művészetet teremtett, az egyetlen, melynek nincs adott mintája, s megadta ennek a szervezetet, melyből a modern zene alakult.

Saját hangjai, az ódon, hagyományos típusok, e közben mindinkább vissza vonultak eredeti hivatásuk terére. Ismerjük mindnyájan és maig is halljuk egy részét a katolikus templomokban, eredeti ősrégi alakjukban előadva, és szellemük különben is átment zenei tudásunkba.

Az időnek nincs befolyása reájuk.

«Ősrégi, de általunk még értett nyelven beszélnek», és Gevært szavai szerint ez egyszerű megható énekekben, az idő-kön keresztül, az első keresztyénség szellemével érintkezünk.

A régi hangnemek is visszavonultak s a modern zene csak nagy ritkán, mikor az ódon kifejezésmódot utánozni akarja, fordul hozzájuk.

(Ismerjük Beethoven megható adagioját: *Egy felgyógyultnak hálaimáját*, hypo-lydiai hangnemben, Chopin két hangnem közt lebegő, öröm és bút kifejező, úgynevezett *Lydiai mazurkáját*, Berlioz *Dies irae*jét a Requiemből, melyben a régi äoli hangnemet utánozza, és Franz Róbert gyönyörű dalát, mely úgy hangzik, mint egy búskomoly búcsú a régi hangnemeiktől: «Elhangzik a légben egy régi dal, nem örömeinek, sem fájdalomkiáltás, és mégis oly édes és oly szomorú, mintha egyszerre mind a kettő lenne.»)

Ez alatt azonban a másik, a régibb énekrendszer is fennmaradt.

A római egyházi ének alapján alakult általános zenerendszer lassanként átalakította a zenét a maga mintájára mindenhol, a hová befolyása szétterjedt. De az egész keleten, és általában ott, a hol ismeretlen maradt a tiszta zene, ott a régibb, ősi beszéd-ének maradt a zene alapja.

A miket Amiot, francia hittérítő jelentéseiből a chinaiak zenéjéről és Jones könyvéből az indiai zenéről olvasunk, abból azt látjuk, hogy a kelet e két legrégebb műveltségű népe a nyugati eredetű tiszta zenét nem ismeri s azt egyáltalán nem képes fölfogni.

Mindkét népnél egyformán régi hagyományok vannak arról, hogy a zene náluk a rég elmúlt időkben tökéletesebb volt, mint most.

A chinai ének ma is teljesen beszélő jellegű. Tanításuk szerint az ének a beszéd egy neme, mely által az ember érzelmeinek kifejezésére képes. «Ha szomorúak vagyunk, ez észrevehető nyújtott és mély hangjainkon, örömeinkben hangunk magasán és tisztán cseng és a szavak gyorsan követik egymást, a haragban beszédünk erőteljes és fenyegető, a félelemben és az alázatban csendes és szerény. Minden szenvedélynek megvan a maga kifejezésmódja, és a jó zenének el kell találnia annak igazi hangjait.»

A hangok a zenei beszéd szavai és a hangösszetételek annak mondatai, a modulációk pedig annak frázisai.

Különböző hangmenetek összeesése ily rendszer mellett képzelhetetlen s úgy tekintetett volna, mint a beszéd folyamában idegen közbeszólás.

Amiot hittérítő néhány kiválóan művelt chinai előtt európai dallamokat játszott, de ezek azt mondták neki, hogy azok a hangok előttük teljesen értelem nélküliek; az ő éneküknek megvan a gondolatbeli jelentősége és érvénye s minden hangnak megvan a maga értelme, mely mellett az európai zene csak érthetetlen hangzavar.

Jones könyvében, *Az indiaiak zenéjéről*, olvassuk, hogy a hindu zene rendszere tisztább és egyszerűbb, mint a miénk. Egyetlen célja az érzelmek természetes és igaz kifejezése s e mellett a dallamot mellékesnek tartja. A hindu ének kíséret nélküli, a harmonia, több szólamú ének ott teljesen ismeretlen.

Különösen érdekes előttünk, a miket a *raagnie*-énekekről olvasunk. Ezek szabad és szabálytalan hangalakzatok, oly sok, alig észrevehető árnyalatával a hangesések és emelkedéseknek, oly szaggatott beosztással és oly vad és változatos modulatiókkal, hogy azokat az európai zene időmértéke és hangrendszerébe illeszteni nem lehet. A szenvedélyek által élesztett phantasia vad és eredeti alkotásai.

(Bühler tanár, szanszkrit nyelvtudós, indiai útazása alatt (1882) egy fejedelmi udvarban meghallgatta egy brahmán remete zene-előadását, ki több órán át játszott neki «ős indiai raagnie»-kat, melyek élénken emlékeztették Böhler a magyar dalokra, a mint azokat a cigányok játszáik.)

Ilyen rendszerű az a zene, mely nem érintkezett a nyugati általános zenerendszerrel. Egyetlen szabályozója a nyelv, a beszéd. Kifejezése közvetlen, mély, igaz, frázisai egyformák, rövidek, bevégzettek, nem változtathatók. A szép-hangzás nem célja s erre nincsenek is szabályai.

Így énekeltek az aëdok és rhapsodok, ilyen a dervisek rituális éneke, így éneklük a perzsa énekesek Rusztem történetét, ilyen a mai Görögországban a vándor énekesek éneke. Fauriel leírása szerint ezek faluról-falura járnak és 2—5 húrú lyrával kísérve, nemzeti dalaikat éneklük. Zenei és költészeti szabályokat nem ismernek; énekük kifejezésteljes és szenved-

délyes s a természetes érzelem igaz kifejezése. Különösen meghatók énekeik közül a myriológiák, a halottbúcsúztató énekek.

Ott azonban, a hol az új zenerendszer fejlődött és a hol elterjedt, a másik, a régibb, lassanként félrevonult. Amannak befolyása alatt még a népének is átalakult.

A népek az általános zene terjedésével mindinkább hozzászótkak a tiszta zenéhez és az emberiség gyermekkorából fönmaradt régi énekrendszert lassanként elfelejtették.

Az általános zenerendszer épülése alatt, míg az építők komoly dologgal voltak elfoglalva, a nép éneke tartotta fenn a zenében a költészetet s őrizte meg azt az anyagot, melyből később új és szép zenei eszméket vehettek a zene tanult mesterei.

Gazdag kincse fejlett ki a dallamoknak. Sokan, de csak olyanok, a kik zenei természetűek és csak akkor, ha alkalom és belső szükség állt elő, a lelkesedes idejekor, teremtették ezt, mely lassanként szintén az általános zenerendszer alapjára helyezkedett.

A nép is megtanulta a hangrendszert, a hangközök zenei természetét és a szavaktól független hangösszetételeket s a régi rendszerről teljesen leszokott, mert ez és az új egymást kizárja.

Hogy a közös alap a tiszta zene lett, az is mutatja, hogy azon nemzeteknél, melyek első sorban dolgoztak az általános zenerendszer megteremtésén, nemcsak a beszéd-éneket felejtették el teljesen, hanem az ének nemzeti sajátosságai is, melyek fő forrása a nyelvek különbözősége s melyek lényegükben még a beszéd-ének korában keletkeztek, majdnem elmosódtak és egyenlővé simultak.

A népének fönmaradt emlékeiből látjuk, hogy az már nagyon korán egészen a tiszta zenei alapra ment át. A legré-gibb fönmaradt német népének, a Hildebrand-ének dallama, ez a mély komolyságú, ódon melodia (a XIII. századból) már tiszta zenei alkotás.

A XIV. és XV. századból fönmaradt sok német, francia és olasz népdal mind tiszta zene, bizonyára öntudatlanul egészen az általános zene szabályai szerint készítve, zenei alapon alkotott dallam-menettel, a szavak rhytmikájától különböző, önálló zenei rhytmussal, telve lappangó harmo-

niával és mintegy teremtve a kontrapont szövevényeire. Összességében méltó volt arra, hogy a zenei rendszer megalkotása után a tiszta zene tovább fejlődésének egyik lényeges elemét képezze.

Az európai zenének általános és közös forrása tehát a gregorián-ének és mellékrajta a byzanti egyházi zene, a protestans choral és az ezek alapján keletkezett népének.

Csak egy nép van itt, melynek zenéje nem e forrásokból eredett s mely az általános zenerendszer megalkotásában nem vett részt és mindig megmaradt a régi, szavak és költéssel szorosan összekapcsolt énekrendszere mellett, és ez a magyar.

(A harcba vonuló lovagok közül az egyik hátramaradt Armida bűvös kertjeiben, nem vett részt a küzdelemben, mert lekötve tartotta őt a varázsló hatalmú szép királyleány.)

A magyar ének régi idejére visszatekintve, az előttünk pusztának és üresnek látszik. Sejthetjük, hogy rajta nem vezettek keresztül a művészet jártabb útjai, s emlékül semmi sem maradt fenn belőle.

Csak a mostani idők magyar dalából és a dal általános történetéből következtethetjük, hogy milyen lehetett az ősrégi időkben ez az ének.

Az általános zene fejlődésével nagyon soká nem találkozott; oly messze állott a művészet elvonulásakor, hogy ennek az útnak korszakos emlékei nem voltak hatással reá.

Abból, hogy a magyar dal lényegében a mai napig is beszéd-ének, azt következtethetjük, hogy a hosszú idők folyamán a tiszta zene nem volt rá behatással, hogy sohase változott át zeneivé és mindig megőrizte a sajátosságokat, melyekkel a legelső énekmod általában bírt.

A tulajdonképeni magyar zenének nincsenek emlékei, csak élve és áthagyományozva maradt fenn, de nincs is fejlődése oly értelemben, mint a nyugati zenének. «Se anyja, se leánya nincs», mint a magyar nyelvről mondják.

Egyetlen alapja a dal, mely megőrizte folyton a beszéd-ének jellegét. Az a néhány kísérlet az idők folyamán, melylyel ettől távozni akart a magyar zene, éppen azt mutatja, hogy csak azon az alapon tud élni. A mint szabadabban akart mozogni, iránytalan és bizonytalan lett.

A magyar zenében már kezdetben és az idők folyamán két irányzatot vehetünk észre. Az egyik, a műveltség főlészén

összeköttetésben áll az általános zenével, ismeri azt, és egybe szeretné kötni a magyar zenével. Azt hiszi, hogy a magyarságot megőrizve, ily alapon fog tudni teremteni magyar zenét. A magyar zene későbbi időkből fönmaradt emlékei, inkább ereklyéi, ez irányzat alkotásai. Ez mind tiszta zenei teremtés és a magyar zene lényege fel van benne áldozva. Ez az irányzat nem tudja, hogy itt két összeegyeztethetlen rendszer áll egymással szemben s a magyar zene ily összeköttetéssel mindenét elvesztené.

A másik irányt az a népréteg képviseli, mely a magyar nyelvet megalkotta és föntartotta. Ez előtt az általános zene mindig ismeretlen nyelv maradt s ez őrizte meg folyton az igazi magyar zene rendszerét. Ennek nem maradtak emlékei, működéséről nincsenek is nyomok, de, hogy folyton élt, azt mutatja a megőrzött és áthagyományozott magyar dal.

A mint megalakult a magyar nyelv, megjegeczesedett a magyar hangsúly és rhythmus, megállapodott a hangzók rendszere, evvel együtt, mint a nyelv ikertestvére, megalakult a magyar dal, senkitől át nem véve, mint a magyar nyelv természetes dallama és a magyar szó természetes zenei kifejezőmódja.

A magyar az egyetlen régi beszéd-énekrendszer, melyet sorsa a nyugati általános zene közvetlen közelségébe hozott, s ez által belőle páratlan, csodálatos képződmény keletkezett.

A sokszoros érintkezés mellett is mindig megtartotta a régi, természetes és közvetlen énekmodot, nem változott át zeneivé; de zárt és szűk körében egy sajátyszerű rendszert alkotott magának. A magyar szellemnek a tiszta hangalakzatok iránt nincs érzéke. Talán csak üres játéknak tekinti és csak a komoly és költői értelemmel is bíró dalt fogadja el.

Mikor a nyugati zenével először találkozott, az már megszűnt általános érthető nyelv lenni. Csak az értette meg, a ki tanulta s a magyar szellem evvel szemben teljesen idegennek érezhette magát; érezhette, hogy az soha sem lesz az ő beszédmódja.

Akkor a magyar ének tökéletesebb lehetett, mint az általános, mert rendszere természetes, egyszerű és befejezett volt. míg a másik a forrás és alakulás korában volt.

A mi hozzánk átjött ez időben abból, az egyenletes mé-

retű vallási ének, melyben a zenei elem már a szavak fölé emelkedett, azután a melismákkal átszótt ódon melodiák, melyeknél a hangfigurák szöveg nélkül, csak vokalizálva énekeltek, a római antifonarium gazdag kincse, mindezt a magyar nem értette és nem fogadta el.

Ez időből adatok vannak följegyezve a nagy idegenkedésről, melylyel nálunk a templomi éneket fogadták. Olvasunk törvényekről, országos zsinati határozatok- és tilalmakról az egyházi zene védelmére és a régi nemzeti ének ellen.

Az új szellem, mely a régi nemzeti emlékek és szokásokból annyit elpusztított, az énekrendszerre nem lehetett hatással, mert ez a beszéd-től elválaszthatatlan, élő hagyományos énekmodorból állott, mely képes volt folyton újonnan teremteni.

Ez az ének nagyon soká ismeretlen vándorúton járt, a melyeken nem tudjuk követni. Elrejtve marad soká és hosszú útját csak abból következtethetjük, hogy nagyon megváltozva kerül ismét elő.

Sejthetjük, hogy ezen a vándorúton kapja meg az ének lassanként a nemzeti zene egyes különös sajátosságait.

Bizonyára szegényen és fölszerületlenül indult el útjára. Egyetlen kincse az örökölt természetes, beszéd-szerű ének-kifejezés volt, a mitől azután nem is vált meg soha. A mit ezen fölül birt, az legföljebb az egyházi énekekből megjegyzett, öntudatlanul megtartott dadogó tonalitás, mely valahol tért nyerve, csodálatosan szokott szétterjedni.

A hangrendszerhez szokva, a beszéd-ének régi darabos kifejezőmódjából mindig többet vet le, és hosszú idők folyama alatt nemzeti sajátosságokat vesz föl az ének. Ezeket leginkább bizonyos összesített, nagyon kezdetleges zenei fölfogás hozza létre, mely mindig egy mederben marad, úgy, hogy az összességben nem támad kiválóbb zenei természetű újító s minden teremtő tehetség az összességnél marad, mely nem tud fölszabadulni némely jellemző fordulat és néhány egyforma vonástól.

Az igazi zenei természetűek őrzik és terjesztik az így gazdagodó énekmódot, mindegyik keveset jegyez meg, melyet azonban egészen a magáévá tesz, s mely teljesen kielégíti lelkének egész zenei szükségletét, s melyet azután a legtökéletesebb alakban őriz meg és hagy hátra.

Bizonyára volt nálunk is az akkori időknek megfelelő zenei műveltség. Voltak olyanok, kik tanulták az akkori zene-tudományt, de ezek nem vehették figyelembe a nép énekét, mert nem fogadhatták el zenének azon értelemben, melyben ők a zenéről fogalmat szereztek maguknak.

A közvetlen, igazi kifejezés akkor a zenében ismeretlen volt. A ki zenei érdekek netán a nép énekéhez fordult volna is, az csalódott, a mint viszont a nép is a másik fél énekét, a merev és egyenletes hangösszetételeket nem fogadta el, nem talált benne értelmet, valóságot, költészetet.

Ez az oka annak, hogy a nép énekéről hosszú időkből nincsenek adatok és abból nem maradt fenn emlék. Zenei tekintetben kezdetleges és darabos lehetett, melyet egészen a szó vezetett és szabályozott.

Azt azonban kétségtelennek kell tartanunk, hogy az ily jellemző módon való, minden mástól különböző éneklés nem keletkezhetett újabb időben és hogy a magyar nép folyton így énekelt.

A mely adatok a régibb időkből fönmaradtak, azok nem a tulajdonképeni magyar zenéről, a nép énekéről szólnak.

Az énekes-iskolák, a vándorló énekesek, a királyok és főurak dalnokai, kiknek énekében csak annyi magyarság lehetett, a mennyit a szöveg, a szavak magyarsága a zenének adott, Mátyás király híres zenekara és udvari templomának énekkara, mind nem tartoznak a magyar zene fejlődéséhez. Ezekből a nép legföljebb némi rendesebb és gazdagabb hangrendszert tanulhatott.

A nép nem fogadta el magáénak még a hozzá oly közel álló magyar egyházi énekét sem. Ha megértette és szerette is, fön tartotta magának a másik, igazi és szebb énekmódot, melyet ha egyszer elhagyott volna, úgy ma egészen más lenne a magyar zene rendszere.

A nép a maga kevés énekét mindig a saját régi módján énekelte, melyből dallam-rendszer nem fejlődhetett, a mint ez a régi világban történt mindenhol, a hol szakértelemmel és tanulmánynyal foglalkoztak vele, s a hol a dallamosabb fordulatokat kiválasztották és megőrizték.

Nálunk szomorú és elhanyagolt volt a pályája. Egészen visszavonult a legelső néprétegbe, mely csak megőrizni és fön tartani volt képes az énekmódot.

Talán ez a mostoha sors, mint a későbbi viszontagságok is, hozzájárultak ahhoz, hogy a magyar dal oly sajátságos fejlődést vett és hogy oly páratlan ellentálló erővel tartotta fenn magát, az általános zenerendszer mellett.

Ez a mostoha sorsa okozta, hogy a török hódítás korában, az általános romlás és elmaradás idejében, sajátyszerű módon gazdagodott a magyar zene. Akkor haladt és fejlődött, a mikor minden művelődés megállt és visszaesett. A legszegényebb testvér, a ki semmit sem veszthetett, gyarapodott e zord időben.

Tudjuk, hogy a magyar mily idegenkedéssel fogadta a nyugati hangrendszer idáig jött elemeit és mily kevés befolyással volt az a zenéjére.

Most azonban a hosszú és kényszerű érintkezés alatt a törökökkel, a magyar öntudatlanul és akaratlanul is megismert egy egészen más zenerendszert, s a nagy változás, a melyen ez idő alatt a magyar zene keresztülment, mutatja, hogy mily mély érdekek fordult ahhoz, mily mélyen átértette és fölvette annak sajátosságait.

Közvetlenül a török hódítást megelőző időből és annak első időszakából fönmaradt emlékekből ismerjük a magyar zene állapotát.

A XVI. század a zenében is nagy mozgalmak és átalakulások kora volt, a melyek szélső hullámgyűrűi hozzánk is terjedtek. Ez időből maradtak fenn az első magyar zeneszerzők művei.

A protestans choral és az akkor nagyobb mértékben terjedő katholikus egyházi népének a nép zenei látáshatárát nálunk is kiterjesztette.

A protestans choral új életre keltette a legszebb régi egyházi énekeket és a világi népdalok java részét. A mit a zenerendszer megalakulása alatt az összesség szépet teremtett és megőrzött, az most általánosan ismert lett és elterjedt. A nép dalai fölvetettek a templomi énekbe és másrészt a régi templomi ének népszerűen átalakított.

Az általános zene föléledése nálunk is erős és mély hatással volt. A nép nagy tömegét kapta az oly zenei eszméknek, melyeket megértett és magáévá tehetett.

Ez időből maradt fenn egész sora a bibliai és történeti elbeszélő szövegre készített énekeknek, magyar zeneszerzőktől,

Tinódi Sebestyén és kortársaitól, melyek mutatják, hogy akkor az általános zenét nálunk is sokan tanulták, tudtak kiváló dallamokat alakítani, és hogy szándékuk az volt, hogy a magyar zenét az általános zene rendszere szerint alakítsák.

Látjuk e fönmaradt érdekes énekekből, hogy akkor a tanult zenész távol állt attól, hogy a magyar dal legfőbb sajátosságát fölfoghassa és zeneileg elfogadhatónak tartsa, — és következtethetjük azt is, hogy akkor a magyar nép énekében, az alapjában eltérő énekmódon kívül nem volt egyetlen egy zeneileg kiváló sajátyszerűség, melyet a tanult zenészek, kik bizonyára ismerték a nép énekét és abban csak kezdetleges állapotát látták az általuk művelt zenerendszernek, fölhasználhattak volna énekeikben.

Ezekben az általánostól eltérő zenei sajátyszerűséget nem találunk, azoknak magyarságot csak a szöveg kölcsönöz, s valószínű, hogy azokat nem is a nyelv élénkebb rhythmusa szerint, hanem egyenletes, csak kétféle időmértékű nyújtott hangokon énekeltek.

A mikor ezután másfél száz évvel újra találkozunk a magyar zenével, azt nagyon megváltozva találjuk.

Ismét nem érintkezett ez idők alatt az általános zene nagyszerű fejlődésével, abból még mindig nem ismer mást, mint a mit két száz év előtt megismert: a protestans chorált és a katholikus egyházi népéneket és mégis rendkívül megváltozott.

A Rákóczi-korból több nevezetes ének- és zenemű maradt fön, mély érzésű, eredeti kifejezései az akkori lelkes, izgatott, s egyszersmind bús és elkeseredett közérzésnek, de nevezetesek azért is, mert ezekben először látunk az általános zenében ismeretlen sajátosságokat.

Valami kezdetleges, természetes darabosság van e dalokban, de e mellett komolyság, erő, és szingazdag változatosság, mely mutatja, hogy a nép éneke időközben nagyon megváltozott, most nyert zenei színezetet, de olyant, mely az általános zenétől még messzebb távolította el.

Itt először találjuk meg a nyugati zenében egészen ismeretlen skálát, a lágy hangnemben a kis tercz után a fölemelt quarttal, mely oly bús és egyszersmind izgatott színezetet ad a hangmenetnek. Fölfelé oly izgató, lefelé pedig oly fájdalmas ez a hangköz, a milyen nincs több.

Ott van ez a Horváth Ádám gyűjteményében megőrzött Rákóczi-nótában, ott van a Káldy Gyula által kiadott Rákóczi-dal második verziójában, a szomorú hangesésben: «Nézd, a német lakóföldünket, jaj, miként vérzi!»; ott van a Rákóczi idejében készült *Repülj fecském* dallamában, s ott van többszörösen magában a *Rákóczi keservében*.

Ez az első, szöveg nélküli tisztán hangszerre alkotott magyar zenedarab, egy sajátságos, megragadó zene-fantázia. A szilaj, izgatott accentusokból és az elmosódó hangalakzatokból nem alakul határozott hangkép; a búsongó, töredékes frázisok többször csoportosulni kezdenek, de mindjárt elmosódik a képzet határozatlan, tárgy nélküli hangalakzattá.

Az ilyen ábrándkép előmintáját nem a nyugati zenében találhatjuk meg.

Ez időből találjuk egyszersmind első nyomát a magyar dalok jellemzetes, egyforma, megkövesült záradékának, mely rendszeren a hármas záró hangot körüljátsza, minden zenegondolatot tipikusan befejez, sőt sokszor idő előtt is félbeszakít.

E sajátságok az általános zenében ismeretlenek, és minthogy közvetlenül a törökkel való hosszú idejű érintkezés után merülnek föl először, talán ez érintkezésből magyarázhatók meg.

A török zene, mint minden ázsiai eredetű zene, az egyszerű, ősi beszéd-éneken alapul. Lényegében ilyennek mondják a Korán szövegének éneklő recitálását, a dervisek rituális énekeit, s a sötét, egyhangú temetési énekeket. Ezen kívül azonban a törökség, virágzása tetőpontján, bizonyára magába vette és bírta a kelet minden zenéjének a java részét. (Épen úgy, mint az iszlám a legkülönbözőbb nemzetiségeket a valóságban egyesítette.)

Ebben is megállapodott az idők folyamán egy hangrendszer és önálló dallamok is alakultak, de egész más alapon, mint a nyugati zenében.

Valamint az arabeszknel nem alakul határozott kép, hanem lényegét a tárgy és értelem nélküli alakzatok képezik, úgy a keleti zenében állandóan előfordulnak a határozatlan, körvonalak nélküli hangalakzatok, egymásba folyó, túlterhelt, ábrándos figurák, váltakozva egyes, hosszan kitartott hangokkal.

A hangalakzatok azonban nem egy meghatározott dalla-

mot fonnak körül, mint az a nyugati zenében gyakran előfordul, hanem itt a figurák képezik a lényegét. Az alakzat itt nem díszítés, hanem egy kuszálynak látszó, beosztatlan, ábrándos, melodikus menet; legtöbbszörre fájdalmas, szomorú, látszólag czél és vég nélkül bolyongó hangmenet.

A másik fő sajátysága a keleti éneknek a sajátosságos, színgazdag, úgy a régi, mint a modern nyugati hangnemektől különböző hanglépcső.

Adelburg Ágoston (a *Zrínyi* opera szerzője), a ki a keleti zenét soká tanulmányozta, írja a keleti hangnemekről, hogy a zenészt zavarba hozzák a harmonizálásnál, mert nem támaszkodhatik ismert, határozott hangnemekre, és sokszor nem tudja, hogy mily hangnemben kezdődik, halad és végződik a dallam. A szakértő a harmoniák sajátyszerű vegyülékét találja itt, mely előtte ismeretlen zenei rétegeket mutat. Sajátysága a lágy hangnemben, fölfelé a negyedik és hatodik hang fölemelése, a kemény hangnemben pedig, szintén fölfelé, a második és hatodik hang kicsinyítése.

A hanglépcső e módosulásától a dallamok búskomoly, sokszor félelmes tüzet és izgatottságot kapnak.

Innen nyerte a magyar zene azokat a sötét, izgatott hangokat, melyeknek megfelelő érzést és hangulatot nem találunk a dalok szövegeiben, s melyekről Liszt azt írja, hogy azok egy, a társadalmon kívül álló, nem polgáriasult elemnek vad és különös hangjai, de ennek eredetét kissé távol kereste, mikor azt az indiai páriák zenéje hagyományának tartotta.

Érdekes még, mert talán a magyar dalok állandó, tipikus záradékának keletkezésére magyarázatot nyújt, a mit Ambros zenetörténetében olvasunk, hogy a keleten a költői recitációt egy-vagy két húrú, vonós hegedűvel kísérik, mely az énekhez hosszan kitartott, állandó hangot szokott játszani, az ének szünetei és vége után pedig egy hangkanyarulatot vág, így tehát minden szünet és bevezetés után fölhangzik az állandó hangfigura, épen úgy, mint a magyar daloknál.

A keleti zenével való érintkezésnél tehát a nép éneke nagyobb zenei jelleget kapott, de olyant, a mely még jobban eltávolította azt a nyugati általános zenerendszertől.

Ez időkorban az általános zene is újabb nagy változáson ment át. Megalakult a tiszta hangszeri zene, s ez által a zene még messzebb tért el eredetétől, a beszéd-énektől.

Grimm Jakab szavai szerint az énekből zene keletkezett, mely a szavak félrevetése után oly magasságokba szárnyal, hogy a gondolat nem bírja biztosan követni.

A hangszeri zene fölszabadulásával egy egészen új művészet keletkezett, különböző az eddigi zenétől, mely a költészettel, annak tartalmával, vagy legalább is a szavakkal, melyek külsőleg vezették, mindig szoros összefüggésben állt, míg a hangszeri zene, a maga tisztaságában független minden zenén kívüli eszmétől.

Alig több, mint száz év alatt megalakult, kifejlett, elérte fejlődése legmagasabb fokát, gyorsan kimerítette erejét és egyszersmind eljutott a megállás és a szétágazás állapotába.

Ez a legfiatalabb a művészetek közt, az egyetlen, a melynek nincs utánzandó mintaképe, s mondhatjuk, hogy általánosan a legnagyobb mértékben foglalkoztatta és érdekelte a legkiválóbb elméket, s mégis az elmélet előtt még mindig mint egy megmagyarázhatatlan rejtély áll.

Természetét és lényegét sem a teremtő művész, sem a hallgató nem ismeri, s az értelem eltérően és ingadózon ítél róla. Az æsthetika egy hosszas hadjárat után sem tudta biztosan meghatározni az alapfogalmait, természetét és célját.

Gervinus azt tanítja, hogy a hangszeri zene is utánzó művészet, és mintája az ének; csak később, a hangszeri művészet tökéletesedésével felejtkeztek meg erről. De ahol nincs természetes előkép, ott nem lehet a művet tárgyilagosan bírálni; a hol nem lehet összehasonlítást tenni a művészi készítmény és valamely neki megfelelő valódi dolog közt, ott nem lehetséges az eszmény. Ezek nélkül pedig nem képzelhető valódi művészet és műremek.

Ez a magyarázat a hangszeri zene magas jelentőségének nem felel meg. A hangszeri zene csak akkor tudta kifejteni egész erejét, és akkor vált önállóvá, mikor az énekenével való minden kapcsolatot megszakított és mikor az érzelmek kifejezésére való törekvésről és általában minden, zenén kívüli tárggyal való összeköttetésről lemondott. Csak ekkor tudta megalakítani a tiszta zene formáit és a saját önálló zenei szabályait.

Az értelem nem tudja megmagyarázni törvényeit, nem ismerjük szépségének szabályait, csak érezzük varázsát. A hi-

vatottak, ha nem is tanulták meg ezt a nyelvet, átérzik minden hangját és mély értelmét.

Hangjai nincsenek semmi fogalomhoz kötve, nem is fejezhetnek ki meghatározott érzelmet, de oly érzelmeket idéznek föl, melyek, mint Spencer mondja, leírhatatlanok, melyeket előbb nem éreztünk, melyeknek lehetőségét nem is sejtettük, és a melyek lényegét nem ismerjük.

Általa a lélekben fölkeltett mozgalmak azonosak azokkal, melyeket a legélénkebb érzelmek keltenek, de ezek hatásától abban különbözik, hogy tárgyaltalan.

Az érzelmeket fölizzgatja, túlfeszíti, igénybe veszi a legmagasabb fokú s a lelket kimerítő lelkesedést, de az értelmet, melyet szintén egész erővel lekötve tart, teljes bizonytalanságban hagyja.

A legszélsőbb æsthetikai nézet a hangszeri zene szépségét a hangozva mozgó formákban találja. Ez iránynak sikerült a többinek tanításában rejlő ellentmondásokat és a többiek elméleteinek tarthatatlanságát kimutatni, a nélkül azonban, hogy a saját szűkkörű tanításával kielégíthesse.

Érezzük, hogy itt valami magasabbról van szó, de, hogy miben fekszik a hangalakzatok hatása, azt nem tudjuk megmagyarázni.

Itt egy rejtélyes, még nem ismert folyamat működik.

A hangszeri zene legnagyobb mestere mély és magasztos hangokat teremtett, de a rejtélyt nem fejtette meg. Sőt a végén, utoljára még titokteljesebbek lettek a szavai. Ismerjük a föladványt, a megoldandó rejtélyes kérdést, halljuk rá a csodálatos választ, de ezt még nem tudjuk magyarázni.

Ebben fáradt el az óriás. A végén teljesen bírta a hangok hatalmát, engedelmes szolgái voltak a harmoniák, de mindez őt már nem érdekelte. Hogy más után törekedett, az kétségtelen. Voltak a zenén kívül fekvő mély eszméi, de ezek magyarázatát, és a titkos jelek értelmét hiába keressük.

Ezentúl szagगतott lépésekkel és nehezen fölismerhető irányokban halad a hangszeri zene.

E művészetnek köszöni a zene minden újabb haladását, ez adta neki minden eszméjét, ez alakította meg formáit, ez vezette és emelte magasra.

Ez adta az ének-zenének is gazdagságát, dúsan visszatérítve neki azt a kevés anyagot, melyet kezdetben tőle kapott.

A magyar zene ettől az új művésztől el van zárva. Soha se kereste és nem is keresheti föl e területet. A költőies szigetről, a hol elrejtve él, nem vezet ide át hajó.

A magyar zenét egészen a dalköltészet tartja hatalmában.

A szavak e felsőbbsége akadály a zene szabad fejlődésének. A szöveg gátolja a szabad mozgást, a zenének követnie kell a szavakat és alkalmazkodnia kell a nyelv szigorú rhythmusához; és másrészt maga a költészet, az adott tárgy is akadályozza a zene független haladását.

De, hogy mily nagy szüksége van a magyar zenének a költészetre és a szavakra, mutatja az, hogy a hol a zene némi-
leg magára van hagyva, ott gyámoltalanná válik.

A hangszeri zene kisebb formáiban, melyekben a magyar zenét megpróbálták, lényegében a dalzene van fölhasználva, de a szavak vezetése nélkül határozatlan és tétovázónak látszik.

A hangszeri zene legnagyobb fölvirágzása idejében a magyar zenében is föllendülését látjuk egy sajátoszerű ilyenmő zenének. Ekkor lépett föl az a néhány buzgó, lángeszű magyar hegedős, kik rövid idő alatt, rajongó lelkesedéssel mindent megalkottak, a mit a magyar hangszeri zenében lehet.

Zenéjük komoly, büszke, előkelő, de nagyon szegény.

Ez a hangszeri zene idősebb testvérével, a kitől már a régi időkben megvált, épen annak ragyogása tetőpontján találkozott, és akkor éreznie kellett, hogy neki semmije sincs abból, a mit a másik lassú munkával, hosszú idő alatt megszerzett.

Mint a mikor a régi időkben a beszéd-ének szokottabb fordulataiból dallamok alakultak, úgy alakultak most rövid hangszeri részek a magyar dalok szokottabb, dallamosabb töredékeiből.

Szenvedélyes accentusok, tüzes és bájos fordulatok, szilaj és izgatott frázisok vannak itt fölhalmazva, melyek egy egységes műnek megadnák érdekét és díszét, de belőlük egységes, befejezett mű nem alakul, csak, sokszor megható szép, de töredékes hangkép.

Ez az anyag, a dalzene e töredéke, nem volt arra alkalmas, hogy a hangszeri zene legnagyobb fejlettsége idejében abból egységes, egész zeneművet lehetett volna alkotni. Azokkal a töredékes eszmékkel nem lehetett zeneileg dolgozni, és e

mellett hiányzott az ő jellegüknek megfelelő összekötő- és segédanyag, mely nélkül a zenei építés nem lehetséges. Ezt sokszor, leginkább Csermák, de még Bihari is, az általános zene alakzataival igyekeztek pótolni, a mi bizonyos idegen-szerű vonást adott műveiknek.

Megható e lelkes, rajongó művészek pályáját és működését nézni. Nem voltak tulajdonképeni zeneszerzők, legtöbbször rögtönözve játszták műveiket s így alkottak meg mindent, a mit a magyar zenéből ily formában lehet.

Emlékeztetnek Volker, a merész hegedűsre az ősrégi időkből, «kinek mikor húrjai édesen megszólaltak, követték őt a hontalanok; erő és ügyesség volt játékában, de édesen és gyöngéden is játszott és szenderbe hozott nem egy gondterhelt embert».

Műveik legtöbbször följegyzetlenül maradtak, a mit pedig mások feljegyezték, az megváltoztatva, összecserélve, összevegyítve más művekkel maradt fenn. Avval nem is törődtek, hogy leirassék és fönmaradjon az, a mit alkottak. Elhagyták műveiket s ha a rögtönzés lelkesedése elmúlt, talán nem is érdekelte többé őket.

Maguknak semmit sem tartottak meg, de mások az ő műveikből merítették mindent, s az általános zene is az ő hangjaikból ismerte meg először a magyar zene egyes töredékeit és ezentúl föl is használta azokat.

A magyar zene fejlődésének ez a sajátos epizódja hamar elmúlt és nem is lett folytatása. Minden érdek ismét visszatért a dalzenéhez, mely forrása lett a táncz-zenének is, és egyedül foglalta el a magyar zene egész terét.

A népdal, melynek fejlődése az általános zenében, miután hivatását teljesítette, már be van fejezve, a magyar zenében a legélénkebb virágzási korát éli. Folyton nagy számú dal terem, s ugyanaz az anyag mindig újjá alakulva, nagy termékenységben s mégis szűk körben, külsőleg nagy változatosság mellett is alapjában egyformasággal, mintegy körutat tesz.

Ebben jelentkezik az a zene, mely nem hasonlít semmi máshoz, melyet nem érdekel a rokon művészetek semmi ága, nem is kíván a művészetek közé számíttatni, megmarad mindig «művészet előtti művészet»-nek, mely büszke igénytelenségére, és a gyöngeségében van az ereje, nem vesz át mástól semmit, de ha kell, mindenét átadja.

Igénytelenisége mellett is föltűnik belső komolysága és mélysége. Annyira természetes, hogy ha művészi kéz érinti, mindig vesz a szépségéből, a művészi földolgozást nem kívánja és legtöbbször nem is tudja elviselni.

E dalzene az érzelmek biztos, közvetlen és gyors kifejezése. Oly szoros kapcsolatban áll a dalköltészettel, hogy attól el nem választható, önállóan nem is képzelhető és zeneileg függetlenül nem tud mozogni.

A szavak uralkodnak és vezetnek. Vannak általánosan használt fordulatok, frázisok, hangcsoportok, záradékok, melyek majd minden dalban előfordulnak. Első sorban nem a hangkombinálás érdekel, a fő itt az igaz és mély kifejezés.

Mindig megmarad a maga mély és gazdag, de szűkkörű és egyforma módjában. Lényegében magát ismételve, egynemű műveket alkot.

Itt minden kis zenei frázis, minden izgatott és szenvedélyes accentus önálló és befejezett, megvan a jelentősége és a költői tartalma. Megváltoztatva, szétdarabolva, vagy mással egyesítve, szóval zeneileg dolgozva elveszti értelmét.

A kérdésre, hogy honnan vette hangjait, ha semmi ismerthez nem hasonlít és a rendszer és az énekmod is egészen más, mint az általános zenéé, — azt felelhetjük, hogy a magyar dal alapja a régi beszéd-ének, a melyből, az általános zene hangrendszerének legegyszerűbb elemeit lassanként a magáévá téve, alakult meg. Az általános zenerendszerrel oly keveset érintkezett, hogy nem alakult át, mint a többi nyugati népek dalai, nem ment át zenei alapra.

A legtermészetesebb, legigazabb, legmélyebb érzésű minden dal közt, de zeneileg a legszegényebb.

Ez lényegében az a régi egyszerű, természetes kifejezés-mód, a melynek letűntét már a régi időkben, mikor az ének lassanként zenei természetű lett, panaszolták.

Zenei tanulmány nem kell a megértéséhez, mert közvetlen, általánosan érthető nyelven beszél. Ily egyenes és mély hatása az általános zenének nincs. Itt egy ősrégi nyelv szól, melyet a szavak közvetítése nélkül is mindenki megért, s a melyen már régen megszűntek beszélni. Helyét a zenében egy mesterséges, általános, művészi nyelv foglalta el, melyet csak az ért, a ki tanulta.

A szavak értelme, az érzelmek mozgása és a nyelv me-

lodiája szerinti hangesésekből alakul a dallammenet. Csendesebb indulatoknál nyugodtan esik és emelkedik, nagyobb érzelmi mozgásnál pedig, nagyobb hangközökben, hevesebb mozgásúvá válik.

A rhythmust teljesen a nyelv rhythmusa, a magyar prosodia határozott, szigorú szabályai vezetik; semmi engedmény vagy tekintet nincs zenei célból való eltérésre, vagy szabadabb mozgásra.

E dalzene a harmoniát legtöbbször nem kívánja, sokszor nem is tűri el és mint magánének, kíséret nélküli monódia, a leghatásosabb.

Az általános zene rendszerében alkotott régi és újabb magyar énekeket, szabályos dallammenetekkel, szabatosan megtartott magyar rhythmussal, soha sem fogadta el magyar dalnak a magyar szellem, mert ellenkezik az ő énekrendszerével.

A nagy változatosság a magyar dalnál a rhythmusban és a rhythmusi rendben, zeneileg nem jelent gazdagságot, hanem azt mutatja, hogy a dalt zenén kívüli elem vezeti és igazgatja és hogy a dallam teljesen alá van rendelve a szavaknak. A tiszta zene saját önálló rhythmust teremtett magának és épen egyik legelső elhatározó lépése az volt, hogy a nyelv rhythmusa alul felszabadította magát.

A magyar dalnál a metrum sem zenei, és szabadon, minden korlátozás nélkül lehet benne mozogni. A mely dalok rendszeres, szigorú zenei méretben mennek, azok feltűnően idegenszerűek és legtöbbször idegen eredetűek.

(A legtöbb csárdás azért oly izléstelen, mert a magyar dalt zenei rhythmus és zenei metrumba szorítja, a mi annak természetével ellenkezik.)

Ha szöveg nélkül hallgatjuk is a magyar dalt, úgy hangzik, mint egy magánbeszéd; minden egyes mondat közt tetszés szerinti ideig lehet megállni: zenei rhythmus, melynél pontosan meg van határozva, hogy a rövid szótág hányad részét teszi a hosszúnak és a hosszú hányszorosát a rövidnek, valamint zenei mérték-tagolás itt nincs. A rhythmust a szavak, a mértéket a mondat beosztása határozzák meg.

Eszménye a szakadozott, ingatag, mellőzött időmérték, melyet Liszt egy, evező és kötél nélküli sajka bizonytalan, ringó hullámzásához hasonlított.

Az ily dal nem dolgozható zeneileg, nem osztható részekre és nem is lehet érinteni frázisait. Itt több, egyidejű önálló szólam nem képzelhető, csak értelem nélküli túlhalmozás lenne, mintha több különböző verset hallanánk egy időben. (Hucbald barát bűvös arkánuma, a titokteljesen megszülemlett második szólam, mely megindította a zenerendszer fölépülését, a magyar zenében még nem jelentkezett és nem is fog jelentkezni soha.)

Ezért nem lehet ezt az általános zene módjára fejleszteni és annak formáiban alkalmazni. Ha érintik, varázsa azonnal szétfoszlik és az előbb oly közvetlen, mély kifejezésű frázisok, értelem és jelentőség nélküli hangokra esnek szét.

Pedig az általános zene formáiban, s általában a tiszta zene szabályai szerint dolgozható minden nemzeti zene.

Sajátságos nemzeti zenéjük nálunk csak azoknak a népeknek maradt fenn, melyek nem vettek részt az általános zene rendszerének megalkotásában. De a hol a különös nemzeti zene fönmaradt is, ott is átalakult az általános zenével való sokszerű érintkezésben. Tudjuk, hogy úgy az általános zenének, mint valamennyi európai nép nemzeti zenéjének (a magyarét kivéve) anyja, vagy legalább nevelő anyja a gregorián ének.

Ezért van az, hogy skandináv, orosz, cseh és más nemzeti zene oly sikerrel dolgozható a magas hangszeri formákban is, melyeket az általános zene magának, természetes lassú képzéssel alakított. E műformák eléggé szabadok, fölvesznek bármi szokatlant és eltérőt. Különösen újabban látjuk, hogy mennyi különös és exotikus zene-anyagot is fölhasználnak bennük, mely mind alkalmas arra, hogy zeneileg alakítható legyen.

Ha azonban a magyar zene egyes töredékeit dolgozzák föl a hangszeri zene formáiban, akkor azok idegenszerűvé élettelené, hideggé válnak. Mint ha a természetes virágok helyett azokat az épület ormán, vagy az oszlopsorok tetején kőből kivésve látnók.

A magyar zenegondolatok nem érintkezhetnek a másik rendszerű zenével, a nélkül, hogy legszebb sajátágaikat el ne veszítsék. A két különböző rendszerű zene nem egyesíthető. Csak úgy lehetne a magyar zene-anyagot az általános zenéhez közelebb vezetni, és csak úgy lehetne azt zeneibb természe-

tüvé és zeneileg dolgozhatóvá tenni, ha legeredetibb sajátosságait elvonnék tőle.

Oly nemű zene keletkezhetik és keletkezett is ily módon, melyben a magyar zene egyes, zeneiesebb töredékei vannak fölhasználva, de különösségüknél fogva még sem érzik jól magukat az idegen formákban, sem pedig egybe nem tudnak olvadni az idegen összekötő és építő anyaggal, de ők viszont megfosztatnak legszebb sajátágaiktól.

Maga Liszt is úgy nyilatkozott, hogy a legnagyobb idegen mesterek is, mint Beethoven és Schubert, kik érdeklődtek a magyar zene különösségeihez, azt nem értették meg. A saját művészetükbe akarták bevenni annak részleteit és azt hitték, hogy azokat becsesebbé és szebbé teszik, ha az ő módszerük és szabályaikhoz idomítják. Azonban csak futólagos figyelmet fordítottak e zene idegenszerűségeire és nem értették meg szellemét. A módból, mely szerint az átvett töredékeket alkalmazták és földolgozták, látható, hogy ők abban nem láttak az övékétől különböző rendszerű zenét, s azért annak lényege és természetéről tévedésben voltak.

A magyar zene körül van véve egy tökéletesen kifejlett más nemű zenerendszerrel, s a mint a saját hangjainak körén kívül akar menni, kénytelen a sajátosságai fölállozásával annak hangjait fölvenni.

Még a modern zenedrámában is, mely a zenei formák szabályait majdnem teljesen mellőzi, s melyben zenei földolgozás helyett az eszmék csak egymás mellé helyeztetnek és halmoztatnak és zenei építés helyett a dráma menete vezet, — csak az általános zenével való egyezkedés és megalkuvás mellett alkalmazható a magyar zene.

A lyrai részekre kiválóan alkalmas lenne a magyar sajátgú dal, de a zenei szavalásnál, melyre nincsenek hangjai, és a zene-kíséretben, mely zenei eszmék egybefűzésével követi a cselekményt, kénytelen volna a zene az általánoshoz fordulni.

Mégis ez az a műforma, a melyben fölhasználva legtöbbet őrizhet meg a magyar zene eredeti sajátágaiból.

Magának a magyar dalnak haladása vagy fejlesztése nem lehetséges. Mindig a maga egyszerű, inkább befelé gazdagodó formájában fog megmaradni.

Nagy időközökben, mint eddig is történt, az általános zene változásai, a hangrendszer gazdagodása, befolyással lesz-

nek rá, de lényegében megmarad abban a keretben és annál a kifejezőmódnál, melyben szerény alakban oly sok szépet hozott létre.

E mellett mindig megmarad az a dicsősége, hogy ő tartotta fenn azt az énekmodot, mely régi eredetű énekrendszere volt az embernek, s melyet nála nem tudott megváltoztatni az általános zene hatalmas idegen rendszerű fejlődése.

Az ő természetes, egyszerű rendszerre mellett láthatja azt is, hogy a másoknak, bármily nagy és hatalmas múltja és fejlődése volt is, nem oly biztos és tiszta az alapja, mint az övé.

A széles hadi út, melyen egykor büszke, tömött sorokban vonultak a teremtő művészet avatott mesterei, majdnem üres lett, s maga az út is meghatározott irány nélkül vész el a messziségben.

Láthatja azt is, hogy az általános zenének is mindig titkos eszményképe volt és marad ugyanaz a természetes, igaz kifejezőmód, a melyen a magyar énekrendszer alapszik, s melylyel az általános zene, fejlődése egész folyamán egy-két szállal az összeköttetést föntartotta.

Az újabb dalzenének épen az a legkiválóbb sajátja, hogy igyekszik visszatérni a beszéd-ének régi, természetes kifejezőmódjához. Ebben rejlik a «legnagyobb zenei lyrikus» Franz Róbert, dalainak természetes szépsége és rendkívüli hatása.

A magyar zene tehát az általános zene módjára nem fejleszthető. Azonban a magyar dal rendszere, e csodálatos maradványa az ősrégi énekmodnak, érdemes lenne arra, hogy általános érdekeltséget keltsen és tanulmány tárgya legyen, mely énekrendszer az általános zenére nézve sok tekintetben fölújító hatással lehetne.

Minden fejlesztés, földolgozás és a művészetbe való bevezetés nélkül is meg fog maradni a maga természetes, egyszerű, mélyérzésű kifejezőmódjánál. A kit bájával és varázsával elragad, az előtt más zene érthetetlen, s az ilyen nem is fog gondolni a magyar dal fejlesztésére és alakítására.

A kit a nagy Pán, a költő szerint, bűvös dalaira megtanított, az a hirt és dicsőséget nem keresi többé.

ÉRDY LAJOS.

AZ ALFÖLDI MUNKÁSKÉRDÉS.

CSANÁDMEGYE TELEPESEI.

I.

A *Budapesti Szemle* múlt évi október havi számában, az alföldi munkáskérdésről írt tanulmányomban említést tettem Csanád vármegye telepesei községeiről, oly értelemben, hogy e községek, melyek örökváltsági földeket bírnak, megyénk gazdálkodási viszonyaiban az állandó tövist képviselik s hogy részint a súlyos fizetési föltételek, legfőként azonban a bizonytalan és több ízben megváltoztatott leszámolási rendszer miatt megyénk lelegégedetlenebb lakosai közé tartoznak. Annál is inkább tartom a telepesei ügyet az úgynevezett agrarsocializmussal szervi kapcsolatban, mert hisz a telepítést és az ezzel együttesen alkalmazott örökváltsági rendszert tartják sokan a meglevő bajok legbiztosabb gyógyszerének. A nélkül, hogy ezuttal e fölfogás helyességéről pusztán elvi fejtegetésekbe bocsátkoznám, a nélkül, hogy hivatva érezném magam a telepesei rendszerről döntő ítéletet kockáztatni, csupán gyakorlati szempontból fogok a kérdés megvilágításához szólni, s nem egyes tudományos műveket, hanem a tényleges életet és tapasztalatot fogom fejtegetéseim forrásául venni.

Mielőtt azonban telepesei községeink történetének s mai helyzetének tárgyalásába kezdenék, az igazság szempontjából kötelességszerűen megjegyzem, hogy adataim gyűjtésénél nélkülözni voltam kénytelen az altera pars audiatur elvét s hogy ennél fogva, nem tekintve az általános és közvetlen tapasztalattól megerősített adatokat, meglehet, hogy a községek által hangoztatott némely sérelmek oly természetűek,

a melyek a másik fél — jószágigazgatóság — megnyilatkozása után eloszlathatók lesznek. Általában fölötte bonyolulttá és súlyossá teszi a helyzetet a körülmény, hogy a telepeskérdés megvitatásánál a törvényhatóság csupán egyoldalú szempontokra van utalva s hogy a kincstári jószágigazgatóság mindez ideig tagadni látszik vármegyénk azon kötelességszerű érdeklődésének jogosultságát, melylyel telepes községei örökváltsági ügyei iránt viseltetik. És ennek tulajdonítható, hogy a vármegye legönzetlenebb munkálkodását, mindez ideig vajmi kevés siker koronázta, s hogy bármely fölterjesztéssel élt is a telepes-ügyben, az mint indokolatlan és téves fölfogáson nyugvó, csekély vagy legtöbbször semmi figyelemben sem részesült.

Így történt ez 1894-ben is, a midőn a vármegye a községek sürgős kérelmére kebeléből egy bizottságot küldött ki, mely hivatva volt a községeket egyenként megvizsgálni, a fölhozott sérelmek alaposságáról meggyőződést szerezni, s tapasztalataihoz képest a kormányhoz orvoslást sürgető fölterjesztéssel élni.

Részemről szerencsés voltam a bizottság kebelében működhetni s részt venni azon munkában, mely hivatva volt e társadalmi és nemzeti szempontból egyaránt fontos kérdésben világosságot és megnyugvást teremteni. Hogy ez irányú törekvéseinket mindez ideig kárba vезetteknek tarthatjuk, annak okát jórészt azon főnnebb említett körülményeknek tulajdoníthatjuk, hogy a megyei bizottság ezúttal is önerejére volt utalva s hogy az igazgatóság kérelmünk és meghívásunk ellenére vonakodott bizottsági munkánknál jelen lenni és a bizottság kellő tájékoztatására a szükséges adatokat előterjeszteni. A legnagyobb lelkiismeretességgel és óvatossággal eljárva, sikerült mindazonáltal egy némileg világos képet magunknak megteremteni, melykép, bár mily ellenmagyarázatok is adatnak hozzá, nem kevésbé marad tanulságos azokra nézve, kik nem számolva az élet súlyos mellékkörülményeivel, nem számolva főként a be nem váltható, hiú remények romboló hatásával, az örökváltsági telepítésekben keresik a szegény osztály boldogulásának útját. Tessék bárkinek is a gazdag Csanád vármegye telepeseit meglátogatni s összehasonlítani azok helyzetét az úrbéri községek munkás-osztályával — mert a gazda-osztályról nem is szólok — és kénytelen lesz belátni, hogy a sze-

génység ott nyomasztóbb, hol — mint a telepes községekben — egy ál-jólét leple alatt jelenik meg. E telepes községek a mai árviszonyokhoz képest elég olcsó földeket bírnak, a törlesztési feltételek sem mondhatók fölötte súlyosaknak s mégis e községek anyagi helyzete nem hogy javulna, de sőt — nem tekintve kevés kivételt — határozott visszaesést tüntet föl. S bármily súlyosak legyenek a jószágigazgatóság feltételesen őrzött adatai az egyes telepések pontosságára és szavahihetőségére nézve, tény, még pedig elvitázhatatlan tény marad, hogy e községek, melyek a jelen században nemzeti és társadalmi szempontból telepítették, sem az egyik sem a másik irányban a beléjük helyezett várakozásnak megfelelni nem képesek — s maga a körülmény, hogy az agrar-socialistikus jelenségekkel szemben — a telepes községekkel, nem mint a megnyugvás és boldogulás, hanem mint az elégedetlenség és fokozódó nyomor példáival lehet és kell foglalkoznunk, elég jelmezetes, hogy annak sajátos indokaira minden érdeklődő figyelmét fölhívjuk.

Tárgyalásom folyamán ki fogok terjedni először a telepes községek történelmére és az eredeti telepítés mozzanataira, másodsor az 1872-ik évi XXIII. törvényczikk által előidézett változásokra, harmadszor a telepes-ügy általános főbb mozzanataira az 1892-ik évi leszámolás időpontjáig, negyedszer az 1892-ik évi leszámolásra és a telepések helyzetére a leszámolás után, ötödször az 1894-ik évi vizsgálatára és a telepések kérelmeire.

II.

Csanád vármegye telepes községei száma tizenöt, alapítások rendszerint e század második, helylyel-közzel a negyedik tizedébe esik, mely időponttól veszi kezdetét a kincstár kezén levő ma dús, de az időben kopár és kietlen természetű puszták rendszeres művelése. Az annak előtte nagyterjedelmű kizárólag állattenyésztésre használt pusztákra a szomszédos megyék népesebb községei időnként rajokat bocsátottak ki, melyek itt munkás-telepek alkotói lőnek és a parlagon heverő földeknek egyetemleges felelősség alatt történt bérbé vétele által állandó bértelpeket alkottak, a mai telepes községek

csiráit. Szükségtelen kimondani azon nagy előnyt, mely e telepítésekből közvetlenül a környékező vidékre és így a megyére is, közvetve azonban az egész ország földmívelési és nemzetgazdasági viszonyaira is háramlott. A puszták végtelességében az emberlakta telepek nem csupán üdítő oázisokká és a szabályosan fejlődő községi élet magvaivá lettek, hanem tekintve az általános gazdasági szempontot, elmondhatjuk, hogy e bértelepek tették lehetővé, hogy az oly annyira elszigetelt puszták lassan-lassan nagyobb bérletekre osztassanak, mely bérletek által erősödött meg Csanádmegyében is a nemzetalkotónak nevezett birtokos középosztály. A mi e bértelepek helyzetét illeti, úgy ez korántsem volt megállapodottnak tekinthető, mi különben, tekintve az egész ország 1848-tól 1867-ig terjedő bizonytalan állapotát, csak természetesnek található. Már a körülmény, hogy e bérlők, minden állandó jellegű szerződés híján és a jogvédelem minden biztosítéka nélkül, kizárólag a kincstári uradalom tisztjei szeszélyétől függően voltak kénytelenek földjeiket művelni, megfosztá a bérletet azon legfőbb erőtől, mely nélkül állandó és tartós boldogulás el sem képzelhető, az egyéni kedvezményezéstől, a szorgalom ösztönétől. Most bár az egyes bértelepek egyetemleges szerződési viszonyban állottak is a kincstárral, mégis az egyes bérlő helyzete semmiképen sem volt biztosított s mindig ki volt téve annak, hogy bérletét elveszti s így nem csodálható, hogy földjét csupán átmenetileg és birtokló pótolhatatlan előszeretete nélkül művelte.

Az egyes községek telepítése és a letelepültektől fizetett bérösszeg az egyes községek szerint változó volt. Legrégibb telep Mező-Kovácsháza, melynek települése 1813-ra esik, 1855-től kezdve hosszabb tartamú bérszerződése nincs, az örökvaltságot megelőző utolsó évek átlag bére 1100 négyszög ölü holdra 5 frt 50 kr. (Ez azért lényeges, mert a földek eladásánál a bérösszegek sokszorososa vétetett föl áralapnak). Reformatus Kovácsháza települt 1814-ben, 1852 óta a kincstár tulajdona, utolsó haszonbérlet kis hold után 5 frt 60 kr. Tót-Kovácsháza települt 1815-ben, utolsó haszonbér 5 frt 50 kr. Pitvaros települt 1815-ben, 1858—1863-ig fizetett kis hold után 4 frt 70 kr., 1863 után 4 frt. 90 krt. Kis-Iratos telepítettett 1818-ban Szalbek Jakab útján, a kincstár tulajdona 1850 óta csere útján. A bér, mély eleinte 3 frt 50 kr. volt, 1852 után 5 frt

25 kr., 1863 óta 6 frt. 25 kr. Apácza települt 1821-ben, a kincstár a második bérkötés idejékor, 1843-ban vette. Ez időponttól 1863-ig egy 25 holdból álló bértelep fizetett: 5 hold dohányföldért 50 frtot és a többi 20 holdért 42 frtot, összesen tehát 92 frtot. Esett egy holdra átlag $92 : 25 = 3$ frt 68 kr. 1863-tól 1869-ig minden hold után 6 frtot, tehát 25 hold után 150 frtot azontúl az örökvétel-szerződésig kis holdanként 7 frt 18 krt, átlag 1858—1863-ig 4 frt 80 krt. Tót-Bánhegyes 2500 lakossal, 1841 óta áll fönn, rendszeres bérszerződése 1856 óta nincs, utolsó évek hasznobére 5 frt. Dombiratos települt 1842-ben 72 családdal, a kincstár 1854-ben ismerte el községnek, 1863 után egy kis hold hasznobére 6 frt 40 kr. Kún-Ágota község lett 1843-ban, az utolsó évek bérösszege 6 frt. Kövegy települt 1843-ban, utolsó hasznobér-fizetés 5 frt 70 kr. Alberti 1843-ban települt, 1843-tól 1856-ig egy kis hold után fizetett 2 frtot, 1856-tól 1863-ig 4 frt 70 krt, 1863-tól 1871-ig 4 frt 90 kr. és 1871 után 5 frtot. Tehát az átlag 1858-tól 1867-ig kis holdanként 4 frt 80 kr. Nagy-Majláth települési év 1843, hasznobér 1850 előtt 2 frt, 1860-tól 4 frt 90 kr. Kis-Királyhegyes települt 1844-ben, utolsó bérilleték 5 frt 25 kr. Ambrozfalva települt 1844-ben, fizetett a 70-es években 2280 hold jó minőségű föld után holdanként 5 frt., 126 hold gyöngébb minőségű után 2 frt 16 krt, azonkívül 500 holdat, mint rosszszat, ingyen műveltek. Magyar-Bánhegyes új telep, községgé 1866-ben alakult, ma a telepes községek egyik legvirágzóbbja. 1871-től a bérszerződés tartama egy év, a bérösszeg 5 frt 80 kr.

Daczára a bérközségek fejlődésére kedvezőtlenül és bérnítólág ható viszonyoknak, munkás népünket általában jellemző józanság és összetartás itt sem volt eredmény nélküli, úgy hogy 1875-ig e községek úgy anyagilag mint erkölcsileg is gyarapodtak. Nem csupán a községi önkormányzatot látták el kellőleg, de egymás után emeltek iskolákat is, hol a nép a rendszeresített tanító vezetése alatt elemi oktatásban részesült, sőt egyes vagyonosabb községek templomokat is építtettek s így mindenképen a haladás képét tüntetik föl.

Az alkotmányos élet helyreállításával természetszerűen sok megoldásra váró kérdés is került napi rendre s az 1867-iki kiegyezést követő évek szokatanul gazdagok voltak az ország anyagi és szellemi fejlődését irányító törvényhozói intézkedésekben. E szorgos évek terménye a «telepítvényekről szóló

1873. évi törvényczikk is», mely fölkarolva a bérközségek mindez ideig szabályozatlan helyzetét, üdvös intézkedésekkel iparkodott pótolni és kiegészíteni azt, mit mindeddig a puszta önkénytől függő egyéni vállalkozás és szorgalom teremtett meg.

S ha daczára a törvény ez üdvös szándékának, daczára, hogy épen e törvény egy égető szükségét volt hivatva kielégíteni, a községek helyzete a törvény életbe léptetése óta nem csak hogy nem javult, hanem sőt több helyütt rosszabbodott is, úgy ennek oka korántsem a törvény betűiben, hanem igenis azon szellemben keresendő, melyben végre hajtása történt. Mert ha azok, kik e törvényt megalkották, a telepes-kérdést főként nemzeti és közművelődési szempontokból fogták föl, úgy viszont azok, kik e törvényt végrehajtották a fönnebi szempontok mellőzésével vagy legalább háttérbe szorításával kizárólag a kérdés pénzügyi szempontját méltatták figyelemre s nem törődve az «adó-alanynyal», csupán a «várható jövedelem» nagysága iránt voltak fogékonyak. A szigorú pénzügyi fölfogás kiri az örökváltsági szerződések valamennyiéből; azonkívül szerződések általában nem annyira a kincstár humánus gondolkozására, mintsem inkább azon rideg számítására engednek következtetni, mely nem annyira az egyes vevők fizető képességére és boldogulására, mintsem inkább azon végrehajtásig terjedő kényszereszközökre gondol, melyek fölött a pontatlan fizetőkkel szemben rendelkezik. Mielőtt azonban az 1873-dik évi XXII. törvényczikk végrehajtásával, azaz e törvény urama alatt létre jött örökváltsági szerződések mibenlétével foglalkoznánk, méltassuk rövid figyelmünkre magát e törvényt, hogy azután annál világosabban ellenőrizzük annak mikénti végrehajtását.

III.

Az 1873-dik évi XXII. törvényczikk 1. §-a ekként szól: «Azon magyarországi birtokterületek, melyeket a föld tulajdonosa egyeseknek vagy többeknek évi szolgálmányok fejében szerződés mellett haszonvételre engedett át s a melyeken ennek következtében e törvény hatályba lépte előtt községek keletkeztek: mint az úrbéri s ezzel rokon viszonyoktól eltérő természetűek, következő intézkedés alá esnek».

2. §. Ha a telepítvényi földek határozatlan vagy örök időkre, vagy a családnak egyenes ágon való, vagy a férfi-ágnak kihaltáig szóló szerződés mellett engedtetek át a telepítvényesek használatába, vagy ha a szerződés határozott időre kötött ugyan, de e határidő 1848-ik év január 1-ig lefolyt a nélkül, hogy azóta a szerződés határozott időre újból megkötött volna: a telepítvényesek jogában áll a telepítvényi összes belső és külső birtokot a rajta fekvő szolgálmányok megváltása mellett tulajdonul megszerezni. A váltáságtőkét az évi tartozás értékének 20-szoros összege képezi.

3. §. Az évi tartozás a következő elvek szerint számíttatik ki és állapíttatik meg: 1. a hol 1858-tól 1867-ig készpénzfizetés volt gyakorlatban, az évi tartozás mennyisége e tiz évre eső átlag szerint állapíttatik meg. (Ez első pont vonatkozóan a csanádmegyei telepésekre, a többire nem terjedek ki.)

5. §. Ha a telepítvényi szerződés határozott időre szól, kötött legyen az bár az 1848. év előtt vagy után, joguk van a telepítvényeseknek a telepítvényi belsőséget, úgymint házhelyet stb. a valódi értéknek megfelelő árért tulajdonul megszerezni. . . A felek szabad egyezkedésére bízatik, annak meghatározása, hogy a külsőségből mennyi és mily föltételek alatt engedtessek át a telepítvényeseknek.

8. §. A vételárt, ha a felek az iránt megegyezni nem bírának, a bíróság állapítja meg.

10. §. Ha a telepítvényes a 2-dik, illetőleg az 5-dik §-ban érintett jogát illetőleg kötelezettségét a 15. §-ban meghatározott idő alatt nem érvényesíti vagy általában a felek közt egyesség létre nem jött, a telepítvényi összes birtok tartozékaival együtt a telepítő tulajdona marad, a ki a telepítvényes beruházásait megtéríteni köteles.

11. §. A magyar királyi kincstári birtokon létező telepítvényekre nézve a kormány fölhatalmaztatik arra, hogy az 5. §-ban meghatározott módon megállapítandó vételárért a külsőségből négy kataszteri holdon felül is a telepítvényeseknek tulajdonjoggal átengedjen annyit, a mennyinek vételárára azok teljes biztosítékot képesek nyújtani.

13. §. A kincstári birtokokon levő telepítvények után járó váltáságösszeg, illetőleg vételár lefizetésének könnyítése végett, a pénzügyminiszter megbízatik, hogy a telepítvényesek számára egy vagy több intézettől kölcsönt eszközöljön ki, a

következő föltételek alatt: 1. A kölcsön-szerződésben csak huszonkét vagy harmincnyévi törlesztési időszak köthető ki és az évi járadék huszonkét évi törlesztés mellett nyolcz, harmincnyévi törlesztés mellett pedig hét százaléknál nagyobb nem lehet. 2. Az évi járadék fizetése félévi előleges részletekben eszközöltetik s azonfölül a telepítvényes a kölcsönért semmi más fizetéssel nem terhelhető. 3. A telepítvényes rendkívüli törlesztést is tehet, de az intézet félévi járadéknál kisebb összeget ilyenül elfogadni nem tartozik. 4. A kölcsönért se az intézetek, se a telepítvényes irányában állami jótállás nem kötelezhető, az intézeteknek (földhitelintézet) azonban az az előny biztosítottatik, hogy a lejárt, de le nem fizetett évi járadékok, azok 6% késedelmi kamatai s a mulasztás által okozott költségek az adóhátralék beszedésére hozott 1868. évi XXI. törvényezikk határozatai szerint közgazgatási úton fognak behajtatni. 5. Ha a telepítvényes egymásután három fizetési határidőt elmulaszt, az intézet a hátralékban levő járadékokon fölül a tőke-tartozás hátra levő részét is követelheti és előleges per nélkül végrehajtási árverés útján szerezhet magának kielégítést.

A 14. § azután a vételár biztosításának módjával foglalkozik és határozottan eltiltja, hogy akár az egyes váltságkötelesek egymásért egyetemleges kötelezettéget elvállaljanak, akár a megváltandó telepítvényi birtokok egyetemlegesen lekötessenek, akár pedig hogy magán birtokosok tartozása a községi vagyona jelzálogilag kebeleztessék.

22. §. Ha a telepítvényi birtokra a telepítvényesek tulajdonosul vannak bejegyezve: a földtulajdonos (kinestár) javára bekeblezett vételár a birtokon levő minden bejegyzett teher fölött elsőbbséggel bír.

23. §. Templomok, iskolák stb. s azoknak telkei, faiskolára használt területek, közlekedésre szükséges terek és utcák megváltás nélkül a község, illetőleg azon egyház tulajdonává lesznek, mely azoknak birtokában van.

Ezekben egybefoglalva adtuk a telepítvényekről szóló törvénynek a kinestári telepéseket közvetlenül érdeklő intézkedéseit s vizsgáljuk már most, vajon e törvény végrehajtása sérelmes volt-e a telepésekre nézve s ha igen, mennyiben.

Leglényegesebb lévén természetszerűen maga az adás-

vételi szerződés, illetve a telepesek által fizetett vételár, mindenek előtt ez legyen vizsgálataunk tárgya.

A csanádmegyei tizenöt bértelep, 1875 előtt 10—15 évet véve föl, átlagosan fizetett egy kis hold után 4 frt 35 kr.-tól 6 frt 30 kr.-ig. Az átlagos haszonbér az összes községekre kiszámítva kis holdanként 5 frt 22 kr.-nak felel meg, mely befolyó összegből a kincstár fizette az adót. A fönt idézett törvény 2-dik §-a a váltáságtökét az átlagos évi tartozás húszszorosában állapítja meg, mi az 5 frt 22 kr.-t véve alapul, $5 \cdot 22 \times 20 = 104$ frt 40 kr. átlag árnak felelne meg. A tényleges eladási ár e törvényesen kiszámított kulcs daczára egy községnél 130 frt, hatnál 140 frt és nyolcznál 150 frt volt, azaz, hogy az ekként elért átlagos középár 141 frt 56 kr. az előbb kiszámított átlaggal szemben 35·68% többletet képvisel. A mi a fizetési föltételeket illeti, ezeket a törvény 12. §-a 20 évi törlesztésben szabja meg, de a törvény 13. §-a mint a kincstári telepítvényeseknek külön nyújtott kedvezményt megengedi, hogy a pénzügyminiszter egy vagy több intézettől 22 illetve 34 évi törlesztésű kölcsönt eszközöljön ki. A 22 éves törlesztésnél a kamat és törlési hányad 8% maximumban állapíttatik meg. A telepes községek 1875-ben ilyenmő kölcsönben nem részesültek, de azért az eladó kincstár fölhasználja a 22 éves törlesztést s 44 félévre előre fizetendő 8%-os részletben állapítja meg a törlesztés módozatait. Az előadottak következtében a kincstári telepesek már az örökváltási szerződés megkötésekor kedvezőtlen helyzetbe jutottak, mi, tekintve hogy a telepítvényesek egy tizedrésze vagyontalan és pusztán keze munkája után éldegélő volt, évek következtében annál is inkább fokozódott, a mint az első fizetési részletek elmulasztásával a telepesek egy szükségképen mind terhesebbé váló törlesztéssel állottak szemben. A telepítvényesekről szóló törvény által megteremtett kisbirtokos osztály a maga 5-től 33 holdig terjedő parcelláival legtöbb helyen a megélhetés gondjaival volt kénytelen szembeszállani és ezt annál is inkább, mert a telepesnek a súlyos és növekedő örökváltással megterhelt földjén kívül egyéb megélhetési forrása nem igen volt, saját földje épen elegendő lévén arra, hogy munkáját lekösse, a nélkül azonban, hogy családja tisztességes föntartását kellően biztosítaná. Élénken ecseteli az akkori telepes-viszonyokat Csanád vármegye közigazgatási

bizottságának 45/1881 szám alatt a miniszteriumhoz intézett fölterjesztése, mely a helyzet kellő feltüntetésére a közép-arányt veszi föl, tudniillik 15 kis holdat egy házszám után, 150 frt egységár mellett. Számítása a következő. A törlesztési kulcs szerint fizetendő kis holdanként nyolcz százalék törlesztéssel évenként (féléves részletekben) 12 frt. Tegyük ehhez az összes országos, községi közmunka, egyház-iskolai adóztatást holdanként a mérsékeltén számított 3 frt 50 kr.-ban megállapítva s ekként a teher minden kis holdra 15 frt 50 kr. És hozzá kell tennünk — így folytatja a fölterjesztés, — hogy az összes telepítvényes községeknek az adás-vevés megkötésekor nagy bérhátraléka is volt, a mely öt százalék kamat hozzáütésével az első tíz évre osztatott be. A mennyire a hátralékok mennyiségét kitudhattuk, azok néhol igen magasra rugtak, de tekintettel az összes községekre az örökvételi árnak átlag mintegy tíz százalékát tették, — tehát a 150 frtos holdra még 15 forint bérhátralék jön, ezt öt százalék kamattal tíz évre elosztani annyit tesz, mint a 15 frthoz öt évi kamatját (három frt 75 krt) hozzáadva ez összeget azaz 18 frt 75 kr.-t tizzel elosztani, mi által egy forint 88 kr.-t nyerünk. E pótlékot a fönnebbiekhez csatolva, minden kis holdnak évi terhe 17 frt 38 kr, egy kataszterié pedig 25 frt 27 kr. leend.

Így nyilatkozott Csanád vármegye leghivatottabb autonóm testülete és nincs okunk, hogy e számítás alapossága iránt a legcsekélyebb mértékben kételkedjünk. Hogy pedig a feltüntetett évi teher oly nagy, hogy a mellett boldogulásról nem, hanem legfőljebb is életföntartásról lehet szó, az világos lesz mindenki előtt, ki az alföldi mezőgazdasági viszonyokban csak némi jártassággal bír. Hozzájárult, még pedig lényegesen, a helyzet rosszabbodásához azon körülmény is, hogy az örökvételi szerződések végleges megkötése a törvény által előirt 1875-dik évi határidőt 2—3 évvel meghaladta, mi által a telepések csupán 1877—78-ban lettek tényleges birtokosokká, de a szerződések az 1875-dik évre szólván, úgy a törlesztések, mint a földet egyébként terhelő köztartozások, adók stb., ez időponttól számítottak és a tényleges birtokba lépés percében egyszerre esedékesekké váltak. E minden jog és méltányosság elleni eljárás következtében történhetett meg, hogy például Mező-Kovácsháza községben már az 1880-dik évben a bérhátralék körülbelől 258,000 frtra rugott, mert az 1875 november

1-től félévenként esedékes törlési hányadok csak a szerződések jóváhagyása után, 1879-ben követeltettek.

Mindez ideig a telepések helyzete bizonytalan volt s megszűntek bérlők lenni, a nélkül, hogy az örökváltságban megerősítették volna. Az egyes községek által az 1873: XXII. t.-cz. alapján megkötött örökváltsági szerződések a következő kimutatásban tüntethetők föl.

Alberti: örökvételi ár 140 forint. A lakosság a szerződést 1876 december havában 1875 november 1-re visszamenő kötelezettséggel írta alá. Eladatott összesen 156 házszámnak (porta), a beltelekkel egyenként husz kis hold, a fönnemlített áron; a vételárba egyuttal beosztott tíz évi részletekre a haszonbér-hátralék, 16,948 forint. Papnak és tanítónak adatott 10—10 kis hold 103 frt kedvezményáron.

Ambrózfalva: 120 házszám kapott 140 forint egységes áron husz kis holdat, azonfelül fölosztott 416 hold rossz föld negyedáron. A szerződések 1877-ben irattak alá. Haszonbértartozás 29,000 forint.

Apácza: 146 házszám után 25 kis hold, 25 házszám után két-két kis hold és 25 házszám után egy-egy hold, eladási ár 150 frt. E község kedvező fekvése és jó termő földjei miatt bérhátralék-mentes volt.

Magyar-Bánhegyes: örök áron kapott 60 házszám után 33 kis holdat, 90 házszám után egyenként 15 és 45 házszám után egy-egy belsőségi holdat, azonkívül a községnek, mint erkölcsi testületnek 180 hold — 150 forint egységes áron számítva, az első fizetési részlet itt is 1878-ban, tehát lényeges fölszaporodással követeltetett.

Tót-Bánhegyes 100 házszám után adatott, tíz és husz hold közt váltakozva, mintegy 1400 hold, százötven forint egységes árért. A törvény végrehajtásának anomaliái visszatükröződnek azon 90,000 forintos hátralékban, melyben e község már 1880-ban, tehát alig két évvel a szerződés megkötése után állott.

Dombiratos: 93 házszám kapott egyenként egy hold belsőséget és husz hold kültelket, 150 frt egységáron. Bérlettartozás volt 14,954 forint, melyből 2163 forint leszámoltatván, a többi öt százalék kamattal tíz évre osztott be. 1880-ban törlesztési hátralék hatvanezer forint, azonkívül a bérlettartozás nagy része.

Kis-Iratos : Az adásvételi szerződés 1877-ben íratott alá, 206 házsám kapott egyenként 21 kis hold földet 130 forint egységáron. Haszonbér-hátralék volt 59 ezer forint. Az első fizetési részlet követeltetett 1877-ben, 1880-ban a hátralék-összeg 180 ezer forintot meghaladt.

Kis-Királyhegyes : Kilenczven házsámnak adatott jó föld $19\frac{1}{2}$ hold, hasznavehetetlen $2\frac{1}{4}$, a használhatónak ára 140 forint volt. A szerződés 1877-ben íratott alá és 1878-ban hagyatott jóvá.

Mező-Kovácsháza : Adatott föld 256 házsámnak 13 hold, 150 forintjával. Talán egy telepes községben sem nyilvánult a törvény végrehajtásának sérelmes volta oly szembetűnően, mint Mező-Kovácsházán. Csanád közigazgatási bizottságának már említett fölterjesztése részletesen foglalkozván a kérdéssel, a többi közt ezeket mondja : «A szerződések itt is csak a kényszerhelyzetből [kifolyólag későn íratott alá. Az, hogy három évig 1875 november 1-től számítva semmi törlés sem követeltetett, azon hitet ébresztette a lakosságban, hogy míg bérlettartozásaik nem törlesztetnek, az örökvétel elodáztatik s annyival inkább kellett ezt hinniök, mert az egyetemleges bérlettartozás behajtására a község ellen ez időben is eszközöltetett végrehajtás, s az árverés csak vevők hiányában maradt el, holott tényleg a bérléthátralék már ez időben az egyesek örökvételi fizetéséhez volt az első tíz évre beosztva. De ily régiebb bérléthátralékokat fizettek az egyesek még 1875—76—77 és 78-ban is úgy a kincstárnál Pécskán, mint a községek elöljáróinál, kik e fizetéseket név és házsám szerint pontosan jegyezve, a kincstári jószágigazgatósághoz beszolgáltatták, hol azonban a fizetések csak mint letétben helyezett nyugtáztattak. E befizetések 1879 november és deczember hava és 1880 január havában számoltattak el, de tévesen, a mennyiben a gyakori névazonosság következtében több esetben megesett, hogy a befizetés illetéktelen egyének javára tudatott be. A kijavítás pedig nem történt meg, és csupán azon biztatásban részesültek a kárvallottak, hogy majd ha az, kinek javára tévesen íratott a befizetés, tényleg fizetni fog, úgy ez által rendbe jön a sérelmes ügy. Az örökvétel törlesztése csak 1880-ban követeltetett, s azonnal közigazgatási végrehajtással. E község valamennyi telepítvényes község közt legmélyebben van adósságba merülve, mert az örökvételi szerződés meg-

kötésekor már 143,500 forint bérlettartozása volt ; most pedig (1881) az 1880 nov. 1-ig lejárt örökvétel és bérlettörlesztés hányadából hátralékos tartozása 258,000 forint. Szó sem lehet tehát arról, hogy akár ezt, akár a félévenként esedékes új törlesztés-hányadot a mai lakosság a legmegerőltetőbb munka s a legjobb évek mellett is letisztázhassa stb. . .» (Közgazgatási bizottság fölterjesztése.)

Ref.-Kovácsháza : Örök áron földet kapott 104 házszám bel- és külsőségben 13 kis holdat, 20 házszám csak egy hold belsőséget. Haszonbérleti hátralék 19,800 forint. Tartozás 1880-ban 70,000 forint.

Véghegyháza (Tót-Kovácsháza) 124 házszámnak egy kis hold belsőség és öt kis hold külsőség, 150 forint egységárért. Bérlethátralék körülbelől 16,000 forint.

Kövegy : Kapott földet 101 házszám és pedig 73 házszám $19\frac{3}{4}$ holdat és 28 házszám vegyesen 10, 12, 13 holdat 140 forint árban. Haszonbér-hátralék 37,200 frt, 1880 végén maradt örökvétel s régi bérlet lejárt tartozás körülbelől nyolcvanezer forint, a külön számítandó késedelmi kamatokon kívül.

Kún-Ágota : Kiosztatott 130 házszámnak $20\frac{1}{2}$ hold, 35 házszámnak két hold és 37 házszámnak egy-egy kis hold — 150 frt egységárban. Fönmaradt bérlettartozás 12,355 forint 1880-ban. Esedékes hátralék körülbelől 85 ezer forint, ehhez a bérhátralék esedékes részét s a kincstárnak visszatérítendő földadót számítva, a tartozás mintegy száztiz ezerre növekedik.

Nagy-Majláth : Kiosztatott föld 100 házszámnak $25\frac{1}{2}$ kis hold, 140 frt egységáron. Az 1875 november 1-ről keltezett szerződések csupán 1878 márczius havában irattak alá. Az első részlet fizetése 1877-ben történt. 1880-ban esedékessé vált tartozás körülbelől százezer forint.

Pitvaros : Az adásvételi kötvények 1878-ban irattak alá, s 1879-ben követeltetett egyszerre a lejárt három éves törlési hányad ; eladatott 177 házszámnak 8—10—12 kis hold, 208 házszám pedig csak $\frac{1}{2}$ hold belsőséget kapott. Átlag ár 140 frt. Egyetemleges haszonbér-hátralék volt 59,800 forint. 1880-ban már foglalások történtek és a fölszaporodott hátraléktartozások ez évben 160 ezer forintra emelkedtek.

E kimutatás kellően igazolja, hogy a telepések helyzete az 1873-dik évi XXII. t.-cz. végrehajtása által nem hogy javult, de hogy ellenkezően ép ez időponttól számítható a

bonyolultabb helyzetök, mely az 1880-dik évtől kezdve megyei közigazgatásunk egyik állandó gondját képezi, a nélkül azonban, hogy e másfél évtizedre terjedő és több ízben félremagyarázott munkálkodásnak lényeges eredményére hivatkozhatnánk. A mennyiben azonban e munkálkodás szerves és okszerű kapcsolatban állott a telepesek mindenkori helyzetével, a telepes-kérdésnek megvilágítása szükségessé teszi, hogy e munkálkodást főbb vonatkozásaiban fejtegetésünk tárgyává tegyük, hogy ekként az okszerű fejlemények útján haladva, a telepesek helyzetét, úgy a mint az az 1894-dik évi vizsgálat alkalmával megállapítható volt, a maga egészében áttekinthessük s elbírálhassuk.

IV.

A telepesek helyzete az örökváltsági szerződések megkötése óta mind több és több panaszra adván okot, Csanád vármegye közigazgatási bizottsága kötelességének ismerte ezzel, a megye fölvirágzását oly közletről érdeklő kérdéssel behatóbban foglalkozni, illetőleg tapasztalataihoz képest illetékes helyen fölterjesztést tenni azon módzatok iránt, melyekkel belátása szerint a telepesek sérelmein segíteni lehetne, a nélkül azonban, hogy ezáltal a kincstár bármily jogos igénye is csorbult szenvedjen. E hazafias és céltudatos irány méltó kifejezésre talált azon terjedelmes fölterjesztésben, melyet a megye közigazgatási bizottsága 1881 márczius havi üléséből a nagyméltóságú miniszteriumhoz intézett. A telepes-kérdés részletes taglalásán és a telepesek helyzetének tárgyilagos megvilágításán kívül a fölterjesztés körül írt javaslattal is élt, mely javaslat a következő pontokból állván, eleve is visszautasít minden reáfogást, mintha a bizottság bármily irányban kivihetlent avagy méltánytalant kért volna :

a) tekintve, hogy az adásvételi szerződések megkötésénél az eladó kincstár az árak megszabásánál az 1873-dik évi XXII. t.-cz. ellenére járt el, fölkéretik a miniszterium, az ügyet beható és közvetlen figyelemre méltatni s ebből folyólag az 1875 november 1-én kelt, az arad-pécskai jószágigazgató-sághoz tartozó telepítvényesek adásvételi szerződéseit föloldani ;

b) ez új szerződések megkötéseig a fizetési illetményeket a legutolsó haszonbér alapján számolni;

c) az új szerződéseknel figyelemmel lenni, hogy egyház és iskola, iskolai fás kert, temető, nemkülönbén a község, mindenütt részesüljön a törvény 23. §. értelmében bizonyos ingyen területben;

d) a hol 20 kis holdnál kevesebb föld engedtetett egy házzám birtokába, azt 20 holdig kiegészíteni;

e) a hol a viszonyok kívánják, új zsellértelepeket osztani;

f) a törlesztést öt százalék kamat és egy százalék törlesztés hányadra alapítva, összesen hat százalék törléssel az annak megfelelő $36\frac{1}{2}$ egész, illetőleg 73 félévre meghosszabbítani;

g) a régi haszonbér-tartozások elszámolásánál kamatot nem követelni, sőt e tartozást a viszonyok szerint 10—40 évig terjedhető elszámolással beosztani;

h) a községeknek, mint nemesi birtokvevőknek, a regale-jogot is megadni.

Ezekben kifejtve, terjesztette föl a bizottság tanulmányai eredményét, de hogy az elfogultság látszatát is kerülje, egyidejűleg megkereste a független állású országos gazdasági egyesületet, hogy az ügyet maga részéről is beható vizsgálat tárgyává tegye és ennek eredményéhez képest a bizottság fölterjesztését egy a miniszteriumhoz intézett föliratban pártolja. Az országos tekintélyű egyesület szokott áldozatkészségével elfogadta a bizottság fölszólítását és komoly tanulmánya eredményéről a bizottságot a következőkben értesítette: Csanádmegye közigazgatási bizottsága azon kéressel járulván az egyesülethez, hogy a csanádmegyei kincstári telepítvényesek ügyében a magyar királyi pénzügyminiszteriumhoz intézett föliratát pártolja; bátorodom arról értesíteni, hogy az egyesület tárgyalván az említett föliratot, a kincstári telepítvényesek sorsának enyhítése érdekében a nagyméltóságú magyar királyi pénzügyminiszteriumnak kegyes figyelembe vétel végett a következő megállapodását határozta el ajánlani:

1. «Kívánatosnak tartja az egyesület, hogy a kincstári telepítvényesek által fizetendő vételár lefizetésének időtartama, az eddigi 22 év helyett $35\frac{1}{2}$ évre és pedig öt százalék kamat és egy százalék törlesztés mellett rendeztessék be,

föntartásával a telepítvényesek azon jogának, hogy időközben bármily mérvű rendkívüli törlesztéseket — minden kamatpótlás nélkül eszközölhessenek.

2. Hogy a régi haszonbér-tartozásuk, a hosszabb vételár-törlesztések időtartamának megfelelő — hosszabb időre — osztassanak be; ezeknek összes kamatai engedjessenek el, — azon hozzáadással, — hogy a mennyiben a földváltás még le nem fizetett része s a hátralék a föld forgalmi értékét fölülmúlná, e többlet is végleg elengedjessék.

3. Tekintettel azon körülményre, hogy a kincstári telepítvényesek csak azon idő alatt fokozatosan válnak vett földeik tulajdonosaivá, kívánatos, hogy a törlesztési idő öt szakaszra osztassék, melyek első szakaszában az állami adó és jövedelmi pótló egy ötöde, a másodikban két ötöde, a harmadikban három ötöde, a negyedikben négy ötöde, és végre az ötödikben az egész adó követeltessék;

4. Hogy a 20 holdnál kisebb telkek kiegészíttessenek, s a hol csak lehetséges, zsellértelkek is osztassanak ki.

5. Hogy a hibás fölmérések következtében a panaszok meghallgattassanak s ha a hiba fölfedeztetett, orvosoltassék, — végre

6. hogy a papok és tanítók földjei ingyen adassanak.»

Mint látjuk az országos egyesület is majdnem teljes szögében magáévá tette a közigazgatási bizottság által kérelmezett orvoslást, sőt az adókat, illetőleg (l. 3. p.) határozottan messzebb menő javaslatot tett. Kétségtelen, hogy e fölterjesztések kedvező elintézése gyökeresen módosította volna a telepes községek helyzetét s habár kétségtelenül fordultak volna elő ezentúl is panaszok, ezek azonban nem lettek volna egyebeknek tekintendők, mint egyes telhetetlenek üres és hitelt nem érdemlő soppánkodásainak s az intéző köröknek mindenesetre meg lett volna azon ma hiányzó megnyugvások, hogy a telepítvényesekkel szemben mindenben méltányosan és emberségesen jártak el.

De a pénzügyminiszterium nem ismerte vagy nem akarta ismerni a telepesek helyzetét s a vármegye fölterjesztését nem egy fölvilágosító forrásnak, hanem egy alkalmatlan és jórészt teljesíthetetlen kérelemnek tekintette és csupán két pontját méltatta figyelemre, azt tudniillik, mely a vételár lefizetésének időtartamát 22 évről 36¹/₂ évre való fölosztását czélozta,

s azt, mely a hátralékos haszonbéri tartozásnak hosszabb időre való beosztását szorgalmazta.

A miniszterium elrendelte az adásvételi szerződéseknek a hosszabb törlesztési időre való módosítását, a régi bértartozásokat tíz évről húsz évre osztatta be, figyelmen kívül hagyta azonban a fölterjesztés azon leglényegesebb pontjait, melyek a területek kiegészítésére, a haszonbéri kamatok elengedésére s az állami adóknak részben enyhítésére vonatkoztak. Egy nyolcz katasztrális holdról rendelkező telepes ez időbeli helyzetét a következő kimutatás jellemzi:

Örökvételi két részlet	118	frt	—	kr.
Átlag beosztott haszonbér (hátralék)	20	«	—	«
Egyenes adó	18	«	—	«
Községi, egyházi adó	20	«	—	«
Megyei adó	2	«	—	«
Útadó (megyei közmunka)	2	«	50	«
Községi közmunka	—	«	50	«
Gazdasági üzemre szükséges igaerő tartása	150	«	—	«
Élelem (4 tag)	150	«	—	«
Ruházat	100	«	—	«
Összesen:	581	frt	—	kr.

Ezzel szemben, egy katasztrális hold átlagos jövedelmét 40 forintban számítva, nyolcz katasztrális hold átlagos jövedelme, természetesen csupán középtermést véve alapúl, — mintegy 320 frt, mely átlagbevételt szembe állítva a fönnebbi átlagkiadással, az ekként mutatkozó hiány minden érvnél hangosabban tanúskodik a telepesek igaz bajai mellett.

A községi és közművelődési célokra kért ingyenes vagy kedvezményes árú földterületekre nézve a miniszter nem foglalt el teljesen visszautasító álláspontot, hanem az 1881. november 17-kén 74403. szám alatt kelt rendeletével megengedte, hogy a telepes községekben a pap, tanító és jegyző javadalmazására 10—10 hold ingyenesen, de csak haszonélvezeti joggal — hasítottassék ki. A vármegye közönsége hálás elismeréssel fogadta bár a miniszterium ez újabb engedményét, mindazonáltal részint mert az engedmény nyújtásában a miniszterium részéről eddig még nem tapasztalt jó indulatot vélt kifejezve látni, részint azonban, mivel a telepes községek amúgy is nyomasztó helyzete a csupán haszonélvezeti joggal adományozott földeknek tulajdonjoggá való átalakí-

tását látszott sürgetni, a jövőben is köteletségének tartotta eredeti kérelménél megmaradni és a főntemlített földekre nézve a község tulajdonjogát szorgalmazni. Annál is inkább jogosult volt a vármegye ez eljárása, mert ellenére a pénzügyminiszterium humánusnak látszó rendelkezésének, a végrehajtó közeg — m. kir. kincstár — megmaradván merev álláspontjánál, a rendelet végrehajtásánál oly fölfogással járt el, mely nem hogy könnyítette volna a községek helyzetét, de sőt sok helyütt, például Mező-Kovácsházán, újabb sérelmekre és panaszokra adott okot. Szolgáljon például a következő végrehajtási rendelet:

294/895 Községi előjárásnak. Mező-Kovácsháza.

«A teleprendezés befejezése után M.-Kovácsháza telep-községnek részben kedvezményi, részben pedig teljes áron eladott közcélú földek adásvételi ügye annak bekövetkezésével, hogy a községi hivatalnokok ingyenes haszonélvezetre uradalmi földet nyertek a t. m. k. jószágigazgatóság f. évi április hó 20-án 2226. szám alatt kelt rendelete szerint következőképen határozott: Mező-Kovácsháza telep-községnek 36,668/1600 hold föld adatik el, katasztrális holdanként 218 frt 18 kr. teljes áron, 73 félévi törlesztési kötelezettséggel. A mennyiben a régi örök adásvevési szerződések felsőbb megerősítést nem nyertek, a kincstári uradalom azokat olyan okmányoknak, a melyek a község részére tulajdonjogot biztosítanak, nem tekinti, s így szükségesnek látszik, az új szerződés kötése. Megkerestetik tehát az érdekes előjáróság, miszerint a mellékelt szerződéseket aláíratni sziveskedjék. Egyidejűleg tudatom, hogy az 1883. évi november 1-ig terjedő időszakra e földekre katasztrális holdanként tizenkét forint állapított meg s végül sajnálattal bár, de fölötte hatóságom utasításánál fogva kénytelen vagyok kijelenteni, hogy a mennyiben a község vonakodnék az új szerződéseket aláírni, úgy a hivatalnokoktól a kedvezményi föld legott meg fog vonatni. X—Y. uradalmi ispán».

Kellő tájékoztatásul szolgál — úgy hiszem — e hivatalos példa, a királyi kincstár által ez ügyben tanúsított eljárására nézve, s úgy hiszem nem lesz senki, a ki csodálkoznék, hogy a telepes községek a nyert kedvezményt méltányolni nem igen tudták s hogy az olyan jóakarát, mely ellen-

szolgálatképen fenyegetőleg követel, nem igen kelthet különös bizalmat.

A vármegye tevékenységére visszatérve, már 1884 május havi közgyűlésén találkozunk Justh Gyula fölszólásával, melyben a pénzügyminiszter által a telepes községek jegyzői részére javadalmazás czimén adott tíz katasztrális hold átengedésére egy fölterjesztést indítványoz. A megye bizottsága azonban, tekintve a fölszólalás pártpolitikai színezetét, ezuttal elvetette az indítványt és csupán a helyes tájékoztatás szempontjából utasította az állandó választmányt, hogy az indítvány érdemére vonatkozó adatokat szerezze be, s azokat tüzetesen áttanulmányozva, kimerítő véleményes jelentése kapcsán terjeszse a bizottság elbírálása elé. Az állandó választmány megbízatásában kötelességszerűen eljárván, véleményét az október havi közgyűlésen bemutatta, minek eredménye egy fölirat lón, melyben egyrészt köszönet szavaztatik a miniszternek, tett engedményeért, másrészt azonban a telepes községek létének és szellemi haladásának biztosítása végett kérelmeztetik, hogy a községek jegyzői, lelkészei és tanítói részére ideiglenes haszonélvezetül átengedett földterületek a községek, illetőleg egyházak részére — községjegyzői — lelkészi és tanítói földek gyanánt örök időkre tulajdonul átengedtesenek. A miniszter 67960/884. szám alatt kelt válasza elutasító volt. Indokolásában a többi közt azon aggályának adott kifejezést, hogy nagyobb anyagi csapások vagy egyéb kedvezőtlen körülmények bekövetkezte esetén a községek igen könnyen azon kísértésnek lesznek kitéve, hogy a javadalmi földeket eredeti céljoktól, kölcsönrel való megterhelés által vagy egyéb úton, ha nem is teljesen, de legalább részben és időlegesen elvonják. Föltéve azonban, hogy e földeknek ekkénti megterhelhetése megakadályozható s hogy ennél fogva a fönjelzett eset bekövetkezésétől tartani sem kell, úgy a megye kívánalmának nincs gyakorlati célja, mert akkor a község vagy egyház e földeket egyéb módon úgy sem használhatná, akkor sem, ha azok tulajdona korlátlan volna és a haszonélvezeti jognak tulajdonjoggá való átváltoztatása jogilag nem, de gyakorlati eredményében cél- és hatálytalan volna. «Nem ily képzelt azonban — így szól az indokolás egy további része — a további cél, melynek elérését tűztem ki akkor, midőn a kér-

déses földeket a községben, mint lelkész, tanító és jegyző, működő egyéneknek csak haszonélvezeti joggal rendeltem átadatni. E földek átengedése által ugyan nemcsak a községek létét és szellemi előrehaladását akartam biztosítani, hanem azt is, hogy e szellemi előrehaladás, a vallásos nevelés nemcsak mindenkor hazafias irányban eszközöltessék, hanem a kincstár jogositva is legyen az ez irányban működő egyének tevékenységét ellenőrizni és szükség esetén e jogát a haszonélvezetűl átengedett földek visszavonása által érvényesíteni is». Végül azon sérelemre, hogy az engedélyezett 10—10 hold uradalmi föld egyelőre még nincs minden községben kihalva, a leirat azon vis maior természetű körülményre utal, hogy a környékező földek haszonbérbe adása által e szerződések lejártáig rendelkezésre álló föld nem volt.

A miniszteri leiratban foglalt indokolások semmi esetre sem voltak olyanokul tekinthetők, melyek a magok meggyőző erejőknél fogva minden további ellenvetést, legalább a higgadt gondolkozásuak előtt, kizártak volna. Mert a mi a közcélú földeknek elidegenítését vagy legalább megterhelhetését illeti, ennek megakadályozása nem kíván semmi különös ellenőrzést vagy intézkedést, hisz a községi törvény a vagyronkezelést, illetőleg akként kormányozza a község önrendelkezési jogát és oly annyira kiterjeszti a felsőbb hatóság gyámkodását, hogy egyenesen nem képzelhető e községeknek, bármily súlyos körülmények között is, meggondolatlanul és az általános közcél mellőzésével önkárosodásukra vezető eljárása. Azon állításra pedig, mely szerint ez tényleg meggátolható, akkor ez egyszersmind megfosztja a megye által szorgalmazott előnyt gyakorlati céljától, mert e korlátozást nem tekintve, az ingyenes haszonélvezet gyakorlati azaz jövedelmezőségi szempontból a tulajdon földdel azonos természetű, csupán az lehet válaszuk, hogy birtoklásnál nemcsak az évi jövedelem a gyakorlati cél, hanem azon tudat és biztonság is, hogy e jövedelem alapjául szolgáló birtok, tehát maga a jövedelem is, egy jogi alapon, — a tulajdonjogon nyugszik. Itt tehát a gyakorlati és jogi cél teljesen fődik egymást és nem állnak oly merev különállásban, miként az a miniszteri leirattól kitűnik. Hogy különben maga a miniszter is, noha más irányban alkalmazva, de szintén gondolt a joggyakorlat ez erejére, világosan kifejezésre jut az indokolás második részé-

ben, mely a tulajdonjog korlátozását épen ellenőrzési, tehát gyakorlati szempontból tartja szükségesnek. És a miniszteri leirat ez érve valóban sokkal nyomatékosabb is, noha azért elfogadásához sok szó fér, már csak azon szempontból is, mert az ekként vagyonérdekkel kapcsolatos ellenőrzés, a javadalmazottak olynemű függését volt kénytelen eredményezni, mely homlokegyenest ellentétben áll a polgári szabadság leg-
 elemibb követelményeivel. Mert noha igaz, hogy a miniszter úgy leiratában, mint a képviselőházban ez ügyben hozzá intézett interpellatióra adott válaszában hangsúlyozta, hogy az ellenőrzés tisztán a kincstár pénzügyi érdekeinek biztosítása és az általános nemzeti érdek szempontjából volt szükséges, mindazonáltal a szerződés erre vonatkozó pontjai oly szigorúak, hogy a haszonélvezőnek tényleg mindenben és minden tekintetben, mint a kincstár fizetett alkalmazottjainak kellend eljárnia, ha csak az életbe vágó kedvezmény élvezetétől elesni nem akar. Különösen súlyos és sérelmes a szerződés hetedik pontja, melynek értelmében a haszonélvezeti kedvezmény megszüntetése a pécskai jószágigazgatóság kizárólagos hatáskörébe tartozván, az ez irányban hozott határozatai ellen sem felebbezésnek, sem jogorvoslatnak helye nincsen. Ez idő alatt a telepések helyzete mind rosszabbra fordult. A vármegye közigazgatási bizottsága 1885 május 13-án tartott üléséből a telepés községek hátralékos fizetői ellen a pénzügyminiszterium 30105/88. szám alatt kelt rendelete értelmében a kielégítési végrehajtást elrendelte. Hogy mily terjedelmű volt a végrehajtás, azaz, hogy ez aránylag rövid idő alatt hány telepés maradt törlesztésével adós, csupán Kis-Iratos példájára hivatkozom, hol 209, Mező-Kovácsháza, hol 183, Pítvaros 171 és Apácza, hol 120 telepés ellen rendeltetett el a végrehajtás.

A helyzet mind nyomasztóbbá vált; a telepés községeken részint elfásulás, részint az elveszettek könnyelműsége vett erőt, úgy annyira, hogy a közigazgatási bizottság elérkezettnek találta az időt, a bajok orvoslását újból sürgetni, illetőleg egy, a telepés községek panaszainak meghallgatásával szerkesztett fölíratnak a pénzügyminiszterhez leendő fölterjesztését elhatározni. A közigazgatási bizottság e kimondott határozat értelmében 1885 július 20-án tartott üléséből egy terjedelmes fölíratot intézett a miniszterhez. A fölírat a tele-

pesek helyzetének ismertetése után a községek általános természetű panaszait a következő pontokban sorolja föl, egyuttal megjelölvén a kívánatos orvoslás módját is.

1. Az örökváltsági hátralékok oly mérvben fölszaporodtak az egyes telepítvényeseknél, hogy évi jövedelmökből a legjobb igyekezet mellett sem képesek számba vehető összeget tőketörlesztésre fordítani, mert mindent a késedelmi kamatok és a behajtási költségek emésztenek föl. Az örökváltsági hátralék nagy mérvét a fölirat a következő — a telepítvényes önhibáján kívül eső — okoknak rója föl.

a) Az örökváltsági szerződések két-három évvel megelőző időről vannak keltezve, mint a mely évben a szerződés tényleg megkötöttet;

b) a régi és nagy összegre fölszaporodott haszonbéri hátralékok fizetésére rövid idő és terhes föltételek szabattak;

c) a telepes községek lakosaira e súlyos kötelezettségeken kívül másnemű közterhek is nagyobb mérvben nehezednek, mint a volt urbéres községek lakóira. Mert míg e községekben a földesúr nem a kincstár, hanem magánbirtokos volt, a község és az egyház megteremtése körül a magánbirtokosok jelentékeny áldozatokat hoztak, addig a telepes községekben mindezen áldozatok a telepítvényesre nehezedvén, község-háza, templomok, iskola építése kizárólag a szegény telepes vállaira nehezedtek. Mindezekkel szemben, mint az 1. pontban fölsorolt sérelem orvoslása kérelmezett, hogy az 1885 végéig esedékessé vált örökváltsági hátralékok osztassanak be egyenlő arányban a fönnálló szerződések szerint még hátralévő törlesztési évekre, s hogy e hátralékok után kamat ne számíttassék és ne szedessék, valamint hogy az 1875—1885. években késedelmi kamatok czímén szedett összegek tudassanak be minden egyes telepítvényes tőketartozásának törlesztésébe.

2. Ha valamely telepítvényes a telepet egyszerre meg akarja váltani, e szándéka nemcsak nem könnyítettik, hanem az elé oly sok akadály gördítettik, hogy a megváltástól visszariad. Kérelmezett, a megváltást oly kedvező föltételekhez szabni, melyek a szorgalom ösztöneül is lennének tekintendők.

3. Az örökváltsági szerződéseket még az 1877—78-as

években írátták a telepítvényesekkel alá, a miniszteriumhoz fölterjesztve, ott 1879-ben jóváhagyattak. Ennek daczára se a községek, se az egyesek mai napig sincsenek birtokában a szerződéseknél. A fölírat szerint ez eljárásban keresendő egyik legfőbb oka a hátralékok szaporodásának, mert a telepítvényesek annak idején legnagyobbbrészt kitöltetlen szerződéseket írván alá, nem birták magokat kellően tájékozni az elvállalt kötelezettségek felől, mi, tekintve a nép tudatlanságát és hiszékenységét, izgatásra és ámitásra készítette elő a talajt. Kérvényeztetett, hogy a jogérvényes szerződéseknél egy-egy eredeti példánya a feleknek kiadassék.

4. Az 1873-dik évi XXII. t.-cz. 20. §-a értelmében az örökváltsági szerződések megkötése után a megváltott telepre a telepítvényes tulajdonjoga hivatalból lett volna bekebelezendő. Ez azonban csupán két községben történt meg. E két község aránylag kedvezőbb helyzete kellően bizonyít a sérelem jogos volta mellett, ennélfogva kérelmeztetett: a telekkönyvi viszonyok haladéktalan rendezése.

5. A telepítvényesek hitelét teljesen tönkre teszi azon intézkedés, melynél fogva a 41102/885. számú miniszteri rendelettel a telepek eladása föltétlenül megtiltatott. Ez intézkedés által a telepes — úgymond a fölírat — az emberiség legutolsó földhöz és helyhez kötött rabszolgájává süllyesztetik le. Azért kérelmeztetett, hogy az adásvétel az állam érdekeinek szigorú és kellő biztosítása mellett megengedtesék, valamint megengedtesék, hogy a belsőség a külsőségtől elválasztható legyen.

6. A miniszterium jóindulatából a régi haszonbéri tartozásokból nagymérvű elengedések tétettek. Ez elengedés azonban oly szerencsétlenül hajtattott végre, hogy csakis ösztönzésül szolgált a rossz fizetőknek a további nemfizetésre. Míg ugyanis a rossz fizetőknek, ki alig fizetett valamit, vagy haszonbéri tartozásában sem a behajtási költségeket, sem a késedelmi kamatokat nem viselte — úgyszólván egész tartozása engedtetett el, addig a jó fizetőknek aránylag kevés engedtetett el, illetőleg tudatott be, mivel az általok végrehajtási költség és késedelmi kamat címén befizetett nagy összegek nem tudattak be örökváltsági tartozásukba. Kérelmeztetett ennélfogva annak elrendelése, hogy a volt haszonbéri hátralékok után egyesek által késedelmi kamatok címén

befizetett összegek pótlólag az illetők örökváltsági tartozásába betudassanak.

7. Az örökváltsági kötelezettség 1875 november 1-jével vette kezdetét. A telepítvényes tehát ez időtől volt köteles a telepre kivetett földadót fizetni. A földek azonban a községi adókataszterben csak 1877-től 1880-ig, tehát a földadó a kincstárra vettetett ki, és a kincstár azt a községek útján szedte be az egyesektől. A fölírat állítása szerint a kincstár ily czímen minden évben többet szedett be, mint a mennyi a telepítvényeseket voltaképen terhelte volna. Az ekkép illetéktelenül beszedett összegek a kataszteri könyvekből megállapíthatók. Kérelmeztetett a megállapítás eszközlése és az illetéktelenül beszedett összegek visszafizetésének vagy elszámolásának elrendelése.

8. A fönálló szerződések szerint a törke- és kamattörlesztési részletek félevenként előre fizetendők — és ha a telepítvényes a kitűzött határidőre nem fizet, az egész esedékessé vált részlet után késedelmi kamatok számíttatnak. Kérelmeztetett, hogy a késedelmi kamatok az egyes esedékessé vált törlesztések után az esedékesség után csak a félév leteltével számíttassanak.

9. A kincstári telepésekre a földadó után kivettetik az általános jövedelmi pótadó is. Miután azonban tényleg minden telepítvényes földje az örökváltsági hátralékkal, illetőleg az annak megfelelő földhitelintézeti kölcsönnel van megterhelve és így törvényes igénynyel bírhat, hogy reá általános jövedelmi pótadó ne vettessék ki; kérelmeztetett a telepítvényeseket a pótadó fizetése alól fölmenteni s az eddig ily czímen beszedett összegeket az egyesek javára íratni.

10. Átruházásoknál az illetékkiszabási hivatal az átruházásokat nemcsak különböző, de legtöbb esetben igazságtalan teherrel is sújtó eljárással kötvén egybe, kérelmeztetett annak elrendelése, hogy az illeték kiszabásánál csak az adóalap vétessék a kivetés alapjául.

11. Alberti községben 200 hold belsőség kiosztása három év óta van engedélyezve, tekintve, hogy a kiosztás még nincs eszközölve, annak elrendelése kéretett.

12. Mező-Kovács háza, Ref.-Kovács háza, Tót-Kovács háza (Véghegyháza) és Pitvaros községekben az örökváltság létrejövetele idején egyes telepések csak 5—8 hold földet kaptak.

A megélhetés biztosítása szempontjából kérelmeztetett az illető telepesek részére további hat hold föld (külsőség) kiosztása.

13. Kún-Agota községben utólagosan 96 család telepített, kik egyenként három holdat kaptak. Ezekre nézve kérelmeztetett a telepeknek öt holdra való kiegészítése.

14. Az örökváltás létrejötte alkalmából csaknem minden politikai és egyházközség nyert kedvezményes áron bizonyos területű telket, községi és egyházi czélokra. E földek megváltása iránt a szerződések jórészt még 1877—78. években megkötöttek s úgy a megyei s egyházi hatóságok, mint a pénzügyminiszterium által jóvá hagyattak. A községek és egyházközségek azonban e földek birtokában a szerződéstől eltérő terhes föltételek követelésével folyton háborítottak. Legújabbán pedig a kincstár, a községjegyzőknek, tanítóknak és lelkészeknek adott ingyenes haszonélvezeti földek ellenértékeképen, a kedvezményes áron eladott földeknek teljes, tehát majdnem kétszeres vételárát követeli. E súlyos követelések keresztülvitelére a haszonélvezeti földet élvező községi és egyházi előljárók közbenjárása a haszonélvezet elvonásának fenyegetődésével erőszakoltatott ki. (Lásd Mező-Kovácsháza példáját.) Kérelmeztetett tehát, hogy a községek és egyházak által annak idején kedvezményi áron megvett földek iránt létre jött szerződések érvényességének kijelentése mellett e szerződések a községek és egyházak részére kiadassanak és az újabban kényszer alatt aláírt terhes szerződések és elfogadott változások megsemmisíttessenek.

15. A miniszterium jóindulatából a kincstári telepítvényes községek előljárói haszonélvezetül 10—10 katasztrális hold földet nyertek. Tekintve azonban, hogy még több község előljárója épen semmit, más helyütt ismét jóval kevesebbet nyertek, kérelmeztetett a méltánytalanság mielőbbi orvoslása.

16. A fönt idézett haszonélvezeti földek után a földadót a haszonélvező fizeti. Minthogy azonban az adó a kincstárra van kivetve, a kincstár az illetőktől maga szedi be azt. Tekintve, hogy ez eljárás által a beszedésnél a haszonélvezőkre hátrány hármozhatnék, kérelmeztetett, hogy a kérdéses területek a községi adókataszterben a haszonélvezők nevére irassanak, hogy ez által az adó közvetlenül a tényleges fizetőkre kivethető legyen.

17. Legtöbb a sérelem és legnagyobb az igazságtalanság,

mely az örökvaltság hátralékok behajtásánál fordul elő. A behajtó közegek semmi tekintettel nem lévén azokra, kik rendes és pontos fizetők, ha ezek csak néhány napot mulasztanak, kérlelhetetlen szigorral járnak el már csak azért is, hogy a behajtásnál némi eredményt mutathassanak ki. Azonkívül nincsenek tekintettel, hogy az év melyik időszakában vezet eredményre a végrehajtás s ép ezért minduntalan s legtöbbször a legkisebb eredmény kilátása nélkül zaklatják a lakosságot. Megtörténik továbbá, hogy egy évben ugyanazon tartozásért nemcsak közigazgatási, hanem bírói úton is vezetetik a telepes ellen végrehajtás, még pedig mindkét esetben az ő költségére. S ennél fogva, ha egy telepes négy ízben teljesíti befizetését, minden esetben tekintélyes összeg vonódik le keservesen összegyűjtött filléreiből, behajtási illeték czimén. E sérelmek orvoslása tekintetéből kérelmezett:

a) a behajtás csak közigazgatási úton eszközöltessék;

b) másod és harmadfokú végrehajtás minden évben az előző évek végéig fönmaradt hátralékokra vezetessék és ne terjesztessék ki egyuttal a folyó évi tartozásra;

c) a 100 frton alúli hátralékok beszédésével a község előljároi bizassanak meg;

d) a 100 frton felüli hátralékok a járási szolgabírák által hajtassanak be, még pedig a következő behajtási illeték kapcsán 200 forintig — egy frt, 200—500 frtig két frt, ezen felül három forint.

18. Az 1881-dik évi 85,802. számú miniszteri rendelet értelmében behajtási illeték czimén csakis a tényleges kiadásoknak megfelelő összeg szedhető. Ennek ellenére a telepítvényesektől állandóan az 1883-dik évi XLIV. t.-cz. 75. §-ban megállapított másod és harmadfokú illetékek szedettek. Ez eljárás nemcsak azért sérelmes, mert ez által a törlesztésre szánt összeg lényegesen megapadt, hanem azért is, mert ekként növekedvén a hátralék, a késedelmi kamatok is nagy mérvben fölszaporodtak. Kérelmezett tehát, hogy a tényleges behajtási költségek utólagosan kiszámittassanak évről-évre és az annak eredménye szerint beszédett többlet a kincstári telepítvényesek javára irassék.

19. Az 1885-dik évben a hátralékok behajtása bírói úton a m. t. főügyész által indított meg. Ennek daczára is jól lehet, hogy a főügyész részére megállapított díjakat is a tele-

peseknek kell fizetniök, mégis ugyan ez összegek után, ha a telepítvényes fizet, a közigazgatási behajtási illetékek is szedtetnek. Azonkívül megesett, hogy 204 oly egyén ellen is vezetett bírói végrehajtás, kik részint nem tartoztak, részint törvényes halasztást nyertek. Kérelmeztetett, hogy:

a) a bírói végrehajtási eljárás után fölmerült nagy költségek a megítélt eszményi bélyeg elengedése útján enyhíttessenek;

b) hogy a közigazgatási végrehajtás czimén beszedett összegek az egyesek váltságtartozásába betudassanak, végül

c) hogy azoktól, kik ellen a bírói eljárás tévedésből indított meg, a t. főügyész részére megállapított költségek be ne szedessenek.

A vármegye közigazgatási bizottsága, — mint láttuk — lelkiismeretes pontossággal vette taglalás alá a telepítvényesek ügyét és részint, mert az általa fölhozott sérelmek alaposak, tehát orvoslandók voltak, részint mert az orvoslás módozatai is tárgyilagos fölfogáson és ennél fogva a jogos követelményeken nyugvóknak voltak állíthatók, e fölirat nem maradhatott hatás nélkül. És tényleg a leglényegesebb javítások, melyek a telepések helyzetén eszközöltettek, sőt maga az 1892-dik évi új elszámolás is e fölirat kifolyásának voltak tekinthetők, s habár a fölirat több lényeges pontja nem részesült semmi figyelemben, mégis a közigazgatási bizottság e tevékenységének örök érdeme marad, hogy a telepes-kérdést, mint sürgős megoldást és állandó figyelmet követelőt, — az előtérbe állítá.

Közvetlen eredményként a pénzügyminiszter 58,797. szám alatt kelt rendelete tekinthető, melyben a miniszter a következő fontos engedményt nyújtá: hogy az 1889-dik év végeig járó örökváltsági tartozásból még fönnálló hátralékok 1885 október hó 1-től számítandó három év alatt az adók módjára esedékes negyedévi részletben a folyó tartozásoknak esedékességök idejében pontos fizetés mellett törlesztessenek, azon föltétel alatt, hogy az 1885-dik évre járó örökváltsági tartozás teljes összegében hiány nélkül befizettessék. Ebből folyólag mindazok ellen, kik e föltételeknek eleget tesznek, s e mellett az ellenök megindított bírói végrehajtás miatt eddig fölmerült s bíróilag megállapított költségeket lefizetik, a további végrehajtási lépések azonnal fölfüggesztendők és függőben

tartandók mindaddig, míg a részletfizetési föltételeknek eleget nem tesznek, vagyis a befizetéseket pontosan teljesítik.

A rendelet harmadik pontja pedig, tekintettel a fölterjesztés tizenhetedik pontjára, akként intézkedik, hogy az örök-váltsági tartozások mindazoktól, kik állami adójokat a községnél fizetik, a községi előljárók által hajtassanak be; a közvetlen adófizetők tartozásainak behajtása pedig a szolgabírákra bízott. Mint látjuk, a miniszteri rendelet némileg eltért az eredeti fölterjesztéstől, melyben az kérelmeztetett, hogy a 100 forinton aluli tartozások az előljáróság, az ez összegben felüliek pedig a szolgabírák által hajtassanak be. Ellentétben a vármegye elfoglalt álláspontjával, meg az előljárók érdekében az eredeti fölterjesztés módozatát újból szorgalmazta; a miniszteriális rendelet ez intézkedését már azon indoknál fogva is, hogy ezentúl a hátralékos tartozások a közadókkal egyidejűleg rendeltettek szedetni, úgy az igazgatás egyöntetűsége, mint főként a fizetéssel tartozók kényelme szempontjából, helyesnek és célirányosnak kell találnunk.

Idézett miniszteri rendelet azonban teljesen figyelmen kívül hagyta a fölírat azon pontját, melyben a községeknek kedvezményes áron adott földek birtoklásának háborítása végett emeltetett panasz. Tekintve, hogy a községekben a bizonytalan helyzet, a sokféleképen adott fölvilágosítás, az előljárók tájékoztatatlansága mindegyre növelte a zavart, s hogy másrésről a megye is úgy vélekedett, hogy a községeknek jogos igényei önkényesen és törvényellenesen sértetnek, a megye törvényhatósági bizottsága 1885 október 19-én tartott rendes féléves ülésében a kérdést tárgyalás alá vette és 194. szám alatt azt a határozatot hozta, mely szerint a sérelmet ezuttal a miniszterium elé azon kéressel terjeszti, hogy a kincstár által elkövetett eljárás jogosultságára nézve a törvényhatóságot fölvilágosítani szíveskedjék. A pénzügyminiszterium erre csupán 1886-ban válaszolt. A 2487. szám alatt kelt miniszteri leirat több lényeges pontra nézve tartalmazott megnyugtató fölvilágosítást, s habár a miniszterium jóváhagyta is a kincstár eljárását s így a sérelmet érdemileg nem is orvosolta, hanem kétségtelenül eloszlatta azon bizonytalan homályt, mely a királyi kincstár eljárását eddig kísérte s jó részben hozzájárult annak a telepések előtt gyűlöltté való tevé- séhez.

A miniszteri leirat utalván az 1881-dik évi 74,406 szám alatt kelt rendeletre, kifejezi, hogy az ingyenes haszonélvezeti földek nyújtása által a községeket lényeges segélyben részesíti; ép ezért ugyanekkor elrendelte, hogy a mennyiben a községek eredetileg közcélra 30 holdnál nagyobb területet kaptak volna kedvezményes áron, e területből 30 hold ingyen adassék át haszonélvezeti célra, a többlet pedig az eredetileg engedélyezett kedvezményes áron megtartható. Ha azonban valamely község a kedvezményes áron engedélyezett földeket egészen meg akarná tartani és a községi és egyházi előljárók részére adott 30 holdat más területből akarja kihalásztatni, úgy ez csak azon föltétel mellett történjék, ha a község a korábban kedvezményes áron megvett területekért nem a kedvezményes, hanem a rendes vételért fizeti. Utal a leirat N.-Majlát példájára, hol a jegyző részére 13 hold 108 forint kedvezményes áron vétetett meg, s hol a község a jegyző részére szánt 10 hold ingyenes használati földet e 13 holdból kívánta kihalásztatni, itt a 10 hold ingyen adatott át, míg a három holdért a korábbi 108 frt kedvezményes ár fizettetik.

Ellenben Tót-Kovácsházán (Véghegyházán) a község közcélokra 113 frt kedvezményi áron 28 holdat vett. Az 1881-dik évi rendelet értelmében 30 hold kihalászásáról lévén szó, a község a 28 holdat nem kívánta erre fölhasználni. A 30 hold kiosztása tehát más területből történt, a község pedig a korábban 113 frt kedvezményes áron megváltott földekért jelenleg 218 forint 18 krt fizet. Hasonlónak nyilvánítja a leirat Mező-Kovácsháza sérrelmezett helyzetét is, és tiltakozik a fölfogás ellen, hogy a községekkel szemben bárminemű méltatlanság követtetett volna el. E némileg megnyugtató és mindenesetre fölvilágosító kijelentéseket a leirat még egy újabb és lényegesnek mondható engedménnyel toldja meg.

Ugyanis tekintve a telepes községek nyomasztó anyagi helyzetét, a miniszter engedékenységet helyez kilátásba, névszerint ott, hol méltányos indokok forognak szóban, a miniszter megígéri, hogy a volt kedvezményes földek rendes váltságárát, — szintűgy a vétel előtti időből származó haszonbérhátralékot leszállítani s az utóbbi összegnek 10 év alatt leendő törlesztését engedélyezni fogja. A községi jegyző által ingyen haszonélvezett 10 katasztrális holdra nézve pedig kijelenti a miniszter, hogy e haszonélvezeti jognak elvonása csupán

megye főispánjának előzetes meghallgatásával lesz eszközhető.

A miniszteri leirat kétségkívül haladást jelentett a múlt-hoz képest és már a körülmény, hogy maga a pénzügyminiszter szükségesnek találta az esetleges kedvezményeket kilátásba helyezni, a mellett látszott tanúskodni, hogy a megye fáradozásai nem voltak teljesen hiába valók s hogy az, — mi, mint a telepesek sanyarú helyzete még rövid idő előtt is, mint túlzott és egyoldalúan színezett kép volt illetékes helyen tekintve, — most komoly tanulmány és érett megfontolás tárgyát képezi. Minde körülmények azonban csak fokozták a közvetlenül érdekelt megye kötelességérzetét, mely kötelesség nem engedte a vármegyét tevékenysége fele útján megállani, hanem ellenkezőleg arra ösztönözte, hogy szavát a jövőben telepesei igaz ügye érdekében még nagyobb nyomatékkal és folytonos következetességgel érvényesítse. S ép ezért, bár a fentemlített miniszteri leirat főként szavai teljes őszintesége és világa következtében hálás elismeréssel fogadtatott, mindazonáltal a megye bizottsága 1886 október havi ülésében áttanulmányozva a leiratot, újból fölterjesztéssel élt.

A megye a 274/886. szám alatt kelt fölíratában hív maradt kifejtett álláspontjához s bár elfogadta a miniszteri leirat jogalapját, a kedvezményes áron megvett földeknek elvonását most már gyakorlati szempontokból sérelmezte. Még pedig:

a) a telepes községek azon okból nem hajlandók a községi czélokra kedvezményes áron megváltott földeket a jegyzők, tanítók és lelkészek javára haszonélvezetül engedélyezett földek céljaira átengedni, mert a községeknek e földekre, mint egyedüli törzsvagyonukra, elkerülhetetlen szükségök van, s melyeket, mint ilyeneket jóváhagyott szerződések alapján szereztek. A haszonélvezeti földek pedig bármikor elvonhatók lévén, megtörténhetik, hogy az ekként közcélra átengedett földek a községtől teljesen el fognak vonatni, minek eredménye lenne az amúgy is magas községi pótagónak folytonos emelése.

Ez indok különben a községek vagyona fölött törvényes ellenőrzést gyakorló megyei hatóságnak is egyenes kötelességévé teszi a törzsvagyon ilyenmü elidegenítését, azaz a kedvezményes áron szerzett földeknek haszonélvezeti földekké

való átalakítását megtiltani, és az erre vonatkozó községi határozatokat föloldani.

b) Az árendedést sok helyütt, mint például Mező-Kovácsházán is, a kedvezményes áron szerzett földeknek fekvése és rendeltetése is kizárja. Mező-Kovácsházán a kedvezményes áron szerzett 36 holdból $8\frac{1}{2}$ hold községi út, $1\frac{1}{2}$ hold temető, körülbelül $\frac{3}{4}$ hold lelkészlak és beltelek, $\frac{3}{4}$ hold pedig községháza és beltelek, tehát 12 hold már természeténél fogva kötött és a község elidegeníthetetlen tulajdonát képezi.

Mindezeknél fogva a megye ismét azzal a kérelemmel fordult a miniszteriumhoz, hogy a községeknek nyújtott kedvezmény, mely a községekre nézve életkérdést képvisel, ne követeltessék ellenérték-képen azon jó tettért, mely az ingyenes haszonélvezeti földek nyújtásával a telepéseknek adatott, főként, mert míg a kedvezményes áron szerzett földek egy tényleges vagyont képviselnek, addig a haszonélvezeti földek csupán egy bármikor megvonható kegynek tekinthetők. A megye e fölterjesztése nem járt sikerrel, a telepés községek a kedvezményes áron megszerzetteknek vélt földeket vagy átengedni vagy magas áron megváltani voltak kénytelenek, mi, ha pénzügyi szempontból jogos volt, nem kis mértékben járult azon nyomasztó helyzethez, melyben e községek túlnyomó része ma sinlődik s melynek kibontakozása oly annyira kétes és kérdéses.

A telepés-ügyben ez időponttól számítva az 1892-ben eszközölt új elszámolásig lényegesebb változás nem történt, a megye megelégedett humánus szabályrendeletek által, legalább a végrehajtási költségeket illetőleg, a mennyiben azok a m. főügyészt illették, a telepések sorsán enyhíteni, a pénzügyi kormány pedig bár lényegesebb engedményeket tenni hajlandó nem volt, néhány üdvös módosítás életbeléptetésével iparkodott az ismert bajokon segíteni. Így 16998/887. szám alatt elrendelte, hogy a telepéseket terhelő kincstári követeléseknek behajtása az aradi jószágigazgatóság főnökének kezében központosíttassék. A jószágigazgató részben közigazgatási úton, részben bírói úton, sommás szóbeli per útján hajtatja be a tartozásokat; a jószágigazgatóság az illető adóhivatalok félévi jelentését a hátralékokra vonatkozólag átvizsgálja s ennek eredményeként intézkedik, hogy mely hátralékok hajtandók az adófelügyelők s melyek a kincstári ügyesség

által. A végrehajtási jegyzőkönyvek alapján az igazgatóság intézkedik, hogy mely hátralékos ellen foganatosítandó az árverés. A behajtási műveleteknél mindazon intézkedések, melyek eddig a tiszti ügyész hatáskörébe estek, ezentúl a kincstári ügyészség ügykörébe utaltatnak.

Jóval nagyobb fontossággal bírt, illetőleg birhatott volna a pénzügyminiszterium 65947/88. szám alatt kelt rendelete, melynek értelmében a telepések a vétel kezdetétől, tehát 1875-től 1883 október hó 31-ig terjedő időre még fönnálló örökvételi részlettartozásokat kamattalanul, ellenben az 1883 november 1-től 1888 október hó 31-ig terjedő időből származó örökvételi tartozásokat az egyes örökvételi részletek esedékességétől számítandó hat százalék kamat fizetésének kötelezettségével 1889. május hó 1-től kezdődő tíz év alatti előleges félévi részletekben törleszthessék. E szerint 1889 május hó 1-től kezdve minden félévben az 1883 október hó végéig terjedő hátralékok egy huszad része kamattalanul, és az 1883 november 1-től fönnálló hátralékok egy huszad része hat százalék kamattal lett volna fizetendő. De e kedvező, sőt mondjuk őszintén, gyökeres módosítás egy oly föltételhez köttetett, mely részint meghagyta a kincstár méltányos érületének látszatát, a nélkül, hogy e méltányosság gyakorlati alkalmazását szükségessé tette volna. Ugyanis föltétlenül kikötöttet, hogyha a telepítvényes bármely részlet fizetését a meghatározott esedékességi időben elmulasztaná, úgy «ipso facto» elesik a kedvezménytől, s a kincstár jogot nyer a tartozás rögtönös behajtására. Hogy a kincstár mily messzemenő pontossággal ragaszkodott e föltételhez, s hogy miként talált módot e kedvezmények mondhatni általános elvonásához, arról az 1894-dik évi vizsgálat eredménye kellő fölvilágosítást nyújt.

1889-ik évben 71192. szám alatt kelt, úgyszintén 1890-dik évben 134,419. szám alatt kelt pénzügyminiszteri rendelet azon különös kedvezményt biztosította a belvizek által sújtott Kis-Iratos telepeseinek, hogy a mintegy 250 ezer forintot kitevő hátralékokat harmincz évre beosztott kamatnélküli részletekben törleszthessék le. Mindez engedmények ellenére a telepések helyzete nem javult, a törlesztési hátralékok nőtön-nöttek és a telepítvényes kérdés mintegy alapszámban hibásan megoldott, fejlődésében újabb és újabb nehézségekbe

ütközött, melyek már nem csupán a telepések anyagi helyzete, de magára a telepítő kincstárra nézve is károsak voltak. Ily körülmények közt a kincstár nem annyira, hogy a telepések helyzetén segítsen, mintsem inkább, hogy saját érdekeit és követeléseit egy jobb számításra fektetett alapon kellően biztosítsa, eltökélte magát a leszámolás eszközzésére, mely leszámolás a miniszteriumtól az 1890-ik évben elrendeltetett.

V.

Ismerve a telepések nyomasztó helyzetét és az évek hosszú sora óta táplált remények mivoltát, nem csodálható, hogy a telepések az új leszámolás hírére a megváltás óráját vélték elérkezettnek, s hogy minden község előjárósága egybegyűjtven a sérelmes adatokat, a leszámoló hivatalnokban a telepés községek legnagyobb jóltevőjét vélte látni. Minden csalódás keserves, de ki reményében csalódik úgy van, mintha kétszer csalódott volna. Így a telepés községek is. Mert hiába, csalódtak mindenképen és csalódtak, mert csalódnunk kellett.

A telepés községek kérelmei egyáltalában két csoportba oszthatók: az első csoportba a kérelmek azon válfaja tartozik, melyek a méltányosság jogkörébe esvén, a vármegye közönsege által minden időben melegen fölkaroltattak és föl fog-nak karoltatni. A második osztályba ellenben azon kérelmek tartoznak, melyek nem számolva mások jogos igényeivel és követeléseivel a telepés-kérdésben, nem egy más jogkérdésekkel kapcsolatos, tehát tárgyilagosan vizsgálendő kérdést látnak, hanem az elfogult egyoldalúságot képviselve, a kérelmezőket az ábrándok megvalósíthatatlan világába vezetik. A kérelmek e második osztályával szemben nem kevésbé fontos a törvényhatóságnak kötelessége a kellő mérsékletet és óvatosságot alkalmazni, nehogy az, mi a kérelmek második csoportjában kivihetetlen, hátrányára szolgáljon a méltányos és jogos kérelmek teljesítésének. S ha már ekként a vármegye közönsege is kénytelen, még pedig a telepések jól felfogott érdekében, a kérelmeket a kivihetőség szempontjából osztályozni, s iha ennek következtében a telepések a vármegye fölfogásában s bizonyára nem egy kérelmek mellőzését voltak és lesznek kénytelenek tapasztalni, igen természetes, hogy a csalódás

nagy fokú és teljes volt, a midőn az 1890—1892-ik években eszközölt leszámolás alkalmával nem egy jóakaró és független bíróval, hanem egy érdekelt és érdekeit féltékenyen őrző és érvényesítő féllel állottak szemben.

A kincstár álláspontja az 1892-ik évi leszámoláskor: az összes hátralékos tartozások és hátralévő törlesztések biztosítása és e végből egy oly leszámolási és törlesztési alap megteremtése, mely a kincstár követeléseit minden irányban kielégíti. A kérelmek és nagy gonddal egybegyűjtött sérelmek tárgyalása szóba sem jött, és föltéve, hogy a kincstár a telepesek helyzetén is könnyíteni akart, ezt csak oly irányban tette, mely a kincstár érdekeivel is azonos volt, azaz a törlesztési föltételek módosítása által. A telepes községek pedig fölocsúdva a keserves meglepetés kínos hatásától, elhatározták, hogy ügyük orvoslását ott fogják keresni, hol mindig jóakaró meghallgatásra találtak, a vármegye törvényhatósági bizottságánál. Hogy előkészítsék a fölterjesztés tárgyát s hogy érett megfontolással állapítsák meg azon módozatokat, melyekkel helyzetökön, főként a legutolsó elszámolás alkalmával ejtett sérelmeket 1893 október hó 23-án Mezöhegyesen egy nagy értekezletre gyűltek egybe, mely értekezlet eredménye azon memorandum volt, mely a vármegye alispánjához be nyújtva, az 1894-ik évi vizsgálat alkalmával a bizottság munkálkodásának kiinduló pontját képezte. A memorandum a telepesek anyagi szorultságát következő sérelmi pontokra vezette vissza:

1. Azon több ízben hangoztatott panasz, hogy a telepítvényes-törvény nem a meghatározott időben, hanem 3—4 évvel később hajtattott végre visszaható erővel. Innen a mulasztási kamatok nagy mérve, mely mulasztási kamatok az időközben jelentékeny összeggel befizetett örökváltság után is fölszámítottak akkor, a midőn a bizonytalanság éveiben (1875-től—1878-ig) tényleg fizetett, s állami letétben kezelt összegek után nem az állam, hanem a törlesztést teljesítő fizet kamatot.

2. A leszámolás alkalmával az örökváltsági tartozás, mely 73 félévre, mint törlesztési kölcsön volt a telepekre táblázva, oly kamatszámítással számoltatott le, mintha a telepesek a kölcsönt valóban 73 félévig élvezték volna, holott ők azt csupán 35 félévig élvezték, még pedig 1875 november 1-től 1892 november 1-ig.

3. A megállapított tartozások 4 % kamat fizetésével 8—70 évi annuitási részletekre osztattak föl, de a leszámolás alkalmával megállapított tartozás egész összegébe az 1892. évi november hó 1-ig a régi fizetési módozatok szerint esedékes évi részletek kamatai és 6 % késedelmi kamat hátralékok is beszámíttattak, a mi egyik-másik községben 15—20—40 ezer forintra rúgott. Végre beszámíttatott a 20 év előtti régi haszonbér-tartozás, valamint az 1892. évi november 1-től még hátralévő 19 évi le nem járt tőkemaradvány. Kétségtelen tehát, hogy a megállapított tartozás végösszegébe oly tételek vétettek föl, melyek legnagyobb részt kamatokból származtak, tehát a beosztással a kétszeres kamatokat ismételten 4 % kamattal terhelték.

4. Nem vétetett figyelembe a leszámítolásnál a 65947/88. számú pénzügyminiszteri rendeletben adott kedvezmény, hogy az 1883 október 31-ig terjedő időre fennálló örökveteli tartozások kamat nélkül fizethetők, mert ezt azon rendes fizetőknél sem alkalmazták, kik a föltételeknek megfeleltek, sőt azoknál sem, kik az 1883. év előtti összes hátralékaikat is a későbbi előírásokkal egyszerre lefizették s csak az esedékes részletekkel maradtak adósok. A leszámolás alkalmával a telepítés eredeti hibája tudniillik, hogy az engedélyezett részlettörlesztések fizetése az elmúlt időre visszahatólag veszi kezdetét, ismét alkalmaztatott, például Albertin, hol a leszámolási művelet 1891 folyamán eszközöltetett s 1893-ban fejeztetett be, s hol a fizetési kötelezettség kezdete 1891-től van számítva. Ennek következtében 1893-ban öt részlet esedékes egyszerre.

5. Az eszményi bélyegeket és perköltségeket illetőleg kérelmeztetik, hogy daczára a pénzügyminiszter 72764/93. sz. a. kelt rendeletének, mely az eszményi bélyeg- és perköltségektől a telepéseket fölmentette, ez összegek behajtása az adóhivatalok által folyton történik.

6. Sérelmes, hogy a telepes terhére egy és ugyanazon adósságból folyólag kétféle adósság szerepeljen, azaz, hogy a birtokívek C lapján a telep vételára nem csak az államkincstár javára van zálogjoggal biztosítva, hanem azonfelül a vételár erejéig a földhitelintézet javára is bekebelezetett a zálogjog. Sérelmes továbbá, hogy a telekkönyvezés legtöbb helyütt a tényleges állapotokkal ellentétben áll, s hogy rendszerint nem a tényleges birtokos, de annak neve szerepel, ki a telepet ere-

detileg megszerezte s hogy a telep időközi elosztások nincsenek telekkönyvezve, mi által a tényleg megosztott telep birtokosai egymásért szavatolnak, még pedig akként, hogy a pontos fizető törlesztéséből mindenek előtt a pontatlan fizető tartozása számoltatik le.

Minde sérelmek orvoslásán kívül a telepés községek egyeteme azon kérelemmel járul a miniszterium elé:

1. A leszámolás következtében az új beosztás által községenként megállapított törlesztési határidő módosíttassék, hogy az 1892. évi nov. hó 1-ig fennálló részlettartozások, melyek legnagyobb részt 5 % annuitási és 6 % mulasztási kamatokból állanak, a telepések meghallgatásával, bizonyos határidőhöz kötve egyenlő évi részletekben kamatmentes törlesztésre oszthatnának be, a tőke-maradvány pedig 4 %-os kamatszámítással lenne törleszthető.

2. Ha azonban e megoldási módozat egyáltalán nem lenne teljesíthető, oszthatnának a megállapított tartozások 2 %-os kamattal oly időre föl, mennyit a telepések községenként magok kérnek, hiszen ez a mai olcsó kamatláb mellett nem lehetetlenség s nem képezné a kincstár érdekének sérelmét, mert az állam tőkéje azért kamatoztatnék, a telepések fizetési terhe pedig lényegesen megkönnyebbülne.

VI.

A telepés községek a memorandumban felsorolt sérelmeik orvoslása szempontjából mindenekelőtt egy vegyes bizottság kiküldését kérelmezték, melyben úgy a királyi kincstár, mint a vármegye, képviselői útján résztvenne, s mely bizottság a helyszínen megtartott vizsgálat után meggyőződést szerezne a telepések orvoslást sürgető sérelmeiről. A vármegye maga részéről készséggel elfogadta a vegyes bizottság eszméjét, sőt mi több, befolyásával élére állván a mozgalomnak 1894 márczius havában megtartott közgyűlésén elhatározta, hogy a telepés-ügy megvizsgálása céljából kebeléből egy bizottságot küld ki, egyúttal azonban megkeresi a jószágigazgatót is, a vizsgálatnál való megjelenésért. A jószágigazgatóság a meghívást nem fogadta el, sőt a megye újabb meghívására egy miniszteri leirat másolatát közölte, melyben a

megye eljárása hivatlan és tapintatlan beleavatkozásnak van nyilvánítva s melyben a kincstári jószágigazgatóság a megjele-
néstől egyenesen eltiltva látszik. Kétségtelenül sajátos föl-
fogása egy önkormányzati szervezet hatáskörének a hang,
melylyel a miniszterium a megye köteles érdeklődéséről
megemlékezik s mely éles ellentétben áll Tisza Kálmán pénz-
ügyminiszter fölfogásával, ki egy 1887-ben kelt leiratában a
megye érdeklődését és gondoskodását egyenesen fölhívja.

A jószágigazgatóság felső helyen szentesített visszauta-
sítása nem gátolta azonban a megyét elvállalt ígérete teljesi-
tésében s bár a várható eredmény szempontjából méltán fáj-
lalta is a kincstár ellentétes álláspontját, a kebeléből kiküldött
bizottság 1894 június havában megkezdte működését. A megye
alispánjának elnöklete alatt megalakult bizottság községről
községre járva, a helyszínén megejtett alapos vizsgálat gyűjté
egybe azon adatokat, melyekből kifolyólag illetékes helyen
megtette javaslatát azok iránt, a melyeket a telepés-ügy ren-
dezése és a közbéke szempontjából multhatatlanul szükségesek-
nek tartott.

A miniszterium ismert fölfogásánál fogva majdnem ter-
mészetesnek mondható, hogy egy nagy autonom testület szor-
gos és lelkiismeretes munkája mindezideig semmi figyelem-
ben sem részesült, s hogy a telepések helyzete ma az 1894. évi
vizsgálathoz képest csak annyiban változott, a mennyiben
másfél év alatt természetszerűen rosszabbodnia kellett. Beati
possidentes! a megye megtette köteleességét, sőt az illetékes
főhatóság szempontjából ennél többet is tett és mi ma csak
azt kívánhatjuk, hogy tegyenek mások is eleget, még pedig
idejekorán.

A vizsgáló bizottság működése és munkálkodása alapjául
a telepés községek memorandumát vette, mint olyant, mely
az általános sérelmeket tárgyalja, melyek minden telepközség-
nél előfordulnak. Azonkívül kiterjeszté figyelmét az egyes
községek azon különleges sérelmeire is, melyek helyi okokon
vagy rendkívüli körülményeken alapulva, egyik-másik község
helyzetét különösen súlyosbítják. A memorandum első fent-
idézett sérelmére a bizottság azon megállapodásra jutott,
hogy bár a sérelmek ez elseje egy túlhaladott időpontra vo-
natkozik, mégis kétségtelen, hogy e sérelem tekinthető a telep-
pes-bajok tulajdonképeni alapjának s épen azért még mindig

fennáll a szükség, e bajon valamikép enyhíteni. A sérelem tulajdonképeni természetének megvilágítására szolgáljon a következő példa. x—y, kis-iratosi lakos telepe áll 15 katasztrális holdból. Szerződés szerinti válttság ára 2880 frt 21 kr., 20 évi 3 % tőke 5 % kamattörlesztési kötelezettség mellett félévi annuitási részlete 115 frt 21 kr., törlesztésre köteleztették 1875. évi november 1-től. Az örökválttsági szerződés jogerőssé vált 1879 július havában, a midőn a fentebbiek szerint a telepes már egyszerre nyolcz félévi részlettel lett hátralékos. Ezen felül terhére iratott négy évi állami adó, a kataszteri tiszta jövedelem alapján. Ezek szerint a nevezett telepes már mindjárt a szerződés jogerőssé váltakor hátralékban volt:

8 félévi részletre...	921 frt 68 kr.
8 félévi állami adóban ...	163 « 18 «
7 félévi késedelmi kamat ...	96 « 93 «
összesen	<u>1181 frt 79 kr.</u>

Hogy már most 15 katasztrális hold földből a fenti összegnek csak

késedelmi kamatját ...	65 frt 03 krt
a rendes 2 félévi annuitást ...	230 « 42 «
összesen ...	<u>336 frt 42 krt</u>

rendesen fizethesse, kell, hogy telepe holdanként 22 frt 40 krt jövedelmezzen, ezen felül hozza meg a föld a munkáltatási költséget, a család megélhetését és a házi szükségét.

Az 1. pont alatti sérelem azon része, hogy a telepések által fizetett s állami létben kezelt összegek után nem az állam, hanem a törlesztést teljesítő fizetett kamatot, csupán Kis-Iratoson és Pitvaroson volt megállapítható. Így Kis-Iratoson évek előtt 11 ezer forintnyi összeg szállított az uradalmi pénztárba, ott csak négy hónap múlva számolták le és az 1892-dik évi leszámolás alkalmával azon idő vétetett alapúl, mely a fizetési könyvbe van jegyezve, s nem a beszállítás, tehát a tényleges fizetés ideje. Az ekként igaztalanul felszámított kamat 220 firtot tett ki.

A memorandum második sérelmére nézve, a bizottság úgy találta, hogy e sérelem téves fölfogáson alapul, mert minden annuitási kölcsön időközi leszámolásánál (így a convertálásnál is) helyesen csakis az annuitási kölcsön érveinek

időtartama jöhet számításba, s föltétlenül téves azon nézet, hogy a megejtett leszámolás mellett az annuitási kamatok a convertált tőkét szaporították.

A 3-dik sérelemre vonatkozólag a bizottság szükségesnek találta megállapítani, hogy a leszámolás az elfogadott elvek alapján minden községben kifogástalanul ejtetett meg. Jogossági és méltányossági szempontból bírálva azonban a kérdést, a bizottság helyt adott a sérelem jogosultságának; mert a leszámolás által megállapított tartozási összegben már háromszoros kamat foglaltatik: *a)* az annuitási kamat, mely 35 féleven keresztül 100 frt, *b)* az annuitási kamat 6 % késedelmi kamatja, *c)* a leszámoláskor tőkésített annuitási és késedelmi kamatok 4 % megterhelhetése. A leszámolásnak pedig, mely a pénzügyminiszterium által a telepések kérelmére rendeltetett el, nem lehetett más célja, mint a telepések tarthatatlan helyzetén könnyíteni és ez által a kincstár érdekeit is kellően biztosítani. Már pedig a leszámolás, a hogy tényleg eszközöltetett, daczára annak, hogy a törlesztés újabbi 40-től 100 félevení részletekre osztatott be, nem hogy könnyítette volna a telepések helyzetét, de a többszörös kamatozás elvénél fogva az annuitási részleteket növelte.

A 4-dik sérelmi pontra nézve megjegyeztetett, hogy daczára a pénzügyminiszter által biztosított kedvezménynek, Kis-Iratos községében a leszámolás alkalmával a kamatmentes összeg, bár a leszámolási lapon külön rovat alatt ki volt tüntetve, a fizetési könyvecsékben kifejezést nem nyert s az annuitási részlet megállapításánál a kamatmentesség számításba nem jött. Így nem vétetett figyelembe a pénzügyminiszternek 65947/888. sz. a. kelt kedvezménye sem (lásd fönt), hanem a leszámolás alkalmával hivatkozással sokszor egy-két napi mulasztásra, az elengedett 6 % késedelmi kamat kérlelhetetlenül követeltetett.

Az 5-dik eszményi bélyeg és egyéb perköltségekre vonatkozó sérelem szintén teljes egészében valónak bizonyult. Hogy mily összeget képviselnek az így kirovott per- és bélyegköltségek, erre tájékozásul szolgált a vizsgálat alkalmából beszédett könyvecsékben foglalt tételek összege. E szerint 22 telepésnél előíratott e czimen 795 frt 46 kr., ha a csanádmegyei 15 községbeli telepések számát 2800-ra veszszük, s a perköltségek összegét a fönti arány szerint számítjuk, úgy e czimen

mintegy 100,000 forinttal terheltettek meg. Hogy e költségek ki által és mily irányban állapították meg és az egyes végrehajtást szenvedettek közt hogy osztattak meg, az, az ehhez szükséges adatok és tárgyiratok híjján, földeríthető nem volt. A mi az óriási perköltségek keletkezésének módját illeti, az kivüláglik az alábbi okmányilag igazolt példából. M.-Bánhegyes községben 1892-ben bírói végzés következtében 45 telepes ellen zálogolási végrehajtás foganatosított; a zálogolás állítólag egy fél nap alatt befejezést nyert. A bíróság a végrehajtás után minden egyes telepesnél az ügyészség részére 1 frt 20 krt, a végrehajtó részére 1 frt 23 krt, néhol 2 frt 23 krt állapított meg, úgy hogy az ügyészség javára 54 frt, a végrehajtó javára 81 frt 35 kr. jutott, a község pedig egészben 135 frt 51 krt fizetett.

A memorandum 6-dik sérelme is jogosultnak ismertetett el a bizottság által és a hibás telekkönyvezés által előidézett több rendbeli visszásság és méltánytalanság majdnem minden községben kimutatható volt.

Ezeken kívül minden község sérelmezte, hogy daczára az 1873. évi XXII. t.-cz. 23. §-ának, templomok, iskolák, azok telkei, úgyszintén a faiskolákul és temetőkül használt területek után örökváltság követeltetik és fizettetik is. Valószínű, hogy a telepítvényesekről szóló törvény végrehajtása alkalmával az akkor már meglevő templomok és iskolák telkei, úgyszintén a faiskolák és temetők területei sem megváltás alá nem vétettek, de a vizsgálat során bebizonyult, hogy az egyes községekben létező és fönti czélokra használt területek után váltságdíj fizettetett, fizettetik és követeltetik is, mi különben onnan is eredhet, hogy a törvény végrehajtásakor ily közsükséget képező váltságmentes területek kiszakítása nem kérelmeztetett, utóbb aztán a természetszerű haladás beálltával, a község kénytelen volt váltsággköteles telkeket rendes áron vásárolni.

Ez általános sérelmek és panaszokon kívül az egyes községek által, mint különleges természetű sérelmek, a következők adattak elő. Még pedig:

1. Kis-Királyhegyes azon sérelmét, mely szerint a kincstár által a tanítóí föld a tanítónak közvetlen állásához kötve oly föltétel mellett adatott az 1875 előtti időben haszonbérbe, hogy a bért a tanító, még pedig az egyetemesség kizárásával

tartozik fizetni. X. Y. tanító azonban a haszonbért hanyagúl fizette s vagyontalanúl halt meg. A leszámolás alkalmával a haszonbéri hátralék, 303 frt 77 kr., az egyetemleges kötelezettség utólagos alapúl vétele mellett a községtől, mint erkölcsi testülettől követeltetett.

2. Nagy-Majláth sérelmét, hogy a község a kincstártól a határban levő rossz földek értékegyenlítésére kapott ingyen 30 hold földet, mely után örökváltságot mindedig nem fizettek. A leszámolás alkalmával e területből 21 hold váltság alá vonatott.

3. Kövegy sérelmét, mely szerint az úgynevezett «padéi» telepek után a váltságrészletek fizetése alkalmával nyugtabélyeg követeltetik. Azon 100 hold padéi föld után, melyet a község, mint testület a kincstártól megvásárolt, a 20 év alatti törleszthetés is meg tagadtatott, ugyanakkor, midőn az egyes telepek e kedvezményben részesültek.

4. Kún-Ágota község sérelmét, mely szerint a leszámolás alkalmával, noha az eredeti törlesztési időből még 38 félév törlesztés állott fönn, a további törlesztésre csupán 15 év vagyis 30 félév állapított meg, miáltal annuitási részletek tetemesen megnövekedtek.

5. Ref.-Kovácsháza község sérelmét, mely szerint a község által eredetileg megvásárolt $10\frac{1}{2}$ hold vételára, 1091 frt, a leszámolás alkalmával, mint hátralékos tartozás számoltatott föl, noha a község kellően igazolta, hogy e területre szóló fizetési könyvecskét nem kapott, fizetésre soha fölszólítva nem lett, úgy hogy méltán azon hitben élhetett, hogy e 10 hold közczelokra váltságmentesen adatott. Sérelmezi továbbá a község, hogy bár a kezeinél levő szerződések szerint a község birtokának $22\frac{3}{4}$ hold területűnek kellene lenni, tényleg azonban csak $19\frac{1}{2}$ holdat tesz ki. Kéri mindezekre nézve az utólagos vizsgálatot és rendezést kieszközölni.

A bizottság működését ekként befejezván, az 1894. évi október havi közgyűlésnek jelentése kapcsán következő, érett megfontolás után hozott javaslatot mutatta be.

1. A telepés községek által készített memorandum érdekében a nagyméltóságú pénzügyminiszterhez pártoló fölirat intézendő.

2. Minthogy a vizsgálatból kétségbe vonhatatlanúl kitűnt, hogy a leszámolás által a telepések helyzete könnyebbedés

helyett súlyosbodott, fölkérendő a m. kir. pénzügyminiszter, méltóztassék a leszámolás után oly álláspontra helyezkedni s ebből kifolyólag oly intézkedéseket tenni, hogy a telepesek helyzete elviselhetővé váljék. Mert miután a leszámolás után a félévi annuitás minden egyes telepesnél magasabb, mint az előbbi volt, nem képzelhető, hogy ki eddig a kisebb terhet képtelen volt viselni, ezután a nagyobb terhek alatt megélhessen.

3. Minthogy az óriási összegekre fölszaporodott hátralékokat s ebből kifolyólag a 6% késedelmi kamatokat nemcsak a telepesek hanyagsága, hanem az államkincstár által elhibázott kezdet, úgyszintén a követelések beszedése körül tanúsított laza eljárás is okozta, fölkérendő a pénzügyminiszter úr, hogy a fölszámított 6% késedelmi kamatok, a mennyiben még befizetve nincsenek, törlésbe hozassanak, a befizetett kamatok pedig a telepesek javára számoltassanak el. Ezt a kir. kincstár annyival inkább teheti, mert az annuitási kamatok épségben tartása mellett az államkincstárra kár nem hárul, s föl kell tennünk, hogy a kincstár a telepeseken nyereszkezni nem akar.

4. Hasonlóképp leirandók lennének a fölszámított perköltségek és eszményi bélyegek is, a mennyiben pedig a beszállított váltságösszegekből szabályellenesen levonattak, úgyszintén a tartozás törlesztésére számolandók el.

5. Fölkérendő a pénzügyminiszter a követelések beszedése körül oly intézkedések foganatosítására, hogy a részletek pontos teljesítése alól a telepesek ki ne bujhassanak, hogy a fizetésre egy megbízott állami közeg által folytonosan serkentessenek és ellenőriztessenek. Mert az esedékes követelések pontos és szigorú behajtása nem csak az állam, hanem a telepesek érdekében is áll. E tekintetben tehát a szigor és pontosság nem csak jogosult, de egyenesen kívánatos is.

6. Haladéktalan intézkedés teendő, hogy a hiteltelekkönyvek szerkesztése hivatalból helyesbítettessék, a telepes birtokok a tényleges tulajdonosok nevére telekkönyveztessenek s a mennyiben egyes telep örökösödés útján elosztatott, úgy a terhelő váltság is az örökösödés aránykulcsa szerint osztassék meg. A fizetési könyvecske pedig minden résztulajdonos nevére külön állíttassék ki.

7. Intézkedés teendő, hogy ott, hol a hitelkönyv C lap-

ján az örökváltsági összeg a magyar földhitelintézet javára is, meg a kincstár javára is be van keblezve, vagy az egyik vagy a másik zálogjog töröltessék, mert míglen egyrészt e kettős biztosítás indokolatlan, addig másrészt általa a telepes hitele és telep értéke látszólag teljesen tönkre van téve.

8. Fölkérendő a pénzügyminiszter, hogy mindazon telkek és területek, melyek templomok, iskolák, ovodák stb. helyiségeül, illetve javadalmazásául szolgálnak, a mennyiben az örökváltság alá vétettek, légyenek azok a község által eredetben a kincstártól, akár később magántelepeseiktől vásárolva, a váltság fizetése alól a törvény értelmében fölmentessenek.

9. Az egyes községek különleges panaszai olyan természetűek lévén, hogy azok külön részletes vizsgálatot igényelnek, fölkérendő a pénzügyminiszter, hogy a közigazgatási hatóság közbenjöttével megejtendő vizsgálat nyomán magának egy kiküldött által meggyőződést szerezni s az ügyet a fejleményekhez képest az igazságnak megfelelően elintézni méltóztassék.

Mint látjuk, a bizottság e kilenez pontra terjedő javaslat szerkesztésénél szigorúan óvakodott minden egyoldalú túlzástól. Pontosan a telepes községek memorandumát véve kiinduló pontúl, tartózkodott minden alanyi beavatkozástól és megelégedett azzal, hogy a sérelmi memorandum pontjait különkülön megvizsgálva, ott hol e sérelmet tények által igazolva találta, e sérelmet, részint mint orvoslást sürgetőt, részint mint a növekedő bajok kútforrását javaslatában fölemlítette.

Összehasonlítva a bizottság javaslatát a megelőző évek hason tevékenységevel, pl. az 1885. évi fölterjesztéssel, föl kell tünni, hogy e bizottság látszólag keveset kért telepei részére, s hogy még ott is, hol a sérelmet megállapítá, nem volt elfogult a telepesek iránt, sőt azok hibáját és könnyelműségét a jelenlegi bajok egyik kútforrásának jelzi. A bizottság, midőn ekként a szigorú bíró szerepét teljesíté, azon reményben cselekedett, hogy javaslata, melyet az októberi közgyűlés egyhangú jóváhagyása következtében, az illetékes hatóság elé terjesztett, ott méltó és a pártatlanságot megillető elbánásban fog részesülni. Annál is inkább kellett ezt reménylenie, mert a telepes községek helyzetét tényleg olyannak találta, mely sürgős javítást követel. Hogy reményeiben csa-

lódott, azt ma már tudjuk, és csak kívánjuk, hogy azon föl-
tevésében is csalódjék, melyet a vizsgálat eredménye a telepes
községek jövője iránt benne fölkelte. Azon némelyek által
hangoztatott körülmény, hogy a telepesek a színlelt nyomor
leple alatt nem fizetnek, a míg máshol birtokot vásárolnak,
kétségtelenül áll egyesekre nézve, de elvégre egyesek hibája
nem lehet mérvadó egy országos kérdés megítélésénél.
Mert a telepes-kérdés az, úgy természeténél, mint társadalmi
vonatkozásánál fogva. Akkor, a midőn 15 község jóvoltáról
van szó, mely község valamennyi egy kulturális és nemzeti
célra van hivatva képviselni, e 15 község válságos helyzete
nem lehet közömbös az országra nézve sem. De nem lehet
közömbös már csak azért sem, mert e telepes községek a ma-
guk «koldus gazdagjaival» a békétlen és mind inkább elége-
detlen és követelő elemnek mintegy melegágyaivá válnak.
Vizsgálatunk az 1894. évre esett, tehát azon évre, a midőn az
agrár socialismus réme annyiakat megrémített. Csanád vár-
megyében — mint már kifejtém — e mozgalomnak nyoma
is alig létezett, kivéve a telepítvényes községekben, hol a vizs-
gálat folyamán több ízben lehetett kifakadásokat hallani a
mai társadalmi állapotok ellen, s hol több ízben nagyon is
föl lehetett ismerni a lappangó-fölforgató tanok mételyét. És
ezért a csanádmegyei telepesek helyzete szolgáljon egyszers-
mind mindenkor tanulságul, hogy még a legjobb törvény is
csak ott lesz üdvös, hol egy közszükségletnek felel meg s így,
hogy bár a telepítési kérdés nemzeti és gazdasági szempontból
első rangú fontossággal bírhat, sőt bizonyára bír is, mint a
munkás nép megélhetésének és békéjének biztosítása azonban
fölötte kétes értékű, s hogy a jólét kecsgetető, de el nem ér-
hető csábja, mely telepesink osztályrésze, károsabb az őszinte
szegénységénél, mely munkára ösztönöz, de épen ez által a
tisztességes megélhetésre és békés pihenésre is vezet.

Földeák, 1896. évi márczius hó 4-én.

Ifj. NÁVAY LAJOS.

A FŐKAPITÁNYSÁG KÖNYVE.*)

A főkapitányság publicistái e 309 lapnyi könyvvel derék munkát végeztek. Ez a főkapitányságnak első évi jelentése; évenként hasonló fogja követni. Közrebocsátásának célja, a mint az előszó mondja, számot adni azokról a nagy és fontos szolgálatokról, melyeket a rendőrség a közbiztonság és a közrend föntartása és helyreállításával úgy az egyeseknek, mint a társadalomnak és az államnak 1894-ben tett. E célját elérte, sőt ennél többre is vállalkozott. Kiterjeszkedett a fővárosi rendőrség intézménye minden ágainak ismertetésére és nagy részletességgel ismerteti működését és tevékenységét; teszi pedig mindezt bő statisztikai adatok támogatásával. Tartalma igen változatos. Vannak egyes részletei, melyek főképen hivatalos jelentés érdekével bírnak, ilyenek a fővárosi rendőrség tevékenységéről szóló III. rész fejezetei; de ezek sem nélkülöznek bizonyos általános érdeket, minthogy a rendőrség tevékenysége mindenkinek szeme láttára, úgy szólván, az utcán foly le. Az évkönyv némely része úgy olvastatja magát, mint valami tárczacikk; ilyen például a politikai mozgalmakról, vagy korunk szegényfoltjáról, a prostitutióról szóló fejezet. Némely rész tudományos szempontból vivja ki kiváló érdeklődésünket; ilyenek a fővárosi rendőri intézményt tárgyzó I. rész, továbbá a sociális mozgalmakat és a munkaszüneteket tárgyzó fejezetek.

Az évkönyv szerzőinek az volt nyilvánvaló szándékuk —

*) *A Budapesti fő- és székvárosi m. kir. rendőrség működése 1894. évben.* Kiadja a főkapitányság. Buda-Pest. A pesti Lloyd-társulat könyvnyomdája. 1895.

s ezt nem lehet eléggé dícsérőleg kiemelni, — hogy évkönyvöket a száraz hivatali jelentések köréből magasabb, publicistai színvonalra emeljék. A rendőri tevékenység egyes ágainak ismertetése rendszeren a rájuk vonatkozó törvények, rendeletek és szabályzatok idézésével és fejtegetésével kezdődik s ez által forrásmunkául szolgálhat mindazoknak, a kik a közigazgatási jog ez ágában intézkednek. Helylyel-közzel a fővárosi rendőrség intézménye össze van hasonlítva a bécsi, a berlini, a londoni és a párisi rendőrség intézményével, a mi fővárosi rendőrségünket jobban megvilágítja. Több helyütt az évkönyv reformáló javaslatokat is tesz; ezekhez ugyan olykor komoly észrevétel fér, de mindig gondolkozásra serkentenek.

Tartózkodó az évkönyv nyilatkozataiban, a hol a rendészeti közegek személyes viszonyairól szól. Ez ugyan érthető, de valamivel kevesebb tartózkodás mind a rendőri intézmény, mind a közönség érdekében nem ártott volna. Így például a rendőrség szervezetét tárgyazó fejezet végén említve van, hogy a létszám, különösen a figyelő és a végrehajtó közegeknél a teendők mennyiségéhez viszonyítva csekélynek bizonyult, «de ez oly hiány (jegyzí meg általánosságban és kiterőleg a jelentés), melynek megszüntetése a rendőrség befolyása alatt nem álló sok mindenféle körülményektől függvén, a fővárosi rendőrségnek hibául nem tudható be». — Nem is jut senkinek az eszébe a létszám elégtelenségeért a fővárosi rendőrséget hibáztatni; de hogy szaporítására nemcsak a közelgő évezredek kiállítás szempontjából, hanem általában véve a főváros rohamos fejlődése miatt is szükség van, az sok bizonyításra nem szorul. Czélszerű lett volna a szaporítás módját illetőleg határozott javaslatokat tenni, sőt a költségek iránt számvetést is koczkáztatni. A személyzet szaporítása, persze, nagy költségtöbbletet okozna. A rendőrség végrehajó közegei oly bizalmi hatalommal vannak fölruházva, melynél fogva gyakran a közönség magán érdekeivel összeütközésbe kerülnek és a mely miatt (a mint a könyv előszava neheztelve emliti) a közönség részéről olykor animositással találkoznak. De az animositás néha indokolt, hiszen a bizalmi hatalmat a rendőri közegeknek legalsóbb és legrosszabbul díjazott egyénei gyakorolják, a kik a közönséggel közvetlenül és legsűrűbben érintkeznek. Nem nehéz belátni, hogy a tisztességes díjazás és a tapintatos eljárás összevágó fogalmak; tapintatosságot csak

műveltebb egyénektől várhatni, ezek meg silány díjazásért nem igen állnak rendőri szolgálatba, vagy hamar ott hagyják.

A tisztviselők szolgálati viszonyait is kedvezőtlen színben tünteti föl az évkönyv. Az előléptetés a VIII. díjosztályban úgy szólván megszűnik, mivel a VII. díjosztályba sorozott tisztviselők száma a VIII. osztályba tartozó tisztviselők számával nincs arányban. De, vigasztalják magokat a rendőri tisztviselők, ez az állami szolgálat más ágaiban is így van, persze kivéve a miniszteriumokat és a bírói kart. A miniszteri tisztviselők és a bírák, utóbbiak a magasabb állások nagy száma miatt is, előmenetel dolgában átlag vagy egy évtizeddel előzik meg a többi állami tisztviselőket és ezen kívül is rendszeren oly magasra hágnak a ranglétrán, a hová a többiek a legtöbb esetben sohasem jutnak el. A közép és az alsó hatóságoknál egy-egy előre állított, egy-egy betolt egyén évekre megakasztja az egész testület előmenetelét. A közvéleménynek és a törvényhozásnak rendszerint vannak elkényeztetett gyermekei; előbb a tanári kar (persze a néptanítókat ide nem értve), utóbb a bírói kar egyénei voltak azok. Talán még a fővárosi rendőrség tisztviselőire is rákerül a sor. A szolgálati idő tekintetében a tanári kar viszonyai képezik a főkapitányság eszményét, mert a rendőrségi tisztviselők részére nem negyven évi, hanem szintén harmincz évi kedvezményes szolgálati időt kíván. Én a tanári karnak harmincz évi szolgálati idejét túlzott kedvezménynek tartom. A rendészet szolgálati viszonyainak mostohaságán pedig, a mely leginkább az egyhuzamos szolgálat terhességében és a szabadságra jutás nehézségében nyilvánul, alaposan segítene a létszám szaporítása. Mindenek fölött pedig kívánatos lenne általános tisztviselői szabályzat alkotása, mely a tisztviselőknek jogait is megállapítaná és a mely a szolgálat függetlensége és a szabadság dolgában a többi tisztviselőket is oly kedvező körülmények közé helyezné, a milyeneknek a tanári és a bírói kar tagjai örvendenek.

Az évkönyv a fővárosi rendőrség föladatát körvonalozván, abban összegezi, hogy föladatát képezi egyrészt a személy- és vagyonbiztonságot, a békét és a közrendet megóvni azon veszélyek és károk ellen, melyek emberi cselekményekből és mulasztásokból származnak és helyreállítani oly megzavarásuk esetén, mely emberi cselekmények vagy mulasztások követ-

keztében állott be, — másrészt a büntetendő cselekményeket elkövetésök előtt vagy alatt megakadályozni, elkövetésök után pedig azok tetteseivel együtt az illetékes hatóságnak tudomására hozni. A budapesti rendőrségnek ebbeli föladata csaknem teljesen megegyezik a bécsi rendőrségnek föladatával. Lényegesen különbözik tőle a berlini rendőrségé, mely sokkal tágabb körű. A berlini rendőrséghez tartoznak mindazon teendők, melyek teljesítésére egyrészt a porosz tartományi hatóságok, másrészt a helyi rendőrhatalóságok hivatvák. Ezekhez, a budapesti és a bécsi rendőrségek teendőin kívül, hozzátartoznak még az egészségügyi, az ipari, az állat-egészségügyi és az építkezési rendészet; továbbá a tisztán közigazgatási természetű teendők, mint: alapítványok kezelése, a vásárügy, utcztisztogatás, gyári fölügyelet, a biztosítási intézetek ellenőrzése és a kisajátítási ügyek. Ezek Budapesten részben törvényhatósági, részben állami ügyek. Látni való, hogy a berlini rendőrség nemcsak rendőri, hanem közigazgatási hatóság is egyszersmind.

A párisi rendőrség föladata inkább hasonlít a berlinihez, mint a budapestihez. A párisi rendőr-préfet mindazon teendőket teljesíti, melyek a departement-k főnökeinek teendőit képezik; csak a közvagyon és a közintézetek kezelése, mely a departement-kban szintén a megyefőnökök föladatát teszi, Párisban sem a rendőrfőnökének, hanem a a Seine-préfetnek ügyköréhez tartozik. Különösen az úgynevezett police administrative csaknem tisztán közigazgatási dolgokkal foglalkozik; a tulajdonképeni rendőri teendők az úgynevezett police municipale föladatához tartoznak.

A párisinál is eltérőbb a budapestitől a londoni rendőrségnek ügyköre; habár itt is a metropolitan police-office állami intézmény. A londoni állami rendőrség (van municipális rendőrség is tudniillik a cityben) még szűkebb körű föladattal bír, mint a budapesti. Föladata csaknem kizárólag a közrend föntartására szorítkozik s csak 1878-ban állítottak föl a londoni metropolitan-police kebelében egy osztályt, mely bűnügyi nyomozásokkal foglalkozik. De ennek föladata sem oly széles körű, mint a szárazföldi rendőrségeké, minthogy Angliában csak igen kevés a hivatalból üldözendő törvényszegések száma; a bűncselekvények legnagyobb részének üldözéséhez magán vád szükséges. De a londoni rendőrség a

magán váddal üldözendő bűncselekvények földerítésével sem hivatalból foglalkozik, hanem csak a felek fölkérése következtében s ekkor sem vezeti a rendőrség a nyomozásokat, hanem csak rendelkezésére bocsátja a feleknek a nyomozó közegeket.

Különböző lévén az európai városok rendőrségeinek ügyköre: a statisztikai adatok egymás mellé helyezése, behatóbb magyarázat nélkül, nem igen világítja meg a dolgot, inkább curiosum jelentőségű. Csupán a budapesti és a bécsi rendőrségek számadatainak összehasonlításából lehet megbízhatóbb következtetéseket vonni, ügykörük hasonló mivoltánál fogva; de itt is a közintézmények, a politikai befolyások, a nép jelleme és vérmérséke annyira különbözök, hogy az összehasonlítás teljesen kielégítő nem lehet.

A fővárosi rendőrségnek hatásköre kiterjed a fővároson kívül Új-Pestre és Rákos-Palotára is. Az egész terület 42,409 kat. holdat tesz, vagyis 24,401 hektárt. Ezt a területet csupán a londoni rendőrségé múlja fölül, 30,217 hektárnyi hatásköre lévén. A bécsi, a berlini és a párisi rendőrségek terület dolgában nem érik el a budapestit. Persze a budapesti rendőrség területe a legritkább népséggel bír valamennyi közt, a mennyiben aránytalanul nagy területen a legkisebb számú népség lakja. A budapesti rendőrség területét, a mint a főkapitánysági jelentés az utolsó népszámlálás óta az időközi szaporodás hozzászámításával hozzávetőleg mondja, 560,000-nél több lakja; míg Bécs lakossága köztudomás szerint, meghaladja a milliót, Berliné két millióhoz közelít, Párisé harmadfél millió körül jár és Londoné jóval meghaladja a négy milliót. Mi okoz a rendőrségnek nagyobb nehézséget: nagyobb területen ritkább népség, vagy kisebb területen sűrűbb népség? — azt feltétlenül eldönteni bajos volna, minthogy a rendőrség működésének könnyebb vagy nehezebb mivolta sok más körülménytől is függ. Tény azonban, hogy népesebb városrészekben több búvóhely kínálkozik a kétes elemeknek, de másrészt nagy területen a ritkább népségnek ellenőrzése a rendőri közegeknek nagyobb fokú szélyelszórását igényli.

Buda-Pest rendészete 1894-ben 1.260,974 forintba került, Bécsé 1892-ben 2.916,300 forintba; átlag egy rendőri alkalmazott került Bécsben 824 frt 72 kr.-ba, Buda-Pesten 754 frt 16 kr.-ba. Ez a budapestiek szűkebb markú díjazása mellett bizonyít. Különösségül megemlítem, hogy a londoni

metropolitan rendőrség 1890/91-ben 1.620,302 font sterlingbe került, a city rendőrsége külön pedig 106,267 font sterlingbe; hatáskörük szűk terjedelme mellett nagy összegek, csakhogy a londoni pénz- és árviszonyok össze sem hasonlíthatók a budapestiekkel. Buda-Pesten az összes rendőri alkalmazottak száma 1894 végével volt 1672, Bécsben 1892 végével 3535; Buda-Pesten minden 37 hektárra esik egy alkalmazott és minden 351 lakosra egy, ellenben Bécsben minden 409 lakosra és minden hat hektárra egy alkalmazott. A helyzet Buda-Pesten, a nagyobb terület daczára, Bécshez viszonyítva elég kedvezőnek látszanék; csakhogy Buda-Pesten a rendőri személyzet szaporítása elkerülhetetlen, minthogy a város rohamosan fejlődik, lakossága (s ez a fejlődés rohamosságában leli magyarázatát) igen vegyes és kevés megállapodottsággal bíró elemekből áll, népünk különben is rendhez nem igen szokott, heves mérsékletű és a legkisebb politikai ösztönzésből hamar hajlandó forrongásra.

A fővárosi érdekkört nagyban meghaladják, általános, mondhatni, nemzetközi érdekűek a főkapitánysági jelentésnek a socialdemocratia mozgalmaival összefüggő részletei. A tárgynak roppant társadalmi fontosságánál fogva hosszasabban szándékozom vele foglalkozni, noha nem dicsekszem azzal, hogy nézeteim mindenkinek tetszeni fognak.

Az évi jelentés az előszóban jogos önérzettel emeli ki, hogy a közérdeknek vél szolgálatot tenni azzal, midőn e mozgalomnak történeti fejlődését Magyarországon és mai állását ismerteti, még pedig akkora terjedelemben, a milyenben még sehol sem jelent meg. A részletes ismertetés eredményeit helyesen vonja le a jelentés, azt állítván, hogy a munkásmozgalmak fejlődési története azt bizonyítja, hogy Magyarországon tényleg van munkáskérdés, hogy e kérdés nemcsak a fővárosban, hanem a vidékeim is figyelemre méltó alakot öltött és hogy azt jelszavakkal megoldani nem lehet. A magyarországi mozgalom nemzetközi jellegű; mellette a nemzeti árnyalat mindinkább tért veszít és a további fejlődés nemzetközi irányban történik. De tény az is, hogy az anarchista irány, mely 1881-től 1884-ig veszélyesen terjedt, utolsó időben alig volt képviselve Magyarországon. Ez utóbbi nem annyira a mozgalom újdonságában leli magyarázatát, hiszen a társadalmi kérdések kinövésai hamar el szokták érni a végleteket,

hanem inkább abban, hogy Magyarországon sok politikai fölforgató irányzat van, melyek amúgy is eléggé elfoglalják az elégtelen elemeket, azután meg a magyar faj földhöz ragaszkodó, conservatív természetű lévén, jellemével ellenkezik a radicalis irány. Az alföldi mezőgazdasági munkásmozgalom is, ámbár nemzetközi irányt látszik venni, nézetem szerint, sértődött conservatív hajlamból, föld utáni sovárgásból fejtett.

A főkapitánysági jelentés a rendőri beavatkozásnak jogcímét fejtegeti. A beavatkozás jogosultsága azonban inkább az államhatalom jogosultságát jelenti, melynek fölfogása végrehajtó közegeinek működésében nyilvánul; különösen pedig a rendőrségnek tevékenysége e téren nem állhat egyébből, mint a kormány socialis politikájának végrehajtásából. Ez nem szörszálhasogatás, ha megfontoljuk, hogy még az egyes kormányok is bizonyos tekintetben meg vannak kötve elhatározásukban, még pedig az uralkodó osztályok közmeggyőződése és az európai főbb kormányok magatartásának öszhangzása által. Ennek megfontolása teszi a kérdést nagy jelentőségűvé, hiszen világos, hogy a mostani socialis politikának megtartása vagy megváltoztatása messzi túlhaladja csupán rendészeti jelentőségét.

Egyébiránt a főkapitánysági jelentés a rendőri beavatkozás igazolására kissé messzünnen vont elméletet állít föl, általános történeti elv fölállításán kezdi. A fönnálló társadalmi, jogi és állami intézmények (így okoskodik) más társadalmi formákból, más gazdálkodási rendszerekből, átalakulás következtében jöttek létre; módosíthatók, átalakíthatók. Ez a történeti fejlődés ténye által be van bizonyítva. Ennélfogva (azt következteti a főkapitánysági jelentés) a fönnálló társadalmi és jogi rend, a gazdálkodási viszonyok, sőt az állami intézmények és az államforma megváltoztatására irányzott törekvések az emberek társas együttlétére önmagokban veszélyesek nem volnának és a rendészet tárgyát nem képezhetnék. De veszélyesekké válnak a közrendre (így következtet a jelentés) érvenyesülések módja által. E móddal szemközt a rendőrségnek passiv magatartást követni nem szabad; mert a bírálat, melyet a socialdemokrata izgatás a létező állapotokon gyakorol, oly túlzott és veszélyes, sőt rosszakaró, hogy a tömegekben a fönnálló intézmények iránt vak gyűlöletet ébreszt. — E rendőri fölfogás szerint a dolog lényege nem a

mozgalom céljában, hanem érvényesülése módjában állana, úgy hogy, ha a social-demokraták céljaik érvényesítésénél a társadalmi rendbe nem ütköző módot alkalmaznának, céljaik megvalósítása ellen kifogás nem lenne tehető. Csakhogy a főkapitányság elméletére kettőt lehet megjegyezni: először azt, hogy az izgatás, sajtóban és szóval, a socialis eszmék terjesztésétől elválaszthatatlan — és másodszor azt, hogy az izgatás hangja és hőmértéke annak a nyomásnak súlyától függ, melyet az államhatalom közegei által a mozgalomra gyakorol. Legszabadabb államokban a mozgalom legkevésbé veszélyes; ellenben nagy nyomás mellett, autocrata és rendőrileg kezelt államokban a mozgalom, mint hamu alatt a parázs, folyton ég, míg időnként borzasztó alakban tör ki. Ez állítást a különféle államokból vett példákból könnyen be lehetne bizonyítani. Ha tehát föltétlenül el is fogadható a főkapitánysági jelentésnek történeti alaptétele, mely arra megy ki, hogy a történelem folytában az eszmék hatása alatt az állami és a gazdasági intézmények gyökeresen átalakulnak, nem tanácsos elfogadni a főkapitánysági jelentésnek azt a benső ellenmondást tartalmazó nézetét, mely szerint a social-democrata mozgalom nyilvánulásait fokozott rendőri hatalommal kell elnyomni. Ilyen politika csak siettetné, csak kikerülhetetlenné tenné a társadalmi mozgalom erőszakos kitörését, megzavarná a természetes átalakulást. Bölcsőbb eljárás a capacitatiót sajtóban és szóval mentül szabadabbá tenni, különösen oly országokban, mint Magyarország, a hol az alkotmányos intézmények szilárdsága biztosítja az állami lét fönmaradását és a hol elég fegyveres erő van a mozgalomnak természetes mederbe terelésére, mihelyt tettelesen veszélyezteti a személyi és vagyoni biztonságot.

A főkapitányság a socialisták céljaként idézi Marx e mondását: «A capitalista és a communista társadalom között van az egyiknek a másikba való forradalmi átalakulásának egy időszaka. Ennek megfelel egy politikai átmeneti időszak, melyek államformája nem lehet más, mint a proletárság forradalmi dictaturája». De ez oly túlzott nézet, melynek megvalósulásában csak a képzelgő radicalisok hisznek; mert hogy a proletárság dictaturája valaha általános kormányelvévé válhatnék, az egyszerűen képtelenség. Ha a proletárság forradalmi dictaturája néhol rövid időre be is következett, mint

Franciaországban a sansculotteismus és a commune idejében, ott az az absolutismusnak és az erkölcsileg megromlott társadalomnak tudható be. Természetszerű átmenet az egyik állapotból a másikba kívánatos; hiszen a mostani kor nyers anyagisága sem fog megmaradni. De az átmenet természetességét csak a társadalomban működő összes értelmi és erkölcsi erőnek szabad nyilvánulása, a kölesönös capacitatio biztosíthatja. Az eszmék zavaros tömkelegéből, az érdekeknek egymással viaskodó zürzavarából idővel amúgy is érvényesülni fog, a mi a történet folyásában egészségesnek bizonyul, a mostaniból megmaradván, az újból megvalósulván az életrevaló.

Hja, de mikor a főkapitányság a rendőrségnek nagy szerepet szánt a socialismus elleni küzdelemben! «De az eszközök (sóhajt föl), melyek fölött a rendőrség rendelkezik, nem elegendők arra, hogy a rendőrség föladatát sikerrel teljesíthesse». Ennek kapcsában a főkapitányság hamar készen van azzal, hogy hathatós eszközöket javasoljon. De miből állnak az eszközök? . . . A büntető törvényt szigorítani akarja abban az irányban, hogy a hatóságok és a hatósági közegek több védelemben részesüljenek; a szólásszabadság visszaélései ellen biztosításul kívánja a gyülekezési jognak szabályozását; kívánja a rendőrségi fölügyeletnek kiterjesztését a nyilvános gyűléseken kívül a munkásegyletekre általában; sajtóvétségekre nézve az esküdtszéki bíraskodás megszüntetését javasolja... Ez a valóságos reactio a társadalmi fejlődés terén és egyébként is hamar reactióra vezetne . . . Csakhogy távolról nem gyanúsítom fővárosunk rendőrségének derék vezetőit ily szándékkal; sőt könyvükből épen azt látom, hogy nem néznek oly messzire előre. A főkapitányság szándékát az vezérli, hogy a saját hatáskörét körülíratni, egyéneinek személyes felelősségét enyhíteni akarja, hiszen maga mondja, hogy «a mint a büntető törvény hiányai folytán a szólásszabadsággal naponként tapasztalható visszaélések ellen a rendőrségnek nincsenek elegendő megtorló eszközei, úgy a gyülekezeti jog törvényes szabályozásának hiánya miatt e visszaélés ellen más præventiv eszköz sem áll rendelkezésére, mint a gyűlések fölözlatása». Én igen értem a rendőri tisztviselők kellemetlen helyzetét, de ez a tekintet nem lehet mérvadó ily roppant fontosságú kérdések megoldásánál. Különben a fővárosi rendőrség nem panaszkodhatik a miatt, hogy a közvélemény és a napi

sajtó elítélte volna szigorát a socialis mozgalmakkal szemben, a mikor mellékes formai hiányok miatt a gyűlések bejelentését tudomásul nem veszi, vagy a mikor kiküldött közegei a gyűléseket egyszerűen fölosztatják, mihelyt a beszéd árja korlátlanabb, kicsapongóbb irányt vesz. Sőt, ha a rendőri tisztviselők őszinték akarnak lenni, meg kell vallaniok, hogy aránytalanul több kellemetlenséget okoznak nekik és felelőségüket fokozottabb mérvben teszik kockára azok a politikai mozgalmak, melyeket a politikai pártok szítanak és táplálnak. Csak gondoljunk vissza az 1894-dik évben lezajlott politikai népmozgalmakra, tudniillik azokra, a melyek az egyházpolitikai törvényjavaslatoknak az országgyűlésen történt tárgyalása, Kossuth Lajos halála és a Wekerle-miniszterium első lemondása alkalmából támadtak. E népmozgalmakat a főkapitánysági jelentés igen élvezetesen, de óvatosan tárgyalja és eszé ágában sem jut a politikai mozgalmak ellen szigorúbb törvényes intézkedéseket indítványozni. Nem is lehet. Az ilyes mozgalmak visszarezenése annak a mélyre ható nemzeti izgatottságnak, a melynek következtében az állami lét olykor sarkaiból kifordulással fenyegetődzik, de mely voltaképen egy hatalmas mérsékletű nemzet belső erejére mutat és, ha helyes irányzattól indul ki és szerencsés lefolyást vesz, a nemzet életidegeit erősíti, önérzetét emeli. — De miért a specialis bánásmód a socialismussal szemben? — Ennek nincs más magyarázata, mint a puszta megszokás és az a rögeszme, mely a socialismust, épen megvalósíthatatlan túlzásai miatt, minden kritika nélkül, mint valami eleven ördögöt állítja oda. E fölfogásért a rendőrség, mint az uralkodó socialis politikának végrehajtója nem felelős; de kívánatos lenne, ha a mérvadó kormányférfiak Európaszerte tapintatos és észszerű socialis politikára szánnák el magokat. A közönség nagy részében megvan erre a fogékony talaj: az uralkodó korirány kártékony nyilvánulásait elítélő eszmék és a socialismussal járó egyes életrevaló elvek, bár szörványosan és szinte öntudatlanul, sokkal inkább el vannak terjedve, mintsem hinnők. A társadalmi eszmék helyes és természetes irányba való fejlesztésének nincs más módja, mint a nézetnyilvánításnak és a gyülekezésnek minél szabadabbá tétele. Beszélje ki magát mindenki szabadon, írásban és szóval. Ne kiáltjunk mindjárt rendőr után és ne szaladjunk mindjárt a bírósághoz. A socialisták lapjait

tegyék ki minden olvasókörbe, hadd tudja mindenki mit akarnak; azután nem sokára a műveltebb olvasók igényeihez fogják alkalmazni nézeteiket. A szabad nézetnyilvánításért csak akkor keressünk megtorlást, a mikor a magán és a családi becsület szenvedett sérelmet. Gyülekezhessék szabadon minden érdekkör. A gyűlésen, a hol az érdektársak magok közt vannak, beszélhessen, bírálhasson mindenki tetszése szerint; nem is látom be, miért kelljen rendőri tisztviselőnek jelen lennie és a beszédek vízáradásában szorongnia, feszelegnie. Szabadon kiejtett szó után könnyű a kebel, lelohad a láz. A gyűlésen tartott beszédek úgyis alaposan megfésülve fognak kikerülni a sajtó alól; akkor elég idő lesz annak megfontolására, kell-e sajtóügyi eljárást indítani, tanácsos-e, érdemes-e. De mihelyt a személyi és a vagyoni biztonságot tetteges cselekvények veszélyeztetik, lépjen föl a közhatalom rendészeti és katonai közegeivel kérelmelhetlenül. Londonban a Hyde-parkban és a Kensington-parkban szép napokon számos csoportot láthatni, melyek előtt egyes szónokok bátran kitarják a szélsőségekbe csapongó vallási, politikai és társadalmi eszméiket. Ezalatt filléres röpiratokat is árulgatnak. A járókelők, köztök katonák, rendőrök, meg-megállnak, egy darabig egykedvűen hallgatják a szónokokat, azután tovább mennek. De hogy ezzel az ősi intézményeihez ragaszkodó britt birodalom veszélyeztetve volna, azt a legtávolabbról sem állíthatni; sőt épen ellenkezőleg, a hatalmas nemzeti szellem egykedvűsége mellett a szélsőségek furcsa csodabogaraknak tűnnek föl. Pedig Angiának előhaladt ipari viszonyainál fogva több oka lenne a socialis mozgalmaktól tartania, mint más országoknak; azután meg politikai tekintetben sincs rendjén a szénája, vannak írjei, sok baja van telepítvényeivel, tehát van elég bírálni valója s még sem fél a bírálattól . . .

Ilyen alapfölgóásból kiindulva, nem igen helyeselhetni a főkapitánysági jelentés indítványozta eszközöket. Létező intézményeinknek némely hiányossága, szabadelvű szellemben alkalmazva, csak megkönnyíthetik a rendőrségnek bizalmi föladatát. A büntető törvények egyik-másik enyhése jó szolgálatot tehet az ügy természetes fejlődésének és a rendőri közegeket arra figyelmeztethetik, hogy tartózkodással érvényesítsék hatalmukat, nehogy azt compromittálják. Az egyesületi jognak törvénnyel nem szabályozott mivolta szabad magya-

rázatot enged az egyesülési szellemnek. Törvény által szabályozása mostanában időszerűtlennek látszik, mert majdnem biztos, hogy ez idő szerint csak szabadelvűtlen törvény keletkezhetnék, a birtokos rétegekben uralkodó hangulat miatt és minthogy Közép-Európa, különösen a domináló Berlin felől metsző szél fuvallata érzik. A rendészetnek közvetlen beavatkozását az egyleti belső ügyekbe pedig határozottan elítélnélőnek vélem; oly lépés lenne, a mely közel áll a sajtó termékeinek censurájához. Az esküdtszéki intézménynek föntartása sajtóügyekben, sőt kiterjesztése bűnügyekre általában, behatott védelemre nem szorul. A sajtó okozta sérelmek előhaladt és önérzetes országokban leginkább a közvélemény képviselői, szabad polgárok ítélkezése által orvosolhatók. Lehet, hogy ítéletök olykor túlságosan elnéző, sőt néha következetlen is, de legtöbb esetben helyes, közvetlensége által olykor lélekemelő . . . Elvégre is, kár mindent, ha a magán becsület szentélyébe nem ront be, hamar zokon venni és a legjobb büntetés az agyonhallgatás; míg a sűrű panaszkodások csak azt eredményezik, hogy jelentéktelen egyéneket nagygyá, mellékes cselekvényeket fontossá fúnak föl. Ezen fölül az észszerűtlen szigor a hasonló véleményűekben keserűséget szül és mestersegesen táplálja a dacz indulatát.

A socialis kérdéssel kapcsolatosak a szakegyesületi szervezkedések s a munkaszünetek, melyeket a főkapitánysági jelentés *Gazdasági mozgalmak* című fejezetben tárgyal. 1894 folyamán több szüntetés (strike) folyt le, különböző eredménnyel. 1894 márczius havában a cipőfelrészek munkásai két hétig szüneteltek; a munkaszünet kedvező eredménnyel végződött a munkásokra, minthogy a munkamegszüntetésnek eredménye volt a bérviszonyok szabályozása, a darabszám szerinti munkának eltörlése és tíz órai munkaidő engedélyezése. Ugyancsak márcziusban két hétig szüneteltek a kefe- és ecsetkészítő munkások; a munkaszünetnek eredménye nem volt. Később a bőrmunkások tizenkét hétig szüneteltek; strikejokat siker koronázta, minthogy tíz órai munkaidőt és 3%-nyi béremelést érték el vele. Az ezüstmunkások nyolcz napig strikeoltak és 15%-nyi béremelést vívtak ki. Ellenben a kőműveseknek Pécssett rendezett és kilencz hétig tartott munkaszünete eredménnyel nem járt. Szeptember havában Buda-Pesten a fegyvergyári munkások szüneteltek a csoportrendszer behozatala

miatt, de a munkaszünet csak három napig tartott, mivel a gyár vezetősége a munkások ellenezte rendszertől elállott. Nagy mérvű volt és fölötte tanulságos az asztalos-munkások szüntetése, melyben körülbelül háromezren vettek részt. Követeltek kilencz órai munkaidőt, a darabszám szerinti munkabér eltörlését, minimális bér megállapítását, munkaközvetítést a segédek szakegylete által, a műhelyekbe küldött bizalmi férfiak elismerését, május elsején szabad napot és felerészben mesterekből, felerészben munkásokból álló hatvan tagú bizottság választását. Eköveteléseket a szüntetés kitörése után kilenczven műhelyben azonnal elfogadták; a nagyobb műhelyek és gyárak ellenben megtagadták. A munkaszünet nyolcz hétig tartott és utoljára is a munkások kárára végződött. A szünetelő segédek, pénzforrásaik elapadása miatt, kénytelenek voltak ismét munkába állni; erre azok a munkaadók is visszavonták kedvezményeiket, a kik a szüntetés kitörése után a munkások követeléseit elfogadták volt.

A felsorolt szüntetések alatt rendőrségünk jól tartotta magát; oly magatartást tanúsított, a melyet a socialismus iránt általában követendőnek vélek: tartózkodólag viselkedett. Beavatkozását az erősebb fél, a munkaadók, szerették volna, a minthogy ilyenkor rendesen a munkaadók szoktak a rendőség ildomos eljárása ellen panaszkodni, a közhatalom támogatását kívánva. Pedig a rendőség objectív magatartása leginkább alkalmas arra, hogy a bérmozgalmak socialis élet elvegye és természetes kifejlésre juttassa a mozgalomnak egyszerűen munkabér iránti küzdelmi jellegét. A bérmozgamakat rendesen a nemzetközi socialismus szokta nagyhangú phrasisok örve alatt védő szárnyai alá venni és a mozglom ott, a hol nagygyárosok és egész vidékeket lakó, helyhez kötött gyári munkások állnak szemközt egymással, mint például Angliában és Belgiumban, valóban nemzetközi társadalmi, azaz tőke és munka közti küzdelem jellegével bír. De a hol, mint Magyarországon, a nagy gyári ipar még nincsen kifejlődve és a hol inkább mesterek és segédek állnak szemben egymással és a hol a segédek folyton változnak és idővel maguk is mesterekké lesznek: ott a bérküzdelemnek főképen magánjogi jellege van. Itt a munkabéri szerződés a felek szabad akaratából létesült kétoldalú szerződés; a munka árának, a munkabérnek képződése pedig a kereslet és kínálat viszonyainak kifolyása.

A szüntetések lefolyásának különböző eredménye meg attól függ, mily megrendelési kapcsolatok közt indították meg azokat. Ha pedig a küzdő feleket küzdelmökben magokra hagyják, a szüntetés lefolyásánál a józan belátás is nagyobb szerepet játszhatik és a munkaerőnek lelkismeretlen kizsákmányolása kevésbé történhetik. Ilyformán valóságos társadalmi bűn volna, a munkaadók kedvéért, a munkásokat a szervezkedésben és a kölcsönös capacitatióban megakadályozni, míg tettlegességekre nem ragadtatják magokat.

A mondottakkal főbb vonásokban ismertettem a főkapitányságnak 1894. évi tevékenységéről szóló jelentést, de távolról sem merítettem ki. A részletek iránt érdeklődöt a könyvnek elolvasására kell utalni, mely olvasmánynak is kellemes, irodalmi színvonalon álló olvasmány. A könyv egészben azt a benyomást teszi az olvasóra, hogy közrendészetünk vezetői közt alapos készütségnek örvendő, gondolkodó egyének vannak és hogy rendőrségünk már régen meghaladta azt a korszakot, a melyben mindenki érdeklődött viselt dolgai iránt, de érdeklődésüket legtöbbször azzal tanúsították, hogy derűreborúra kisebbitették.

JOÓB LAJOS.

MÁTYÁS KIRÁLY MINT LEVÉLÍRÓ.*)

A nemzeti királyság aranykorát, az önálló magyar állam utolsó föllendülését jelképezi Hunyadi Mátyás király neve a magyar történelemben. Egész földrészünkre kihatottak a király diplomáciai összeköttetései; fegyverének ereje keleten és nyugaton, éjszakon és délen megtörte ellenségeit, egyéniségének varázsa körébe vonzotta a szellem kiváló képviselőit. Politikájának sikerei nem csupán erkölcsi eredményekben, hanem nagy és népes tartományok megszerzésében, a délről fenyegető török veszedelem tetemes csökkentésében nyertek szemmel látható kifejezést. A magyar állam tiszteletet parancsoló helyre vergődött az akkori európai concertben s a magyar király diplomáciai összeköttetéseinek szálai mindenhová szétterjedtek. A külföld összes országainak levéltárait föl kell tehát kutatnunk, ha tevékenysége messze szétágazó nyomait ki akarjuk deríteni. Királyok és hercegek, főpapok és városok, szultánok és fejedelmek, mindazok, kik koruk történetében születésöknél, rangjoknál, képességeiknél fogva szerepet játszottak, a hivatalos vagy magánérintkezés sokféle fonalával álltak Mátyás királlyal kapcsolatban s viszonyuk nyoma levelezésekben Európaszerte szétszórva maradt fenn az utókorra.

E nyomokat felkutatni, az emlékeket összeszedni és közrebocsátani, történetírásunk egyik legfőbb, nemzeti és tudományos szempontból egyaránt elengedhetetlen kötelessége, mert

*) *Mátyás király levelei.* Külügyi osztály. Első kötet. 1458—1479. Buda-Pest, 1893. Második kötet. 1480—1490. A m. tud. Akadémia történelmi bizottságának megbízásából. Közzé teszi *Fraknoi Vilmos.* Buda-Pest, kiadja a m. tud. Akadémia 1895.

ezzel a nemzeti dicsőség örökzöld leveleit foglalja koszorúba. Nem is illethetni szemrehányással, hogy e fontos feladatról eddig megfeledkezett volna. A Hunyadiak korának szerteledenül sok értékes írott emléke van már felkutatva és közrebocsátva régibb és újabb munkákban. De az anyag roppant nagy és sokféle s ehhez járul, hogy főleg a régibb kutatók és kiadók nem rendelkeztek azokkal a gazdag tudományos és másnemű segédeszközökkel, mint a jelen. Vizsgálódásaik aránylag szűk körre szorítkoztak, másrészt kiadványaik nem menttek különféle lényeges hibától és kisebb fogyatkozástól. A legtöbb esetben magok is csak másolatokból dolgoztak, míg ma, legalább bizonyos mértékben, az eredetieket is használhatja a kutató és így, nemcsak pontos szöveget adhat, hanem az okiratok keltét szabatosan, vagy legalább teljes valószínűséggel megállapíthatja, általában pedig sok olyan tévedéstől védve van, melyeknek a régiebbek minden lelkiismeretességük mellett, a sajátos viszonyok következtében, szükségképen ki voltak téve. A modern kutatónak helyzetét a régiekkel szemben különösen az teszi összehasonlíthatatlanul kedvezőbbé, hogy nyitva áll előtte úgyszólván egész Európa minden számbavehető okiratgyűjteménye, hogy ott előzékeny fogadtatással, avatott szakemberekkel találkozik, kiknek jóindulata szeretlenül megkönnyíti fáradságos munkáját. E mellett rendszeresen készült indexeket, pontos katalógusokat talál, melyek az időrabló keresés kellemetlenségeitől megkímélik s lehetővé teszik, hogy aránylag sokkal hamarabb, összehasonlíthatatlanul gazdagabb eredményre jusson, mint a régiebbek. Pedig ők is lelkesülten, szakavatottan fogtak a nehéz munkához, sőt eredményeket is értek el.

Mátyás király levelei, melyekben hatalmas egyénisége erőteljesen visszatükröződik, már az egykorúakban élénk érdeklődést keltettek. Még életében készültek leveleiről másolatok, melyek hamar egész kötetekké nőttek s utóbb kéziratilag terjesztve elannyira szaporodtak, hogy ilyen levélgyűjtemény aránylag nagy számmal jutott ránk, habár a hosszú idő s a következő századok szörnyű pusztításai közben, a legtöbb elveszhetett. E másolatokat olvasták és értéküket ismerték, sőt már a XVI. század derekán komoly részről felmerült kinyomatásuk eszméje. Brenner Márton, a ki először tette közzé *Bonfini* híres magyar történelmi művét, már 1543-ban közölte Nádasdy

Tamással, az irodalom áldozatkész pártfogójával, abbeli szándékát, hogy mihelyt Bonfini kinyomatásával elkészül, Mátyás király s más kiváló államférfiak leveleit akarja közrebocsátani. De kerek kétszáz esztendőnek kellett eltelnie, míg az ige testet öltött. Csak 1743—44-ben jelent meg a nagy király levelezésének egy része négy kötetben, Kassán. Kiadója, Kelcz Imre, az anyagot olyan kézirati codexekből másolta, melyeket némely pozsonyi klastromokban talált. Mihelyt az első lépés megtörtént, a Hunyadi név varázsa alatt a további kutatás és kiadás nem szünetelt többé. Kaprinai István még csak a hazai anyagra szorítkozott ugyan, de már gróf Teleki József híres műve: *A Hunyadiak kora Magyarországon* a külföld egyes gazdag levéltáraiból is bőségesen merített s több mint 800 addig kiadatlan okirattal lépett a közönség elé. Utóbb a magyar tudományos Akadémia kiadásában jelent meg egy nagy gyűjtemény (*Diplomatiai emlékek Mátyás király korából*, 4. k.), de kizárólag az időközben felkutatott olasz levéltárak sokféle anyagát bocsátotta a tudomány rendelkezésére. Végül a legutóbbi ilyen kiadvány, a Vatikáni okirattár egyik kötete, Mátyásnak a pápákkal folytatott levelezését öleli föl. De sokféle értékes anyagot tartalmaznak más, e korra vonatkozó okiratkiadványaink, valamint külföldi, első sorban a Mátyás király által meghódított osztrák, cseh, sziléziai országok e korbeli történetére vonatkozó forrásművek és okirattárak is.

De mindez a sokoldalú tevékenység távolról sem bányászta ki azt a rengeteg anyagot, mely Mátyás király emberi és uralkodói egyéniségét, katonai és államférfiai működését megvilágíthatja. Még mindig roppant sok fontos és érdekes lappangott a levéltárak homályában, honnan Fraknói Vilmos jeles történetírónk fáradhatatlan buzgalma ismét egy ritka becsű, két kötetes gyűjteménnyel gazdagíthatta irodalmunkat. Ez a gyűjtemény már rendszeresebb is az eddigieknél, melyek vegyest közölnek mindenféle okiratot, rendeletet, levelet, diplomatiai iratot. Ellenben a Fraknói a Mátyás király nevéhez fűződő irott emlékeknek csupán egy ágát, kizárólag a leveleket, a nagy király egyéniségének leghívebb és legközvetlenebb tükreit öleli fel. Aránylag jóval szűkebb körben mozog tehát mint a többi, de e körben rendkívül sok újat, ismeretlent — becses nyújt és a Mátyásra vonatkozó kútfő-gyűjtemények közt a legelső közé sorolható. Fraknói újra átkutatta

Ausztria, Németország, Olaszország legkiválóbb levéltárait s sehonnan sem távozott üres kézzel. Mindenütt talált ki nem aknazott anyagot bőven. Mátyás király uralkodásának első szakából (1458—70) 320, a másodikból (1480—40) 249, összesen 569 külügyi vonatkozású levelet tudott gyűjteményébe fölvenni. E levelekből jóval több, mint egy harmadrész, nem kevesebb, mint 245 eddig ismeretlen volt s Fraknói buzgal-mából lát az új gyűjteményben először napvilágot. A többi megjelent ugyan nyomtatásban, de a gyűjteménybe való föl-vételüket nemcsak az indokolta, hogy Mátyás király külügyi levelezése kronologiallag rendezve, jegyzetekkel, magyaráza-tokkal kísérve, a lehető legteljesebben összefoglaltassék. A ki-nyomatott levelek egy része annak idején hézagos, hibás vagy rosszul olvasott másolatok alapján jelent meg, míg ma már számos levélnek eredetije is ismeretes. Fraknói nem riadt vissza a fárasztó munkától, hogy az ilyeneket az eredetivel összeolvassa, hibáikat megjavítsa, a hol pedig eredeti nem volt, a többféle másolatban meglevőket egybe vesse, az ere-deti szöveget lehetőleg helyre állítsa, a nevekben mutakozó tévedéseket és hibákat pótolja, a levelek keltét pontosan meg-állapítsa s így a már közzétetteket is minél hibátlanabb alak-ban bocsássa a történetírás rendelkezésére.

Az anyag, melyet a gyűjtemény felölel, kizárólag leve-lekből áll, még pedig csakis külügyi levelekből. Nem bizalmas természetű magánlevelekről van itt tehát szó. Sok bizalmas, nem egészen hivatalos természetű dolog említettik ugyan e levelekben is, mindazáltal inkább hivatalos iratok jellegét viselik magokon. Mátyás király más uralkodók részéről hozzá intézett kérdésekre és kérésekre válaszol, vagy diplomatiiai actióit támogatja a levelekben, melyek némileg középútat fog-lalnak el a mei diplomatiiai iratok és jegyzékek s a magán-levelek közt. Ezt jelzi már a címzettek sorozata is. Száz kilencz a pápákhoz, százhat bíbornokhoz, pápai követekhez, vagy a Rómában időző magyar követekhez, huszonhat a velencei dogekhez, huszonhat a nápolyi királyhoz, húsz Frigyes császárhoz, tizenhárom Podjebrad György cseh király-hoz, tiz a lengyel királyhoz, nyolcz a svájci köztársaság-hoz, hat a török szultánokhoz, a többi meg másokhoz van in-tézve. A levelek nemcsak a címzettek tekintetében, hanem a felölelt időszak egyes évei közt is nagyon különbözően oszla-

nak meg. 1477-ből csak tíz van, ellenben 1480-ból ötvenkilencz, sőt a király utolsó hét esztendejéből összesen csak ötvennyolcz. Ez a véletlen dolga, mert kétségtelen, hogy a nagy király a levelezésben egyformán fáradhatatlan volt egész uralkodása idején; sokat írt és iratott mindenfelé, de levelei, sajnos, vagy elvesztek, vagy még elrejtve lappanganak valahol, mert bizonyos, hogy például Frigyes császárral hosszú uralkodásuk folyamán sokkal sűrűbb írásbeli érintkezésben állott, mint az a húsz levél jelzi, mely a császárhoz intézve eddig ismeretes. Elpusztult legnagyobb része, megemésztette az idők foga, ámbár teljesen jogosult Fraknóinak azon reménye, hogy a további kutatások a levéltárak mélyéből jövőre is sok becseset fognak még felszínre hozni.

Minő befolyást gyakorolt Mátyás király azon levelek fogalmazására, melyek nevével ellátva világgá mentek? E nagyérdékű kérdéssel Fraknói igen behatóan foglalkozik külön tanulmányban, mely gyűjteményének második kötetét, *Mátyás király mint levéltíró* címmel nyitja meg s 70 oldalnyi terjedelmében alaposan és finom elmeélel tisztázza a szerepet, melyet Mátyás király erőteljes egyénisége, valamint az állam egész politikai életében, akképen az írásbeli érintkezések vitelében is játszott. Azon uralkodók közé sorolja, «a kiknél kimutathatjuk, hogy politikai és diplomatiái irataik szerkesztésének, fogalmazásának munkáját kancellárjaikkal, titkáraikkal magok megosztották.» Sőt nézete szerint Mátyás ez uralkodók közt alighanem a legelső helyen áll. Az udvarában élő idegen tudósok bámulva emlegették ebbeli szorgalmát s levelezéséről egyenesen megmondják, hogy leveleit maga diktálja s a mennyiben másokkal iratja, elküldések előtt mindig átolvassa azokat. Ez a munkaerő és munkakedv, mint Fraknói helyesen mondja, s mit a tények is bizonyítanak, az évek folyamán nem csökkent, hanem nőttön-nőtt sikereinek, a reá háruló uralkodói feladatok nagyságának arányában. Ismeretes, hogy egész ifjan lépett a trónra. Ez időben, sőt uralkodása egész első felében azon levelek és iratok megfogalmazására, melyek nevével mentek világgá, kancelláriájának jeles írói egyéniségei még észrevehető befolyást gyakoroltak. De a mint éles elméje egyre mélyebben behatolt az államügyek szövevényébe, minél jobban megismerte az embereket és az életet, önálló szelleme még a levelezésben is annál inkább eman-

cipálta magát környezetének befolyása alól. Azt iratta, a mit maga akart mondani, oly kifejezésekben, oly stílusban, melyben a saját egyénisége a legjellemzőbben jutott kifejezésre. Épen szellemének, egyéni fejlődésének ezt a természetes menetét veszi Fraknoi alapul azon kérdés elbírálásánál, hogy Mátyás levelezésében az eddig ismert anyagból mi közvetlenül a király és mi kancelláriájának műve, vagyis mit írt ő maga s mit az e célra környezetében levő irástudó szakemberek. Egészen sajátkezűleg írt levele eredetiben Mátyástól eddig nem ismeretes, s így az eredeti kézirat segédeszköze a kérdés eldöntésénél nem alkalmazható. A kutatásnak közvetett módon kell az ügyet tisztázni. Ez nem könnyű ugyan, de nem is megoldathatatlan feladat s az elmés, lélektanilag teljesen indokolt módszer, melyet a tudós és a forráskritika szabályainak alkalmazásában kitűnően avatott író alkalmaz, a legtöbb esetben megbízható eredményekre vezet. Fraknoi ugyanis Mátyás király nevelését, műveltségét s általában eredeti, élesen kidomborodó egyéni jellegét veszi vizsgálataiban zsinórmértékül. Szóban és írásban Mátyás mindig a maga módja szerint szokta gondolatait kifejezni. Azokban a hosszabb nyilatkozatokban, melyeket idegenek előtt tett, azon társalgásokban, párbeszédekben, melyeket külföldi diplomatákkal folytatott s melyekről ezek lehető hű, szó szerinti tudósítást igyekeztek hazaküldeni, sok olyan egyénileg jellemzetes lépés élénk, melyekkel diplomatai levelezésében is találkozunk. Megbízható alakban reánk jutott beszédei levélírói tevékenységének ismeretéhez is fölötte értékes eszközt kínálnak tehát. E szóbeli nyilatkozatokban pedig erős egyéniség, hatalmas önérték, határozottság, félelmetlenség nyilvánul s a beszéd külső alakja nem a humanisták classicitást hajhászó modora, hanem természetes és egyszerű, gyakran egész a pongyolaságig. Ezek jellemzik Mátyás királyt, a szónokot, vagyis oly minőségében, midőn élő szóval tárgyalta azokat a kérdéseket, melyekkel külföldi levelezésében írásban foglalkozik. Természetes, hogy ezek a jellemző vonások veendőek alapul azon kérdés eldöntésénél, melyeket írta vagy diktálta a levelek közül maga Mátyás király s melyek nem közvetlenül tőle származnak, hanem legfőkébb az ő gondolatait tartalmazzák, de már a kancellária valamelyik tagja által öntettek formába. Minél inkább élénk lépnek e jellemző vonások valamely levélben, annál bizto-

sabdra vehető, hogy azt a király maga szövegezte, s így szellemének egészen sajátos termékei közé tartozik. A le styl c'est l'homme elvét alkalmazza tehát Fraknoi a részben nagyon bonyolult kérdés megvilágításánál. Igen találóan emeli ki, hogy Mátyás király kitünő nevelésben és oktatásbau részesült ugyan s hogy a kor humanista műveltsége velejét a legteljesebben áthatotta. Csakhogy tanulmányai nem nyerhettek fokozatos és rendszeres befejezést, mert a politikai események egész fiatalon ragadták ki a tanulószobából. Előbb a fogság, királylány választása után pedig a nehéz uralkodói gondok és számtalan gyakorlati teendők gátolták a rendszeres tanulás folytatásában s ez okozza, hogy irályája nem érte el a classikai tökéletesség fokát, mely csak sok időt és kitartást kívánó tanulás terméke. Mindezt figyelembe véve, Mátyás király összegyűjtött levelezése szemmel láthatólag két főcsoportba oszlik. Az egyik classikai mintákra mutat, bőbeszédű, sokszor valóságos irodalmi értekezés, némelyek, mint Fraknoi mondja, «a legapróbb részletekig gondosan kiesiszolt remekek». A másik csoportba azok tartoznak, melyeknél a formára gond nem fordítottatott s sebtében vettettek papírra, melyek szerkezete laza s ismétlésekkel telvék, melyekben vannak vétségek a latin nyelv szelleme ellen, sőt nyelvtani hibáktól sem mentek. Hogy a két, élesen különváló sorozatból melyik Mátyás király saját műve s melyik környezetének nagy műveltségű írástudóié, az a mondottak alapján könnyen eldönthető. A Mátyás király szóbeli nyilatkozatainak jellemző sajátosságai a második csoportban oly határozottan nyilvánulnak, hogy kétségkívül élő és írott szó csak ugyanazon szellem megnyilvánulásai lehetnek. Különben is, mint Fraknoi helyesen megjegyzi, e csoport leveleinek pongyolaságát, nyelvtani botlásait s más ilyen fogyatkozásait Mátyás király senki másnak nem bocsátotta volna meg, mint — önmagának.

De azok, kiket kancelláriájában alkalmazott, nem is szorultak ily bocsánatra, elnézésre, mert a classikai stíl teljes birtokában voltak. Az olasz államok, főleg a római curia és a firenzei köztársaság példájára, az európai fejedelmek kancelláriájában rég meghonosult a szép irály, a classikai minták lehető hű utánzásának divata. Annak, a ki ily kancelláriában alkalmazást nyert, nemcsak arra kellett készen lennie, hogy irályát a fölebbvalója fogja szigorú bírálatnak alávetni. Félnie

kellett a nyilvános bírálattól is, mert kritikát gyakoroltak rajta más államok hasonló tisztviselői, sőt minthogy az ily iratok nagy számmal kerültek nyilvánosságra, az akkori egész tudós világ, mely az ilyenekben nagyon követelő volt s több súlyt fektetett a formára, mint a lényegre. Az volt a fődolog, hogy minden államokirat a latin nyelv összes szépségeivel fényeskedjék s minthogy a levélíró, valamint bírálói inkább tudósok, mint diplomaták voltak, szellemök e termékei szintén inkább irodalmi tanulmányok, a stílyakorlat remekei igyekeznek lenni, mint tulajdonképeni diplomatiái okiratok. A kire tehát ezek szerkesztése bízva volt, az minden művelt államban egyformán oda törekedett, hogy formailag minél tökéletesebbet termeljen, különben szellemi termékével könnyen szégyent vallhatott a nyilvánosság előtt. Mert nagy volt a nyilvánosság már akkor is, noha szolgálatában még nem állott olyan hatalmas szervezet, minőt ma a napi sajtó képvisel. Másolatok alakjában azonban akkor is előbb-utóbb ismertté lettek a kancelláriák érdekesebb iratai a műveltek körében s a melyik nem állt a classicitás színvonalán, az kíméletlen bírálatra számíthatott. Mikor I. Ulászló király édes anyja, Zsófia özvegy lengyel királyné, a várnai csata után a magyar rendekhez egy meglehetősen barbár latinságú levelet intézett, ezt a classicitás elleni merényletnek fogták fel az egykorúak. Enea Silvio, a későbbi pápa, a lengyel királyné kancellárjához, kit személyesen nem is ismert, hosszú levelet intézett; kegyetlenül szétbontozta az iratot s kíméletlenül fejezte ki írója iránt legmélyebb megvetését. Enea Silvio ez alkalommal tette azt a szellemes megjegyzést, melyet írónőink ma is megszívlelhetnek, hogy a lengyel királynéhoz, a ki bizonyára gondot fordít arra, hogy környezete előtt mindig a legválasztékosabb toilletében jelenjék meg, nem illő, ha szelleme szülőtteit, a leveleket oly dísztelenül bocsátja világgá. Ily események óvatosságra intették egyrészt az uralkodókat kancelláriájok személyzetének megválasztásában, másrészt az alkalmazottakat is; ezek törekedtek tehát, hogy jól, szépen, a koruk műveltjei igényeinek megfelelően fogalmazzák meg irataikat s európai gúny és nevetség tárgyává ne legyenek.

Mátyás király diplomatiái iratainak fogalmazásában kivált uralkodása első szakában csakugyan az írás jeles mesterei vettek részt. Vitéz János, Polycarpus György, európai

hírű humanista, ki a kancelláriában állandó alkalmazást nyert, csakhamar azonban Csezmiczei János, ki tanulmányait híres olasz iskolákban végezte, továbbá Hantó György, mesterei voltak a classikus irálynak s azok a levelek, melyek az ő tollukból kerültek ki, sajátos eszmemenetökkel és külső alakokkal nyomban szembetűnnek. Csakhogy a magyar humanista köztársaság fejeit, Vitéz Jánost és Csezmiczei Jánost, Mátyás király utóbb mélyen elszomorító tapasztalatokból ismerte meg. Rút hálátlansággal jutalmazták jótéteményeit, idegen ellenséggel szövetségbe léptek s ezek az események természetesen erős benyomást tettek Mátyás királyra. Kancelláriájában azután is alkalmazott ugyan kitünő műveltségű férfiakat, de mint az államkormányzat más ágait mindinkább a saját kezében összpontosította, akképen diplomatiái levelezése is első sorban a maga egyéniségének bélyegét kezdi viselni. 1472 óta Mátyás király, mint Fraknoi találóan mondja, maga lett a saját titkára; levelezésének fontosabb részét maga szerkesztette, vagy a fenmaradt iratok bizonyossága szerint, maga nézte át s néha a tollhibákat sajátkezűleg igazította meg. Ő pedig nem irodalmi foglalkozásnak tekintette a levelezést, mint a humanista tudósok, hanem mint államférfiú az uralkodói tevékenység egyik nyilvánulásának vette azt. Nem a forma lebegett tehát előtte, hanem a lényeg; megmondotta azt, a mit akart és érzett, erőteljesen, határozottan, aggodalom, néha kimélet nélkül. Ez időbe esik levelezésének azon része, melyben büszke önérzettel foglal állást mindenkivel szemben. «Rang tekintetében — írja egyik levelében III. Frigyes császárnak — a császárt magasabb állásúnak ismerjük el; de az uralkodói hatalom szempontjából magunkat vele egyenlőnek tekintjük, annyira egyenlőnek, hogy tőle egyáltalán nem félünk és miként eddig nem féltünk, félni ezentúl sem fogunk.» Egy más ízben meg ezt írja a császárnak: «Magyarország szabad királya vagyunk, a német birodalomhoz az alárendeltség viszonyában nem állunk.» Mintegy kardjára ütve írja máskor a pápának a császár fenyegetéseiről, hogy «keveset törődik velök s ha megint háborúra kerül köztök a dolog, «nem ez lesz első győzelmes háborúnk». Noha éberrel ügyel arra, hogy leveleiben az erélyes gondolatok is kiméletes alakban nyerjenek kifejezést, egy ízben élesen kifakad a velencei tanács ellen, mely «becsvágyó kezeit Horvátországig terjeszti ki

szemtelenül.» Ezt a hasonló kifejezésektől duzzadó levelet azonban nem küldötte el, a mi nem egy más, élesebb hangú levelével is megtörtént. De csak a kifejezésekben volt kíméletes. A mit mond, az néha olyan éles, mint a kard s e tekintetben a pápával és a római curiával, melyekkel különben a legbensőbb viszonyt tartotta fönny, sem tett kivételt, mikor igazát védenie kellett. Egész kereken kimondotta nekik egy ízben, hogy magyarjai inkább készebbek akár a halált elszenvadni, akár az ország czímerét ékesítő kettős keresztet «hármaskeresztté átalakítani», vagyis a magyar egyházat a pápaság fenhatósága alól kivonni, mintsem megtűrni, hogy a magyar király kegyúri jogain csorba ejtessék. Nagy szó volt ez olyan időben, mikor a hussitizmus Csehországban fenyegető hatalommá nőtt s természetes, hogy ilyen nagy szavakat, azokat a leveleket, melyekben egyénisége annyira leplezetlenül nyilatkozik meg, nem másokkal iratta, hanem legfőllebb csak leíratta, lemásoltatta. Fraknoi beható vizsgálatai tárgyává teszi a két kötetes gyűjteményben összefoglalt leveleket s az író egyéniségének mélyre ható ismeretével, valamint a korviszonyokban való alapos tájékozottságával állapítja meg, hogy a levelekből melyik a király egyenes szellemi tulajdona s melyiket írhatta kancelláriájának valamely tagja. Nem szenved kétséget, hogy nem csupán általános fejtegetései helyesek, hanem az egyes levelek szerzőségére nézve elért eredményei is későbbi vizsgálatok és kutatások által legfőllebb egybenmásban fognak módosulást vagy helyreigazítást szenvedni.

A levelek közül, melyeket a két kötetes gyűjtemény tartalmaz, 440 latin, 108 német és 1 cseh nyelven íratott. Magyar közöttük egy sincs, a mi nagyrészt a dolog természetéből következik, mert a levelek inkább diplomatiái iratok jellegét viselik magokon. Különben is külföldi uralkodókhoz vagy államférfiakhoz intézvék, sőt a mennyiben magyar diplomataknak szólanak, ezek olyankor, mikor a leveleket vették, külföldön tartózkodtak. Érthető tehát, hogy az utóbbiaknak, még ha tudtak is magyarul, a király ilyenkor latinul írt, mert a levelek részben arra is szolgálhattak, hogy az illető diplomata küldetésének sikerét előmozdítsák. Hogy tehát ebben a gyűjteményben Mátyás királytól magyar irat nincs, sőt még egy magyar szó vagy mondás sem fordul elő, mely írójok magyarságát jelezné, az sajnos ugyan, de a körülményekből könnyen

kimagyarázható. Sokkal meglepőbb, sokkal sajnosabb azonban az, hogy bármi szigorúan folyik az utóbbi évtizedekben a levéltári kutatás, bármi gazdag az eredmény a nagy királyra és uralkodására vonatkozó beces anyag felbányászása körül, Mátyás királynak magyar nyelven írott levele vagy bármi más okirata és írásbeli emléke még mindig nem került elő. Nem ma, hanem el lehet mondani már száz esztendő óta kelt ez a körülmény méltán csodálkozást. E század elején Schwartner koczkáztatta azt az állítást, hogy Mátyás király nem is tudott magyarul. Horvát István ez állítás czáfolatával aratta első országos írói sikerét s hódította meg a hazafiak szívét. Hogy ez állítás teljesen alaptalan, azt Fraknoi előtt is bizonyították, Fraknoiinak Mátyás királyról írott jeles életrajza pedig a kérdést végképen Horvát István szellemében döntötte el, mert a Hunyadiak családi tűzhelyének magyarságát is kétségtelenné tette. A gyermek Mátyás olyan körben született és töltötte első ifjúságát, mely egészen magyar volt és olyanok nevelték, kik tudtak magyarul. Másrészt csak rövid időt töltött idegenek közt, hazájától távol s így a magyar nyelvet semmi esetre sem felejthette el. Ha mindazáltal nem maradt fenn tőle magyar írott emlék, ennek okát nem abban kell keresni, mintha nem tudott volna magyarul. Hisz az akkori uralkodó társadalom nagyobb részt, főleg az, mely tehetségeivel és hű szolgálataival alacsonyból vergődött fel a magasba, részben a jobbágyok közül a főpapi székekbe, mindenesetre csak tudott magyarul. Ezt a legelfogultabb idegen nemzetiségi fanatikusok sem vonhatják kétségbe, de azok részéről ép oly kevéssé maradt fenn ilyen magyar emlék, mint Mátyás királytól. Mi az oka ennek a jelenségnek? Fraknoi nem tér ki a fogas kérdés elől: használta-e levelezésében Mátyás király a magyar nyelvet s ha nem, eljárása miképen magyarázandó? Azt hiszi, hogy noha magyar levele vagy okirata nem maradt reánk, e sajnós tényből még nem következik, hogy ily levél vagy okirat annak idején nem létezett volna. A tudós szerző azzal oldja meg tehát a kérdést, hogy a magyar iratoktól «minket szerencsétlen véletlen fosztott meg». Nem hiszem, hogy a magyar tudomány ezzel a válaszzal megelégedhetnék s a kérdést akár csak megvilágítottnak tekinthetné. Fraknoi maga is igen röviden, tanulmánya utolsó két oldalán foglalkozik vele s így kissé könnyedén esik át rajta. Pedig ha már

fölvetette, épen tőle, a nagy király és az emlékezetes korszak legalaposabb modern kutatójától, vártuk volna a kérdés alapos tisztázását. Mert nemzeti művelődésünk egyik legfontosabb, mélyre ható mozzanatáról van itt szó. Hunyadi Mátyás Magyarországa nem csupán utolsó fénykora a nemzeti királyságnak, hanem közművelődési tekintetben is gyökeres következményekre vezetett. A rákövetkező nemzedék tette nemzetivé a magyar irodalmat, az fogadta be bámulatos gyorsasággal a reformatio tanait s adott egészen új irányt a közszellemnek és közművelődésnek. Mindez Mátyás király uralkodásának, az akkori kulturának közvetlen eredménye. Ismerve a sokféle hatást, melyet a nagy király [és tevékenysége a nemzetre gyakorolt, meglegedhetünk-e azzal a keveset mondó magyarázattal, hogy a magyar nyelv helyet foglalt ugyan akkor az állami életben, csakhogy annak írásbeli bizonyítékai, a nyelvemlékek a szerencsétlen véletlen miatt elvesztek? Az 1446-ki pesti országgyűlés, mint megbízható egykorú forrás följegyezi, magyar nyelven hozta a törvényeket. Mindazáltal néhány évtizeddel később Marcio Galeotti azt írja, hogy a keresztyén népek közül egyedül a magyarok írnak kizárólag latinul. Az olasz humanista olyan módon indokolja ugyan ez állítást, mely a magyar nyelv s általában a nyelvészet minden szabályának alapos félreismerésén nyugszik. De a pozitív tények, sajnos, mind ezideig állításának igazsága mellett szólnak. Mert tény az, hogy a XV. századból eddig magyar nyelven írott emlék aránylag általában kevés *) került elő s Vér András 1493-iki nyugtáján kívül mind olyanok, melyek alig használhatók fel arra, hogy velők Galeotti állítását megczáfoljuk. Az okirat-tárainkban előforduló egészen magántermészetű levelek szintén nem magyarul írvák s megvallom, nagyon megleptek például a Zichy-oklevéltár legújabb, nyolczadik kötetének olvasása közben tett észleleteim. Ha például azt látom, hogy Alszegegd városa bírása és tanácsnokai Szeremle város bírása- és tanácsnokainak Márton kovács nejkének viselt dolgairól latin levelet küldenek, sőt még a közönséges missilesek, a mennyiben sok peres acta s más többé-kevésbbé hivatalos okiratok közt előfordulnak, szintén latinul

*) Az egész századból összesen 28. L. Zolnai Gyula: *Nyelvemlékeink*.

írvák, ez mindenesetre Galeottinak látszik igazat adni. Rozgonyi István kétségkívül ős magyar család sarja s 1427 január 25-én mégis latinul ír, még pedig egy asszonyinak, özvegy Töttös Lászlónénak, nem is politikáról, hanem a Töttös-fiúkról, valamint jelentéktelen udvari hírekről, tehát tisztán és kizárólag magántermészetű dolgokról. E levélről azt sem mondhatni, hogy esetleg talán valaha peres ügyben pro vagy contra bizonyítékul szolgálhatott volna s azért íratott latinul. Nem kevésbé meglepő, hogy ugyanez özvegy a saját fiának bizonyos gazdasági ügyekben latin levelet ír. Furcsa egy dolog továbbá, ha Bethleni Gergely rövid latin levélben kér Töttös Lászlótól egy lovat, vagy ha Fraknoi Vilmosné Kaboldról, 1434 márczius 29-én latin levélben kérdezi barátnőjétől, özvegy Töttös Lászlónétól, jó egészségben van-e? Ilyen tényekkel szemben nagyon bajos megnyugodni abban a kurta válaszban, hogy a magyar nyelvű levelek az idők viszontagságainak estek áldozatul. Különösen nehéz azonban ezzel magára, Mátyás királyra nézve megnyugodni, kitől mindenféle nyelvű okiratot ismerünk, csak magyart nem. Van tőle latin tömészetlen, van német szintén igen sok — magában Fraknoi gyűjteményében 108 darab — van tőle cseh, a gyűjteményben csak egy ugyan, de van ilyen elég, csak hogy nem levél, hanem rendelet, kiváltság és más hivatalos okirat alakjában. Különben is Mátyás király olyan országok fejedelme is volt, hol a nemzeti nyelv már akkor, valamint a nép tömegeiben, akképen az irodalomban, és az állami életben kiváló szerepet játszott. A meghódított osztrák tartományokban a német, a cseh-morva részekben a cseh nyelv hatalmas tényező volt akkor s Morvaországban éppen Mátyás királynak teljesen megszilárdult uralkodása közben, 1489-ben határozták el országgyűlésen a rendek, hogy jövőre az országos telekkönyvbe, ne mint addig történt, latin nyelven, melyet — a mint kiemelik — kevesen értenek, hanem cseh nyelven történjék mindennemű bejegyzés. Miért maradtak e nemzeti törekvések, az anyanyelv jogainak és érvényének kiterjesztését célzó ilyen rendszabályok hatástalanok Magyarországon nemcsak magára a királyra, hanem az egész uralkodó társadalomra? A latin nyelvhez való rideg conservatív ragaszkodás akkor már részben a kor-szellemmel, az uralkodó áramlatokkal is ellenkezett s a nemzeti nyelv tért hódított mindenütt. Mi az oka annak,

hogyan ez Magyarországon nem történt, legalább nyomai nem észlelhetők? E kérdéssel méltó, sőt multhatatlanul szükséges végre-valahára behatóan foglalkozni s ezt első sorban Fraknóitól, a korszak embereinek és eseményeinek legalaposabb ismerőjétől várja a magyar tudomány. Hogy maga is átérzi a kérdés komoly jelentőségét, azt eléggé megmutatta azzal, midőn mostani kiadványának bevezető tanulmányában legalább fölvetette. Ezúttal azonban még nem oldotta meg, inkább csak átsiklott rajta, mert az ügy beható tárgyalása természetszerűen kevésbé tartozik olyan gyűjtemény keretébe, mely Mátyás király külügyi leveleit tartalmazza. Itt az idegen nyelvek használata részben a dolog természetéből, részben a kor általános viszonyaiból következik. Remélhetőleg azonban fáradhatatlan buzgalmából nem sokára megkapjuk a nagy arányokban tervezett gyűjtemény második osztályát is. Ez már Mátyás királynak magyar hazánk belső kormányzatára vonatkozó levelezéseit fogja tartalmazni s minthogy ez idő szerint kétségtelen, hogy magyar nyelvű okirat abban sem lesz, ott nyílik majd alkalom, hogy a tudós író a magyar nyelv szerepét a nemzeti királyság utolsó fénykorában minden irányban megvilágítsa.

ACSÁDY IGNÁCZ.

AZ ALIBI.★)

Beszély.

Alacsony, földszintes szoba ; két keskeny ablaka a megyeház, vagy mint akkoriban nevezték, a kerületi hivatal udvarára nyílik ; a poros, légyfoltos üvegtáblákon keresztül látni lehet a rabokat, kik kellő felügyelet alatt a sarat és szemetet seprik össze az udvaron. Az ablak előtt két gömbölyű ákácza csodálkozik azon, hogyan kerülhetett ide a sáros, hideg, tintával folyó helyre ; benn a szobában, az asztalnál Karger vizsgáló bíró ül, a törvényszéki jegyzővel oldalán ; előtte egy magas termetű, halvány férfi áll, éles arcvonásokkal, nyugodt és meglehetősen gúnyos tekintettel ; az ajtóban két zsandár látszik, feltűzött szuronyokkal.

— Mi a neve ?

— Géczy Béla.

— Kora ?

— Harmincz év.

— Volt már büntetve ?

— Két hónap előtt szabadultam ki az aradi várból.

— Miért volt elítélve ?

— Mert részt vettem a forradalomban.

— Mily minőségben ?

— Mint képviselő, később mint katona.

— Mennyi időre volt elítélve ?

— Nyolcz évi fogságra.

— S büntetésének hátralevő részét ő felsége legmaga-

*) Mutatvány Csiky Gergelynek közelebbről megjelenendő, *Árnyképek* című beszély-gyűjteményéből, melyek még össze nem gyűjtött beszéleit foglalják magokban.

sabb kegyelme elengedte. És ön azzal viszonozza a kegyelmet, hogy alig néhány heti szabadság után ismét összeesküszik ő felsége a király trónja, a birodalom békéje ellen.

— Semmit sem tudok róla.

— Jegyző úr, olvassa fel a vádpontokat.

A jegyző fölveszi az előtte fekvő ívet, az ablak felé fordul vele s hivatalos egyhangúsággal olvasni kezd.

— Folyó 1854-ik év szeptember havának tizenkilencedikén, a Radnáról Arad felé vezető országúton éjjeli egy és két óra között négy álarczos ember lesből megtámadta a postaszekeret, mely pénzes küldeményeket szállított Aradra. Az orvtámadók megkötözvén a kocsist és a kísérő katonát, feltörték a kocsi szekrényét, s miután magokhoz vettek egy hatvan ezer forintos csomagot, mely adópénzeket tartalmazott az aradi császári királyi gyűjtőpénztár számára, ismét eltávoztak, megkötözött állapotban hagyván a kocsist és a katonát, s érintetlenül a magánosokhoz szóló pénzes leveleket.

— Mit mond ehhez vádlott? kérdé a vizsgáló bíró . . . Géczy úr, önhöz szóltam, folytatá néhány percznyi szünet multán, emeltebb hangon, feleljen, mit mond ehhez?

— Azt mondom, hogy a jelentésből nem tudtam kivenni, mi történt a vitéz katona fegyverével?

— Úgy látszik, ön tréfára akarja venni a dolgot. Figyelmeztetem, hogy szabadságáról, talán életéről van szó.

— Valóban? És miért? ha szabad kérdenem. Mi köze van szabadságnak és életemnek e közönséges rablótörténethez?

— Ez nem közönséges rablótörténet. Midőn hajnal felé az országúton járó emberek feloldozták a kocsist és a katonát, s ezek megérkezvén, jelentést tettek az éji támadásról, a rögtön megejtett vizsgálat kideríté, hogy a kocsi-szekrényből csupán az érintett adópénz hiányzik, s ennek a helyén egy fontos okiratot találtak. Jegyző úr, olvassa fel a 3-ik számú mellékletet.

A jegyző kikereste iratai közül a 3-ik számú mellékletet és felolvasta.

«Elismervény hatvanezer pengő forintról, melyeket az országos pénztárból honfiúi czélok végrehajtására hiány nélkül fölvettünk. Az ideiglenes kormány nevében» — aláírás olvashatatlan.

— Most is azt állítja még, hogy közönséges rablásról van szó? Ez esetben miért hagyták volna hátra a rablók ez iratot?

— Nagyon sajnálom, hogy a tolvaj urak szándékáról nem szolgálhatok hiteles magyarázattal. A mennyire sejthetem, vagy rossz tréfát akartak üzni a minden bokorban összeesküvést szimatoló rendőrséggel, vagy más irányba kívánták terelni a gyanút, hogy magok annál könnyebben megmeneküljenek.

— Géczy úr bölcsebben cselekszik, saját érdekében, ha nem tesz gúnyos megjegyzéseket érdemes rendőrségünkre. Minden bokorban összeesküvést szimatol? Mit tehet róla, ha minden bokorban összeesküvők rejteznek? Alig néhány éve, hogy felséges urunk fegyverei leverték a lázadást, az elrettentő példák még élénk emlékében élnek mindenkinek, s már is kísérteni kezd az ország egyik végétől a másikig, a forradalom visszatérő szelleme. Marosvásárhelyt újra föl kellett állítani a bitófát, és itt, saját városunkban, nem jöttünk-e alig egy hónapja a legveszedelmesebb összeesküvés nyomára? Emissariusok jártak-keltek szabadon utcáinkon, leveleket, csata-terveket, pénzt hozva az emigratio vezéreitől és a külföldi titkos társaságoktól. Nem kellett-e börtönbe vetnünk még az idevaló kolostor szerzeteseinek is nagy részét, kik a lázadás emissariusainak tanyát adtak, levelezéseiket közvetítették s elősegítették tovább útazásukat? Nagy ég! folytatá Karger úr, a szoba boltozata felé emelve mindkét kezét, mi lesz belőlünk, ha már az Isten szolgálói, a kolostor szent lakói is szövetkeznek az isteni jog, a rend és béke halálos ellenségeivel!

— Mindebből még mindig nem értem, miért kellett volna nekem a császári királyi postát kirabolni? Épen oly joggal gyanúba vehetnének arról is, hogy én törtem fel a napokban Pollák Náthán polgártársunk ékszeres boltját.

— Ha Pollák Náthán feltört fiókjában elismervényt találtunk volna az ideiglenes kormánytól, bizonyára ebben sem látnánk csupán közönséges betörést. De jó, tegyük fel, hogy a posta rablói csak félre akarták vezetni a nyomozást. Hogyan történhetett volna, hogy sötét éjjel, az országúton, megírhatták ez elismervényt, még pedig tintával, tessék megnézni, s kivéve az aláírást, igen nyugodt és szabályos betűkkel? Világos tehát, hogy az okirat előbb készült. Igen, de akkor miként tudhatták oly pontosan az összeget? A radnai adóhivatal jelen-

tése szerint csakugyan kerek hatvanezer forint volt a csomagban. Hogyan tudhatták volna ezt közönséges tolvajok előre.

— Én soha sem vontam kétségbe, hogy a császári királyi adóhivataloknál tolvajok is lehetnek alkalmazva.

— Még egyszer figyelmeztetem, saját érdekében, hogy tartózkodjék a gúnyos megjegyzésektől hivatalos közegeink felől. Hát ahhoz mit mond, hogy a rablók csak az állampénzeket vitték el, a magánosok vagyonát pedig érintetlenül hagyták? Föl lehet-e tenni közönséges rablókról, hogy ily szigorúan megkülönböztetnék egymástól a köz- és magántulajdont?

— Volt már szerencsém kijelenteni, hogy valamint a tolvaj urak benső intencióiról, úgy jogi nézeteik felől sem szolgálhatok hiteles fölvilágosítással. Ha a rendőrfőnök úr minden áron új érdemjelt kíván kapni, s erre a célra legjobbnak tartja egy összeesküvésnek jönni nyomára s engem választott eszközüül nemes ambíciójának elérésére: én nem tehetek mást, mint-hogy hallgatok s alkalmilag majd szerencsét kívánok neki a magas kitüntetéshez.

— Ha nem volt ön részes ez éji támadásban, bizonyára meg tudja mondani, hol volt szeptember 19-én, éjfélel egy és két óra között?

— Ennek már több, mint egy hete, s én valóban nem gondoltam arra, hogy egykor számon fogják kérni holléteimet. Egész határozottsággal nem mondhatom hát meg, melyik szobámban voltam, jártam, ültem vagy feküdtem-e, ébren voltam-e vagy már aludtam, jobb vagy baloldalamon feküdtem-e?

— De legalább otthon volt?

— Mivel éjfélel egy és két óra között az embernek nem igen szokott dolga akadni a városban, úgy hiszem, hogy otthon voltam.

— Feleljen határozottan: otthon volt-e vagy nem?

— Otthon voltam.

— Megfogtam! kiáltott diadalmasan a vizsgáló bíró. Ön azt állítja, hogy otthon volt; házmestere pedig, a kihallgatási jegyzőkönyv szerint, eskü alatt azt vallotta, hogy ön éjfél előtt egy órával elhagyta a házat s csak hajnali négy óra felé tért haza. Mit mond hozzá?

— Azt mondom, hogy irigylem házmesterem kitünő emlékezőtehetségét.

— Megvallja tehát, hogy nem volt otthon?

— Meg kell hajolnom a házmesteri tekintély előtt.

— Hol volt tehát amaz időben, ha csakugyan nem vett részt az éji támadásban?

— Nem tudom.

— Gondolkozzék. Talán látogatáson volt valahol, talán találkozott valakivel az útczán? Nincs-e senki, a ki bizonyágot tehetne a mellett, hogy a mondott időben látta önt vagy beszélt önnel? Mint hajdani ügyvéd, tudhatja, hogy ily gyanú alatt életbevágó dolog az alibi bebizonyítása.

— Nagyon köszönöm ez ismétlő jogtudományi tanfolyamot, de nem érvényesíthetem a gyakorlatban. Nem tudom, hol voltam; nem tudom, kivel találkoztam; nem mondhatok semmit.

— Gondolja meg, hogy életével játszik. Az aggasztó forradalmi jelenségek a legerősebb visszatörési rendszabályt tettek szükségessé. Felsőbb utasításunk van, hogy a törvény teljes szigorúságát alkalmazzuk a politikai bűnösök ellen. Javítson legalább helyzetén töredelmes, őszinte vallomással, s tegye méltóvá magát a kegyelemre.

A vádlott könnyedén vállat vont s megvetőleg elfordította fejét.

— Talán később lesz a vallomásra, ha megtudja, hogy büntársai már el vannak fogva?

— Büntársaim? Valóban kíváncsi vagyok megismerni e jeles urakat.

— Majd más hangon beszél, ha vallani fognak.

Bágyadt mosoly futott át Géczy arczán, de semmit sem szólt, s ismét vállat vonva, az ablak felé fordítá szemét, mintha már unná e fölösleges szószátyárkodást.

— Gondolkozzék uram, adok reá időt. Ne feledje, hogy egyetlen reménye a bűnbánó vallomásban lehet. Akarom hinni, hogy mire újból találkozunk, jobb indulatot fog tanúsítani. Csendőrök, kísérjék a foglyot vissza a börtönbe.

* * *

Mintegy tíz percczel a fogoly távozása után, a hivatal-szolga lépett a szobába s egy névjegyet tett a vizsgáló bíró elé, ki az eddigi kihallgatások jegyzőkönyveibe volt merülve.

Varsányi Bertalan, olvasá Karger úr, fölvéve a névjegyet.

— Kéri a bíró urat, méltóztassék rögtön elfogadni, igen fontos ügyben jött, mondá a hivatalszolga.

— Vezesse be . . . Isten hozta nagyságodat, szólt a vizsgáló bíró, s nála ritka udvariassággal sietett a belépő előkelő modorú öreg úr elé. Minek köszönhetem e szerencsét? Hivatalos ügyben méltóztatott hozzám fáradni? Kérem, tessék helyet foglalni.

— Géczy Béla ügyében jöttem.

— Ah!

— A városban az a hír van elterjedve, hogy elfogták, mint a múlt héten történt postai rablás részesét. Igaz ez?

— Fájdalom! De ne méltóztassék gondolni, hogy közönséges gonosztettéről van vádolva. E bűnténynek politikai színezete van s kapcsolatban áll azon forradalmi mozgalmakkal, melyek újabb időben ismét szigorúbb rendszabályokra provokálták ő felsége magas kormányát. Többet nem mondhatok, a hivatalos titok megsértése nélkül.

— Midőn Béla két hónap előtt kiszabadult fogságából, megfogadta nekem, becsületére fogadta, hogy nem fog többé részt venni semmi titkos mozgalomban, semmi összeesküvésben. Nem tudom föltenni róla, hogy hűtelen lett volna becsületszavához.

— Bocsánat, nagyságod, vannak-e positiv adatai Géczy úr ártatlansága mellett, s hivatalosan kívánja azokat velem közölni?

— Legyen szíves jegyzőkönyvet vétetni föl tanúvallomásomról.

— Nagyon jól van, mondá a vizsgáló bíró, intve a jegyzőnek, hogy fogjon munkához. Ez esetben megengedi nagyságod, hogy a megelőző formaságokon röviden átessünk. Írja jegyző úr, Varsányi Bertalan, nyugalmazott császári-királyi ezredes, hatvan éves, nemde? bocsánat, hatvankettő . . . Szabad kérem, nem áll rokoni viszonyban vádlottal?

— Nem.

— A mi a vér kötelékét illeti, annyiban meglehet. De nem fogja nagyságod igazságtalanságnak találni, ha a bíróság tekintetbe veszi, hogy nagyságod úgyszólván fogadott apja Géczy Bélának s a leggyöngédebb viszony áll fönn kettejük között. Az egész városban köztudomású dolog, hogy nagyságod legbensőbb barátja volt Béla atyjának, kivel hajdanában

együtt szolgált a testőrségnél, midőn meghalt, árva kis fiának gondját egészen nagyságod vállalta magára, fölnevelte, gondoskodott világi pályájáról, ellátta pénzzel, tanácscsal, segítséggel, szóval mindazt megtette érte, mit a szerető atya tesz fiáért. Azt is tudjuk, hogy Géczy Béla a legmélyebb ragaszkodással viseltetik nagyságod iránt, kinek valóban többet köszönhet, mint vérszerinti atyjának.

— Ha mindez igaz is, állásom, jellemem és multam elég biztosíték arra, hogy senki se merjen kételkedni tanúságom igazságában.

— Isten őrizzen ily sértő föltevéstől! Nagyságod loyaltása sokkal ismertebb, hogysen a kétség legcsekélyebb árnyéka érhetné. Ámbátor nem volt már a hadsereg tényleges szolgálatában, midőn a gyászos emlékű forradalom kitört, még sem ragadott fegyvert uralkodója ellen, mint annyi más társa. Az egész szomorú időt külföldön töltötte, igaz ugyan, hogy némelyek állítása szerint folytonos súlyos betegsége lánczolta ágyához, de annyi tény, hogy nem vett részt a lázadásban, s csak a rend és béke helyreállítása után tért vissza az országba. Negatív érdem ugyan, de ez is sok a mostani szomorú körülmények közt, midőn alig van ez országban intelligens ember, kit nem lehetne bátran börtönre itélni, kihallgatás nélkül. Láthatja nagyságod, hogy teljes elismeréssel vagyunk loyaltása iránt.

— Mily gyanú alapján fogták el Géczy Bélát? Úgy tudom, hogy a posta támadói már kézre kerültek s be is vallották tettöket.

— Exaltált fiatal emberek, valódi gyermekek, kiknek fejét elkábitotta a ragályos forradalmi láz, s kedvök jött összeesküvést játszani. Három közülök tanuló, a negyedik díjnok az adóhivatalnál. Ismétlem, valódi gyermekek, kikről lehetetlen föltenni, hogy egészen önmagoktól s valami magasabb és hatalmasabb kéz vezetése nélkül működtek volna. Szóval, csak eszközök voltak, nekünk pedig a főre, a vezérre, az értelmi szerzőre, a csábítóra van szükségünk.

— De mi okból tartják épen Géczyt és nem mást a csábítóknak?

— Ki lehetne más? Jól tudjuk, hogy a város és kerület elégedetlen elemei Géczy Bélát tartják természetes vezéröknek, központjoknak, s Isten tudja, talán leendő dictátoroknak.

A gyászruhás anyák őt mutatják az útczán gyermekeiknek, mint a honfi-erények mintáját, vértanúját, mint árvaságuk leendő boszulóját. Mindenki előtt ismeretes, tehát rendőrségünk előtt sem maradhatott titokban rajongása, melylyel a forradalmon csüggött s midőn kevés idő előtt a legfelső kegyelem elengedte büntetésének hátralevő részét, titkos utasítást kaptunk a magas kormánytól, hogy folytonosan szemmel tart-suk mozdulatait. S a mint az eredmény mutatja, nem is ok nélkül.

— Mindez még csak gyanú, föltevés, vélemény. Úgy hallom, hogy az éji támadók négyen voltak, mind a négyet elfogták.

— Bocsánat, a kocsis és a kísérő katona jelentése szerint négy álarczos ember támadott ugyan reájok, de mindketten állítják, hogy valamivel távolabb, a nyárfák mögött más alakokat is láttak.

— S miért kellett épen Géczynek ez alakok közt lenni?

— Ime a harmadik és legnagyobb gyanúok: Géczy Béla hiteles vallomások szerint azon éjtszaka nem volt otthon és nem tudja kimutatni alibijét.

Az ezredes elgondolkozva nézett a homályos üvegtáblákra. Mereven fegyelmezett vonásain nem látszott semmi benső küzdelem nyoma. A vizsgáló bíró, a mint figyelmesen vizsgálta arczát, azt is hihette volna, hogy az udvaron dolgozó rabok szemléletébe van merülve s közömbösen számlálja, hányan vannak. Senki sem olvashatta volna le az ősz ember mozdulatlan arczáról, mily hatalmas két érzés küzdött keblében óriási harczt; egy sóhaj, egy rángás sem jelentette, midőn a harc eldőlt, s a legyőzött, letiprott tehetetlenül vonaglott diadalmas versenytársa alatt. Nyugodt hangon fordult ismét a vizsgáló bíróhoz.

— Azon gondolkoztam, miként adhatnék magam is számot az elmúlt hét éjtszakáiról. Ha az ember minden rossz szándéktól tisztának érzi lelkét, nem vesz tudomást minden eltöltött órájáról, hogy később meg tudjon felelni róla. Ön mint bíró sokszor tapasztalhatta, hogy azoktól kell legjobban óvakodni, kiknek emlékezete olyan, mint a napló. Egy kis időbe és gondolkozásba került, míg összeszedhettem az elmúlt napok és éjtszakák emlékeit, de most már tisztában vagyok velök. Szeptember 19-én Géczy Béla nálam töltötte az éjtszakát.

— Hogyan! kiáltott a vizsgáló bíró nagy meglepetéssel. Nagyságodnál?

— Jóval éjfél előtt jött hozzám s csak hajnal felé távozott. Boldogult atyjának iratait, levelezéseit néztük át s munkánk kissé hosszabb időt vett igénybe. De világosan és határozottan emlékszem, hogy azon éjjel nálam volt.

— Miért nem vallotta hát be, holott figyelmeztettem, hogy egyedüli reménye az alibi kimutatásában lehet?

— Csak az Isten láthatja e nemes nagy lélek aggodalmait, gyöngédségét. Talán attól félt, hogy engem is gyanúba kever; hiszen azt ön sem tagadhatja, hogy oly napokat élünk, midőn egy szó, egy árnyék képes felségsértővé tenni a legártatlanabb embert. Különben én nem ismerem hallgatása indokait, csupán a tényt állítom, hogy azon éjtszakát nálam töltötte.

— Láтта őt más valaki nagyságod háznépéből?

— Senki. Feleségem már tíz óra előtt szobájába vonult, a cselédek aludtak. Én magam nyitottam előtte ajtót s hajnal felé én is bocsátottam ki.

— De hát mire való volt a nagy titkolózás, ha nem tettek mást, mint atyja iratait nézték át, ki sok évvel a forradalom előtt halt meg s ő felségének mindig hű katonája volt?

— Ki akartunk kerülni minden kellemetlen kérdezősködést és vallomást. Azt pedig megvallhatjuk magunk közt, hogy a mostani időben Géczy Bélával szobába zárkózni és iratokat nézni át, nagyon gyanús dolog s okvetetlenül érintkezésbe hoz a rendőrséggel.

— Igaz, igaz, megtörténhetik, — mondá zavartan a vizsgáló bíró... Nagyságod tehát állítása mellett marad, hogy Géczy Béla önnél töltötte szeptember tizenkilencedikének éjjelét?

— Bizonyára.

— Természetesen kész lesz reá esküt is tenni?

Varsányi arcza mozdulatlan maradt, hangja nem reszketett, szemét nem vonta le a vizsgáló bíró arczáról; csak jobb kezét szorította oly erősen ökölre, hogy körmei húsába vágódtak, midőn egyszerűen és nyugodtan felelt:

— Természetesen.

— És ha a vádlott is megmaradna tagadása mellett?

— Ha megtudja, hogy én már megvallottam, semmi oka és célja nem lesz álkíméletének.

— Igaz, igaz, mondá a vizsgáló bíró, egyre növekedő zavarral, tanácstalan habozással rágva tollát. Méltóztassék egy ideig a tanácsteremben várakozni, míg tovább folytathatjuk a kihallgatást. Meglehet, a vádlottal is szembe fogom állítani . . . Nem merek magamtól egy lépést sem tenni e csiklandós dologban, folytatá, a jegyzőhöz fordulva, miután Varsányi elhagyta a szobát. Értekezniem kell előbb a rendőrfőnökkel és az államügyészszel. Nem akarom magamra vállalni a felelősséget, ha ez a kövér fogás kisiklik kezeik közül, tevő hozzá gondolatban.

* * *

Míg Karger úr magasabb bölcsesegnél és nagyobb hatalomnál keresett segítséget aggályai ellen, Varsányi Bertalan előtt nem csekélyebb személyiség nyitotta ki az ügynevezett tanúszoba ajtaját, mint Póka Márton úr, a porkoláb.

Azon idők politikai pereinél gyakran megtörtént, hogy a tanúk, kik a vádlott mellett tettek vallomást, épen olyan gyanúsak lettek, mint ez maga, és tanúskodásuknak gyakran az lett a vége, hogy magok is ott maradtak őrizet alatt. A joggyakorlatnak tehát teljesen megfelelő volt, hogy Varsányi Bertalant, elismert loyaltása ellenére, a porkoláb vezette szobájába, s egy fegyveres csendőr sétált kimért lépésekkel ajtaja előtt.

De az ezredest mindez nem hozta zavarba. Nyugodtan belépett az ajtón, észrevehetetlen szem-intéssel fölszólítva a porkolábot, hogy kövesse.

— Mit parancsol, ezredes úr? kérdé Póka Márton, katonás tisztelgéssel.

— Nem felested még el, Márton, ki vagyok én?

— Igenis nem. Huszonöt esztendeig szolgáltam hajdanában az ezredes úr alatt, s mikor obsitot kaptam, az ezredes úr kommandált be ide a németekhez, a hol aztán megtettek porkolábnak.

— Akarsz-e nekem még most is szót fogadni?

— Ezredesem után elmegyek a pokolba is.

— Jól van, — felelt az ezredes, s az asztalhoz ülve, kiszakított tárczájából egy lapot s gyorsan e szavakat írta rá:

«A kérdéses éjtszakát nálam töltötted, apád iratait rendezve. Parancsolom, hogy ezt valld, jogom van ezt parancsolni.»

Az utolsó szavakat erősen aláhúzta, aztán oda írta nevét s Póka Márton kezébe nyomta az összehajtott levélkét.

— Ezt a levelet azonnal vidd Géczy Béla börtönébe s add kezébe.

— Igenis értem. De ha kisül rám a dolog, nemcsak elcsapnak, hanem föbe is löhetnek.

— Mikor a csatában azt kiáltottam, hogy utánam: jutott-e eszedbe, hogy agyon is löhetnek?

— Igenis nem. Kérem azt a levelet. Igaz ugyan, hogy nem ilyesmire esküdtem föl, mikor kineveztek, de hát csak a németet csalom meg. Mit parancsol még, ezredes úr?

— Ha Géczy úr átolvasta e levelet, rögtön vedd el tőle és semmisítsd meg úgy, hogy nyoma sem maradjon.

— Értem. Le fogom nyelni. Ott, tudom, még a német sem fogja keresni.

Póka Márton katonásan tisztelgett ezredese előtt és távozott. Félóra mulva visszajött, jelentve, hogy a vizsgáló bíró maga elé kéreti az ezredes urat. Az ajtóban álló csendőr miatt nem szólhatott semmit, csak jelentősen kacsintott, nagyot nyelt és gyomrára mutatott, érthetőleg jelezve e néma-játékkal, hogy a megbízást pontosan elvégezte.

A kihallgató szobában jelen volt az államügyész is. Varsányi vallomása mindnyájukat megzavarta. Nagy kedvök lett volna semmibe sem venni s őt magát is a gyanúsok lajstromába igtatni, de nem volt rá bátorságuk. Varsányi régi fegyvertársa és bizalmas barátja volt a várbeli parancsnokló tábornoknak s hatalmas összeköttetései voltak a mindenható katonai körökkel. Mind a rendőrfőnök, mind az államügyész meg volt győződve, hogy az öreg ezredest becsületében megsérteni annyi volna, mint saját állásukat tenni kockára; azért rövid, izgatott tanácskozásuk eredménye az a megállapodás lett, hogy ha az ezredes esküt tesz az alibire, kénytelenek lesznek Géczyt fölmenteni és szabadon bocsátani.

Ehhez képest rendkívüli udvariassággal fogadták a belépő ezredest, s a vizsgáló bíró fölhívta a jegyzőt, hogy olvassa föl az előbbi tanúságról fölvetett jegyzőkönyvet.

— Elismeri, ezredes úr, hogy ez volt előbbi vallomása?

— Elismerem.

— Kész reá esküt tenni?

— Kész vagyok.

Varsányi hangja most sem változott, keze most sem reszketett, midőn három ujját a feszületre helyezte s a bíró után elmondta az eskü rettentő szavait.

— Géczy Béla, mondá a vizsgáló bíró, néhány percz előtti újabb kihallgatásán megegyező vallomást tett, s mivel az ön esküvel erősített tanúsága minden kétségen felül helyezi alibi-jét, e percztől fogva megszüntetem az ellene kiadott letartóztatási rendeletet.

— És én kívánom, tevé hozzá az államügyész savanyú mosolylyal, hogy minden politikai pernek ily szerencsés megoldása legyen. Géczy Béla a szomszéd teremben várakozik. Talán legkellemesebb lesz reá nézve, ha ezredes úr személyesen adja tudtára szabadságát.

— S azonnal magammal vihetem?

— Részünkről semmi sem áll útjában.

— Úgy hát rögtön távozunk, kocsim úgy is a kapu előtt vár reám. Isten önökkel, uraim! Fogadják köszönetemet részrehajlatlan és méltányos eljárásukért.

* * *

Az ezredes zárt hintója gyorsan elvágatott a megszabadult fogolylyal és megmentőjével. Mindketten némán ültek egymás mellett, a csendet egyik sem szakította meg; sem az öröm szavai a megmentő részéről, sem a hála kitörése a megmentett ajkairól. Mindegyik óvakodva kerülte a másik tekintetét, s ha az államügyész úr a kocsi bensejébe pillanthatna, tökéletesen meggyőződhetnék, hogy a nagy szeretet nem birta Varsányi ezredest hamis tanúságra.

— Kiértünk a városból, mondá az ezredes hosszú szünet után. Nézz hátra, nem követ-e valaki?

— Senki, — felelt halkán Béla.

— Szabad vagy tehát, egyelőre még a gyanútól is szabad. Tudtam, hogy ez emberek nem mernek az én szavamban kételkedni.

Géczy félenken fölpillantott az ezredes arczára s midőn ennek nyugodt, hideg tekintetével találkozott, ismét gyorsan lesüté szemét.

— Neked köszönhetem szabadságomat, mint mindent, mit ez életben valaha nyertem, — mondá alig hallható, törede-

zett hangon. — Oh miért titted ezt velem? Mért nem hagytál elveszni? Mért ütötted szivembe ez utolsó, örök fájdalomú tövist, hogy életemet hamis eskü által kellett megmentened?

— Csalatkozol, — felelt az ezredes hidegen. — Én nem tettem hamis esküt, midőn azt vallottam, hogy amaz éjet házamban töltötted.

Géczy Béla fölkapta fejét s rémült tekintettel meredt az ezredesre.

— Mindent tudok, — folytatá ez, előbbi hideg hangján. — Tudom, hogy házamban voltál, nőmnél töltötted el az egész időt. Nem szükséges a magyarázat, nem ér semmit a tagadás. Az asszony mindent megvallott. A hűtlen nő gyáva is. Midőn meghallotta elfogatásod hírét, rémületében elárulta bűnös titkát és azután mindent megvallott. Asszonyvérrel nem fertőztetem be kezemet, elkergettem őt magamtól, visszaküldtem Bécsbe családjához. Most már ott is van. Ez életben nincs hozzá több közöm. De hozzád még van. Érted most, miért szabadítotlak ki a börtönből?

A hintó most a köves országúton vágatott tova s gyorsan közeledett az erdőhöz.

— Tudom, hogy hallgattál volna, s mint összeesküvőt hosszú börtönre vagy halálra ítélnék. Erre a szép végre nem voltál méltó. Nem szabad ellopnod az utókor kegyeletét, nem engedem, hogy vértanúként tiszteljék annak emlékét, ki jöltevője becsületét meggyalázta. Halj meg az én kezemtől, vagy ölj meg engem te és fejezd be ezzel mindazt, a mit ellenem elkövettél.

Géczy Béla görcsösen kapaszkodott a hintó ajtajába s halvány ajkán csak egy megtört kiáltás hangzott.

— Fegyvert emeljek! Én! Reád!

— Miért ne? Azt hiszem, nem ez a legiszonyúbb, mit ellenem tettél. Ne szólj! A mi mentségetek lehet, azt az asszony mind elmondta. És én a nélkül is tudom. Az én hibám volt, hogy oly fiatal nőt vettem el, kinek lelkét nem volt képes betölteni szerelmem. Úgy is tudom. Azt is hallottam már, hogy örülség szállt agyatokra, hogy kétségbeesetten küzdtetek, hogy elragadott a szenvedély ellenállhatatlan ereje. Mentségek ez? Isten előtt az lehet, előttem nem. Készülj a halálra, vagy ölj meg engem. Egyikünk itt fog maradni.

E pillanatban a hintó megállt az erdő szélén. Az ezredes

kiszállt s intett úti társának, ki gépileg engedelmeskedett. Varsányi két pisztolyt vett ki a hintó ládájából, s a kocsis, kinek már megvoltak utasításai, elvágtatott.

— Egyedül vagyunk, — mondá az ezredes. — E hű emberem semmit sem fog elárulni. Jer utánam.

Mintegy száz lépésre hatoltak az erdőbe s egy kis tisztáson megálltak. Az ezredes kivette jegyzőkönyvét, kiszakított belőle egy lapot s Béla felé nyújtá.

— Írd erre a lapra, hogy öngyilkos módra végezted ki magadat. Az én nyilatkozatom már zsebemben van. A világnak nem szabad megtudnia, hogy párbaj volt köztünk.

Béla gépileg megírta levelét és zsebébe tette. Az ezredes ekkor kezébe adta az egyik pisztolyt. A fegyver érintése mintha egyszerre kiragadta volna tompa dermedtségéből.

— Nem, nem lehet! — kiáltott lázasan. — Bármily nagyot vétettem ellened, nem lehetsz oly kegyetlen, hogy ez iszonyú bűnre kényszerítsd kezemet. Atyám, jóltevőm, gyermekkorom barátja! légy irgalmas hozzám! Nem kérem én bocsánatodat! nem mentem magamat! Minek mondjam, mily kétségbeesetten küzdtem a szörnyű csáb ellen, mely magához ragadt! Miért mondjam, hogy menekülni akartam előle, s amaz éji látogatásom búcsúzásom volt, s hogy ha börtönbe nem vetnek, elhagytam volna örökre e várost, ez országot? Minek mondjam? Tudom, hogy ez nem enyhíti bűnömet. Nem is azt akarom. Büntess bármikép, megérdemlem, elviselem, kívánd életemet, lábad elé dobom — oh! csak azt ne kívánd, hogy rád emeljem fegyveremet!

— Állj helyedre és legyen vége! kiáltott az ezredes türelmetlenül.

— Jól van! Legyen hát vége!

És Géczy Béla hirtelen saját homlokának szegezte pisztolyát s a következő pillanatban szétzúzott agygyal feküdt az ezredes lába előtt.

EZRED ÉVI SZÓZAT A GYERMEKEKHEZ.

1896.

Fürge gyermeksereg, hazám ifjú sarja!
Halld meg szózatomat; szeretet sugalja:
E nagy év emlékét véd szivedbe mélyen,
Meleg sugarával sírodig kísérjen.

Im' nézd! Magyarország ünnepi diszt ölte,
Hála-éneket zeng síkja, hegye, völgye,
Hogy neki az Isten, különös kegyéből,
Már ezer évet mért az örök időből.

Mint gyöngé pacsirta, mely ég felé szárnyal,
Üdvözli a tavaszt csicsergő dalával:
Vegyítsd te is hangod' a nagy örömjajba,
Azt a hangot az ég onnan is kihallja.

Örvendj, hogy mikoron már szellemed ébred,
Nemzedet e dicső ünnepét megérted
S szíved hont szeretni mindig lángolóbban,
A második ezred küszöbénél lobban. —

Ezer éve hogy itt felütötte sátrát,
Győző seregével fejedelmi Árpád,
Nagy lelke vezérlé a hős hadi rendet
S szilárd alapon itt új hazát teremtett.

Szelleme most köztünk álmélkodva jár itt,
 Nézi alkotását s késő unokáit;
 Elborítja olykor mély bánat borúja,
 Büszkeség, önérzet deríti fel újra.

Nézd vele a nemzet ezer éves multját:
 Pusztítva felette hány vihar vonult át
 S hogy ura maradjon drága örökének,
 Vérével a földet hányszor öntöze meg.

Török, tatár, német gonoszul rá esvén,
 Öldöklő sebeket hányszor ütött testén
 S mint a kit a végzet zord vaksággal megvert,
 Önön maga ellen hányszor emelt fegyvert.

De saját Istene örködött felette,
 Sorsa örvényéből mindig csak kivette;
 Ősi erő, jellem, csudát mívelt nála
 S vész hullámai közt, mint köszirt, megállta.

Égő honszeretet, mikor egyet értett,
 Vont kebele körül áttörhetlen vértet . . .
 Éltével összeforrt arany szabadsága,
 Nem volt neki *azért* élete sem drága. —

Folytasd te is, gyermek! atyáid erényét
 Ne hagyj füstbe menni a jövő reményét;
 Adj foglalót, hisz rád hosszú évek várnak,
 Egy uj ezer évre köz édes anyánknek.

Gyűjts szellemi kincset, útaidon járván,
 S örömmel tedd le majd a haza oltárán,
 Honszerelmed szívben s nem dicsekvő szájon,
 Tettleg unokáról unokára szálljon.

Esedezz az éghez ártatlan imával:
 Fedezze népünket védő paizsával,
 Hogy békében jóllét áldásait élje,
 Zászlóit a harcban győzelem kísérje.

Gyermekek szívébe jó erkölcs-mag essék,
 Nyugalmat élvezzen a tisztas öregség,
 A nemzet erőben s számban gyarapúljon,
 Dísze, dicsősége örökre virúljon!

LÉVAY JÓZSEF.

MINDHALÁLÍG.

És szóltak hozzám: nem nevet dalom,
 Mindegyre gúny van benne, szidalom!
 Könyvemben nincs oly ének,
 A melyben napsugár, öröm rezegne
 És csókok csengenének!

Derült nótának dalnoka legyek,
 A mely burkából ég felé lebeg,
 Mint hellen istenasszony,
 Hogy a felhők közül glyciniákat
 S akanthust szórogasson!

S kérdezték tőlem: fészke merre volt,
 Hogy nem tudok dalolni csak nyomort?
 Mely tündér állt felettem,
 Átkozva bölcsöm? És én válaszoltam:
 «Kunyhó volt, hol születtem.

Én a mocsárnak gyermeke vagyok.
 S a nap bármily győzelmesen ragyog
 S bárhány zsoltosma csendül,
 Egy hosszú jaj hat hozzám mindenünnen,
 S nem megy ki a fülemből.

Szivemre hull csepp csepp után a vér,
 A mely ömölt az elnyomottakér',
 A mikor a szabadság
 Százezreket hívott, bástyái ormán
 Hogy élteket szakaszszák.

Munkások házai felől, a hol
 Zsúfoltan nyüzsg a nép, mint hangyaboly,
 S mohó éhséggel rágja
 A száraz kenyeret, mit annyi kinnal
 Szerzett meg izzadsága ;

Sötét gyárakból, mikben nincs egyéb
 Mint zúgó vas-szörny, melynek neve gép,
 A hol minden lehellet,
 Melyet a sápadt asszonyok beszínak,
 Öli a mellet ;

A rizs-lapályról, mit hétszámra kőd
 És embergyilkos, nedves pára főd ;
 S éjébül tömlőcz-zugnak,
 A hova áldozatnak annyi ezret
 Isten nevébe' dugnak —

Oh mennyi jajszó üldöz és minő,
 Rémesnél rémesebb és nem szünő !
 Csak jönnek, szállton szállva,
 Mikéntha denevér suhogna mellém
 Az esthomályba'.

S ezért kerül vigságot énekem,
 Ezért nem újul a napfény nekem ;
 Örök borúban,
 Ezért nem zengek csókot és szerelmet . . .
 Velem a bú van !

Nem gyáva bú, mely engemet gyötör,
A bú szilaj tusában égre tör!
A daczot érzem,
A mely Prometheus lelkébe' lángolt
A szikla-bérczen.

S a nép fölött, a mely sápadva hall,
Sötéten leng az ajkam-zengte dal,
Miként az ormok sassa,
Mely fönn kereng és aztán átlőtt szárnynyal
Hull a havasra.

ADA NEGRI után, olaszból

RADÓ ANTAL.

MÉG EGY SZÓ A «MAGYARSÁG KELETKEZÉSÉ»-RŐL.

(Válasz Marczali Henrik úrnak.)

A ki huzamos ideig bolyongott valamely nép östörténeti kutatásának homályos útjain a nélkül, hogy az igazságnak hőn óhajtott fénysugarát megpillanthatta volna, attól nem szabad és nem lehet zokon venni, ha azoknak sokat taposott útját elhagyja, a kik megelőzték, és jobb eredményeket keresve, új ösvényre tér. Új ösvény koromfekete éjtszakában, igaz, nem tartozik a kényelmes dolgok közé; ilyen ösvényen ugyancsak ki vagyunk téve az eltévedés és botlás veszedelmének; ha azonban ez új irányban a szabadba jutottunk és azt vettük észre, hogy az ismeret világosságához valamelyest közeledtünk, akkor az elmúlt fáradozásokért és kiállott veszedelmekért busásan megjutalmazva érezzük magunkat és tudva a tapogatózással járó esetleges tévedéseket és hibákat, mint magától érthető, a legszigorúbb bírálatra készülünk. A mi már most a bírálatot általánosságban illeti, azt mondhatjuk, hogy a régi író sok tekintetben a fegyverforgatásban megőszült, a csataterén meglehetősen jártas és esetleges ütések és vágások iránt nem valami különösen érzékeny harczoshoz hasonló. Negyven esztendő óta tollammal akárhány kemény tusát kellett megállanom és a különböző támadásban és védekezésben mindig valóságos örömöm telt abban, ha komoly és méltó ellenfél állott velem szemben, kinek tiszteletet követelő támadása a védekezés kötelességét róttá rám és olyan párviadalra adott okot, a mely az irodalommal foglalkozó külföldnek szigorú törvényei szerint folyik, minden, csakis kicsinyességre valló

személyeskedést kerül és a célhoz, mely felé törekszünk, tudni illik az igazság kipuhatólásához, bizonyára közelebb juttat.

Ilyen ellenfélre találok Marczali Henrik személyében, e tehetséges és szorgalmas történetírónkban, a ki a *Budapesti Szemle* utolsó füzetében *A magyarság keletkezése és gyarapodása* címével megjelent művemet tudományos és tárgyilagos bírálat tárgyává tette. Természetes, hogy könyvem alap-gondolata ellen, a mely szerint a magyarok történetét az avarokéval kapcsolom össze, tesz tisztelt bírálóm első sorban kifogást, a mennyiben fölteszi, hogy IX. évszázadból való történelmi adatok ilyen hypothesis-t nem igazolnak és hogy a magyar-török elemeknek az ugorokkal való egybeolvadása okvetetlenül még a honfoglalás előtt történt. E fölfogásból kiindulva azt tartja Marczali úr, hogy a magyarok nem voltak nomádok a szónak mai értelmében, hanem hadsereget képeztek, harczias nemzetet; e hadsereg előre kitűzött célja szerint berontott a régi Pannoniába, elfoglalta az országot és itt megalapította hazáját. Hogy erre kimerítően felelhessek, mind azon bizonyíték ismétlésébe kellene bocsátkoznom, a melyek hypothesisem föllállítására bírtak, — mert hiszen tulajdonképen csak hypothesis-ról lehet itten szó. Ez az ismétlés e helyen természetesen kivihetetlen is, fölösleges is volna. Mivel azonban, mint sajnálattal látom, nézetem még szellemes és tudós történetírókra sem bírt meggyőzőleg hatni, kikhez bírálómat is számítom, abból az látszik, hogy fejtegetésem mindenesetre hézagos és ki nem elégitő; ennél fogva e folyóirat tisztelt szerkesztőjének engedelmével itt összefoglalom és kifejtem hypothesisemnek fő indokait.

Szerény véleményem szerint a mai magyar nép keletkezésének történetét nem szabad másutt látható hasonló ethnikai folyamatoktól túlságosan eltérően megítélni. Minden egyéb előtt azt a viszonyt kell szemmel tartanunk, a mely minden időben és minden helyen valamely nemzet keletkezésének időszakában fönnállott és döntő volt. A történelem számos példát mutat föl, hogy békeszerető és földművelő társadalmak külső ellenség ellen való védelmökre kiválóan harczias elemeket hívtak, ezekkel mint védpajzsukkal éltek, később azonban e harzosok uralma és igája alá kerültek. Ilyen viszony volt rómaiak és galliaiak, poroszok és németek, bolgárok és déli

szlávok, normannok és oroszok, szeldsukok és görögök közt stb. és ilyen viszony volt Pannoniának szlávjai és az avarok gyűjtőneve alatt itt lakó ural-altájiak között is. Egyelőre lehetetlen azt az időpontot meghatározni, hogy mikor kezdődött e viszony; a byzancziak homályos tudósításaiban ugyanis, melyek az antes-eknek (szlávoknak) a Duna alsó vidékéről Pannoniába való vonulásáról szólnak, éppen olyan kevésbé lehet megbízni, mint az avar-khunok, koczagurok, utigurok stb. útjáról való töredékes és mesés adatokban. Az összes képből csak annyit lehet észrevenni, hogy az úgynevezett avarok a szlávokkal a Duna középső vidékén a VII., VIII. és IX. században már együtt laktak és hogy az előbbieknél mint *natio militans*-nak kezében volt az uralom, az utóbbiak pedig mint békeszerető emberek, földművelők és városalapítók tűntek ki. Palaczky állítása tehát, hogy a magyarság ekként széthasította a szlávsságot, egészen téves, mert az ural-altáji elem Pannoniának éppen olyan régi, vagy talán még régibb lakosa, mint a szlávok, és egyiköket sem illeti meg, hogy magának itt elsőbbségi jogot követeljen.

Ha aztán ezzel szemben az orthodox történettudós fejét csóválva történelmi kútfőinek alapján azt akarná rám bizonyítani, hogy tévedek, a következő kérdést szeretném koczkáztatni: ugyan mit tudtak a középkori krónikások és évkönyvírók Pannoniának ethnikai viszonyairól, az ural-altájiakról és a Kaspi-meg a Fekete-tenger éjszaki részein való állapotokról? A Duna jobb partja volt akkor az *Ultima Thule* és azt a koromfekete sötétséget, a mely az akkori keleti Európára és éjszakyugati Ázsiára borult, a hitelre méltó adatok egyetlen szikrája sem világítja meg. Tovább megyek és azt kérdem: mit ismert a későbbi évszázadok keresztyénsége az ural-altájiak ethnikai és földrajzi viszonyaiból, és vajon nem a XVIII. és XIX. század világosított-e föl bennünket először némileg és nem ez a korszak engedett-e az említett fajok viszonyaiba pillantanunk? Nos tehát az ilyen hatalmas tudatlanság mellett valósággal vakmerőség volna a *Fuldai Annaleseknek*, Regino krónikájának, Eginhard életrajzának vagy az *Annales Laureshamensesnek* több hitelt adni, mint a mennyit voltaképen megérdemelnek. Az akkori keresztyén világ tetteire és viszonyaira nézve kétségtelenül becsesek; a pogány, barbár és idegen elemek ethnikai viszonyáról való fölvilágosítást illető-

leg azonban egyetlen egy szó sincs bennök, a mely figyelmet érdemel.

Ilyen vak vezetőkkel és ilyen korhadt és törékeny támasztékokkal szemben, azt tartom, sokkal tanácsosabb és sokkal czélszerűbb azon mozzanatokra hivatkozunk, a melyek nemzet keletkezésében és állam-alakulásában az európai és ázsiai világ sok más pontján közreműködtek, minthogy ilyen eljárással rejtvényünk megoldásához jobb és megbízhatóbb adatokat kapunk. A történelem tanítása szerint nemzet keletkezését és állam alakulását két, egymástól külön való fogalomnak kell fölfognunk. Kevés nemzetnek sikerült idegen vagy rokon elemek hozzájárulása nélkül államot alapítania. Az iberiaiak, ligurok, gallok, picardok, normannok, provencalok, lothringiaiak, gascogneiak stb. tarka ethnikai keverékéből alkották a német frankok a mai Franciaországot, valamint a varégek Rurik alatt szlávokból, finnekből, ugorokból és töröktatárokból képezték az orosz államot. Lengyelországról tudjuk, hogy egy ural-altaji lovas nép, valószínűleg a magyarnak édes testvére, teremtette a lengyel államot; a mai oszmánokról pedig általánosan ismeretes dolog, hogy a nagy török birodalom szeldsukok, ázerbajdsáni törökök, görögök, örmények és arabok összevegyüléséből támadt. Hasonló dolog történt a régi Pannoniában is. Nem hajhászunk merő agyrémeket, ha fölteszszük, hogy az ural-altajiak, a kik a IX. századig a Dontól az Ennsig mint harczosok az uralkodó osztályt alkották, — Jerney állítása ugyanis Moldva- és Oláhország ó-magyar politikai jelleméről nem puszta képzelet — Dáczában és Pannoniában felsőbbségöknek különösen mély nyomait hagyták hátra; e nyomokat az avarok ellen indított frank háború némileg ugyan meggyöngítette, de teljesen el nem törülhetette. Az ural-altaji népegyülék, melyet tudatlan kortársai avarnak neveztek, — hogy nevezte önmagát, azt ugyanis nem tudjuk, — még az Árpád előtt való időben hatalmi területének egyes pontjain szórványosan elhintette az ethnikai alakulás magvait; ez ethnikai mag az idők viharától Moldvában és Oláhországban elpusztult, de Magyarországon és Erdélyben a németek és szlávok minden küzdelmének és előrenyomulásának ellenére is megmaradt. E magból támadt a mai magyarság, a mely e nevet valószínűleg csak Árpád föllépése után vette föl, és az itt talált meg az idő folytán Szent István koronájának önkényt meghó-

dolt idegen elemek folytonos absorbeálása után keletkezett mai magyar nemzetünk.

A magyar ethnos meg a magyar nyelv történetét tehát tüzetesen el kell választani azon magyar elem történetétől, a mely az avar hatalom romjain a mai államot megalapította, csak úgy, a hogy a frankok és gallok, a poroszok és németek, a varégok és szlávok, a bolgárok és déli szlávok stb. kölesönös viszonyával áll a dolog. E hypothesisról azt tartja tudós bírálóm, hogy a történelmi kútfők anyagát illetőleg nagyon ingatag alapon áll. Concret történelmi evidentiával semmiképen sem rendelkezhetem, azonban azt bátorkodom kérdezni, hogy vajon az ellenkező nézet, hogy a frank hatalom állítólag teljesen megsemmisítette az avarokat, talán megbízhatóbb kútfő-nyugszik-e és nem árad-e ki a régi, középkori krónikákból inkább a nyugati keresztyén rajongás és korlátoltság átható illata, mintsem kétségbevonhatatlan történelmi igazságszeretet? Pannonia a IX. és X. század jámbor krónikásai előtt épen olyan terra incognita volt, mint a Congó és Ruvenzori vagy Uganda még a mi századunk elején minmagunk előtt. Ha tudós bírálóm szememre veti, hogy Porphyrogenitus adatának az avarok teljes eltűnéséről nem adtam hitelt, holott a magyaroknak a bolgároktól szenvedett vereségét illető adatát helyesnek tartom, erre azt jegyzem meg, hogy a byzancziak az avarokról épen olyan keveset tudtak, mint a nyugati krónikások. A kelet-római birodalomnak bizonyára gyakran volt az avarokkal háborúja, azonban csakis Priscus vezér nyomult állítólag a Tiszáig előre, és a barbárok ethnikai és politikai viszonyairól épen olyan keveset tudtak a byzancziak, mint vallás- és szakbeli társaik nyugaton.

A magyarok föllépte után, úgy látszik, már valamivel több világosság terjed el. Különösen az arab földrajzirók és a byzancziak tudnak sokkal többet a magyarokról, bessenyőkről, úzokról és kazarookról, mint a nyugati írók, ámbár kétségbevonhatatlan tények a mellett szólnak, hogy Bölcs Leo épen úgy mint Porphyrogenitus a magyarokkal vagy törökökkel, a hogy a magyarokat nevezik, csak Etelkuzuban való tartózkodásuk idejében és Pannonia elfoglalása után ismerkedtek meg. Marczali úr már tiz esztendővel ezelőtt egyet értett velem, midőn a magyarokat Árpád alatt tiszta török néptörzsnek mondtam, és e tekintetben a történetírás nagymestereinek,

úgy mint Gibbonnak, Rankenak és másoknak nyomós véleményéhez csatlakozott, a hogy nem is lehetett olyan tehetséges és gondolkodó tudóstól máskép elvárni, a milyen Marczali tanár úr. Csak arra nézve, a mi a magyarok társadalmi alakját illeti, nem akar bírálóm velem egyet érteni. Marczali úr a magyarokat szigorúan fegyelmezett seregnek tartja, nem pedig nomádoknak, a milyenekül az én leírásomban föltűnnek. Úgy de ebbeli eltérésünk bizonyára igen könnyen kiegyenlítődik, ha azon körülményre utalok, hogy az ázsiai hadseregek azon időben és még a későbbi évszázadokban is kizárólag a nomád társadalomból alakultak. A Számánidák, a bagdádi khalifák csapatjai, a mongol hadak Dsengiz alatt, valamint Timurnak és másoknak seregei mind a nomád népesség soraiból kerültek ki, és hogy e nomádok kitűnően voltak szervezve és szigorú fegyelem alatt állottak, azt nemcsak Böles Leo leírása bizonyítja, hanem a Jaszao Dsengiz és a Tüzükati Timur is, valamint nem kevésbé az a körülmény is, hogy még a jelenkori ázsiai államok modernizált hadügyét is csak a nomádseregek régi mintájára szervezték. Igen, csak nomádság, még pedig a középpázsiai török elem képezte mindenha a megtelepedett népesség *natio militans*-át, a Thien-Sántól egész a Kárpátokig és nemcsak a kelet-római birodalom fogadta e nomádokat gyakran zsoldjába, hanem az oroszok első védelmi ereje is a *kazak* nevű török nomádokból fejlődött. Hogy aztán e nomád seregek, tehát Árpád magyarjai is, nyelvileg egységes népet képeztek, kizárólag csakis a török nyelvvel éltek, tehát semmi szín alatt sem élhettek keveréknnyelvvvel, a milyen a mai magyar nyelv, az minden kétségen kívül van. A nyelvek összevegyülése minden időben és mindenütt ethnikai vegyülést tételezett föl; ethnikai összevegyülés pedig a nomád társadalomnak minden idegent szigorúan kizáró sajátosságának és kiválóan aristokratikus jellemzőkének következtében soha napján létre nem jöhetett. Vegyes nyelvű nomád soha sem volt és nem is lehetett; csak nyelvjárási árnyalatokat lehet föltennünk; Árpád magyarjainak, e török néptörzsnek nyelve tehát csak török lehetett, és a Porphyrogenitustól érintett nyelvvegyülést magyarok és kabarok közt csak olyan értelemben szabad fölfognunk, mintha pl. a szárik-turkománok nyelvjárása a tekke-turkománokéval egybeolvadna, a mi sok helyen meg is történt.

Azon kérdésre tehát, hogy hol keletkezett hát a mai

magyarok ugor-török vegyüléknyelve, csak úgy lehet megfelelni, ha másutt mutatkozó példák physiologiai törvényeit szemünk előtt tartva az állandó, letelepült és békés életmódot, új erkölcsök és szokások hatását és valamely megtelepült szomszéd nép átalakító és tartós befolyását a nyelvi és ethnikai összevegyülés főfeltételeül elfogadjuk. Ezzel szemben azt jegyzi meg Marczali tanár úr, a magyar őstörténet más kutatóihoz hasonlóan, hogy az összevegyülésnek e folyama még Pannonia meghódítása előtt, talán Etelkuzuban vagy Lebediában, vagy talán még előbb ment végbe. Erre a következőt kell megjegyezni. Először épen semmi megbízható tudomásunk sincs arról, hogy mennyi időre állapotokta meg a magyarok nyugat felé való útjokon; van, a ki három, más meg háromszáz esztendőről beszél; már pedig olyan intensiv nyelvvegyülés, minő a magyarban látható, nyilván mégis csak több nemzedék műve lehet. Éjszaki Olaszországban a nyelvek összevegyülésének e folyama csak a tizenkettedik században fejeződött be. Franciaországban a burgundiaiak germán törzsének nyelve még később olvadt el az országnak román nyelvében és keleti Németországnak szláv eleme nem kevésbé sokáig állott ellen a megnémetetésnek; ennek következtében a mai magyar vegyüléknyelvre sokkal hosszabb időt kell fölvennünk, mint a mekkorát azon idői viszonyokra vonatkozó homályos adatokból sejtethünk, a melyek népünknek Lebediában és Etelkuzuban való időzéséről szólnak. Másodszor a nyelvünkben levő szláv szók nyelvjárási jelleme a mellett bizonyít, hogy az illető szlávok ó-szlóvenok voltak, a kik Árpád bevonulása előtt Pannoniában megtelepedtek vala, holott a Privina és Koczel vezetése alatt a IX. században délnyugat felé vonuló és még később a Kárpátok közé nyomuló szlávok a cseh-morva szlávok alkotórészei voltak, a kiknek nyelvéhez a mi szláv kölcsönszavainknak semmi közük sincsen. Ezzel szemben ugyan azt lehet állítani, hogy a Fekete-tenger éjszaki vidékén is szlávok voltak a magyaroknak szomszédjai, mint Ibn Roszte írja, a ki elbeszéli, hogy a magyarok a szláv területre való betöréseik alkalmával kezökbe esett foglyaikat a görögöknek szokták eladni. Azonban ellenséges területre intézett betörések nem elégségesek arra, hogy a nyelvünkben rendkívüli nagy számmal levő szláv kölcsönszót megmagyarázzák. Harmadszor: tegyük fel, hogy ellenfeleink nézete elfogadható volna, hogy

t. i. útközben ment végbe a nyelvek összevegyülése, a mit ilyen esetben mégis csak hosszabb megtelepedés eredményének kellene tekinteni, — erre azt kérdezem, hogy képzelhető-e és lehetséges-e, hogy a megtelepültek élete módjához, földműveléshez és békés foglalkozáshoz szokott társadalom hirtelen fölkeredjék, minden fekvő birtokát ott hagyja, hanyatt homlok kalandos vállalkozásba rohanjon és idegen ország elfoglalására törekedjék? Mindebből tehát kiviláglik, hogy a nyelvvegyülésnek az Árpád előtt való időben, nem útközben, hanem Pannoniában, és pedig az úgynevezett avar korszak alatt kellett végbe mennie; e szerint a mai magyar nyelv már el is készült vala, midőn Árpádnak tisztán törökül beszélő magyarjai hazánkba jöttek. Valamint az oszmánok Anatóliában nem a görögökhöz és öröményekhez, hanem a szeldsukokhoz csatlakoztak, úgy a magyarok Pannoniában nem a szlávokkal, hanem saját rokonaikkal, az avarok maradványaival egyesültek. Nemsokára el is fogadták az utóbbiak nyelvét és miután végtére ezekbe beolvadtak, ez egyesülésből keletkezett a mai magyarság.

E föltevésnek adtam nemzetünk keletkezéséről írt utolsó könyvemben kifejezést. Már e szóval «hypothesis» minden bírálatot jogosultnak és kívánatosnak jelentek ki, és Marczali úr véleményének nyilvánításában azt tartom népünk östörténeti kutatásában való haladásnak, hogy ő sem tartja a honalapító magyarokat nemzetnek, hanem hadseregnek. Erre nézve régibb és újabb történetíróink is nagy tévedésbe estek, mint legújabb munkám 154. lapján kifejtettem. Rendesen azon föltevésből indultak ki, hogy a régi magyarok száma több száz-ezer, sőt épen egy milliónál is nagyobb volt, hogy tehát családostul, egész ház-népeستül vonultak be Pannoniába. Nemzeti hiúságtól elvakítva, úgy látszik, egészen megfeledeztek arról, hogy a világnak semmiféle nemzete sem jelent meg hirtelen teljesen készen, mint valami deus ex machina, hanem hogy Európa és Ázsia legtöbb nemzete különböző, még pedig gyakran a legeltérőbb elemek egybeolvadásából keletkezett; olyan folyamat útján, a melyben természetesen valamely népelem mindig szellemi felsőbbségének vagy hadi és uralkodói jelességének következtében összekötő elemül hatott és nemzeti jellemének bélyegét a vezetése alá sorakozott tömegekre sütötte. Ilyen összekötő szellem vagy vezér szerepét Pannoniában a magyar elem vállalta el és az államban, a melyet ala-

pitott, egészen a jelenkorig megtartotta. E felsőbbség csudatevő mágnese alkotta a nemzetet, ez keltett e hon minden polgárának keblében vágyat, vajha mennél bensőbb kötelék, az egyes leszármazás köteléke fűzné össze a honalapító hősökkel. Ezt nagyon természetesnek és valamely nemzet megizmosodásának kitűzött céljára nagyon hathatósak is találjuk. Csak-hogy nem kellene e tekintetben bizonyos álkegyeletnek hódolni és oly törekvésekkel neveltségessé válni, a melyek a történelmi és ethnographiai föltételekkel ellentétben vannak. Ide tartozik első sorban az az igyekvés, ha valaki igazi ősmagyar-nak akar látszani, a ki egyenesen Árpádtól és az ő magyarjaitól származik, mintha hazánk azon polgárainak, a kik a nemzet keretébe később illeszkedtek, azonban a mai magyarsághoz szívök és nyelvök szerint tartoznak, nem volna ugyanolyan jogczimök a magyar nemzetiségre. Továbbá némileg megütöközhetni azon, hogy nemzetünk törzsbeli rokonaít keresik Ázsiában és meg akarják találni népünk őseinek régi lakhelyeit. Édes Istenem! Mi lett Ázsiából tizenegy vagy tizenkét évszázad alatt, mennyit változtattak rajta az idők politikai viharai, mennyit hánytak-vetettek össze-vissza, hány új ethnikai alakulat támadt ott, és mindennek ellenére most egy hajdani nomádnépnek nyomait akarjuk megtalálni, a mely tulajdonképen soha sem tartózkodott állandóan egy helyen! Nem tudom, hány francia zarándokol évenként Bajorország éjszaki vidékeire, hogy ott frank őseit fölkeresse; vagy hogy talán az oroszok Svédországba járnak, a varégek utódaít keresni? Nincs már manapság művelt ember, a ki szégyelné, ha nemzetének vegyülék jellemére figyelmeztetik, és egy cseppet sem érzi, hogy becsületében megsértették, ha elmondják neki, milyen elenyészően csekély volt az a kisebbség, a mely a nemzet összességének szellemi okozójaként szerepel a történelemben.

Csak mi magyarok hódolunk még gyermekeken hiú gondolatoknak és még mindig szégyeljük, ha azt kell bizonyítani, hogy a magyarok a honfoglalás idején a megtelepült szláv népességgel szemben igen csekély kisebbséget képeztek. Pedig azt tartom, ez épen nem válhatik a magyar elem szégyenére, hanem ellenkezőleg legnagyobb becsületére, kivált ha meggondoljuk, hogy e maroknyi bátor harczos magasabb fokon levő műveltségével és vitézségével államot és nemzetet alapított a nélkül, hogy a többségben elenyészett volna, a hogy egyebütt

Európa történetében előfordult. A történelem, sajnos, keveset hagyott ránk, a miből mai hazánk alapítóinak számbeli erejére, ethnikai jellemzőségére és vezető szellemére megbízható adatok nyomán határozottsággal következtethetnénk; azonban e tekintetben mégis sokkal jobban állunk pl. a lengyeleknél, a kiknél a lengyel állam első alapítóinak történetét tökéletes ismeretlenség sűrű köde borítja. Árpád magyarjai, mint valami ázsiai normannok vagy ural-altaji vikingek, áthatva a Szászánidák műveltségének szellemétől, léptek föl Pannoniában; nagyot teremtettek és sikerült művökkel szemben nem lehetünk tekintettel számukra. Jól tudom, hogy a szerencsés vitézeknek e csekély számát hazánk idegen nemzetiségei fegyverül szokták használni a magyarság hegemoniája ellen, a mennyiben ők magok e föld őslakóinak színében szeretnek föltűnni és a magyarokat rablókul meg bitorlókul akarják megbélyegezni. Azonban a mit egy ezredév történeti folyama végbe vitt, azt semmiféle galád ármány többé meg nem hiúsíthatja. A magyarság nem kebelezte be híveit erőszakos eszközökkel nemzeti kötelékébe, a hogy egyebütt tették és még most is tesszik; a múlt idők szlávjai, németjei és románjai ugyanis önkényt lettek magyarokká; sőt ellenkezőleg Európának egyetlen népe sem tanúsított az egységes nemzetiesítés eszméjében akkora közönbösséget és lanyhaságot, mint épen a magyarok uralkodó eleme. Ne zavarjon tehát bennünket államunk ezeréves fönnállásának magasztos ünnepén írigyeink áspissziszegése és ellenségeink nyomorult csaholása. Népünk őstörténete szép, fényes lap az emberiség történetében és ha kutatásában gyermekes hiúság nélkül, előítélet nélkül és elfogulatlanul a modern ethnologia útján előre haladunk, biztosan célhoz érünk.

VÁMBÉRY ÁRMIN.

É R T E S I T Ő.

Emlékkönyv, melyet Magyarország ezeréves fönnállásának ünnepén közrebocsát a hazai ciszterczi rend. Buda-Fest, 1896.

Vajda Ödön apát igazán díszes kötettel ajándékozta meg irodalmunkat. Oly művet adott ki, mely tartalmában és alakjában egyaránt méltó a ciszterczi rend múltjához s a millennium ünnepehez. A címlapot Benczúr rajzolta s Morelli metszette. A képek fényképi fölvétele Weber Márton ciszterczi áldozó pap érdeme, az autotypiai és cinkographiai sokszorosításért Weinwurm Antalt illeti az elismerés. Hány Gyula izléses rajzai s a Hornyánszky cégnek a könyv kiállítására fordított gondja nagyban emelik a munka szépségét. Örömmel lapozzuk végig a terjedelmes könyvet. A képek a rend múltjára s jelenére vonatkoznak. Az emlékkönyvet Békefi Remig dr., a pilisi és cikádori apátságok történetének jeles szerzője, szerkesztette. Maga a szerkesztő írta meg a ciszterczi rend történetét Magyarországon. Röviden s szerencsés tapintattal emeli ki e hét és fél századra terjedő történet lényegesebb pontjait.

1147-ben érkeznek hozzánk az első ciszterczi gyarmatosok Heiligen-Kreuzból s Cikádoron, a mai Báltaszéken, telepednek le. A rend tagjai szellemi munkával is foglalkoznak, ha idejük engedi; de fő feladatuk a földművelés. A nyugoti művelődés ismeretével új korszakot nyitnak meg a nemzetgazdaság terén. Rendszerint zord vidéken, vagy mocsaras területen szállnak meg. Zircz, Pilis, Schavnik, Cikádor s Apátfalva környékét a cisztercziek hódítják meg a művelődésnek. A kolostor ajtaja előtt kezdik munkájukat. A vad erdőséget irtják, a vizeket lecsapolják, vízgyűjtő medenczéket készítenek s így szárítják ki s készítik termelés alá, vagy alakítják át rétté

s legelővé a posványos, süppedékes területeket. Minden kolostor környéke egy-egy kis paradicsommá alakul. Gazdasági kertjökben kiváló minőségű zöldség tenyész; gyümölcsöseikben a legelső francia fajokat érleli a napsugár; szántóföldjeiken duzzadó kalászt renget a tavaszi szellő; a hegyoldalakon meg dús szőlőfürtök díszlenek.»

A majorokban az ipar is virágzik. Ács, kovács, takács, tímár, varga, pék, kőműves szépen kikerül a «megtért testvérek» soraiból. A ciszterცი kolostorokban a szegények biztos szállásra találnak; a betegeket kolostoraikba fogadják. Jakab, prænestei püspök s pápai követ a kalocsai érsek bácsi kórházába egyszer s mindenkorra két ciszterცი «megtért testvért» a posegai kolostorból rendelt ápolókül. A művészettörténet a ciszterციiek megjelenését magyar földön korszakalkotó eseménynek tekinti. A csúcsív velök érkezik hozzánk Franciaországból, és pedig előbb, mint a németekhez.

Hanyatlás áll be a XIV. században a kommandatori, vagyis más néven gubernatori intézmény következtében. A szerzetes javadalmak legtöbbször egyházmegyei papok kezeibe jutnak. A gubernatorok nem igen törődnek az apátságok belső ügyeivel s így a kolostorokban meg-meg lazul a fegyelem s tünőfélben van a rend igazi szelleme. A cisterციumi nagykáptalan a morimondi főapátot 1461-ben kiküldi a magyar királyság területére eső apátságok megvizsgálása s reformálása végett. A vizsgálat eredménye úgy látszik igen szomorú volt. Szerzőnk a «lényegbe vágó visszaéléseket» nem említi, csak az elvilágosítás külső jeleit sorolja fel: A hálóteremben egyesek külön elzárt helyeken hálnak; tollas derékálon és lenféle ágybelin alusznak; vászoninget, kapcsos fekete és fehér kabátot viselnek; városokban, falvakban és egyéb nyilvános helyeken cuculla és cappa nélkül járnak lóháton. Mátyás és Beatrix hozzálátnak a ciszterცი kolostorok újjászervezéséhez, a régi szerzetes fegyelem s élet alapján. Az a gondolat is vezérli őket, hogy a rendi szabályok szerint élő szerzetesek sikerrel fognak imádkozni házasságuk termékenységéért.

A török világban az apátságok elpusztulnak, kommandatorok húzzák a jövedelmet. 1699-ben Braun, lilienfeldi apát, a sziléziai heinrichau apátnak adja át Zirczet harminczegyezer forintért. A rendtagok állandó tartózkodásra csak 1726-ban érkeznek Zirczre. A mai kolostor alapkövét 1727-ben, a templomét 1732-ben teszik le. A régi templomból egy XIII. századbeli pillér maradt meg, melyre Szent Imre szobrát helyezték. A szobor ma is látható a zirczi kolostor keleti részén, a veszprém-győri országút mellett.

Midőn II. Frigyes elfoglalta Sziléziát, a ciszterci rend is megérezte a hódítás hatását. A porosz király magyar embert nem fogadott el Heinrichau apátjával, azt sem engedte meg, hogy a magyarok Heinrichauban töltsék a próbaévet. Másrészt Mária Terézia 1779-ben megtiltja Haschke Konstant apátnak, hogy a zirczi apátság jövedelmét Heinrichauba vigye. A zirczi kolostorban a magyar és német elem közt surlódás keletkezik. Veszprémmegye az 1790—91-iki országgyűlésre szóló utasításában a zirczi apátság önállósítását követeli, mert a magyar rendtagok apáti, előljárói és jószágkormányzói állásokból ki vannak rekesztve s különben is visszás dolog, hogy a zirczi jövedelem egy része a heinrichaui pénztárba kerül. Velzel Márk, Heinrichau és Zircz apátja, a nádorhoz és országgyűléshez küldött felterjesztésében tiltakozik az önállósítás terve ellen. Egyebek közt arra hivatkozik, hogy Zircz romokban került Heinrichau kezére. Heinrichau építtette a zirczi kolostort, a templomot s a gazdasági épületeket és jó karba hozta a gazdaságokat.

Velzel a primáshoz is fordult segítségért. A döntés késett, de I. Ferencz Gloger Konstant, heinrichau apát, 1793-iki kinevező oklevelében gondoskodni akar Zircz külön érdekeiről. Gloger a királyi megbízás értelmében az idegen származású Bonaventurát elmozdítja hivatalából s helyébe Szabady Lászlót nevezi ki zirczi perjellé. Szabady halála után azonban Gloger keveset törődik Zircz magyarságával. A királyi rendeletek ellenére Zirczben biztosítani akarja az idegen uralmat, miért is a helytartótanács 1803-ban felüggesztette Gloger apáti joghatóságát a zirczi apátság fölött. Négy német konventtag folyamodik Gloger érdekeiben. A magyar rendtagok azonban 1806-ban a zirczi apátság teljes önállósítását kérelmezik. Kifejtették, hogy az elválasztásnak jogi akadályja nincs. Zirczet magyarok számára alapították, álljon tehát magyar ember az élén. A hazai törvények eltiltják az idegeneket a magyar javadalmak birtoklásától. A zirczi konvent nyolczvanhétezer forintot ajánlott a megváltásért. A német tagok ellenben panaszt emelnek Dréta Antal, a helytartótanácsból kinevezett perjel ellen, «mivel lelkében nemzeti gyűlöletet ápol». Az önállósítást a kamara érdeke is előmozdította. A heinrichau apátságot 1810-ben eltörölték. A hazai törvények értelmében az eltörült külföldi szerzetes rendek jószágai a kincstár tulajdonába mennek át. Ilyformán a helytartótanács meghagyja Drétának 1811-ben, hogy a nyolczvanhétezer kétszáz forintot a királyi kamara pénztárába fizesse. Drétának nagy szerepe van a

cziszterczi rend történetében. A szerencsétlen Gloger apát halála után a pilisi és pásztói apátság egyesül a zirczivel Dréta fáradozása következtében s így 1814-ben Pázmándy Horváth Endre e mæcenása a hármás apátság élére jut. A rend ezentúl a közművelődés terén fokozott erővel él hivatásának. A pilis-pásztói czisztercziták már 1802-ben átveszik az egri gymnasiumot. 1813-ban a zirczi apátság a pécsi és székesfehérvári gymnasiumok ellátását is magára vállalja. Dréta s utóda, Villax, fejlesztették a híres zirczi könyvtárt. Villax támogatta Regulyt. 1848-ban a rend több tagja bátorító szóval s fegyverrel is támogatja az önállóság ügyét. A szerzetesek és az apát közt való viszonyra is hatással van a forradalmi szellem. A pécsi rendház tagjai így írnak Villaxnak 1848-ban: «Követeljük, hogy miután hála a népek Istenének! nincs többé Oroszországon innét ember, ki a hatalmat korlátlanul bitorolhatná, a zirczi apát se kívánjon a felszabadult világ közepett mintegy kétségbeesetten ragaszkodni azon jogbitorláshoz, mely fölött hogy mikép ítél a világ, naponként tapasztalhatja.» Az absolutismus idejen a rendi tanárok jó magyarok voltak. Scitovszky primás azt írja, hogy Pálffy Moricz eltörülte volna a rendet, ha félévvel tovább uralkodik.

Békefi alapos, érdekes tanulmányában a rend általános történetét rajzolta. Nem kevésbé jeles tanulmány a maga nemében Kossuba Domokosé, az egri gymnasium történetéről. Werner Adolf, a székesfehérvári, Inczedy Dénes a pécsi s Szenczy Győző a bajai gymnasiumok történetét beszélik el. Dolgozataik a magyar tanügy történetének igen becses adalékai. Piszter Imre a cziszterczi rendtagok kiképzését ismerteti, Szabó Oszkár a magyarországi cziszterczi írók életrajzát adja, műveik bibliographiájával, Lóvárdy Alajos a czisztercziek működését a lelkészkedés terén mutatja be. A nemzetgazdasági írók figyelmét fel fogja ébreszteni a gazdasági viszonyokról írt értekezés. Hat uradalma van a rendnek. A hat uradalomnak huszonhétezer hatszáznegyvenhárom hold szántóföldje van, nem is említve a kerteket, réteket, szőlőket, legelőket, erdőket. Szép áldás, mely hasznos tevékenység segítője. d.

*Szilágyi Géza. Tristia. Dr. Silberstein Ötvös Adolf előszavával.
Buda-Pest, 1896. Ára 1 frt.*

Ez a kötet újabb irodalmunk sajnálatos tévedéseinek egyik legkiáltóbb bizonyítéka. «A kéjt festi egész physiologiai valóságában,

s levisz a sóvárgó, telhetetlen élő vágy mocsarának fenekére», mondja Silberstein Ötvös Adolf dr., ki előszót írt hozzá. A verskötet Ballagi Aladárnak van ajánlva. A megtiszteltetés nagyon kétes értékű; ámde ez Ballagi Aladár dolga.

Silberstein előszava rövid, de gazdag ellenmondásokban. Baudelaire tehetséges tanítványának nevezi pártfogoltját. Elítéli azokat, kik nem szeretik az idegen irányok átültetését irodalmunkba s teszi ezt egy fonák hasonlattal. Szerinte a test minden egyes tagjának nem lehet saját vérkeringése s nem lehet mindegyik elkülönítve a testet tápláló nedvek általános körforgásától. Ez mindenestre igaz; csakhogy egy-egy nép nem tagja egy testnek, hanem önálló test és lélek, mely léte föltételeit első sorban önmagában bírja. Talán szükségtelen ezt bővebben kifejteni. Ki fogja mondani, hogy a majom, ló, tehén, macska, tigris, oroszlán egy testnek tagjai? Ki fogja mondani, hogy egy erdő fáit egy nagy fa ágai? Hagyja meg hát Silberstein a francziáknak az ő Baudelaire-jöket, s ne segítsen elő nálunk olyan irodalmi mozgalmat, mely ezt a nem-magyar szellemnek való furcsa embert nálunk meg akarja honosítani.

Aztán azt mondja Silberstein, hogy «nincs ugyan nagyobb célunk, mint hogy jó magyarok legyünk, de annál jobb magyarok, annál erősebbek és a századok viharában kitartóbbak leszünk, ha az emberiség haladása a mi szellemünket is mindig általjárandja, éltető áramlataival». Az emberiség haladásának éltető áramlata! Ezt Silberstein úr akkor mondja, mikor Baudelaire-ről van szó, arról az irányról, melyről maga bevallja, hogy ő sem szereti. Ez az irány nem éltet, hanem hervaszt, gyilkol; ez az irány rút fekély, melyet ki kell égetni; ez az irány mindenkifölött nem magyar, s a ki vele a magyart «a századok viharában kitartóbbá» akarja tenni, annak nincsen fogalma a magyar nép erkölcséről, az nem is ismeri az erkölcsök értékét, az nem ismer egyáltalán jót és rosszat, mert hiszen a Szilágyi költészete förtelmes posvány, bordélyba való költészet. Nagyon jól tudjuk, hogy Silberstein úr sok æsthetikai áltételt, szokott vitatni s nem egyszer igen hibásan ítél, hisz a többek közt Kiss József szegényes balladáit is ő tette egy sorba Arany remekeivel, de ilyen fogalomzavart nem tettünk volna föl róla sem.

Nem akarjuk az æsthetikai morál sokat vitatott kérdését fölvetni; ez nagyon messze vezetne. Tudjuk, hogy Goethe s vele Heine gúnyolva beszélnek a sváb költők sittig-religiös-poetischer-

«Bettlermantel»-jéről; ismerjük a Flaubert pörét stb. s mindennek tanulságául csak azt hozzuk föl, hogy a sváb költőknél a költőiség hiányát nem pótolja az erkölcsösködés, s viszont Flaubertnél a házasságtörő nő orgiáit mily iszonyatos bukás követi. A baudelairismus azonban az erkölcsiség megtagadása, lábbal tiprása; értelmi és érzelmi epikureismus, mely megveti a természet egyszerű érzéseit, a «pogány érzékiséget katolikus mysticismussal» akarja összekötni; mely az opium, hasis, alkohol élvezetébe fullad. A baudelairismus testi és lelki betegség, mely átkossá teszi az életet, a mint tönkre tette a Baudelaire dőre életét is.

Szilágyi Géza, pártfogója szerint, megragadó tehetségű poéta, s elvégre, ismét csak Silberstein szerint, ez a fődolog. Szó sincs róla; igaza van: a tehetség a fődolog. De a tehetség nem minden; a tehetségnek nemesebb ingredientái vannak, s ezek közül egyet sem találunk meg Szilágyi «tehetségében». Mindössze: valamennyire tud verselni, valamelyes formaérzéke van; de ez nem zárja ki azt, hogy egy csomó rosszul verselt költeménye is ne legyen. A formaérzéken kívül semmi sincs az úgynevezett poetában, a mi eredeti, sajátos, «megragadó» volna. Minden eltanúlt, utánzott nála. Szilágyi ismer egy csomó író, kiknek neve csengő a mai irodalomban, s azokat utánozza. Ezek között, mi természetesebb, Baudelaire, Nietzsche, Heine nagy szerepet játszanak. Szilágyiban egyetlen egy eredeti vonás sincs.

Hogy mennyire affektált a Szilágyi költészete, arra nézve hadd idézzünk két classikus példát. Azt hirdeti fönnen, hogy «rája nem mosolygott a Vénus kegyelme soha sem», és «őt soha sem hívta vágy nők szemében» (77. l.). S *Bankett* című költeményében ünnepli Nietzschét, az *Also sprach Zarathustra* című mű világhírű szerzőjét, a ki azt hirdette a jövő vallásául: Ich predige Euch den Übermenschen! Az Übermenschek majd összejönnek győzelmi lakomára: «kicsiny sereg, kevély, szilaj vonások; ünneplik az «Én» győzelmét s a durva, bamba tömeg rút bukását... Szilágyi csak azt sajnálja, hogy őt akkorra már összetörte a gúny és szitok és lent lesz a gödörben... Soha se sajnálja! Nem lenne az Übermenschek között; legalább eddigi hánykolódása csak fiatalos hóbort, mely Nietzschének kellő méltatására egyáltalán nem termett.

S ez a fiatalos hóbort és romlott gyomrú utánzás gyönyörűséges gyümölcsöket termett Szilágyi költészetében. Nézzük csak költeményei tartalmát. A poéta (Szilágyi) Isten, a kéjszavargó

leány pedig féreg, kinek néma esengését meghallgatja. (*Jer! . . .*) Egy szép nő nem remeg szerelmi lázban, olyan, mint bús mesék halottja; de föltámad, ha a költő (Szilágyi) letiporja vad ellenkezését és a titkos kéj egy pillanatában visszaadja neki szebb létét (*Föltámadás*). A hitvesi ágy gyönyöre sivár, langyos s bilincsbe veri a lelket. A költő (Szilágyi) a leánynak üdvözítő ölelést ígér, mely megédesíti minden keserűségét; csak ne gondoljon a leány a világ sziszegésével (*Egy élő halotthoz*). Egy nász hírére vad érzéki mámor bódult képzelődései kergetőznek agyában (*Nászi hírre*). O. A.-nak nászára azt írja, hogy a nászéjen csak a menyasszonya testét hajtja igába, lelke azonban hófehér marad, azt a férj húsos újja nem fogja megtapogatni, az elszáll a költőhöz (Szilágyihoz). Belepillantott a Venus hegyébe; ölelésbe veszve, egymásba fonódva, rikoitozva ropják ott a megejtő tánczot; csak egy meztelen leány eseng hiába magános ágyon az őrjítő érzéki mámor után. A költő (Szilágyi) látomását nem tudja feledni; s utoljára fölleli visiója sovárgó leányát egy mámoros nőben (*Jettának*)

Folytassuk-e silány, dőre, szennyes költészetét? Jézushoz folyamodik, a ki «az ő Istenének ugyan nem fia», de «szűz király», ki «egyre nyugodtan nézte a szűzesség szomorú szigetéről a kéjnek szennyes árjait», hogy segítsen rajta, mert éjféli látomásai vannak, egy nőt lát folyton anyaszülte-meztelen. (*Éj.*) Gyakorlatibb lesz, ha nem bántja másokban azt, a mi neki nincs, tudniillik a vallásosságot, hanem valamely orvoshoz folyamodik csillapító szerért. Különben maga bevallja, hogy lelkét belepte a szenny (*Megtisztulás*), hogy csak brómmal reparálja nyomorú testét *Morbiddessa*, a jó Istent eltemette egy nagy gödörbe (*Credo*) . . . Ez utóbbira azt mondaná Goethe: «Er ist ein Narr auf eigene Hand». Nincs hite, csak húsemésztő vágyai (*Emlék*); az ördög kell neki s nem az Isten, a test s nem a lélek (*A lejtőn*); hazugság a nézése, szava, tette (*Gyűlölet*). S hadd idézzünk fölöslegül két végtelenül jellemző helyet:

«A messiások mind tiszták valának
 És erejüket el nem pazarolták;
 Ha ez a lány megváltójára gondol:
 Dehogyan gondol rád!»

(*Messiások.*)

«Főlemeli a kopasz gvardián
 Nehéz fejét, s eszelős lázba' kérdi:
 «Keresztre vert hóbortos Názáréti,
 Mire gondolsz most, Magdolnára tán?»

(Éjjeli mise.)

Vegyük mindezekhez még a következőket. Hómezőt lát, de csupa meztelen pompás női testnek nézi, a melyeken ő végig hempereg. (Álom). A keresztyén pünkösödöt gyalazza s Vénus zsengeinek ünnepét dicsőíti. (Pünkösöd). Bordélyházi temetést ír le stb.

Szilágyi nyilván egy ferde iránynak a maniakusságig egyoldalú áldozata. Költeményei némi zajt ütöttek. De van-e bennök kedély, képzelem és ízlés? Bizonyára nincs, de van annál több éretlenség, mely az élet nagy kincseit és eszméit nem ismeri, és annál több erőlködés, mely az utánzásban eredetiséget hajhász, annál több hivalkodás, mely oly csunyaságokkal dicsekszik, melyeket a szerző aligha elkövetett. Ki fog-e gyógyulni mind ebből Silberstein megragadó tehetségű költője? Nem tudjuk. A kritikának a legtöbbször nem az íróra van hatása, hanem a közönségre. Elégedjünk meg ezzel is.

rdr.

Horatius. Írta Popini Albert. Buda-Pest (Kilián), 1895.

E 153 lapra terjedő, csinos külsejű kötet szerzője, mint előszavából kitűnik, azt a célt tűzte maga elé, hogy Róma legnagyobb lantos költőjét a művelt nagy közönség előtt népszerűsítse. «Ennél fogva Macaulay essay-inek modorát, mint e célra talán a legalkalmasabbat igyekeztem követni» — mondja tovább. Szép cél s nem kevésbbé szép eszköz a cél elérésére. Kérdés, birtokába ejtette-e csakugyan az eszközt s megközelítette-e a célt? Horatius valóban sohasem volt népszerű költő, még a saját hazájában sem. Ő maga lemondott minden népszerűségről *odi profanum volgus*-ával s *principibus placuisse viris*-ével. Nem az egész népnek írt ő, hanem csak a főnőbb fülök kis körének. Ujabb korban is csak egyesek kedvelik kiváló mértékben, különösen azok, a kik az *utile dulci* elvét vallják a költészetben, művészetben. Kiváló szellemek fogadták el őt mesteröknek, de a nagyközönség inkább csak hírből ismerte a venusiai énekest. Ha valaki ezt a költőt akarja «népszerűsíteni», erős fegyverekkel szálljon ki a síkra. Mutassa ki, Horatiusnak jelentőségét tartalomban, formában. Mutassa ki mily befolyással volt ízlé-

sünk fejlesztésére azon szellemek révén, kik hozzá jártak iskolába; mutassa ki költői inventiójának erejét s különösen költeményei dispositiójának művészi voltát. Végre fűszerezze előadását költői szempontból is elfogadható műfordításokkal s ne elégedjék meg Barna Ignác vagy Csalomjai ügyefogyott fordításaival.

Mind e módok helyett szerzőnk egészen mást választott. Mindjárt előszava, melyben forrásaiul 49 munkát sorol fel, elárulja, hogy itt inkább amolyan tudós munkával lesz dolgunk, nem pedig Horatiust népszerűsítő Macaulay-szerű essay-vel. Nem, mintha egy valóban népszerű munka írójának nem kellene áttanulmányoznia az itt felsorolt műveket, esetleg többet is, hanem mert a népszerű munka írója nem czipelkedett volna elő az egész tudós lommal, melyből munkáját böngészte. Így az egész nem népszerűsítő essay lesz, hanem őszintén szólva, a doktori dissertatiohoz áll közelebb.

Alig olvasunk néhány lapot, azt látjuk, hogy biz ez nem annyira népszerűsítő, mint inkább *mentő* írat akar lenni a költő érdekében. Mikor a Brutus seregében szolgáló tribunus Philippinél eldobja pajzsát és menekül, szerzőnk hozzáteszi: «Mint egykor Archilochos, Alkaios és Anakreon». Mintha az összehasonlítás kisebbitené Horatius hibáját. Hisz maga mondja: *relicta non bene parmula*. Szerzőnk azonban evvel sem elégszik meg, védelmébe veszi Horatius viselkedését s azt mondja, hogy a gyávaság vádja csak «üres fejű kérkedők ajkáról hangzik föl sokszor. Horatiusnak hazája és az utókor nagy hasznára volt ereje tovább élni, lemondani és bölcsen megalkudni a viszonyokkal». Ilyen módon bizony minden embert ki lehet menteni, a kik válságos időkben megalkudtak a viszonyokkal, csak azt nem tudjuk, mit csináljunk azokkal a szegény rajongókkal, kiknek nem volt erejük tovább élni s hazájok romjai alá temetkeztek? Bizonyosan szánnunk kell őket, esztelenségök miatt.

Szerzőnk általában minden alkalommal mértéken felül magasztalja Horatiust s az a legnagyobb hiány, hogy semmit sem bizonyít, azt akarja, hogy mindent elhigyünk neki. Horatius érdemeiről szólva, hangja kenetessé, egész előadása panegyrikussá válik. Derűreborúra idézgeti költeményeit, de nem bonczol egyet sem magasabb szempontból. «De Melpomene rámosolygott születésekor — zengi a költő a negyedik könyv csodaszép versében, melynek a szélsőségekben csapongó J. Cæsar Scaliger inkább szeretne szerzője, mint Aragonia királya lenni — és az a mosoly most újra körülragyogja és híven végig kísérve élte útjain, szerez neki örök hírnevet». Nem bombasztikus stílus az ilyen? «A bösz hullámok . . . meg-

törnek itt, e kis bérczoszorún (Sabinumon) . . . és a viharok árán kiküzdött boldogság pompás talaj: benne termettek azok a csodás szépségű, illatú virágok, melyek két ezer év óta semmit sem vesztek szívet, lelket gyönyörködtető, nemesítő szépségükből, illatukból és nem is fognak veszteni, míg a szép, jó és igaz szeretete él az emszívében». Ha az ily előadás valamiben emlékeztet Macaulay-ra, az nem lehet más, mint a tőle való teljes különbözőség.

Horatius satiráiról szólva, az egész római satira tudni való dolgait ismerteti velünk a szerző. Horatius satiráit behatóan sehol sem jellemzi. Így az epodosokról, ódákról stb. mindenütt irodalomtörténeti részletek, bizonyítatlan dícséretetek, üres phrasisok szólnak. S hogy szól róla, mint barátról! «Önzetlenebb, odaadóbb barátot ne várjunk a földön. A barátságról nem is zengett költőnek lantja soha szebben, soha igazabban». Másutt a költőről szólva, annyira elveti a sulykot, hogy Horatiust igazi nemzeti lyrikusnak nevezi. Már pedig az csak nem volt. A kornak, a társadalomnak részben hű kifejezést adott, de a nemzeti aspirációknak sehol. De hogy várjunk józan kritikát attól, a ki szerint Horatius és Vergilius művei «a római nyelv fölmámorító harmóniájának legkáprázatosabb diadalai»?

Augustushoz való viszonyáról, magáról Augustusról, kiért Horatius: «fölszólja még egyszer azt a drága lantot, melyen annyi szépet zengett» — már valósággal émelvítő módon ír szerzőnk. Védelműl az Augustus-istenítésre nagy naivul felhossa, hogy «már Homeros és társai (!) pazarul bánnak az isteni jelzővel». Hogyne, hisz Homerosnál még a só is isteni, hogy ne lenne az Achilles? Minő más a Horatius «istenítése»! Hisz védeni, azt lehet, csak józan okokkal védené.

De talán legémelygősebb a Horatius eredetiségét bizonyítgató szakasz, melyben Horatius kedvéért kimondja, hogy «az irodalom reminiscentiák láncolata».

Szerzőnk stilusából már idézeteink adtak ízelítőt. Általában nehézkes, bombasztikus s magyarosnak sem mondható. Ily szerkezetek is találhatók nála: «vádol valamiről», «beigazol valamit». Képekben duskál s gyakran meghamisítja a fölvett képet (katachresis). Kétségtelen, hogy sokat olvasott Horatiusról, de kár, hogy e művével épen csak olvasottságát bizonyítja. A Horatiussal foglalkodónak némi hasznára lehet a könyv egyik-másik fejezete, de hogy a nagy közönség igényeit e könyv kielégítené s hogy a szerző czélja szerint Horatiust népszerűsítsen, abban alapos okunk van kételkedni.

Cs. J.

Melchior de Polignac. Poètes hongrois. Poésies magyares de Pető etc. Préface de M. François Coppée, Paris, Ollendorf, 189 6 fi.

Melchior de Polignac, fiatal francia nemes úr, az elhunyt Justh Zsigmondnak jó barátja; járt Magyarországon is; igazán megkedvelte vidékünket s rokonszenvének most azzal ad kifejezést, hogy vagy ötven — előzékeny fordítónk talán azt gondolja, hogy Magyarországon ennyi tesz egy tuczatot — magyar költőtől közöl mutatványokat rímtelen sorokban, melyek néha elég hangzatosak, többnyire hiven is követik az eredetit s nincsenek bizonyos finomság és melegség nélkül. Hogy különösen Petőfi, Arany verseiben és a népdalokban a rhythmus és rím hiánya mennyit elvesz az eredetinek szépségéből, azt minden magyar ember érezni fogja, a ki e fordításokat olvassa, de erről természetesen mit sem tehet a fordító. Elég, ha a tartalmi hűség mellett, bizonyos melegséget s költői hangulatot mutat a fordítás. S e részben szíves örömet elismerjük a fordítónak nemcsak jó szándékát, hanem tehetőségét is.

A költők sorát Petőfi és Arany nyitja meg. Petőfi versei közül a *Szeptember végén* fordítása messze esik az eredititől; hanem a *Csillagos ég*, *Homer és Ossián* s az *Egy gondolat bánt engemet* nincsenek minden csillogás nélkül s elég érdekesek idegen köntösben is. Arany Jánosnak kisebb dolgai is jól olvashatók: *Letésem a lantot*, *Oszzsel*, *Fiamnak*, *Kertben*. A *Családi kör* azonban nem fordítani való s a balladák is elvesztik művészetüket s sajátosságos hangulatukat a fordításban. A *Tetemre hívás* francziául *La confrontation devant le cadavre*, az *Ágnes asszony* czíme pedig: *Madame Ágnes*. Ez egészen más világ. Sajnáljuk, hogy a félszáz magyar költő versei közt, kiknek sorából néhánynak itthon sem igen ösmeri mindenki a nevét, Lévy Józsefnek egy mutatványát sem találjuk. A magyar lélekre mindenestre jellemzőbb költeményeket találhatott volna nála, mint sok más íróban, kik inkább idegen hatás alatt állanak.

A költemények előtt egy kis tájékoztató áll a magyar költészetről. Java része ifjabb költőink felsorolásából áll s az előzékeny francia mindegyiknek egy rövidke bókot mond. — Az elődök közül Csokonai Vitéz Mihályt, úgy látszik, rustikus költőnek tartja; Kisfaludy Sándor szerinte naiv meséket írt a középkori

fabliaux-k modorában; Vörösmarty első sorban a nemzeti eposz képviselője s a mellett még a *Szózatot* írta; Bajza, a valódi német «Lied» képviselője. Kemény Zsigmond szerinte a politikában egy «guerrier scandinave» hatását teszi s Teleki Lászlóban s Hugo Károlyban nemcsak francia befolyást, hanem Shakespeare komoly tanulmányát is látja. Az újabbak közül Gyulairól azt állítja, hogy egész udvar környezi s ez udvarba tartozónak állítja Greguss Ágostot, Salamont, Erdélyi Jánost, stb, Beöthy »Szeult»-ról csak annyit tud megjegyezni, hogy «ciseleur élégant de prose». Vajda Jánosról azt írja, hogy külsejében Michel Angelo Mózesének főséges s daczos alakjához hasonlít. Vargha Gyula pedig olyan költő, kit mindenekelőtt a magyar akadémia becsül. Itt engedelmet kell kérnünk a szerzőtől. Vargha Gyulát neki is kiválóan kellene becsülnie. Az ő műfordításai francia költőkből (Lecomte de Lisle, Heredia, Sully Prudhomme stb. után), úgy gondoljuk, nemcsak az Akadémia statisztikusainak válnék öröme, hanem a mi költői irodalmunknak is díszei. A mint Radó Antalról megjegyzi, Vargháról is elmondhatja, hogy «traducteur artiste». Arany balladáiról is van egy különös megjegyzése. Míg Kiss József balladáiban meglepi az eredeti hang, mely a világirodalomban is egyetlen: Arany balladáiról azt mondja, hogy «Ossián modorában» vannak megalkotva.

E tájékozatlan tájékoztató előtt néhány meleg sort szentel a szerző Justh Zsigmond emlékének. Bevezetésül pedig Coppeé ír néhány csinos mondatot a könyv elé. 1885-ben itt járt Magyarországon s a mint a szőke Dunától fölrobogott a Kárpátokig: a sok ünnepelés s zene közben tündéri képekben tünt eléje az ország és népe. De akkor még nem ismerte e népnek lelkét. Most már, a költőket olvasva, jobban ismeri. És aztán következik az, a mit külföldi dícsérőinktől már megszoktunk: a barna cigány zenéje mellett s a száguldó csikós kíséretében feltűnik a heves lelkű, szabadságért hevülő, kissé kikapós magyar, a mint zenéjében s költészetében — az ismert recipe szerint — «sirva vígad».

—ly.—

L'Avrelenatrice. Canzone boema. Osservazioni di E. Teza. Padova. Tipografia di Giov. Batt. Randi.

Teza Emil, a páduai egyetem tudós tanára, akadémiaánk külső tagja, a kit a nyáron meglátogattam, ez alkalommal átadta nekem fentebbi című értekezését, melyben *A mérgező leány* című cseh

népballada van ismertetve. E költeménynek az a meséje, hogy egy leány, szeretője fölhívására, megmérgezi bátyját, de aztán szeretője még sem veszi feleségül. Teza e verssel kapcsolatban szól a *Lord Randal* című skót balladáról is, aztán rátér *A megégetett János* című székellyballadára, melynek a *Lord Randall*al való rokonságára már a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* kiadói is ráutaltak. (III. köt. 225. l.) Teza lefordítja úgy a skót, mint a magyar balladát, még pedig ez utóbbit velencei tájnyelven. Tudtommal ez az első kísérlet abban az irányban, hogy tájnyelven írt népkölteményt ugyancsak tájnyelven tolmácsoljunk, s egyuttal a legelső olasz fordítása magyar népballadának. Talán ez okból nem lesz érdektelen, ha a kiválóan sikerült fordítást megismertetem a *Budapesti Szemle* közönségével is.

NANE AVELENA.

- Ma dove xestu, sta, mio cuor, anima mia? —
- Son sta da mia madona, povera mama mia;
go in cuor un gran brusor, fame su el leto, e via. —
- Cosa te gai mai da, mio cuor, anima mia? —
- Gambari a quatro gambe, povera mama mia;
go in cuor un gran brusor, fame su el leto, e via. —
- Dove li gai portai, mio cuor, anima mia? —
- In mezo de un bel piato, povera mama mia;
go in cuor un gran brusor, fame su el leto, e via. —
- Xestu proprio mala, mio cuor, anima mia? —
- El mal me buta in tera, povera mama mia;
go in cuor un gran brusor, fame su el leto, e via. —
- Al papà cosa lásistu, mio cuor, anima mia? —
- El caro coi so ferì, povera mama mia;
go in cuor un gran brusor, fame su el leto, e via. —
- E a to fradelo grando, mio cuor, anima mia?
- Quatro bo dei piú beli, povera mama mia;
go in cuor un gran brusor, fame su el leto, e via. —
- E a to fradelo piccolo, mio cuor, anima mia? —
- Quatro cavai da tiro, povera mama mia;
go in cuor un gran brusor, fame su el leto, e via. ...

- E a la to sorelina, mio cuor, anima mia? —
 — Quello che ghe xe in casa, povera mama mia;
 go in cuor un gran brusor, fame su el leto, e via. —
- E cosa a to madona, mio cuor, anima mia? —
 — El fogo de l'inferno, povera mama mia;
 go in cuor un gran brusor, fame su el leto, e via. —
- E a la to bona mama, mio cuor, anima mia? —
 — A ti, pene e tormento, povera mama mia;
 go in cuor un gran brusor, fame su el leto, e via —

Teza, a ki nemcsak alapos tudós, hanem igen jeles műfordító is, nagy szolgálatot tenne irodalmunknak, ha népköltészetünk ismertetése körüli működését a megkezdett irányban folytatná is. Nála rátermettebb férfiú e munkára nem egyhamar fog akadni.

—*dó.*

La Hongrie littéraire et scientifique par J. Kont, professeur au collège Rollin, Paris, 1896.

Talán a legmegbízhatóbb ismertető mű, a mely de Gerando nagy műve óta Magyarországról a külföldi könyvpiaczon megjelent. A mű köre különben elég szűk: inkább csak a XIX. századbéli Magyarországot ismerteti, még pedig csak a tudományos és irodalmi Magyarországot. Nemzetgazdasági és politikai szempontokat nem ölel föl a Kont műve.

A mit e műben olvasunk, az mind bizonyos kellemes biztosságot érzetét kelti bennünk: a szerző nemcsak hallomásból, nemcsak másod-harmad kézből, hanem autopsziából ismeri azt, a miről ír. Előadása részletes és tárgyilagos s e részben igen előnyösen különbözik más hasonló francia munkáktól, melyek bennünk azt az érzést keltik, hogy nem annyira a francziáknak, mint inkább a magyarok számára íratlak, jobban mondva azon pár magyar számára, kik az illető műben föl vannak magasztalva. Kont műve kétségkívül legbecsesebb segédforrása lesz mindazon francia íróknak, kik Magyarországról pontos fölvilágosítást keresnek, tehát újságírók, kézi könyvek és lexikonok szerkesztőinek stb.

Ilykép általán csak örömmel fogadhatjuk Kont könyvét és reméljük, hogy sokféle balvéleményt el fog oszlatni, a melyet

francia könyvekben hazánkról még mindig található. Az anyag kiszemelése nézve azonban nyomósabb kifogásunk van: Kont nagyon is részletez. Nagyon sokat ölel föl, mindenről, negyed, ötöd-rangú dolgokról is akar szólni, lehetőleg teljesnek, lexikalisnak akar lenni. Pedig neki voltaképp élénk culturalis képeket kellett volna festeni, nem pedig az adatokat teljességben elősorolni. Ily módon úgy hisszük, könyve, bármilyen megbízható vezérfonal is, mint olvasmány csak egyes részeiben fogja a francia olvasót érdekelni. Kontnak legkedveltebb írója Lessing, kiről francia nyelven is több becses értekezést írt. Engedje meg, hogy Lessingnek egy mondását rá olvassuk: «Weniger wäre mehr!» Az a sok apró vonás nem tanulságos a francziára, csak megzavarhatja és érdekét csökkentheti. Kont például elmondja, hogy a *Tanáregyesületi Közlönyt* régebben Névy László szerkesztette. De Névyről aztán többet nem szól. Minek tehát ily részletes adat? — Egy helyütt felsorolja a régi *Tudománytár* dolgozó társait: Szlemenics Pál, Zsoldos, Sztrokay stb. Mit tanul a francia olvasó ezekből? Érdekelhetik-e ezek a nevek? Vagy teszem mily oknál fogva tárgyalja Kont Pompéryt, mint költőt, francia művében? Ezek a tárgyalások annyiban ártalmasak, a mennyiben elvonják az olvasó figyelmét a fődologtól.

Különben nem akarunk e derék könyvtől egy utolsó általános elismerő nyilatkozat nélkül távozni.*) k. f.

Antapodosis.

Egy másik nyílt levél a szerkesztőhöz.

Igen tisztelt szerkesztő úr! Lám minek közölte első keresztény téritőinkről szóló történeti kísérletemet! Előre láthatta volna, hogy abból Zápolya Ignác derék orthologus nyelvészársamnak «szabályosan alkottatott» szava szerint «páros viaskodás» lesz. Íme bekövetkezett a szörnyű tintaöntő harc! Szép látvány lehet, mikor olyan rettenetes két szálás dalia, mint jó magam meg Pauler Gyula úr, iszonyú haragjában egymásra csap; de azt hiszem, még a pusztá szemlélőnek sem nagyon bátorságos, legkevésbé pedig a békéltetőnek, már mint tisztelt szerkesztő úrnak, kinek íróasztalára mind a

*) E rövid ismertetésén kívül egy terjedelmesebb bírálatot is fogunk közölni e mindenestre figyelemre méltó műről. *Szerk.*

két bős bajnok röpíti a tüzes nyilakat nyílt levelek alakjában. Egygyel már a múlt számban «megbolygatta» Pauler Gyula úr, most meg én háborgatom egy másikkal. Magam ugyan örömet megkímélném, de ha már kitette Pauler Gyula úr nyílt levelét az én ablakomba, akkor a viszonyosság alapján mégis csak szíveskedjék kitenni az én nyílt levelemet is Pauler Gyula úr ablakába. Különben is azon leszek, hogy lehető rövidre fogjam mondandómat. Hiszen a dolog érdemébe úgysem igen kell bocsátkoznom; másra meg minek vesztegetnék sok szót? Mert Pauler Gyula úr azt tartja, «nincs itt helye, de talán nem is szükséges, hogy történeti fejtegetéseimet tüzetesen bonczolja, czáfolja» (154. l.). Alkalmasint megteszi *másutt*; akkor még mindig ráérek, hogy minden szavával apróra számoljak. Ha pedig seholy és sehogy sem fogja «szükségesnek» találni, akkor nyílt levelét úgysem kell komolyan vennem. Egyszerűen fölsziszszent s ezzel könnyített «sebzett szíve fájdalmán». Majd meglátjuk, csak előljáró beszéd volt-e Pauler Gyula úr nyílt levele, vagy pusztán följajdulás. Addig is hadd böngésszem ki, a mi kevéske tárgyi dolog van benne.

Mindig vallásos embernek ismertem kedves ellenfeletem s így nem lep meg, hogy szláv «névtelen apostolainak» megmentésére most is az isteni malaszttól vár segítséget. Készségesen elfogadom én is a legnagyobb képtelenségnek, hogy a pogányságba visszacsülyedt «szlovének és pogány magyarok csak úgy — a mint mondani szokták — a malom alatt, időtöltésből beszéltek például a malasztról, s ez elvont eszme annyira belevette magát a magyar fejbe, hogy mikor az én olasz térítőim legelőször hirdették nekik a kereszténységet és azt, a mit a malaszt szó kifejez: nem használhatták már a magok nyelvét, hanem szlovén szóval — melyet talán nem is értettek — kellett magokat kifejezniök» (154. l.). De legyen szabad tisztelettel megjegyezmem, hogy erre csak az kénytelen kilyukadni, a ki nem tudja, hogy nyelvünkbe származásakor az ó-szlovén *milostŭ* szó irgalmat, könyörületet jelentett és nem azt, a mivel a magyar kereszténység utóbb fölruházta. Hogy pedig ezt a szót a pogány magyarok bizonyosan nem egyszer, se nem kétszer hallották, mikor a megrohant szlovének nekik milostŭért könyörögtek, azt talán Pauler Gyula úr is meg fogja engedni. Így az isteni malaszt mégsem menti meg az ő szláv «névtelen apostolait». De ő másképp is iparkodik rajtuk segíteni. Fölállítja azt az ujdonatúj logikai tételt, hogy ab esse ad posse *non* valet consequentia. Az ugyanis kétségtelen tény, hogy mi a korán, mecset, minaret és más ilyféle mohamedán vallásbeli

szók kedvéért nem tértünk az iszlamra; következésképp a pogány magyarok is elsajátíthattak akárhány ószlovén keresztény vallásbeli szót, a nélkül hogy azért török-szakad keresztényekké kellett volna lenniök. Azt kérdi erre Pauler Gyula úr: «Mit ér ez okoskodás?» Minthogy «bátran a *gondolkodó* olvasóra bizza» (154. l.) és a «gondolkodó» szót különösen kiemeli, napnál világosabb, hogy szerinte semmit. Csakhogy «a *gondolkodó* olvasó» a maga eszével gondolkodik és a logikával még szláv «névtelen apostolok» kedvéért sem állat tótágast. És vajon azt, a mit ő állít, hogy vannak szláv keresztény szavaink, tehát szláv papok térítették meg a magyarokat, nem szintén okoskodás-e? Avagy ezt Pauler Gyula úr az isteni malaszt segítségével már kétségtelen ténynyé tudta változtatni, melyet semmiféle okoskodás többé meg nem bír dönteni? De én megnyugszom; bízzuk bátran a «*gondolkodó* olvasó» ítéletére.

A logika után lássuk a történetet. Pauler Gyula úr szerint én nem említem, hogy «a *Conversio Karantanorum* és *Bagoariorum*, sőt oklevelek tanúsága szerint is hazánk dunántúli részeiben a Duna jobb partján, a hol *szlovének* laktak, s a magyar államnak és kereszténységnek fő széke lőn — a IX. században a magyarok bejövetelkor virágzó kereszténység volt» (155. l.). Nagy figyelemmel olvashatta értekezésemet, hogy nem vette észre benne a következő helyet: «Az kétségtelen, hogy azon szlávok közt, kik azután magyar uralom alá kerültek, a *kereszténység már a IX. század második felében némi virágzásnak indult*, sőt nemzeti egyházuk is alakult, latin helyett szláv liturgiai nyelvvel; de épen oly bizonyos, hogy ez egyházuk nem érte meg a század végét sem, mert már vagy tíz évvel honfoglalásunk előtt megbukott és vele kereszténységük is az enyészet lejtőjére jutott» (*Budap. Szemle* 230. sz. 196. l.). Ezt még azzal világítottam meg, hogy «a pannou szlávok herczegsége, mely a Balaton vidékén volt, Koczel herczeg halálával 873 után végkép föl-oszlott és Methodius pannoniai érsek, a nagy szláv apostol, Mosaburgból Szvatopluk morva herczeg kérésére visszatért Morvaországba» (u. o. 200. l.). Pauler Gyula úr mint szakbeli historikus ezenfölül tartoznék tudni azt is, hogy Methodius után «hazánk dunántúli részeiben» szláv pap mutatónak sem maradt, mert mind elmarták a frank papok. De hát az isteni malaszt itt is csodát tehet és Pauler Gyula úr kedvéért a frank papokat átváltoztathatja szláv papokká, hogy ilyenekkel lehessen megtéríttetni a magyarokat. Aztán nem megvetendő segítséget adhatnak a morvák is. Szláv papjaik a honfoglalás idejében ugyan már nekik sem voltak, mert Sza-

topluk még 886-ban elűzette őket, de 900-ban «a pápától külön metropolitát és három püspököt kértek és nyertek», a mi Pauler Gyula úr szerint «épenséggel nem mutatja kereszténységök hanyatlását» (156. l.). Tehát bizonyosan nem szükségből, hanem bőségszülte telhetetlenségéből kértek. Igaz ugyan, hogy az új főpapok nem sokáig működhettek, mert már négy-öt év múlva 904 és 906 közt a magyarok a morva birodalmat megsemmisítették; de azért a morváknak birodalmuk végnapjai felé, sőt talán azután még inkább, mégis rengeteg sok papjuk lehetett és egyházuk kiválóképen virágozhatott.

Ezzel a bámulatos történeti fölfedezéssel pedig Pauler Gyula úr szerint csak látszatra ellenkezik, hogy «Konstantinus Porfirogenneta császár a *kereszteletlen* Nagy-Moravia kifejezést használja *De administrando imperio* című művének 40. fejezetében», mert «így nevezi azt a Moraviát, mely Belgrád és a Szerémség után következik, tehát nem a morvák ősi fészket, a Morva folyó mentét, vagy a mi ahhoz a IX. század első felében járult: a Vág mentét, hanem a Duna-Tisza közt» (156. l.). No már itt veszve vagyok, ha császári hatalmával maga Constantinus nem segít rajtam. A bíborban született szerző pedig Sirmium és Belgrád megemlézése után így szól: «*καὶ ἀπὸ τῶν ἐκεῖσε ἡ μεγάλη Μοραβία ἡ ἀβάπτιστος, ἦν καὶ ἐξήλειψαν οἱ Τοῦρκοι, ἧς ἦρχε τὸ πρότερον ὁ Σφενδοπλόκος*» (bonni kiad. 173—174. l.). Hogy kicsoda földet ért Constantinus a kereszteletlen nagy Moravián, azt eldönti a «*ἦν καὶ ἐξήλειψαν οἱ Τοῦρκοι*» vagyis «a melyet megsemmisítettek a turkok», a hogy Constantinus rendesen nevezi a magyarokat. Eddig azt tudtuk, hogy a magyarok a morva birodalmat semmisítették meg, elpusztítva tehát «a morvák ősi fészket, a Morva folyó» mellékét meg «a Vág mentét»; de most már Pauler Gyula úr becses fölvilágosítása után kétségtelen, hogy nem azt, hanem «a Duna-Tisza közét» verték tönkre.

Még ennél is nagyobb jártasságot tanúsít ugyan Pauler Gyula úr az olasz történetben, de erről *most* nem szólok, se olasz papjaimat nem védem. Bajosan is tudnám; mert mit használ, hogy ők velenceiek voltak és hogy Velence ép az idétt a nagy Orseolo Péter alatt mind egyházi, mind világi tekintetben a legszebb virágzásnak indult, mikor Pauler Gyula úr azt veti ellenük, hogy Róma «iszonyú romlottságban» fetrengett és hogy a római papság «teljesen depravált» volt (158. l.)? Hisz mindenki tudja, hogy Velence meg Róma, ha másnak nem is, de Pauler Gyula úrnak mind egy ördög. Meg aztán, ha Pauler Gyula úrnak sikerül megmentenie a maga szláv papjait, már pedig sikerülni fog, mert sikerülni kell, akkor az én

olasz papjaim úgysis elbuknak. Nem akarom már előre elsíratni szégyényeket. Hiszen eléggé búsít, hogy Pauler Gyula úr határozott kijelentése szerint «a magyar nyelvben semmi nyoma» az olasz, különösen velencei hatásnak (157. l.). Ne neked boldogtalan Kőrösi Sándor, a te több százra menő olasz, nagyobb részt velencei elemekkel, melyeket a magyar nyelvből oly szorgalmasan összeszedtél! Polyva az egész, melyet Pauler Gyula úr egy könnyű lehelettel elfűjt a föld színéről.

De elég a kesergésből, kezdjünk vidámabbat. Pauler Gyula úr saját szellemes kifejezése szerint «csak egy gyöngyöt — une perle! — emel ki» értekezéséből azok számára, «kik a csendes derűtséget kedvelik» (154. l.). Az pedig nem egyéb, mint hogy én az Adda folyón át menekülő magyarokat Liudprand cremonai püspök *Antapodosisa* alapján olasz foglyaikkal tanácskoztatom. Ő azt a munkát «felnyitja, keresi a kijelölt helyen a nagyra becsült foglyokkal való tanácskozást; találja, hogy a magyarok szorultságukban követeket küldtek az üldöző olasz sereghez; de hogy foglyaikkal tanácskoztak volna, annak *semmi nyomát* sem találta» (155. l.). Ebből természetesen az következik, hogy én «vagy nem tudok deákul, vagy felületesen idézek» (u. o.). Itt már, ha Liudprand megvonja tőlem püspöki áldását, irtóztató bajban leszek. De szerencsémre nem vonja meg, mert azt mondja: «Hungarii denique, *consilio non malo accepto*, internuntiis christianos rogant» stb. (Liudprandi *Antapodosis*, lib. II. cap. 11. Pertz: *Mon. Germ. hist. Script.* III. 290.), megemlítve hozzá a foglyokat is (u. o. cap. 13. Pertz 291.). Így van legalább a nemzeti múzeum példányában. Nem az én hibám, hogy Pauler Gyula úr nem ezt a «jobb példányt» használta. De hadd tűzzek gombostűre még egy csodabogarat. Pauler Gyula úr fölfedezte, hogy Liudprand szerint «a Brentánál a magyarok *olasz* foglyaikkal nem tanácskoztak, Merseburgnál pedig *német* foglyaikkal tanácskoztak» (155. l.). Idézi is pontosan e tanácskozás igazolására Liudprand szavait. Csak az a piczike kis baj van, hogy az idézet így szól: «Vinctos interea Hungarii, si in pugnari debeant, *sciscitantur*» (Liudprandi *Antapodosis*, lib. II. cap. 29. Pertz: *Mon. Germ. hist. Script.* III. 294.). Tehát Merseburgnál a magyarok német foglyaikat *kikérdezték, kivallatták*. És ezt Pauler Gyula úr megteszi tanácskozásnak! Mily óriási deák tudomány az, mely ki tudta sütni, hogy a consiliumban «semmi nyoma» a tanácskozásnak, ellenben sciscitari igenis tanácskozást jelent! Pauler Gyula úr megkívánta az én «jobb példányomat», nekem meg fölötte megtetszett

az ő gyönyörű deák szótára. Igazán irigylem tőle. De sajna, hiába esengék érte. Vigasztalódásul legalább annak örvendek, hogy mégis valamivel plus généreux lehettem kedves ellenfelemnél és egy gyöngy — une perle — helyett két gyöngyöt — deux perles — nyújthattam azoknak, «kik a csendes derültséget kedvelik».

Voilà! mondaná igazi francia eszritvel Pauler Gyula úr, ha ő rajta volna a szólás sora és most össze kellene foglalnia az eredményt. Láttuk tisztelt ellenfeletem mint logikust, láttuk mint történetismerőt és láttuk mint kútfőolvasót. Ki tehet róla, hogy nyílt levele mind e három minőségében fölötte gyarlónak tünteti föl? De azért nem akarok igazságtalan lenni. Nagyon hiszem, hogy abban a szerencsétlen nyílt levélben nem tükröződik az igazi Pauler Gyula. Bizonyosan nem feszítette meg teljes erejét és nem szedte össze egész tudományát. Hogy mért nem, annak két oka lehet. Vagy «üde naivitásában» azt hitte, hogy egy nem szakmájabeli embert akár milyen puskával is ledurranthat, vagy pedig elragadta az «echauffement». Nyilván nem tudta, hogy némelyik puskának az a gonosz tulajdonsága van, hogy veszettül rúg, sőt épenséggel hátrafelé talál. De valószínűbbnek tartom, hogy mód nélkül fölindult azon, mi jögon merek én nyelvész létemre beleszólni a történet dolgába. «Pedig kár az ilyen echauffement», mondja ő maga, «megárt az egészségnak és a — logikának» (159. l.). Ez az «echauffement» sokat nem láttatott vele tisztán. Valóságos «embarras de richesses»-ben volnék, ha azt mind elő kellene sorolnom; azért csak egyet említek. Azt hitte a többi közt, hogy én «ámító szándékkal» vádoltam (153. l.). Pedig éppen nem. Csak a ki megfontolja az okokat, melyek a szláv térítést lehetetlenné teszik, arról mondtam én, hogy szándékos ámitást követne el, ha kereszténységünket mégis szlávoktól származtatná. Hogyis érhetné az a vád Pauler Gyula urat, mikor ő ez okoknak megfontolásában teljesen és tisztára ártatlan? Különben «echauffement» nélkül sem lát valami jól. Így például tizenegy év előtti értekezésemben szerinte «szépen kimutattam, hogy íródeákjaink leginkább olaszok lehettek, s ők voltak az elsők, kik magyar hangokat latin betűkkel kifejezni törekedtek» (158. l.). No már «pardon», de én azt hiszem, hogy ezért nem dicséretet, hanem legalább is «csendes derültséget» érdemlenék. Hát olyan gyámoltalanoknak képzeljük-e a régi magyarokat, hogy mikor már latinul beszélni, írni, olvasni tudtak, akkor még olasz íródeákokra szorultak, hogy ezek megmutassák nekik, hogyan törekedjenek «magyar hangokat latin betűkkel kifejezni»? Én bizony nyomról-nyomra visszamenve, leg-

régibb latin kiejtésünket állapítottam meg és ennek alapján, már akár szépen, akár nem szépen, de valósággal azt mutattam ki, hogy a latin nyelvet tanultuk írásostul mindenestül velencevidéki olaszoktól. A latin írásnak hangjainkra alkalmazása azután már magunktól is telt, jobban is mint olasz íródeákoktól. Minthogy pedig a latin nyelvet a kereszténységgel kaptuk, első latin tanítóink csak első keresztény térítőink lehettek. C'est ça !

De már ideje, hogy szándékom ellenére mégis hosszabbra sikerült leveletem befejezzem. Csak előbb még egy nagyon fontos közérdekű kérdésre kell felelnem. Pauler Gyula úr ugyanis, «őszintén megvallva kíváncsiságát, szeretné tudni, miért olyan mérges Volf György úr» (159. l.). Nos hát föltéve, hogy csakugyan az volna, a fő okot bizonyosan Pauler Gyula úrnak kereszténységre térésünk vizsgálatánál vagyis inkább nem vizsgálása által elkövetett súlyos mulasztásaiban találnam. Meg azután — kicsi bögre hamar forr. N'est-ce pas? Úgy tudom, nem csak magam vagyok ilyen természetű. A magyar historikusok legalább azt mondják, hogy ebben Pauler Gyula úrnak még árnyéka sem lehetek. Nem is akadt közöttük, ki az ő történetét mindedig bírálni avagy csak egyszerűen ismertetni merete volna. Nem akarják magokat olyan kedvességeknek kitenni, a milyenekkel valamikor Salamon Ferenczet elhalmozta. Tehát Pauler Gyula úr legalább is olyan harapós, mint én. De vigasztalódhatunk, nagy példánk van. Hiszen szent Gellért is, mint Pauler Gyula úr legjobban tudja, mert ő mondja (*A magy. nemzet története* I. köt. 66. l.), «kis mérges olasz ember» volt. Mi ketten meg kis mérges magyar emberek vagyunk. C'est tout! Még bocsánatot kell kérnem, tisztelt szerkesztő úr, ha netalán Pauler Gyula úr nevét minden iparkodásom mellett se említettem volna elégszer. Ő az enyémet huszonötször írta ki teljesen és így én, kinek szavát, minthogy nem vagyok historikus, Klió nem nyomósítja, annak az ősi szolgabírói számnak legalább is a kétszeresével tartoztam volna kiegyenlíteni a különbséget. Sziveskedjék talán, hogy udvariatlannak ne találtassam, se pedig valahogy adós ne maradjak, egy végtében ide szedetni vagy ötvenig az egész pótléket. Ez lesz a legjobb. És most hadd mondjam még Volumniával: «I 'm hush'd until our city be afire, and then I 'll speak a little».

Buda-Pesten, 1896. márczius 29-én.

Kiváló tisztelettel

Volf György.

Aláírási fölhívás a magyar drámairodalom történetére, a legrégebbi időktől 1867-ig. Írta Bayer József, a Kisfaludy-társaság tagja. Két kötetben. A magyar tudományos akadémiától a Bézsán-féle díjjal jutalmazott munka.

A magyar drámairodalom, mely a múlt század végével rohamos fejlődésnek indult s Kisfaludy Károlylyal és Katonával első emelkedése tetőpontját elérve, elhanyaglatlan látszott, a Nemzeti színház megnyitásával új korszakát kezdi meg és a szabadságharcz kitéréseig új irányokat ölelve föl, nemzeti szellemben magyarrá válni is törekszik. De a második korszakot teljes kifejlődésében megakasztja a szabadságharcz leveretése, úgy hogy az ötvenes évek író világának újra kell kezdeni az erőszakkal megakasztott munkát. E harmadik kor, mely a kiegyezéssel nyer külső betetőzést, tulajdonképen csak első szakasza a magyar drámairodalom legújabb kora történetének és összekötő kapcsot képez a negyvenes évek régiebb és a kiegyezés utáni legújabb kor drámai-irodalma között.

E három nagy korszak drámai-irodalmának történetét eddig job-bára csak kézikönyvekből ismerjük, melyek nem bocsátkozhattak részletekbe, sőt első rangú drámaíróinknak is csak jelentékenyebb műveit tárgyalták. Nincs oly munkánk, mely a teljességet részletes fejtegetés kíséretében tűzte volna ki czéljául, pedig csak ez nyújthatja hű képét drámai-irodalmunk történetének, mely szoros kapcsolatban van társadalmi és politikai fejlődésünkkel s melyben a korrajzi érdek ott sem szűnik meg, a hol talán az aethetikai gyöngül.

Bayer Józsefnek a *Magyar drámairodalom története* címén pályázatra készült művét a bírálók egyhangú ítélete jutalomra érdemesnek találta. E munka értékét — mely felöleli az egész anyagot — csak fokozza azon körülmény, hogy nem feledkezik meg a magyar színészetről sem és annak a magyar dráma kifejlesztésére való hatását mindenütt párvonalosan tárgyalja a műfajok méltatásánál.

A magyar drámairodalom történetére alapvető munka ez, mely felölel nagyot, kicsinyt, lehetőleg mindent, a mi 1867-ig a magyar dráma terén történt. Keresi azon nyomokat, melyek e korokat megelőzve vagy eredeti forrásokig visznek vissza, vagy ezek hiányában a nyugoti népek drámája fejlődésével rokon vonásokat mutatnak, szóval: a modern dráma mellett az egyházi színjáték és iskolai dráma fejlődését is kimutatja, keresve a tárgyi érték mellett azon vonásokat, melyek jövendő irányok életrevaló csírait rejtik magokban.

A munka két kötetre fog terjedni és függelékül gazdag adattár áll a kutatók rendelkezésére.

Azt hisszük, hogy ilyen munka szükségét nemcsak iskoláink és tanáraink érzik, hanem sokan a művelt közönség részéről is s e hit bátorít arra, hogy a munka mielőbbi megjelenhetése érdekében a nagy közönséghez forduljunk. Az akadémia nyelvtudományi osztálya maga is óhajtván e munka haladéktalan megjelenését és szélesebb körökben való elterjedését, azzal a kéréssel fordult hozzánk, nyitnánk aláírást Bayer József *Magyar drámairodalmunk története* című kétkötetes művére, mint ezt a megelőző években Simonyi tüzetes magyar nyelvtanával, Anonymussal, Werbőczivel stb. sikerrel tettük.

Fölkérjük tehát az érdeklődőket, szíveskedjenek aláírási nyilatkozatukat legkésőbb folyó évi június 1-éig hozzánk beküldeni, hogy a nyomtatandó példányok száma felől magunkat tájékozhatassuk. E munka az év végén jelenik meg; terjedelme hatvan ív körül lesz. Ára az aláírók részére öt forint, kötve hat frt, bolti ára hét frt, illetőleg nyolcz frt. lesz.

Buda-Pest, 1896 április 5.

A magyar tudományos akadémia főtitkári hivatala.

Új magyar könyvek.

Áldási Antal. Az 1707. évi ónodi országgyűlés története. A m. t. Akadémia által Vitéz-díjjal jutalmazott pályamunka. Buda-Pest, 1896. Pfeifer, (8-r. 157 l.) 1 frt 50 kr.

Áldásy Antal. A nyugoti nagy egyházszakadás története VI. Orbán haláláig 1378—1389. Buda-Pest, 1896. Pfeifer F. (8-r. XXV. 566 l.)

Balogh Arthur. Tanulmányok az alkotmánypolitika köréből. Buda-Pest, 1896. Kilián. (8-r. 150 l.) 1 frt 50 kr.

Balog István. Húsz esztendő (1875—1895). Költemények. Buda-Pest, 1896. Könyves Kálmán. (8-r. 463 l.) 3 frt.

Békésy Károly. A választási rendszerről. Kolozsvár, 1896. (Stein J., 8-r. 92 l.) 60 kr.

Beksics Gusztáv. A magyar faj terjeszkedése és nemzeti konszolidációnk, különös tekintettel a mezőgazdaságra. birtokviszonyokra és a népesedésre. Buda-Pest, 1896. Athenæum. (8-r. 98 l.) 1 frt.

Benedek Elek. Magyar mese- és mondavilág. Ezer év meseköltése. IV. kötet. Buda-Pest, 1896. Athenæum. (8-r. VI. 480 l.) 3 frt.

Bérczy Károly. Aquarellek. Pécs, 1896. Telegdi Á. (8-r. 106 l.) 1 frt.

Beöthy László. A három Kázmér. Énekes bohóság 3 felvonásban. Buda-Pest, 1896. Singer és Wolfner. (8-r. 180 l.) 1 frt.

Berényi Sándor és Graber Károly. Lakbérleti jog és eljárás kapcsolatban Buda-Pest főváros lakbérleti szabályzatával és a m. kir. igazságügyminiszternek 1894. évi 4873. számú rendeletével. Buda-Pest, 1896. Singer és Wolfner. (8-r. VII. 216 l.) 1 frt 50 kr.

Bochkor Károly. Az államgazdasági számtartás rendszere (Szám- és könyvvitelten), tekintettel a törvényhatóságok és községek háztartására. 3. egészen átdolgozott és bővített kiadás. Buda-Pest, 1896. Nagel O. (8-r. XIV. 619 l.) 6 frt.

Csehov P. Antal. A párbaj. Regény. Oroszból ford. Szabó Endre. (Egyetemes regénytár. XI. évf. 8. köt.) Buda-Pest, 1896. (8-r. 149 l.) 50 kr.

Czóbel Minka. A virradat dalai. Buda-Pest, 1896. Pfeifer F. (8-r. 190 l.) 1 frt 80 kr.

Demkó György. Árpádházi Boldog Margit élete. Legendák és egyéb történeti kútfők nyomán. Eger, 1896. Szolcsányi Gy. (8-r. 280 l.) 2 frt 50 kr.

Donászi Ferencz. Anarkalli. Regény 1. 2. köt. (Athenæum olvasótára. IV. évf. 7. 8. köt.) Buda-Pest, 1896. Athenæum. (8-r. 175, 147. l.) Egy kötet 50 kr.

Elemér Oszkár. Görgey Arthur 1848—49-ben. A történelmi kritika eredményeinek rövid összefoglalása. Buda-Pest, 1896. Franklin-t. (8-r. 112 l.) 1 frt.

Emlékkönyv, melyet Magyarország ezeréves fennállásának ünnepén közrebocsájt a hazai eziszterczi rend. Buda-Pest, 1896. Szt.-István-társ. (4-r. 508 l.) 5 frt.

Endrei Zalán. Becsmérelt szenvedély. Regény. Ungvár, 1896. Lévai Mór. (16-r. 170 l.) 1 frt.

Erődi Béla. Utazásom Sicília és Malta szigeten. Buda-Pest, 1896. Lampel R. (8-r. 217 l.) 2 frt 80 kr.

Farkas Lajos. Egy nemzeti küzdelem története. Sajtó alá rendezte és tájékoztatóval ellátta György Endre. Buda-Pest, 1896. Kilián Fr. (8-r. 121 l.) 1 frt 20 kr.

Frölichné Mórincz Paula. Pocsajyék. Regény. Buda-Pest, 1896. Franklin-t. (8-r. 240 l.) 1 frt 50 kr.

Geöcze Sarolta. Tanulmányok a magyar társadalom életéből. Buda-Pest, 1896. Singer és Wolfner. (8-r. XI. 218 l.) 1 frt 50 kr.

Geöcze Sarolta. Igaz történetek, rajzok, képek. Buda-Pest, 1896. Singer és Wolfner. (8-r. 222 l.) 1 frt 50 kr.

Herman Ottóné. Knopfmacher. Regény. (Egyetemes regény-tár. XI. évf. 7. köt.) Buda-Pest, 1896. Singer és Wolfner. (8-r. 168 l.) 50 kr.

Hevesi Sándor. Dráma és színpad. Buda-Pest, 1896. Singer és Wolfner. (8-r. 190 l.) 1 frt 50 kr.

Horváth Janka. Fátum. Regény. Buda-Pest, 1896. Singer és Wolfner. (8-r. 238 l.) 1 frt 50 kr.

Jaloviczky Géza. Gépelemek. I. rész. Kötőelemek ömlős testek vezetésére való elemek, forgó géprészek alátámasztására való elemek. Buda-Pest, 1896. Kilián Fr. (8-r. VIII, 230 l.) 6 frt.

Jókai Mór összes művei. Nemzeti díszkiadás. Buda-Pest, 1896. Révai testv. 8-r.

31. köt. Az elátkozott család. (258 l.)

32. „ Névtelen vár I. köt. (262 l.)

33. „ „ II. „ (258 l.)

34. „ Felfordult világ. Észak honából. A debreczeni luná-tikus. (403 l.)

35. „ Szélcsend. Az életből ellesve. (289 l.)

36. „ A magyar előidőkől. Egy asszonyi hajszál. (314 l.)

37. „ Novellák (377 l.)

38. „ Színművek. I. köt. (434 l.)

39. „ „ II. „ (352 l.)

40. „ „ III. „ (332 l.)

Kajuch Márton. A római jog institúciói. Buda-Pest, 1896. Eggenberger. (8-r. X. 351 l.) 3 frt 20 kr.

Károlyi Árpád. A korponai országgyűlés 1605-ben. Köz- és alkotmány-történelmi tanulmány. Buda-Pest, 1896. Pfeifer F. (8-r. 225 l.) 1 frt 80 kr.

Kern Tivadar. A magyar öröklési jog mai érvényében. I. köt. Buda-Pest, 1896. Singer és Wolfner. (8-r. V. 474 l.) 3 frt 60 kr.

Klupaty Antal. A magyar kereskedelmi jog kézikönyve. II. rész. Buda-Pest, 1896. Eggenberger. (8-r. X, 545 l.) 4 frt 40 kr.

Költők tára (Régi magyar—). Kiadja a magyar tudományos Akadémia. VI. kötet. Szegedi Kis István. Sziráki Balázs. Armbrust Kristóf. Máday Mihály. Sarlóközi névtelen. Ráskai Gáspár. Gyulai István. Heltai Gáspár. Tőke Ferencz. Szegedi András. Paniti János. Szepetneki János. Szegedi Gergely. Pap Benedek. Barát István. Nagyalvi György. Vilmányi Libécz Mihály. Békési Balázs. Névtelenek. 1545—1559.

Komáromy András. A borosjenői Tisza-család ősei. Buda-Pest, 1896. Kilián. (4-r. 162 l.) 1 frt 20 kr.

Kormos Alfréd. Pénzügyi Compass. Pénzintézetek és részvénytársaságok évkönyve. 1895—96. évre. V. évfolyam. Buda-Pest, 1896. Apollo. (8-r. XXVII. 1144. l.) 4 frt.

Lázár Béla. A tegnap, a ma és a holnap. Kritikai tanulmányok. Első sorozat. Buda-Pest, 1896. Grill K. (8-r. 216 l.) 2 frt.

Lendvai Miklós. Temes vármegye nemes családjai. Kiadja a délmagyarországi tört. és régészeti muzeum. I. kötet. Buda-Pest, 1896. Révai L. (4-r. XII. 168 l.) 45 színezett címer-táblával. 10 frt.

Magyar nemzet története. Szerk. Szilágyi Sándor. II. kötet. Magyarország története az Árpádok korában. (1038—1301). Irta Marczali Henrik. Buda-Pest, 1896. Athenæum. (8-r. 706 l.) 6 frt.

Mecenseffy Emil. Az osztrák-magyar bank igazgatása. 1886—1895. Buda-Pest, 1896. Franklin-társ. (4-r. 393 l.) 3 frt.

Mikszáth Kálmán. Kisértet Lublón és egyéb elbeszélések. Mühlbeck Lajos, Neogrády Antal és Jankó János rajzaival. Buda-Pest, 1896. Légrády testv. (8-r. 231 l.) 4 frt.

Paterculus, Velleius C. Róma történetéről írt két könyve. Latinul és magyarul. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Szölgvény Ferencz. Buda-Pest, 1896. Franklin-társ. (8-r. 240 l.) 1 frt 50 kr.

Ugyanaz magyarul. Buda-Pest, 1896. U. o. (8-r, XV, 124 l.) 80 krajczár.

Steécz György. Helyzetmennyiség tudomány. (Situationskalkul) és a mennyiség tudomány revíziója. Aristoteles és Aquinói sz. Tamás bölcséleti elvei alapján. Buda-Pest, 1896. Kilián Fr. (8-r. 338 l. és 3 tábla.) 3 frt.

Széchenyi Miklós gr. A lelkészi kongrua ügye. 1885—1895. Esztergom, 1896, Buzarovits G. (8-r. 304 l.) 2 frt.

Szilágyi Arthur. Értekezések a katonai jog köréből. Buda-Pest, 1896. Grill, (8-r. 548 l.) 1 frt 50 kr.

Vásárhelyi Pál élete és művei. Születésének századik évfordulója alkalmából összeállította Gonda Béla. Buda-Pest, 1896. Kilián. (N. 8-r. 284 l. és 2 tábla.) 4 frt.

Vutkovich Sándor. A felsőházak szervezete a főbb államokban. Politikai tanulmány. Buda-Pest, 1896. Eggenberger. (8-r. 321 l.) 2 frt.

Zachár Gyula. Pénzüntézeti könyvvitel. Buda-Pest, 1896. Lampel R. (8-r. 432 l.) 5 frt.

Zachár Gyula. Kereskedelmi ismeretek, jog és szokások. Buda-Pest, 1896. Lampel R. (4-r. 377 l.) 5 frt.

EZER ÉV.

Imára hí a ránk viradt nagy év;
Van-é magyar, ki most nem ünnepel?
Megújul minden szent és drága név,
Hány emléktől dobban meg a kebel!
Tíz hosszú század néz borongva ránk,
Mint ősi szentegyház komor fala,
Fölírva rajta nemzetünk, hazánk
Küzdelme, gyásza és diadala.

Feltűnnek mind, a hősök és nagyok,
A legdicőbb: Árpád, a fejdelem,
Ki örökölni nekünk hazát hagyott,
S most puszta sírban porlad jeltelen;
A szent király, népünk apostola,
A bajnok Béla, László a lovag,
A bölcsök és dicsők egész sora
Szemünk előtt feltámad újolag.

Sebes hajó szel dél felől habot,
 Kél régi törzsről új királyi sarj,
 S Lajosban a délpontra ért napot
 Köszönti a világverő magyar.
 Ott Hunyadink török csordákat űz,
 Emitt Mátyásnak fénylik udvara ;
 Szinte vakít, a mint egy pontba tűz
 A mult dicsőség minden sugara.

De a fény közt hány szörnyü látomány,
 Sötét, ijesztő, bős káprázatok !
 Kiölt ország, vad mongol had nyomán ;
 Véres viszálylyal terhes századok.
 Pártoskodó, törvénytípró nagyok,
 Szilaj boszút felszító elnyomás,
 Tüzes vastrón, mely rémesen ragyog,
 S a bűnhödés: nagy temetők, Mohács.

És honfi kardot honfi vér fereszt,
 Van két király, de egy se' véd hazát.
 Hol van Budánk tornyáról a kereszt? . . .
 Félhold az úr. Napod, magyar, leszállt.
 Harcz nem pihen s a pusztulás vele,
 Rabolnak, ölnek martalócz hadak,
 S a feldúlt falvak, városok helye
 Vadfü benötte néma sivatag.

Letünt a félhold, de nap még se' kelt,
 Hit és szabadság hörgött, haldokolt;
 Mi a vak éjbe néha fényt lövelt,
 A hóhérbárdok villanása volt.
 S nem látod-é amott a habmezőt?
 Süvölt a szél, a tenger háborog,
 Zsoltárt zöngve vonják az evezőt
 Sápadt, lelánczolt prédikátorok.

Majd felviharzik a Rákóczi-dal,
 Robognak nyalka szép kurucz hadak,
 Czéljok szabadság, útjok diadal . . .
 De hajh, a zászlók már lehajlanak.
 Szegény kurucz, az égre sirva néz;
 Fáradt a ló, kopott a kaczagány,
 Búsan ballag a bujdosó vitéz,
 Hideg harmatban, őszi éjtszakán.

S jön álmos kor, apái köntösét,
 Nyelvét, jogát felejtí a magyar,
 Egy-két hü örzi az oltár tüzét,
 Mely szomorún már-már hamvába hal.
 De nézd! a láng magasra fellobog;
 Aztán egy omlás, rémes dördület,
 S titánunk, ki belénk lelket lopott,
 Örjögve áll a szent romok felett . . .

El, el, te gyász idők sötét kora! . . .
 A sort a mely bezárja, más a kép,
 Virágot szór szelid nemtők kara,
 Szívben megint egy a király s a nép.
 Feljött a nap, ború derűre vált,
 Mult szenvedést fedjen sűrű lepel,
 S áldás kísérje a magyar királyt,
 Ki nemzetével együtt ünnepel! . . .

Hátunk mögött a hosszú ezer év;
 De ünnepünk csak kurta pihenő,
 Távol a cél, oly messze még a rév,
 Előttünk áll a végtelen jövő.
 Tudja e nép — multján tanulta meg —
 Hogy sorsa küzdés, élte viadal;
 De bízik csillagában, nem remeg,
 Mert tette vágyó, ép és fiatal.

Én nemzetem, Európa védőfala,
 Tanúnk e föld, hogy élni van jogod;
 De oktalan hivalkodással a
 Remélt jövőt elérni nem fogod.
 Történetünk nagy könyve nyitva áll,
 Meglátni ott, hajónk hol s mért merült.
 A vészes vizeken vigyázva járj,
 Szirt-zátonyát s örvényeit kerüld.

Gyűlölködés, viszály, ez ős kigyó,
 Oh nemzetem, mérgét ne öntse rád!
 Keressük azt egymásban, a mi jó,
 Irtuk saját magunkban a hibát.
 Száz ellenség tör ránk kaján dühvel,
 S mi egymást marnók, mint silány ebek?
 Jaj a népnek, mely ily gonoszt művel,
 A végzet árnya homlokán lebeg.

Véred, fajod tanuld szeretni hön,
 A honfi név ne pusztá szó legyen;
 Érdek, hiúság némuljon, midőn
 A haza sorsa függ a mérlegen.
 Ha honfi vagy, hazug szókkal ne játsz',
 A szenvedély vad lángját föl ne szítsd,
 Veszélyes a játék, vigyázz, vigyázz,
 Nehogy saját hazádat elveszítsd.

Lidércz után, népem, ne fuss vakon,
 Lidércz nyomán a balszerencse vár!
 Légy óvatos, ne kapj a maszlagon,
 A léha kor két kézzel hintse bár.
 Megőrli hajh, az ősök örökét
 A pompa, fény, hívságos élvezet . . .
 Tiéd e hon, szeresd minden rögét,
 Elvészsz te is, ha e föld elveszett.

S te föld, ne légy irántunk mostoha,
Ontsd áldásod' bőség szarújaként;
Légy jó anyánk, ne lásson itt soha
Torkig lakott dús éhező szegényt.
Áldás a munkán, s ég áldása rád,
Szent láng, a tiszta házi tűzhelyen.
Tegyen templommá kunyhót, palotát,
A szeretet s az istenfélelem.

Mindenható, népem nagy Istene,
Ezt a hazát te áldd, te óvd, te véd;
Ércpajzsa légy, ha vész tör ellene,
És szenteld meg fiainak szívét.
Álljon hazánk, a meddig a világ,
Túl balsorson, időn, enyészeten.
Szárnycsattogtatva égbe száll imánk:
Örökre élj s virulj, én nemzetem.

VARGHA GYULA.

KÖZLEKEDÉSI ÜGYÜNK A MÁSODIK ÉVEZRED KÜSZÖBÉN.*)

A közlekedési ügyek terén Magyarország, 322,304 négyszög kilométer területen élő 17.463,791 lakosával, a következő számokkal lép be a második ezredévbe:

31,394 kilométer közúti (köztök 7761 kilométer állami hálózattal;

14,260 kilométer vasúti (köztök 7616 kilométer állami hálózattal; **)

83,676 kilométer postai (köztök 13,203 kilométer tengeri) hálózattal;

23,548 kilométer távirdai hálózattal;

20,214 kilométer telephon (köztök 12,051 kilométer városi) huzalhossz-hálózattal;

3095 kilométer hajózható belviz-vonallal;

végre egy fő és tiz mellék tengeri kikötővel.

Az országos gazdaság műhelyében a közlekedési eszközöknek a gépek, szerszámok szerepe jut s könnyen meglehet, hogy az előrehaladtabb külföld látogatói kicsinyelni fogják műhelyünk e felszerelését, ha a felsorolt számokban egy ezredéves munkásság gyümölcseit keresik. Ha azonban föl-

*) A *Budapesti Szemle* olvasóit bizonyára érdekelni fogják Szabó Jenő alábbi fejtegetései, melyeket a *Magyar közgazdasági társaság* legközelebb megjelenendő ezredévi kiadványából, mint mutatványt, közlünk, s melyekben szerző mintegy a jövőre való végkövetkeztetéseket vonja le azokból a rokon tárgyú fejtegetésekből, a melyeket tőle ez idei és tavalyi évfolyamainkban közöltünk. Szerk.

***) A vasúttakra vonatkozó szám adatok 1895 végéről, ellenben a többiek 1894 végéről valók, mert ez utóbbiak 1895-ről még nincsenek egybeállítva.

világosítjuk őket, hogy vasúthálózatunk 83 százaléka, távirda-hálózatunk 63 százaléka, postahálózatunk 61 százaléka, sőt még állami úthálózatunknak is több mint egy negyede azon rövid huszonnyolcz év alatt építettett ki, a mióta önkormányzatunkat visszaszereztük: akkor talán ők is hajlandók lesznek aláírni nagy Széchenyink, Magyarország első közlekedésügyi miniszterének azt a jósló mondását, hogy: «Magyarország nem volt, hanem lesz».

Mindenesetre bátorító arányszámok ezek, s ha nem igazolják is teljesen, de legalább megmagyarázzák azt az emelkedett hangulatot, mely épen közlekedési ügyünk vívmányai iránt az ország közvéleményét eltölti. Legfőbb büszkesége a magyarnak rövid idő alatt nagyra nőtt, teljesen nemzeti alapokra fektetett s az ország kormányának föltétlenül rendelkezésére álló vasúthálózata. A külföld tanúja lesz annak, hogy az ország újból 150 millió forintot áldoz, még csak nem is vasúthálózatának kiterjesztésére, hanem arra, hogy a meglevő államvasúti hálózat berendezéseit a műszaki tökély magasabb színvonalára emelje. Mintha csak ebben is gróf Széchenyi tanácsát követnők: «Egyben légy tökéletes».

Ettől azonban még messze vagyunk. Igaz ugyan, hogy a népesség számához viszonyítva, vasúthálózatunk sűrűségével már túlszárnyaltuk a nyugat egyes államait, például Olaszországot, Würtemberget, sőt Ausztriát is. Valljuk be azonban, hogy e túlszárnyalás csak látszólagos, mert főleg az Alföld közegény rónaságain épült helyi érdekű vasúttal inkább közúti, mintsem vasúti hálózatunk nagy hézagait pótoltuk, a mi legjobban kitűnik abból, hogy helyi érdekű vasútaink túlnyomó része csak a törvényhatósági út-alapok milliókra rúgó támogatásával jöhetett létre.

Vasúthálózatunk teljes kiépítése terén is sok tehát még a tennivaló, ha azt akarjuk, hogy ne csak látszólag, de valóban lépést tartsunk a művelt nyugat államaival. Így például:

a) Boszniát, a magyar királyság e régi tartományát megszállottuk és kibékitettük, de még mindig késünk vele egyenes vonalon közlekedni; csak közvetve jutunk oda, kerülő úton s úgyszólván katonai földőzet alatt (Bródon át) és a rendesről keskeny vágányra való kocszi-átrakodással, úgy, hogy Buda-Pest és Szerajevo közt még mindig nincs közvetlen vasúti összeköttetés.

b) Dalmáciahoz a monarchia a magyar korona történeti jogai révén jutott s a monarchia másik fele is csak Magyarországon keresztül juthatna vele vasúti összeköttetésbe. Ausztria azonban beéri a trieszti Lloyd által közvetített tengeri összeköttetéssel, mi pedig tétlenül nézzük, hogy a kis Bosznia vállalkozik arra, miszerint a tervezett bugojno-spalatói vonal útján Dalmáciát óriási kerülővel és érdekeinknek meg nem felelő módon bevonja az európai vasúthálózatba.

c) A zenggi kikötő a Száva völgye felé Sziszeknek, tehát Fiume rovására keres összeköttetést, a helyett, hogy Fiuméhez csatlakozva, Bihács felé Boszniába törekednék és Spalató ellen venné föl a versenyt.

d) A Vaskapu megnyitásával Galacz erélyesen fölvenni készül a versenyt Fiumével, küszöbön van a déli vasút államosítása is, mely viszonylag mindenestre előnyösebb helyzetbe fogja juttatni Triesztet: s mi még mindig késünk kiépíteni a rövid bares-gradeczi vasutat, mely az Alföldnek fő fontosságú baresi csomópontjáról Trieszttel szemben több mint huszonegy százalék útrövidítést nyújtana a magyar kikötőnek.

e) Jelentékeny útrövidítést nyújtana Fiume felé a sziszek-károlyvárosi vasút is, melynek kiépítését eddig nem csak pénzügyi okok hátráltatták, hanem az a hova tovább indoklatlannak mutatkozó aggály is, miszerint horvát testvéreink sérelmet találnának abban, hogy a Száva-völgy forgalma Zágrábot elkerülje.

f) Ha már Bécsnek egyszer megtettük azt a szívességet, hogy kiépítettük Banjaluka felé a sziszek-doberlini összeköttetést, talán magunknak is megengedhetnők, hogy a bosnyák kormány által tervezett banjaluka-obászvölgyi vonalat s ezáltal nyugati Boszniát Gradiska-Pakráczon át, vagy más alkalmas ponton kapcsolatba hozzuk a budapesti iránynyal.

g) A szélrózsa minden irányában az ország határszéleinek tartó vasútaink zsákútczákbán végződnek, de nem is szólunk másról, csak Máramaros-Szigetről. A sziget-suczavai vasút hol késik az éji homályban?

Nagy tévedésben vannak tehát azok, a kik ma már a magasabb műszaki követelmények kielégítésére velük a fősúlyt fektetendőnek, mert vasúthálózatunk még igen jelentékeny kiegészítéseket igényel.

E kiegészítések nemcsak jelentékeny pénzáldozatot köve-

telnek az országtól, hanem ezenfölül egy csomó előítéleten is keresztül kell gázolni.

Ezek az előítéletek sehol sem játszanak nagyobb szerepet, mint déli határainkon. A szakértő külföldi, ha kezébe veszi vasúthálózatunk térképét, csodálkozva fogja ugyan látni már éjszakkéleti határainkon, Bukovina irányában is, hogy Magyarország nem sietett a kiegyezés óta lefolyt időt fölhasználni arra, miszerint a régi egységes Ausztriának velünk szemben követett *boa constrictori* politikája alól a vasúti téren (Mármaros-Sziget—Suczava) kibontakozzék, de még jobban csodálkozni fog azon, hogy Dalmáciával még épen nincs vasúti összeköttetésünk, Boszniával pedig van ugyan már, de csak tökéletlen.

A magyarázat az, hogy félve, tapogatózva haladunk előre, mint gyermekek a sötétben, mihelyt a délszlávokkal jutunk érintkezésbe. A térkép szinte mutatja, hogy ezt a beteges dispositiót fölhasználva, Bécsből már a kiegyezés óta is hogyan toltak előre bennünket egyfelől Bród, másfelől Novi irányában, de mindig a Buda-Pestet elkerülő bécsi irány javára. A közvetlen szerajevó-bécsi irányban Jájeza és Banjaluka közt már csak egy rövid hézag áll fönn s az osztrákok a dalmát összeköttetést is Knin felé Novitól, bosnyák területen az Unna völgyében tervezik. A magyar-horvát tengerpart (Zengg) és nyugati Bosznia (Bihács) közt már régóta tervezett vasúti összeköttetés nem talál pártolásra, hanem e helyett Bugojnóról Spalató felé akarják a bosnyák hálózatot folytatni, pedig Boszniának Metkovichnál már van összeköttetése az osztrák tengerparttal.

Mindez részint egyenesen ellenkezik a magyar érdekekkel, részint csak föltételesen fogadható el. A magyar érdek azt kívánja, hogy a budapest-pécsi vasút valamely alkalmas pontjáról, például Szegszárdról Eszéken és Verpolje-Samáczon át a Bozna völgyéig, Dobojuig, első rangú vasút építtessék s a doboj-szerajevói keskeny vágányú vasút is elsőrangúvá építtessék át. Ha ez biztosítva lesz s ha a budapest-szerajevói vonalon egységes üzem áll fönn: akkor, de csakis akkor lehet szó arról, hogy Magyarország beleegyezzék a bugojnó-spalatói vasút építésébe. Ez esetben a legmegfelelőbb útirány Bécsnek is Buda-Pesten vezetne keresztül s így a nemzetközi forgalom szempontjából semmi szükség sem volna arra, hogy a jájeza-

banjalukai vonal is kiépíttessék, de viszont, ha a helyi, vagy katonai érdekek mégis kívánatossá tennék e vonal kiépítését, a budapest-szerajevoi egységes üzem biztosítása után Magyarország is megadhatná ehhez beleegyezését.

Dalmáciát illetőleg pedig a magyar érdek az, hogy az összeköttetés Knin felé Károlyvárosból vagy Ogulinból kiindulva a régi horvát örvidék területén, nem pedig bosnyákerületen vezettessék. Az utóbbi (unnavölgyi) vezetéssel még ki lehetett volna békülni akkor, ha ezen réven a második deboucheét Spalató helyett Zenggre sikerült volna terelni, ez azonban ma már meghaladott álláspont, Magyarország díj-szabási érdeke pedig biztosan csak úgy óvható meg, ha közvetlenül a dalmát határszélig magyar vasút vezet.

Mi áll tehát útjában annak, hogy ezek a magyar érdekek érvényesüljenek? Csupa előítéletek. Az egyik az, a mire már czéloztunk, hogy tudniillik a délszlávokkal szemben a közgazdasági és vasúti téren is a tartózkodás politikája a leg-helyesebb. Hát hiszen tagadhatatlanul jobb volna, ha a délszlávok helyett a finnek vagy a svédok és norvégok képeznék déli szomszédságunkat, de ha már egyszer úgy van, a hogy van, akkor még ha megengedjük is, hogy az általános politika terén lehet jogosultsága a vissza felé koncentrálásnak, a közgazdasági politika álláspontjáról ezt föltétlenül tagadni kell.

A helyzet az, hogy odalent két áramlat van, az egyik az önálló nemzetiségek történeti alapján mozog, a másik egy szláv imperium felé tör; az előbbit teljes rokonszenvünk kíséri, az utóbbival pedig mint bevallott ellenség állunk szemben. Ezzel a helyzettel sehol sem könnyebb számolni, mint a vasúti téren, mert a vasút hivatása az, hogy közelebb hozzon egymáshoz barátot és ellenséget s az újabb kor története nem egy példával bizonyítja, hogy a vasút jó hővezetőnek bizonyult be a politikában is, békében és háborúban egyaránt. Nincs tehát semmi ok arra, hogy úgy habozzunk és tapogatózzunk, mintha Bosznia és Dalmácia fölött a sötétség állana előttünk, de arra sincs semmi ok és szükség, hogy a bosnyák és dalmát összeköttetések kérdésében Bécsből tolassuk magunkat, mert ha ezt tesszük, csak magunknak tulajdonítsuk, ha a boa constrictor szerepét az egységes Ausztria helyett most már a külön vált szövetséges Ausztria folytatja. Szívesen megengedjük, hogy ezek az összeköttetések Ausztriát is, tehát az egész mon-

archiát érdeklik, de a geographiai helyzet szerint itt első sorban mégis magyar érdek forog kérdésben s ennek a helyzetnek teljes méltatására Magyarország mind Ausztria, mind a közös monarchia intéző körei részéről annál több joggal számíthat, mert a magyar érdeknek megfelelő megoldás nincs ellentétben sem a monarchia, sem különösen Ausztria érdekével, sőt még Bécs érdekével sem, hacsak ezt nem abban keresi, a mi Buda-Pestnek ártalmára van.

Bizonyára horvát testvéreink is szívesebben fognak hozzánk csatlakozni, ha ebben a kérdésben a kezdeményezést magunk vesszük a kezünkbe, teljesítve egyúttal különösen Dalmáciának a vasúthálózatba való bevonásával egy oly fontos kulturális föladatot is, melyet tőlünk a világ méltán elvárhat s mely elől Magyarország soha sem szokott elzárkózni.

A másik előítélet az, hogy oly fő útirányok, mint a melyekről itt szó van, kizáróan csak államvasúttaként létesíthetők. Köztudomású, hogy ez az előítélet már egyszer megbuktatta a budapest-szerajevói egységes üzemű vasút tervét, midőn jó alkalom kínálkozott annak megvalósítására, s nem szükséges bővebben bizonyítani, hogy az adott helyzet szerint a budapest-szerajevói vasút, mint egységes üzemű, okszerűen jövőre is csak a magán vállalkozás útján lesz megvalósítható és pedig olyan quasi közös vasút módjára, mint a minővel birunk a kassa-oderbergi és ma még a déli vasútban is. Úgyde a közhangulat a magán vállalkozásnak még csak a helyi érdekű hálózat kiépítésénél engedne tért, a közös vasúttakat pedig épen perhorreskálja.

Ez sem egyéb mint előítélet, mely határozott ellentétben van a helyes vasútpolitikai elvekkel. Csak kettőt emelünk ki. Az egyik az, hogy még oly vasútnál is, melyeket kívánatosabb volna államilag építeni, fontosabb, hogy az egyáltalában (s inkább előbb, mint később) épüljön, mintsem hogy az minden áron államvasút legyen; fontosabb az előbbi már csak azért is, mert ezáltal az utóbbi sines kizárva, a mennyiben egy magán vasút mindig államosítható, sőt az államosítás eshetősége mindig egyik ingerét képezi a magánvállalkozásnak s viszont az államháztartás szempontjából sokszor fontossággal bírhat, hogy egyfelől másnak engedje át a koczkázatot, másfelől az államosítás időpontját szabadon válaszssa. A másik helyes vasútpolitikai elv pedig az, hogy egy, az ország

szívéből, tehát helyesen a fővárosból kiinduló vasútnál annál jobb, mentül tovább nyúlik az ki, tehát az ország határain túl is, ha és a mennyiben ezt a nemzetközi helyzet megengedi.

Különben a közös vasútak elleni előítélet itt nem is játszhatik komoly szerepet, a mi pedig az államvasúti rendszert illeti, az Magyarországon egy — reméljük — örök időkre befejezett tény, de ne felejtjük el, hogy e rendszert alkotóinak különösen a kezdet idején szintén egy csomó előítélet ellen kellett kiküzdeniök s hogy az csak azért vált jogosan oly népszerűvé, mert az akkori viszonyok közt egyértelmű volt a vasútak megmagyarosításával. Vasútügyünk megmagyarosítása azonban — hála a nemzet belső erejének — ma már szintén bevégzett tény, melyről visszalépés nincs. Sem államvasúti rendszerünk, sem vasútaink magyarsága nem szenvedhet tehát azáltal, ha ott és addig, a hol s a meddig szükséges, tért engedünk még a magán vállalkozásra.

Végül az is csak előítéletnek nevezhető, ha a dalmát vonal kiépítésétől és a Zengg felé tervezett elágazástól némelyek tengeri forgalmunk gyöngyét, Fiumét féltik. Hiszen ha ez a pont csakugyan oly kényes volna, mint némelyek gondolják, akkor első sorban a Vaskapu megnyitását kellett volna mindaddig eltolni, míg csak lehetséges. Zengg már fekvésénél és korlátolt berendezésénél fogva sem válhatik soha veszedelmessé Fiuméra nézve s horvát testvéreink inkább csak barátságtalan közjogi, mintsem komolyan ellenséges forgalmi politikát csinálnak akkor, midőn e kikötőt Sziszekkel sürgetik összekötni, mely irányban minden vasútépítkezés egyszerűen hiábavaló pénzkidobás lenne. Zengg azonban tényleg jó és hasznos segéd kikötője lehet Fiuménak, ha a célznak megfelelően, úgy azzal, mint Bihácscsal, az Unna völgyének e fontos csomópontjával, megfelelő vicinális vagy keskeny vágányú összeköttetést kap. A mi pedig Spalatót illeti, az a bosnyák forgalom zömét minden esetre el fogja vonni Fiumétől, ha a bugojno-spalatói vonal kiépül, a mivel pedig már számolni kell; de a magyar forgalomban Spalato soha sem veheti föl a versenyt Fiumével, mert Fiume mindig könnyebben és közelebb lesz érhető, s mert, ha a dalmát vonal nem Bosznia, hanem a volt horvát örvidék területén épül, a díjszabási rendelkezés súlypontja Spalató felé is a magyar állam kezeiben marad.

Oda concludálunk, hogy ha vasúthálózatunk czélszerű

fejlesztését akarjuk, akkor a fölsorolt és hasonló előítéleteket ne vigyünk át a második évezredbe.

Sok különben még a tenni való a vicinális hálózat fejlesztése körül is, mert mint már említettük, az e téren eddig mutatkozó, ámbár tagadhatatlanul igen szép előhaladás részben csak látszólagos s még sok, valódi szükségetet pótló helyi érdekű vasút vár a megvalósításra. Előítéletekkel természetesen itt is találkozunk, különösen az incompatibilitás kérdésében. 1890. évi június hó 3-dikán tartott ülésében a képviselőház egyhangú helyeslésével kísérte az akkori kereskedelmi miniszternek azt a kijelentését, mely szerint a közérdek követeli, hogy a helyi érdekű vasúti mozgalom vezetését mint engedélyesek a főispánok és képviselők vegyék kezökbe. 1896. évi január hó 30-dikán tartott ülésében pedig a képviselőház határozatilag kimondta az incompatibilitást. Sokan hibáztatják az utóbbi határozatot, mert nagy visszaeséstől, az eddigi lendület megakasztásától félnek; de bármi legyen is az eredmény, egy bizonyos s ez az, hogy a millennáris év kereskedelmi minisztere nagy elfogulatlanságának adta bizonyosságát akkor, mikor az utóbbihatározatot mintegy kihívta. Az eddigi rendszernek ugyan is kétségtelenül az volt a főhibája, hogy egyfelől a miniszter és tanácsosai az engedélyezési föltételek megszabásánál soha sem láthattak tisztán, hanem a sötétben tapogatózva, úgyszólván érzék alapján és a bizalom álláspontjáról intézték a dolgokat, másfelől a pénzbeszerzés kényesebb oldalával épen nem törődtek. Értjük tudniillik ez alatt azokat a zálogkölcson-ügyleteket, melyek — miután a kormány által engedélyezett elsőbbségi részvények csak a legkritkább esetekben hozhatók közvetlenül forgalomba, — azok kézi zálogkénti lekötése mellett előreláthatólag még hosszú időre csaknem egyedüli módját képezik annak, hogy helyi érdekű vasútaink építésére az olesó külföldi tőke megszerezhető legyen.

Mindkét irányban a rendszernek a bizalom volt az alapja, s ugyan kiben is lehetne jobban bízni, mint a főispánokban és képviselőkben? A felelősség azonban, és pedig részint a jogi, részint az erkölcsi, mégis a kormányé maradt és pedig úgy általában, mint a pénzbeszerzés tekintetében is.

Hogy csak a pénzbeszerzésnél maradjunk, köztudomású, hogy helyi érdekű vasútaink elsőbbségi részvényei, különösen az építési stádiumban, nem bírnak általános piaczképességgel.

Azt pedig egyszer s mindenkorra hiába való kísérletnek tartjuk, hogy ez az általános és követlen piaczképesség meg legyen szerkezhető. Ily körülmények közt a kormánynak nem nehéz a felelősséget viselni azért, ha egyes kivételes esetekben, már néhány éven át forgalomban volt helyi érdekű vasutak elsőbbségi részvényei közvetlen értékesítéssel a külföldre vándorolnak, mert a vasúti politika kétségtelenül szenved ugyan az alatt, ha a dijszabási és societarius ügyek fölötti rendelkezés idegen kezekbe kerül, de ily esetekben a külföld egyúttal minden kockázatot is elvállal s elvégre az említett hátrányt még el lehet és el kell tűrni, ha a külföld pénzét akarjuk. Már nehezebb azonban a felelősséget viselni azért, ha az elsőbbségi részvények nem közvetlenül a külföldi forgalomba, hanem oly külföldi pénzintézetek birtokába kerülnek, melyek azokra zálogkölesönöket bocsátanak ki, mert ily zálogkölesönökre az olcsó külföldi pénzt hazai pénzintézetek is akadály nélkül megszerkezhetik; kényszerítő szükség nem menti tehát azt az eljárást, amely mellett nemcsak a zálogkötvények, hanem a helyes vasúti és pénzügyi politika rovására a teljes névértékkel törlesztendő részvények is, alacsony áramfolyammal idegen kezekbe kerülnek. Legkevésebbé menthető azonban ez az eljárás a zálogkötvények securitása szempontjából, mert ez a securitás nemcsak a hazai bíróságok, hanem egyenesen az államhatalom hathatós ellenőrzését igényli s könnyű belátni, hogy ha csak egyetlen egy esetben is előfordúl, a mi pedig könnyen történhetik, hogy valamely ily ügyletekkel foglalkozó külföldi pénzintézet zavara miatt a kötvénybirtokosok károsodnak, ennek kiszámíthatatlan káros hatása lenne, nemcsak a magyar helyi érdekű vasút ügyre, hanem még talán az államhitelre is.

Az incompatibilitás tehát rendszerváltoztatást jelent, a mint ezt a miniszter határozottan ki is jelentette. El kell ismerni, hogy az eddigi rendszer csak az 1890-diki alapon volt fönthartható s hogy az tényleg meghozta gyümölcsét. De épen úgy el kell ismerni azt is, hogy a rendszerváltozás szükséges. Az incompatibilitást nem lehet és nem szabad úgy érteni, hogy a főispánok és képviselők távol tartsák magokat a helyi érdekű vasúti mozgalomtól, mert hiszen ez egyértelmű volna az ügy megbénításával. Ellenkezőleg, az ország érdeke föltétlenül megköveteli közreműködésüket főispáni, illetve képviselői minőségben. Az incompatibilitás csupán az engedé-

lyesi minőséget zárja ki, ily értelemben pedig az incompatibilitás szerintem is előfeltétele a rendszerváltoztatásnak. Így értette azt bizonyára a miniszter is s az ország méltó érdeklődéssel várhatja az általa kilátásba helyezett törvényrevisiót.

A kereskedelemügyi miniszter nagy elfogulatlanságnak adta jelét egy másik tényével is, azzal tudnillik, hogy megtette az első gyökeres lépést a zóna-díjszabás megreformálására. Nem szándékozom itt bővebben foglalkozni e kérdéssel, csak a főbb mozzanatokat emelem ki. Személyforgalmunk 1875-ig, az akkori viszonyokhoz mérten, kedvezően alakult, habár a tarifák kelleténél magasabbak voltak. 1875-ben behozták a szállítási adót, azt azóta két ízben fokozatosan emelték, s emelték ezen fölül külön még a már úgy is túl magas tarifákat is. Az eredmény tizenkét évi stagnáció. 1888-ban behozatott a zóna-díjszabás s ez egyfelől a forgalom zömére nézve (25—225 kilométer) kiküszöbölte az adóemelést, másfelől az I. és XIV. zónában kísérleteket tett a levélpostánál alkalmazott porto-rendszerrel. Az eredmény nagymérvű lendület volt, mely az első évezred utolsó évtizedében méltán Magyarországra vonta a művelt világ figyelmét, mert minden arra mutatott, sőt a hivatalos statisztika is azt tüntette elő, hogy a mit a szakemberek tagadtak, a porto-rendszer átültetésének mégis van jogosultsága s hogy tehát a zóna, mely szakított ugyan a kilométer-rendszerrel, de a forgalom zömére nézve még föntartotta a távolsági rendszert, nem egyéb, mint egy zászló, mely a távolság elvének teljes megdöntésével a porto-rendszerre vezet.

A távolsági és a porto-rendszer összeférhetetlensége tényleg mindinkább declassifikálta a középtávolsági zónákat, részint nyíltan, az úgynevezett hivatalos «lefokozások» által, részint pedig és mondhatni nagyobb részben a teljesen ellenőrizhetetlenekké vált visszaélések által. A helyzetet nem lehetett soká tartani, hanem vagy át kellett menni véglegesen a porto-rendszerre, vagy visszatérni a távolsági rendszerre. Az előbbire a statisztika nem nyújtott megnyugtató alapot, mert bár azt mutatta, hogy a lendület zöme, úgy az útasok száma, mint az elegybevételek tekintetében a szomszéd forgalomra és a XIV. zónára esik, de senki sem képes megállapítani, hogy az indirect, vagyis a szomszédforgalmi és XIV. zónajegyek illetéktelen felhasználásával folytatott utazások mily mértékben rontják a

középtávolsági s mily mértékben javítják a szomszédforgalom és XIV. zóna, vagy röviden szólva, a portóforgalom statisztikáját. Utólag kiderült, hogy a zóna-díjszabás által előidézett lendület csak a stagnatio korszakával szemben volt számot tevő, ellenben a stagnatio előtti korszakban a kilométrikus bevételek kedvezőbbek voltak s ez a körülmény fokozta a statisztika megbízhatósága iránti kétségeket, sőt szerintem teljes bizonyosságra emelte, hogy a portó-rendszerrel tett kísérletek, a statisztika ellenkező látszata daczára, már az elegybevételekben is jelentékeny áldozatokat róttak az országra. Igaz ugyan, hogy ez áldozatok egyelőre nem *damnum emergens*, hanem csak *lucrum cessans* alakjában mutatkoztak, ez azonban a dolog lényegén mit sem változtat. Hozzájárult, hogy nemcsak a személyforgalomra eső kiadások aránytalanul szaporodtak, hanem még nagyobb mértékben szaporodtak a beruházási szükségletek, főleg pedig (s azt hiszem ez volt a döntő) ijesztőleg szaporodtak azok a forgalmi nehézségek és problémák, melyeket a főntebb vázolt indirect utazások kiszámíthatatlan fluctuatiója a magyar királyi államvasútakra rótt. Ily körülmények közt a porto-rendszerre való közvetlen átlépés egyértelmű lett volna a sötétbe, sőt a meredekbe való ugrással, melyből a magyar államvasútak talán még kiszabadultak volna valahogy, de az eddigi kombinált (távolsági és porto) rendszer további föntartása még ennél is rosszabb lett volna, mert nemcsak egyértelmű lett volna a porto-rendszerre való fokozatos átmennel, hanem lassanként magát a magyar államvasúti rendszert is teljesen kompromittálta volna.

A múltra nézve egy érdekes és tanulságos kísérlettel állunk itt szemben, melyet a porto-rendszerre irányult czélzataiban meghiúsultnak tekinthetünk ugyan, de azért e kísérletet mégis sem alkotója párthíveinek, sem az országnak nincs oka szégyenleni. A kilométer-rendszer megdöntése minden valószínűség szerint állandó marad ez alkotásból, pozitív irányban pedig a távolsággal kellőképen számoló zóna-rendszernek még szintén lehet jövője, nem csak nálunk, hanem a külföldön is. *Suum cuique*. De Daniel Ernő is büszkén fog még egyszer visszagondolni arra, hogy a zóna-díjszabás nagy és természetes népszerűsége nem vakította el őt a rendszer hibái előtt. A mi pedig a jövőt és az utazó közönséget illeti, be kell látni, hogy a porto-rendszer utopia, de azért a távolsági

rendszer még nem egyértelmű a drága tarifával. Nézetem szerint a középső zónák harmadik osztályának túl magas tételeit pénzügyi hátrány nélkül már most lehetett volna leszállítani s a jövő föladatát minden esetre épen az képezi, hogy eltalálja azt a mértéket, melynél a luxus-útazások legnagyobb megadóztatása mellett a hasznos és az első szükségleti útazások érdeke összeesik a vasút pénzügyi érdekével.

Visszatérve a vicinális vasúttakra, komoly bajt látok az országra nézve abban, hogy az úgynevezett közös állomások száma, melyeken nemcsak a távolság szerint csökkenő díjképzés megszakad, hanem külön és jelentékeny kezelési illetékek is szedetnek, már-már eléri a kétszázat. Minden ily közös állomás egy-egy közbelső vámsorompót jelent, mely az illető vicinális vasútak forgalmi vidékét méltatlanul sújtja, az egyenlő elbánás elvét sérti. Ezt a bajt már egyszer átszenvedte az ország a magán vasútak rendszerének uralma alatt, a vasútállamosítások azonban fokozatosan a minimumra szállították e közös állomások számát, ellenben a helyi érdekű vasútak szaporodása azt újból emelkedőbe hozta, még pedig nagy arányokban.

Kétségtelen, hogy a nagyobb szabású államosításoknak is megjön még egyszer ideje, most azonban ez fölötte költséges módja volna a közös állomások kiküszöbölésének, de nézetem szerint nem az egyetlen. A csatlakozási díjszabások fölállítása, az üzleti szerződések módosítása stb. egyelőre is módot és alkalmat nyújt úgy a többszörös kezelési illeték, mint a megszakított díjképzés kiküszöbölésére s nézetem szerint az államnak mérsékelt áldozatoktól sem kellene visszariadni, hogy ez a cél eléérések.

Posta- és távirda-ügyünk — azt hiszem — eléggé megközelíti az európai színvonalat, úgy a mai állapot, mint a rendszeres továbbfejlesztés tekintetében. Erről tehát nincs mit tovább szólnom.

Tengeri forgalmunkat a geographiai helyzet szűk határok közé szorítja, de a mennyire e határok közt lehetséges, a lendület örvendetes. Sajnos, hogy a rendszeres hajójárat hálózatról nincsenek statisztikai adataink; ezt a hiányt a kereskedelmi miniszteriumnak pótolni kellene. Különben 1894 végén nyolczvanöt hosszú járatú hajó (vitorlás és gőzös) volt a magyar kereskedelmi tengerészet lajstromába bevezetve, 1,230 főnyi legénységgel, 60,942 tonna tartalommal és 5654 lóerejű

gépekkel. Bizonyára szerény számok ezek, de emeli fontosságukat, hogy szerves intézkedések alapján azok Fiuméből úgyszólván a magyar államvasútak megnyújtását jelentik.

Legrosszabbul állunk a belvízi hajózással. A természet gazdagon megáldotta az országot hajózható folyókkal s az országnak, mint őstermelőnek, minden oka volt, hogy a természetnek ezt az adományát ne csak teljesen kihasználja, hanem megfelelő csatornahálózattal a legelterjedtebb mértékben kiegészítse. Ez azonban nem történt, hajózható csatornáink alig haladják meg a fönt kimutatott belhajózási hálózat (3095 kilométer) tíz százalékát. Évek óta pengetik a budapest-csongrádi és a vukovár-samáczi csatorna eszméjét, de abban a visszas helyzetben vagyunk, miszerint pénzügyi szempontból még helyeselni vagyunk kénytelenek, hogy e tervek eddig még nem valósultak, mert fájdalom még eddig a természet adományát sem használtuk ki teljesen, vagy — a mi még ennél is rosszabb — másoknak engedték át a kihasználást.

Mikor gróf Széchenyi az első gőzhajózási társulatot megalapította, akkor a Duna nemzetközi jellege még csak elvben volt kimondva, de már akkor is hiba volt megengedni, hogy Bécs legyen a társaság székhelye, csakhogy ez a hiba akkor még nem járt következményekkel, mert a magyar Duna használatára a magyar kormány időről időre mindig saját belátása szerint adta meg a társaságnak az engedélyt s esetleg azt meg is tagadhatta volna, az ország szabad keze tehát nem volt lekötve. Közbejött azonban az absolutismus idejében az 1855-diki dunahajózási acta, mely nemcsak a Dunát, hanem mellékvízeit is valamennyi partállam hajóinak szabadra engedte. Ez által a székhely kérdése nagyobb fontosságot nyert, mert a hajózási vállalatok nemzetisége (partállamisága) a székhelytől tétetett függővé, úgy, hogy 1867 után a magyar kormány csak az által vélte megmenthetni jókora részét Széchenyi örökségének, hogy a vállalatot nem engedte osztráknak minősíteni, hanem a közös vasútak analogiája szerint közöseknek vindikálta. Ezt az álláspontot utólag az osztrákok is elismerték s az kifejezésre jutott az 1887: XXII. törvénycikk 3. §-ában is, mert ott már «közös vasútak» helyett «közös közlekedési vállalatok»-ról van szó.

A magyar kormány eleinte igyekezett is levonni ez álláspontjából a következményeket s kapcsolatosan a vasútak meg-

magyarosításával, első sorban a társaság magyar hajórajának igazgatási és végrehajtási szolgálatát teljesen megmagyarosította. Napi renden volt sokáig a vállalat dnalizálása is, de úgy ez, mint a számadások és hajó-leltár elkülönítése elmaradt, mert idők teltevel a politikai opportunismus tért engedett annak a különleges fölfogásnak, hogy a mi közös, az — osztrák.

Így történt, hogy 1895-ben megalapítottuk a magyar folyam- és tengerhajózási társaságot. És most úgy állunk, hogy míg a monarchia területére eső Duna és mellékfolyóinak partjaiból 89·5 százalék esik Magyarországra, Ausztriára pedig csak 10·5 százalék: addig a magyar társaság hajórajja a teljes actióba lépés után sem lesz több, mint ötven gőzös és 200 uszály, a bécsinek pedig lesz 200 gőzöse és 1000 uszálya. Tehát húsz százalék a nyolczvan százalékkal szemben.

Bármily rokonszenves is legyen előttünk az új magyar vállalat s bármily igazságosak, sőt elnézők igyekszünk is lenni az 1895-diki alkotással szemben, azt már ez aránytalanság miatt is teljesen elhibázottnak kell jeleznünk, mert hiába takargatjuk, ez az aránytalanság az absolut korszakból fönmaradt koloniális helyzet állandósítását jelenti, tehát oly állapotot, mely rosszabb az egyenjogú közösség bármely formájánál. Ha tehát nem voltunk (pedig tényleg nem voltunk) képesek sem oly önálló magyar vállalatot létesíteni, mely ezt az aránytalanságot megszüntesse, sem pedig a Dunagőzhajózási társaság fő székhelyét Buda-Pestre lehozni: akkor minden esetre okosabb lett volna ezt a társaságot a forgalmi arányoknak megfelelően két részre (két kartell-társaságra) osztani, mintsem az önálló alapítás terére lépve, ehhez való jogunkat, melyet soha senki sem vont kétségbe, orbi et urbi megmutatni. E tekintetben ideig-óráig szép phrasisokkal talán még ámíthatjuk magunkat, de a külföldet nem, mert a számok világosan beszélnek.

Hiába takargatjuk továbbá, mert mindenki észreveheti, hogy tulajdonképen nem is hajózási, hanem vasúti politikát csináltunk akkor, mikor a Pozsony és Orsova közti magyar Duna forgalmának zömét továbbra is az «idegen» társaság kezében hagyva, a kötelező járatokat úgy állapítottuk meg, hogy azokkal a vállalat súlypontja az ország határain túlra, Orsován alúl és Dévényen fölül helyezettett, nyilván a fiumei «Adria magyar tengerhajózási társaság» analogiájára oly célból,

hogy a külföldön a magyar királyi államvasútak folytatását képezze. S ha még legalább ez által vasúti politikánk célját, a magyar királyi államvasútnak a csatlakozó osztrák, román és szerb vasúttal való függetlenítését biztosítottuk volna! De még ez is ki van zárva, mert először a vasútnak nemzetközi elvek tiltják azt, hogy a belvízi átrakodásoknak kedvezőbb tovább szállítási feltételeket szabjanak, mint a közvetlen vasúti iránynak (a tengeri forgalomból vont analogia tehát helytelen), másodsor pedig már is megítélhető, hogy az a vâ-banque tarifa-politika, mely a szomszéd államok csatlakozó vasútainak állandó retorsiókra ad okot (s a mely mellett — persze — szükséges is volna oly állandó intézményről gondoskodni, hogy legalább még a vízi úton legyen némi kijutásunk!) egyszerűen tarthatatlan. Az 1895-iki alkotással tehát se a vasúti, se a hajózási politikának nem tettünk szolgálatot s ezenfölül minden valószínűség szerint még fővárosunkat, Buda-Pestet is komoly veszélynek tettük ki, melynek jó lesz idejekorán elejét venni.

A bécsi társaságot ugyanis nem annyira osztrák velleitás, mint inkább minden közlekedési vállalatnak az a természetes érdeke, hogy az egyszer átvett árúkat mentül hosszabb vonalon szállítsa, természetesen kezdettől fogva arra utalva ugyan, hogy inkább Bécsbe terelje a forgalmat, mintsem Buda-Pestre; eddig azonban ezt a törekvést a Buda-Pest és Orsova közt fejlődött élénk magánhajózási verseny teljesen lehetlenné tette, úgy, hogy a bécsi társaság akarva nem akarva kénytelen volt tarifáit úgy képezni, hogy Buda-Pestig átvette a magánhajózás alacsony versenytételeit, innen pedig verseny által nem szorítva, Bécsbe és azon túl magasabb fix tételeket számított hozzá. Vagyis más szóval: a Dunán Buda-Pestre nézve megalakult az úgynevezett metszponti díjszabás (Schnitt-Tarif) a közvetítő kereskedelmi emporiumoknak ez az ideálja, melyet a vasúti útirányon Buda-Pest nem képes hasonló mértékben fölmutatni, de igenis fölmutat Bécs, mert az oda beszáradó vasútnak mind ott végződnek s a tovább menő áruforgalom költséges összekötő vonalakra van utalva. A helyzet tehát ma az, hogy a közvetítő kereskedelem szempontjából a monarchia összes emporiumai közül a vasúti forgalomban Bécs, a belhajózási forgalomban pedig Buda-Pest van a legnagyobb előnyben, a nélkül, hogy e miatt akár a magyar államvasútnak

gáncs érhetné, akár a dunagőzhajózási társaság elismerésre tarthatna számot: egyszerűen, mert a helyzet erősebb az emberi intézményeknél. És mindenki, a ki egy órát tölt a budapesti terménytőzsdén, látni fogja, hogy a budapesti közvetítő gabonakereskedelemben tényleg nagyobb szerepe van az «idegen» dunagőzhajózási társaságnak, mint a magyar államvasútaknak.

Hogy néha kicsiny eszközök is mily nagy eredményeknek lehetnek okozói, ezt mi sem bizonyítja tehát jobban, mint azok a rozoga magán-hajók, melyekről annyi kicsinyléssel szóltak, de a melyek ma már «kisajátításukat» sürgetik, mert tulajdonosaik azt hiszik, hogy mihelyt a magyar társaság ötven gőzöse a Dunára lép, végórájuk ütött, a mi valóban több mint valószínű. Fönnáll tehát az a veszély, hogy megszűnik Buda-Pestnek imént említett előnyös díjszabási helyzete, melyet eddig egyedül a magán hajósok versenyének köszönhetett, mert épen nem valószínű, hogy a folyam- és tengerhajózási társaság akár képes, akár pedig ellenkező érdekével szemben hajlandó legyen pótolni azon magán hajók versenyét, melyeknek a budapesti rendeltetésű forgalom mindenkor végezteljesítést képezte.

Mellőzzük azonban a további részletes kritikát, mert befejezett ténnyel állunk szemben és sokkal fontosabb az a kérdés, hogy az adott helyzetben merre irányítsuk hajózási politikánkat? Kétségtelen, hogy a helyzet ma már aránytalanul nehezebb, mint még egy év előtt volt. Ha ugyanis való az, hogy lemondtunk nagy Széchenyink örökségéről, akkor nem marad más hátra, mint megnyugodni Deák Ferencz mondásában, hogy: «a miről a nemzet önként lemondott, annak örökre vége van». Fájdalom, minden arra mutat, hogy az osztrák kormány már is erre az álláspontra helyezkedett s ha az eddigi «közös» helyett ide haza is minduntalan az «idegen» vállalatot halljuk hangoztatni, azt kell következtetni, hogy ez a fölfogás minálunk is mindinkább terjed. Első sorban tehát ezzel a fölfogással kell szembe nézni.

A kérdés sarkpontja az, hogy a magyar társaság megalapításának egyszerű ténye által, melyre ez a fölfogás egyedül támaszkodik, a dunagőzhajózási társaság megszűnt-e «közös közlekedési vállalat» lenni: igen-e vagy sem? A politikai opportunismustól független közjog erre a kérdésre nem felel-

het másképen, mint tagadólag, mert a «közös közlekedési vállalat» fogalmának törvényes kriteriuma az, hogy a vállalat oly országos érdekű közlekedési forgalmat üzzön, mely külön állami fölügyeletet igényel s hogy ebbeli üzletét a monarchia mindkét államára kiterjeszse. Mindkét kriterium ezentúl épen úgy reállik a dunagőzhajózási társaságra, mint eddig, sőt reá fog az illeni a magyar folyam- és tengerhajózási társaságra is, mihelyt ez üzletét Ausztriára is ki fogja terjeszteni.

A közös közlekedési vállalat tulajdonosa (egyén vagy jogi személy) lehet ugyanis magyar vagy osztrák s mindegyik nevezheti a másikat — ha úgy tetszik — idegennek, vagy még külföldinek is; ennyit a szoros jog is engedhet a politikai opportunismusnak, mert ez nem concessio, hanem jog. Maga a vállalat azonban — ha egyszer közös — nem lehet idegen, hanem a mint például a déli vasútnál a magyar vonal és annak ingó felszerelése a magyar vasúthálózat kiegészítő részét képezi, úgy a dunagőzhajózási társaságnál is a «közös» jelzőnek egyik jogi consequentiája az, hogy a társaságnak magyarországi üzletéhez tartozó összes ingatlan és ingó vagyona a magyar nemzeti vagyonhoz számítandó. S reméljük, hogy ezt jövőre a kereskedelmi miniszterium statisztikai adattárában is föltüntetve fogjuk találni, sőt elég kár, hogy ez eddig nem történt. Magyarország tehát nem mondott le Széchenyi örökségéről s ezáltal adva van a jövő föladata.

A közös közlekedési vállalatok fönnállásának elengedhetetlen föltétele a paritás, ez pedig mindaddig nincs meg, míg Magyarország belhajózása passiv marad, vagyis, míg annak zömét egy, bár közös, de nemzetiségére nézve idegen vállalat látja el, még pedig egyenértékű kölcsönösség nélkül. Szükséges tehát, hogy vagy a magyar társaságnak — a part és forgalmi arányoknak megfelelően — legalább háromszor akkora hajórajja legyen, mint az osztráknak, vagy pedig az utóbbi valamely alkalmas dualistikus formában szerezze meg magának a magyar polgárjogot. Az előbbi lehetetlen, marad az utóbbi. Két egyenjogú kartell-társaság formájában (úgy a mint ez közvetlenül az 1895. évi alkotás előtt tervezetett) és úgy, hogy a magyar kartell-társaságba a folyam- és tengerhajózási társaság is beolvadjon, szívesen megbékül ezzel a dualismussal — azt hiszem — a politikai opportunismus is, ha majd színről színre látni fogja ballépésének következmé-

nyeit. Csak késő ne legyen, legalább a budapesti közvetítő kereskedelemre nézve.

Kérdés azonban, megvannak-e eszközeink, melyekkel e megoldást kikényszeríthetjük?

A legfőbb eszközt, a Vaskaput, kiadtuk kezünkől. A millennáris évben a Vaskapu megnyitásánál a külföld tanúja lesz nem csak a magyar műszaki szakértelem teljesítési képességének, hanem annak az önzetlenségnek is, melylyel Magyarország kulturális és nemzetközi föladatait teljesíti. Hát bizony ezt az önzetlenséget egy kissé talán messzire vittük akkor, mikor végrehajtottuk Széchenyi végrendeletét, de örökségét nem biztosítottuk magunknak!

A logika mindenesetre az utóbbit követelte volna. Abban is volna talán némi logika, hogy ha már ezt az alkalmat elszalasztottuk, akkor legalább az osztrák kormánynak azt a szokatlan eljárását, mely szerint a folyamatban levő kiegyezési tárgyalásokba a déli vasút államosítását is belekeverte, használjuk föl arra, hogy mi is viszont vessük föl még egyszer a dunagőzhajózás kérdését, hiszen köztudomású dolog, hogy e két kérdés eddig is kapcsolatosan tárgyalatott egymással. Ennyire azonban nem mehetünk, már csak azért sem, mert idő kell ahhoz, míg a politikai opportunismus kiábrándul. Kívánatos volna azonban, hogy a déli vasút túlélje a vám- és kereskedelmi szerződés megújítását, mert még ez esetben sem valószínű ugyan, hogy az osztrák kormány erre vonatkozó sürgetéseinek mindaddig ellene lehessen állani, míg a dunagőzhajózási társaság kérdése újra fölvethető lesz, de legalább a volt kormány, mely az egyházpolitika és pénzügyek terén oly nagy szolgálatokat tett az országnak, megmenekülne attól a szemrehányástól, hogy az Ausztriával közös érdekű közlekedési ügyekben két oly dolgot kompenzált egymással, melyek mindkettejénél Magyarország húzta a rövidebbet.

Van azonban még két más eszköz, melynek szükség esetén kapcsolatos alkalmazása meggyőződésem szerint célhoz vezet.

Az egyik az, hogy hagyjunk föl azzal a kicsinyes differentialis elbánással, mely már eddig is a szerződési hűség megszegésének vádját vonta az országra, hanem e helyett oldjuk föl a folyam- és tengerhajózási társaságot a többé-kevésbé értéktelen kötelező járatok nyúge alól s szabadítsuk föl, sőt

kötelezzük arra, hogy a nem kartellirozott forgalmakban teljes erejéből vegye föl a versenyt.

A másik pedig az, hogy mint önálló partállam indítványozzuk az 1855-diki dunahajózási acta fölbontását, úgy, hogy csak a tengerről és a tengerre járó hajóknak legyen a Duna szabad; az egyes partállamok közt pedig a kölcsönös viszonyok külön hajózási szerződések által szabályoztassanak.

Mellözöm itt bővebb kifejtését e két indítványnak, talán lesz még erre alkalom máskor. Végzem azzal, hogy a magyar folyamhajózás önállósításának kérdése még nincs megoldva s részemről közlekedési ügyeink terén a közelebbi jövőben nem ismerek fontosabb föladatot, mint ezt.

SZABÓ JENŐ.

VISSZAHATÁSOK A MATERIALISMUS ELLEN A TERMÉSZETTUDOMÁNYOKBAN.

A nagy politikai és társadalmi kérdések mellett, melyek napjainkban az emberiséget széles rétegeiben foglalkoztatják, kevés föltűnést okoz az a forrongás, mely néhány tudós fejében keletkezett s onnan lassanként kiszivárgott a tudományos vitákba is. Pedig nem vonhatjuk kétségbe, hogy ezúttal oly problema áll előttünk, mely megfejtést követel s mely a természettudomány ezeréves épületét megrázkódtatni készül. Igaz, hogy ilyfajta forradalom már sokszor előfordult a tudomány történetében, a nélkül, hogy kihatását a világ folyására nagyobb körökben észrevették volna. De igaz másrészt az is, hogy a míg némely nagy zajjal végbe menő politikai események idővel jelentőségüket veszítve, eltörpülnek s az emberiség sorsára nézve vajmi csekély maradandó hatással vannak, addig ama szellemi forradalmak az emberiség egész gondolatvilágát, egész életmódját átalakítani képesek.

Korunkban azok a kérdések, melyek létünk nagy mysteriumával kapcsolatosak, teljesen háttérbe szorultak. Az évezredes meddő, eredménytelen munka, melyet e kérdések megfejtésére fecséretek, érzékünket irántok eltompította. De azért itt vannak e kérdések s midőn az ember olykor visszavonul a világ zajától, hogy az ostromló külvilág támadásaitól meneküljön, vagy némelykor a csendes éjjeli magányban, álmatlan órákban megjelennek előttünk mint ijesztő kérdőjelek, unszolva bennünket, hogy rólok véleményt alkossunk.

Elménknek régi tévedése, hogy lehetségesnek tartjuk és kivihetőnek a világ lényegének fölfogását és teljes átértését. Mindenek előtt lehetetlen azért, mert a föladat végtelen nagy,

úgy hogy a fölismertük rész az egész mindenségnek csakis eltünő csekély részét alkotja. Igaz, hogy ezer meg ezer embernek tapasztalása és az e tapasztaláson nyugvó gondolkodás halmozódott föl az évezredek folyamán, de tekintve az ismeretszerző szervezetünk nagyon is határolt voltát, mégis mind az, mit az emberiség eddig élt, olvashatatlan számú egyéneiben tapasztalt és gondolatokban földolgozva, az ismeretek kincséhez csatolt, az mind csak eltünő csekély ahhoz képest, minek fölismerésére soha sem fogunk eljutni.

Úton-útfélen halljuk az állítást, mint ha a philosophia szerepét már teljesen végig játszotta volna, hogy a légebe épült eszmei rendszerek kora letűnt és hogy a rendszer-alkotás meddő dolog.

Való igaz, hogy a lelkesedés, melylyel elődeink philosophiai rendszereket emeltek és bennök gyönyörködtek, rég lelohadt. Vajjon magát a törekvést kell-e hibáztatnunk, mely ilyen rendszereket teremtett? Bizonyára nem. Az ember, ha gondolkodik, egy pillanatig sem lehet a nélkül, hogy a gondolkodás tárgyáról magának bizonyos elméletet, rendszert ne alkosson. De másrészt ne is kívánjuk, hogy a philosophiai rendszer tökéletesen egyezzek a valósággal, mert ez épen oly lehetetlen, mint ha ezt a physikai törvényektől kívánnók, mely utóbbiak pedig megbízhatóság dolgában rendesen igen jó hírnévnek örvendenek. Fölhozhatnám a gáznemű testek törvényét, mely oly tulajdonságú légnemeket tételez föl, hogy e tulajdonságok az anyag általános tulajdonságaival ellenkeznek; fölhozhatnám az ütköző tárgyak mechanikai törvényeit, melyek teljesen rugalmas és teljesen rugalmatlan testek föltevéséből indulnak ki, a milyenek sehol nem léteznek, de azért mégis a valóságos eseteket megközelítő formulázásra képesek; s így számtalan esetet említhetnénk.

Kétezer éves fejlődése közben a philosophia a dolgok mibenlétének kérdését minden gondolható oldalról ostromolta de megfejtését — a mai napig — hiába kereste. A világ-problema még most is épen annyira megfejtetlen, mint az a görögök idejében volt. A mit azonban mégis sikerült elérni, az a problema természetének helyes fölismerése.

A természettudomány a tudományok fejlődésének hosszú századain keresztül mindig karöltve járt a philosophiával. Csak mióta a jelen század első felében a philosophiai rend-

szeralkotás, a tapasztaláson nyugvó alapról egészen lemondva, tisztán gondolkodás útján szerkesztette a valóság képét, azóta a természettudomány is elfordult régi vezetőjétől és saját ösvényén iparkodott haladni. Ez a szétválás azonban egyiknek sem vált javára. A philosophiai gondolkodás mindinkább belemerült a tiszta idealismus feneketlen mélyébe, a természettudomány pedig a leplezetlen materialismusnak kezdett hódolni.

Az ember a világ képét a saját képére alkotja meg s ez azért mindenkoron visszatükrözteti az emberiség műveltségének és fölfogási képességének fokát. A legközvetlenebb érzéki benyomás a tapintás, ez egyszersmind az első érzék, melyet a gyermek gyakorols melynek segítségével a látás útján tapasztalt érzéki benyomásokat ellenőrzi. A látás könnyen csal; a szem a levegőben keletkezett optikai képet, mely egy lencséből, vagy vájt tükörből jövő fénysugarak metszési helyén jön létre, valóságos tárgynak tartja, mindaddig, míg a tapintás arról meg nem győzi, hogy a látott dolog nem reális tárgy. Ez az egyszerű megfejtése annak, hogy az emberi fölfogás a világ lényegének, substantiájának az anyagot, a materiát tekinti, melynek soha nem csaló próbaköveül a megtapogatás útján való észrevevést tekintik. Az anyag e szerint nem más, mint az az ismeretlen természetű ok, melynél fogva a külvilág tapintás-érzékünkre hat.

De az a bizonyos valami, a minek létezéséről tapintásunk értesít: az anyag, mindenhol itt a földön és mindenkor leg-egyenesebb úton a föld felé is törekszik s ezért, kezünkre téve, nyom lefelé s egyáltalában minden mozgásnak ellenáll, mely a földtől eltávolítani iparkodik.

Ez a két tulajonság: a tapintáskor érzett ellenálás és az anyag nehézsége alkotja a materia fogalmának lényeges tartalmát.

Igen tetszetősnek látszik az a merész szándék, mindent, a mit egy összefoglaló kifejezéssel természeti jelenségnek nevezünk, csak is az érzékileg fölfogható anyagból és tulajdonságaiból megmagyarázni. Első megtekintésre mondhatjuk, hogy a valószínűség a megfejthetőségre körülbelül épen oly nagy, mint az ellenkező fölfogásra. De már rövid próbálgatás alapján meggyőződünk arról, hogy a világ physikai problémájának megfejtése a pusztá anyag föltevésével lehetetlen. Már a

legközönségesebb jelenségeket sem magyarázhatjuk meg a közönséges anyag segítségével. A fényjelenségeket az anyag lényeges tulajdonságaiból ki nem magyarázhatjuk. A világló tárgyból kiindul valamelyes hatás oly helyek felé, a hol nincs jelen a világitó tárgy. Nem ellenkezik-e ez határozottan az anyag lényegével? Épen ily nehézségeket találunk a hőnek jelenségeit illetőleg, és még inkább érezhetők a mágnesség és elektromosság titokszerű hatásaiban.

Ez a nehézség, mely a tünemények magyarázatát megakadályozta, kitérta a kaput mindenféle föltevés számára. A mit a szinpadon levő kellék-szerek segítségével meg nem lehetett érteni, ennek titkos mozgatóját a szinfalak mögé helyezték. Hogy milyen az az elrejtett gépezet, arra nézve természetesen mindenki más-más nézetet nyilváníthatott. Hiszen a szinfalak mögé úgy sem tekinthet senki, s ezért lehetetlen a megczáfolás.

Pedig az a törekvés, hogy mi a tünemény lefolyását még az érzéki észbevevés határain túl is követni akarjuk, gondolkodó képességünk egyik követelménye. Elménk csak akkor van kielégítve, midőn az egész lefolyást maradék nélkül áttekintheti, nem pedig csak azt a szelvényt, mely érzékeink határain belül esik. Minthogy ez az érzéki szelvény — szabad legyen használni ezt a szokatlan kifejezést — az egész lefolyásnak csak kis része, tehát több az, a mit érzéki úton észre nem veszünk, mint az, a mit érzékileg fölfogunk, azért tág tere marad a hypothesis-alkotásnak, a hol a képzelő tehetségtől támogatott elménk az annyira rossz hirbe kevert metaphysikai rendszerekhez fogható módon sokszor nagyon is merész elméleteket kohol.

Oly föltevések között, melyek igazolása vagy bebizonyítása lehetetlen, minthogy az érzéki világ határain túl vannak, mindenesetre legvalószínűbb az, mely a meglevők között a legegyszerűbb. Ez az oka, hogy miért kedvelték mindig a legegyszerűbb magyarázatokat. Az érzékeink útján legjobban fölfogható jelenség a mozgás, melyet minden phasisában követhetünk, azért törekszünk a physikában a tüneményeket mechanikai alapon megmagyarázni.

A meddig a tért elfoglaló dolgoknak csupán csak térbeli viszonyait kutatjuk, a térbeli alakokat egészökből fogjuk föl. A tiszta geometria azért egyaránt foglalkozik a különféle térbeli

alakokkal. Másképen áll a dolog, midőn a tért nem tartalom nélküli, hanem anyaggal telt testektől elfoglalva képzeljük. Akkor az egész kiterjedt testtel nem boldogulunk, hanem szétdaraboljuk gondolatban az egész testet oly apró részekre, melyek már tért sem foglalnak el, vagy melyek térfoglalását legalább mellőzni lehet.

Az ismeretes atom-elmélet ez, a görög philosophia legnevezetesebb alkotásainak egyike; szerinte az anyag végtelen apró, egymással nem érintkező részekből áll, egymástól kis távolságban ugyan, de a mely kis távolságok mégis szerfölött nagyok az atomok saját méreteihez. Ezek az atomok folytonos mozgásban vannak s e mozgások okozzák a legkülönbözőbb jelenségeket, a mint másrészt az atomok különféle csoportosulásából magyarázhatók a különféle tárgyak egymástól annyira elütő tulajdonságai.

Ha ezt a szellemes megoldási kísérletet, mely az anyag és a természeti jelenségek lényegét megfejteni törekszik, közelebbről szemügyre vesszük, benne néhány igen lényeges, különösen a természettudományra, de egész világnézetünkre kiható, fontos mozzanatot találunk. Mindenekelőtt fontos az a philosophiai furfang, mely alapját teszi az egész elméletnek. A rész: az atom ugyanis nem egyenlő minőségű, mint az egész: az anyagból álló test. Rendesen az egész csak mennyiség tekintetében különbözik a résztől, de nem minőségre, itt pedig minőségre nézve is van különbség, minthogy a rész nem is foglal el tért, miként az egész test és egész lényege csupán csak az anyag intenzitásában áll, holott a test mind intenzitása, mind extenzitása által hat.

De az atomistikus elméletnek van olyan tulajdonsága is, melyből megmagyarázható, hogy miért annyira életképes és oly hosszú életű ez az elmélet. Elménknak az a természete, hogy csak a mennyileges viszonyokat képes teljességökben fölfogni, holott a minőleges különbségeket egymással összemérni nem bírja; arra unszol, hogy a dolgoknak és a rajtok tapasztalható változásoknak lényegét mennyiségi viszonyokban keressük. Az atom-elmélet, mely az érzékeink előtt kapcsolatos testek alakjában megjelenő tárgyakat kapcsolat nélküli, bizonyos elosztódás és bizonyos szabályosság szerint rajzó atom-felhőre oldja föl, ez az elmélet legalább lát-

szólag nagyban segíti elménket abban a törekvésben, hogy a dolgok és jelenségek valóságát földeritse.

Ez a magyarázata annak, hogy a természettudományok vezértudománya: a physika egész fejlődésében arra törekedett, hogy az összes physikai tüneményeket atomistikus-mechanikai alapra vezesse vissza. Jelenkori physikai tudományunknak alapja az atomistikai-mechanikai elmélet, mely utolsó következtetéseiben az anyagban, illetőleg annak részeiben végbe menő mozgásokban az összes történőnek látja alapját. S minthogy a végleges magyarázatra törekvő természettudomány elébb meg nem állapodhatik, mielőtt a tüneményvilágra befolyással bíró tényezőket mind végig nem ismeri, azért nem is engedhetett befolyást oly tényezőnek, melyet érzékeink útján föl nem foghatunk. E szempontból véve s minthogy a többi ága a természettudománynak a physika ösvényét követte, azért szólhatunk természettudományi materialismusról, mint olyan nézetről, mely látszólag szükséges következménye a mai kor természettudományának.

A következetes materialistikus irányt, mely nemcsak az anyagi jelenségeket az atomok mozgásából magyarázta, hanem a lelket is a legkisebb leggömbölyűbb és legmozgékonyabb atomokból alkotta, már teljes kifejlődésében a Demokritostól fölállított rendszerben megtaláljuk. Epikuros tanában ismét elénkbe lép a kiméletlenül következetes materialismus, mely Lucretius Carus örökszép költeményében megható szavakban talál kifejezésre.

De a görög physika későbbi fejlődése az atomistikai elméletnek nem kedvezett. Az Aristoteles-féle philosophiának a későbbi ókor és a középkor századain keresztül uralkodó helyzete ezt a nézetet teljesen elnyomta mindaddig, míg a francia philosophus Gassendi és a német orvos Sennert ezt a nézetet a sok száz éves porból mintegy kiásva, kortársai előtt ismeretessé és a természettudomány előtt elfogadhatóvá nem tette.

Az atomistikus nézet a természettudományban annyival inkább bírt erős gyökeret verni, minthogy az újabb philosophiában is erős materialistikus elmélet fejlődött ki. Hobbes, a világban történő minden reális jelenséget mozgásból magyaráz. Még az érzés és a képzet is csupán csak az állati testben végbemenő belső mozgás. John Toland, a XVII. század

végén élő angol philosophus a gondolkodást az agyvelő tevékenységének tulajdonítja.

Rideg, az emberiség ideálisabb gondolkozását teljesen megvető alakban lép föl a materialismus La Mettrie *L'homme machine* 1748-ban és báró Holbach *Système de la nature* 1770-ben megjelent művében. Az anyag bizonyos körülmények között érezni és gondolkodni való képességet is szerezhethet; a lélek, melynek testünkben keresendő székhelye, szintén kiterjedt valami, tehát anyagból való. Különbféle physiologiai tapasztalások mutatják, hogy a lélek nem egyéb, mint az agyvelőnek egyik része. Ezekben a tételekben fejezhető ki La Mettrie philosophiai nézete. Holbach művében a materialistikus metaphysika még élesebb kifejezésre talál. A *Système de la nature* szigorúan tagad minden érzékfölöttit s a történőket az anyagi dolgok mechanikai viszonyaiból magyarázza. A lélek nem egyéb, mint a test bizonyos képességeinek megnyilatkozása. A mű első kötete a tiszta materialismus metaphysikáját foglalja magában, holott a második kötet a vallás, különösen pedig a keresztyén vallás ellen indul, midőn minden vallási érzületet a legalacsonyabb fokú babonával és az emberi tudatlanságból következő félelemmel állít egy sorba, mely félelmet az emberben ismeretlen természeti erők gerjesztenek.

A philosophiai materialismus azonban mindig oly gyöngelábon állott, komolyabb kritikának és a szellemi élet tényeivel való összehasonlításnak annyira nem volt képes megfelelni, hogy a philosophiai rendszerek sorában tekintetbe alig jöhetett. Másképen állott azonban a dolog a természettudományok terén. Az újabb természettudományok fejlődése az újabb philosophiának korszakát némileg megelőzi. A természettudományok újjászületése a tapasztalás útján való ismeretszerzés fontosságának fölismerésétől és a világ rendszerről való helyes fölfogás keletkezésétől számítható. Nem véletlen, hogy ez a korszak egybeesik a Telesius, Patritius, Campanella s a többi természetphilosophusok korával, kik a peripatetikus böleselkedésnek a scholasticismusban megcsontosodott nominalistikus elméleteivel szakítottak.

A természettudomány a philosophia számára fontos eredményeket szerzett Copernicus, Keppler, Galilei és Newton korszakában. Mindenekelőtt megállapította a Földnek

helyzetét a mindenségben, midőn jelentéktelen voltát mutatta ki a többi világtestek sorában. Az embernek is le kellett mondania azon büszke tudatáról, mintha a világnak ő volna végső célja. A megújított természettudomány megmutatta továbbá az égi testek látszólagos mozgásainak valóságos okát és kitérítette a világegyetem határait az elképzelhetetlen végtelenség mélyeibe. A természettudomány a jelenségek lefolyásában kitüntette továbbá a szigorú törvényszerűséget, mi által az önkényszerűségnek legalább az érzéki világban való lehetőségét tagadta. A törvényszerűség, melyet a természeti jelenségekben mindenütt tapasztalunk, a matematikai tárgyalásnak alkalmazását tette lehetségessé, mi által az okokból való, azaz mechanikai magyarázat túlsúlyra vergődött azon nézet fölött, mint ha az elérendő cél igazitaná a természeti jelenségek lefolyását. A mechanikai fölfogásnak, mely a természetben tapasztalt minden jelenségnek lényegét az anyagban végbemenő mozgásokban látja, Galilei vetette meg alapját, melyen tovább építve, Newton a jelenkori physikának különösen mechanikai részét emelte. Newton az anyagban tapasztalt jelenségeket az egyes anyagi részek között működő vonzási erőknek tulajdonítja. Törvényét később az elektromosságra és mágnességre is alkalmazták. A nagy königsbergi philosophus, Kant, az uralkodó Newton-féle fölfogás alapján a természettudomány alapelveit iparkodott kifejteni. Szerinte a tért megtöltő anyag részeiből kiinduló kölcsönös erőhatásokban keresendő a jelenségek lényege. E nézetekből indult ki Schelling, a ki a szerves világ tüneményeit is e módon akarta fölfogni. A Schelling-féle természetphilosophiai elveket a jelen század elején számos németországi természettudós is vallotta, a kik ez elvek alapján a természetrajzi és a biologiai tudományt szervezni iparkodtak.

A Kant utáni félszázados korszakban a philosophia újszólván német tudomány volt. Ott érték egymást az idealistikus philosophiai rendszerek. Midőn a Hegel-féle rendszerben a tapasztalás útján történő ismeretszerzés teljesen háttérbe szorult, s ennek következtében a rendszer és a tapasztalat alapján épülő természettudomány között tátongó űr mindig szélesebb lett, a természettudomány képviselői teljesen elfordultak a philosophiától és a saját szükségletöket, a mi a philosophiából kellett, magok alkották meg. Hogy ez a testvérharc

a különféle tudomány ágak képviselői között se a természet-tudománynak, sem a philosophiának nem vált hasznára, azt bővebben indokolni fölösleges volna. A természetbúvárnak igen gyakran megvan matematikai, de nagyon ritkán van philosophiai képzése, nem ismeri a tudományos eszmék fejlődését és nem bírja a tapasztalati eredményekből vonható következtetéseket és általánosításokat kellőkép méltatni és értékek szerint a többi közé illeszteni.

A philosophia lenézése a természettudományt a tiszta és merev materialismus irányába terelte. Nagyon érthető az a törekvés, mely a világnak nagy problémáját akként akarja megoldani, hogy csak azt tartja valónak, mit érzékeink útján fölfoghatunk. Voltaképen az a tapasztalás, hogy a világ problémája ezen a módon, azaz tisztán érzéki benyomások alapján, meg nem fejthető, oly régi, mint maga a tudomány, mert már a bölcselkedés első korában föltűnt. Még ha az élettelen, vagy szervesetlen világban végbemenő legegyszerűbb tüneményekre is megyünk vissza, azt látjuk, hogy marad mindig bizonyos érzék-fölötti, azaz olyan elem, melyet csak hatásaiban, de nem lényegében foghatunk föl érzékeink útján. Az érzékek közbenjárásával ugyanis egyébről nem szerezhetünk világos tudomást, mint az anyag különféle elhelyezésének módjáról. A mint a marionetta-színházban biztosan nem tudhatjuk, vajon fölhúzott óramű mozgatja-e az alakokat, vagy emberi kéz, úgy itt is mondhatunk véleményt a mozgóokról, de biztosat róla nem tudhatunk.

Ekként jutott be gondolkodásunkba az érzékfölötti, az úgynevezett transzcendentalis elem. Már ott sem, hol a megtapintható, a világtért megtöltő anyag jelenségei szóban forognak, érzük be a pusztán csak térfoglaló és a térben elmozditható anyaggal. Kell még hozzá valami érzékfölötti elem, melynek egyes hatásait ismerjük ugyan, de melynek lényegét föl nem lebbenthető fátyol borítja. Az a törekvés, mely az anyagon tapasztalható változásokat egy érzékfölötti ok hatásaként föltüntetni iparkodik, vezetett arra a conceptióra, melyet erőnek nevezünk.

Általánosságában az erő fogalmának köre igen nagy és határozatlan körvonalú. Mindenféle titokszerű hatást tulajdonítottak neki, még pedig úgy az anyagi, mint a szellemi világban. A szervesetlen világban, vagyis a physikai jelenségek

országában az erőnek mértékét a mérésre alkalmas hatásai-
ban könnyen megtaláljuk. A hatás ugyanis mindig csak az
anyag részeinek közeledésében, vagy távolodásában nyilatko-
zik meg. Sokkal bonyodalmasabbat kell föltételeznünk az erő-
ről a szerves testek világában. Így példának okáért a vitalis-
tikus physiologiai elmélet külön életerőt tételezett föl, mely-
nek a szervezetben a legváltozatosabb hatásokat tulajdoní-
tották. Az életerő e fölfogás szerint a physikai és chemiai
erőket az egyén élettartama alatt a szervezet céljainak meg-
felelőleg igazgatja, de abban a pillanatban nyom nélkül enyé-
szik el, midőn az egyén élete végződik. Még sokkal nehezebb
az erőnek értelmezése a szellemi élet körében, a hol mérésről
szó egyáltalában nem lehet.

Az erő fogalma azonban, még ott is, a hol legszabato-
sabbban megállapítható alakjában fordul elő, tudniillik a me-
chanikában, nem teljesen kielégítő fogalomalkotás. Ez állítás
megerősítésére csak az anyag tehetetlenségére kell utalnom,
mely az erőhatásnak ellenszegül s így maga mint erő hat, de
nyomtalanul elenyészik, midőn az erő hatása megszűnik;
fölhozható továbbá a hatás és ellenhatás törvénye, a centri-
fugal-erő példája stb.

Időközben a mechanikában mindinkább kidomborodott
egy új fogalom: az energia fogalma, mely eleinte ugyan mint
másodrendű, az erő fogalmából levezetett fogalom szerepelt;
újabbban azonban belátták, hogy az energia épen oly alapfoga-
lom, mint akár a test tömege, vagy mint a tér és az idő.

Nem épen a legrövidebb úton, mint azt különben a tudo-
mány történetében elég gyakran látjuk, födözték föl az ener-
giának alakváltozását és a változásban állandóságát. A fran-
czia katona-mérnök Sadi Carnot a gőzgépben tanulmányozta
a hőnek a kazánból a sűrítőbe való átmenetelekor létesülő
mechanikai munka mennyiségét. Fölsimerte a jelenség egyik
lényeges kellékét, hogy tudniillik a hőnek, hogy munkát
teremtsen, melegebb helyről hidegebb helyre át kell mennie.
De tévedett egy másik lényeges dologban. Ő a hő tevékenysé-
gét a gőzgépben azonosnak tartotta a víz hatásával, midőn ez
magasabb helyről leesvén, a malomkereket hajtja. E hamis
hasonlatból indulván ki, azt hitte, hogy a meleg mennyisége e
közben állandó marad, holott tudjuk, hogy a helyreálló
munka épen azon hőmennyiséggel egyenértékű, mely a meleg-

nek áramlása közben mint olyan eltűnik. Carnot fölfogásában még egy alaptévedés volt, ő a hőt anyagnak tartotta.

Az energiának a materiával való egyenrangúságát, vagy más szóval, hogy az energia épen úgy substantiának tekintendő, mint az anyag, ezt az igazságot egy württembergi kisvárosi orvos, Mayer Róbert, ismerte föl. A gondolkodás leg-
elemibb szabályaiból indulva ki, az energiát oknak tekinti, mely minden más oknak azon tulajdonságával bír, hogy elpusztíthatatlan. «Causa æquat effectum — Ex nihilo nil fit. Nil fit ad nihilum.» Ez a három tétel Mayer okoskodásának kiindulója. Ő hangsúlyozta azt a tételt, hogy a hő energiának tekintendő és mechanikai hatássá átváltoztatható. Az akkor ismeretes kísérleti adatok alapján Mayer már kiszámította a hő és a vele egyenértékű mechanikai hatás közötti viszonyt, csak hogy az adatok, melyek fölött ő akkoriban rendelkezett, sokkal kisebb eredményt adtak, mint a milyen a valóságnak megfelel.

Majdnem egyidőben Mayerrel Kopenhágában Colding, vízépítészeti mérnök, és Joule, angol sörfőzőtulajdonos, kimutatták, hogy a surlódás, a galvánáram és az ezek útján előálló melegség között szilárd kapcsolat, egyenértékűség van. Helmholtz pedig az elméleti physika szempontjából állította elő a kapcsolatot. E mellett pedig mindig iparkodtak föntartani a mechanikai alapelméletet, mely szerint minden természeti jelenség lényegében mozgási tünemény.

Jelenleg a természettudomány fejlődésének fordulópontján áll. Mióta a természettudomány a tudományok megújulása korszakában halottaiból föltámasztotta a régi görög atomistikus elméletet és ezt a physika és chemia alap-hypothesissé tette, azóta a természettudományba mindinkább befészkelődött a szoros értelemben veendő materialismus. Noha ennek az elméletnek elgondolása nagy nehézségekkel járt, azért a természettudomány föntarthatatlanul az atomismus irányában haladt, sőt nem csak a physika és chemia, hanem mióta a physikai módszereket a fiziologiában is alkalmazták, ez a tudomány is tolja az idegenszerű elmélet szekerét, holott az élő szervekről szóló tudománynak csak a sejttel mint a szervezetek utolsó elemével van dolga, nem pedig a szervetlen atommal.

Az atom-elmélet első tekintetre nagyon lebilincselő s a

tudomány fejlődéséből könnyen is érthető, hogy mint fontos lépcsőfok elkerülhetetlenül szükség volt reá. A mint az infinitesimal-számításban Leibniz a mennyiségeket végtelen kis differenciálokból és a világot végtelen kis monadokból építette föl, úgy a mechanika tárgyalása a kiterjedt anyagot végtelen apró részekből állónak képzelte, melyeknek kölcsönös hatását ekként egyes apró hatások összegeül lehetett föltüntetni, mi által az újonnan föltalált infinitesimal-számítás használatára alkalmassá vált.

Másrészt az atomistikus elmélet mindig nagy nehézségeket is okozott, mert az atomokban elszórt anyag, mely a tért csak szakadozottan foglalja el, ellenkezésbe jön a tér folytonosságával. Az elméleti physikában sok esetben kénytelenek vagyunk az atom-elméletet megtagadni és az anyaggal megtöltött tért elfogadni. Csupán csak a chemia az a tudomány, melyben — legalább első tekintetre — úgy látszik, mintha az atom-elméletet nélkülözni nem lehetne. A chemia elméleti része azonban elejétől fogva mindig a physikától előkészített úton fejlődött s így biztosan várhatjuk, hogy ha az atomistikus nézet a physikából kiszorul és más alkalmasabb nézet fogja pótolni, hogy akkor a chemiában is megkondul utolsó órája e nézetnek, mert tényleg úgy áll a dolog, hogy a physikai és chemiai alapelméletek között lényeges, vagy egymást kizáró különbségek nem engedhetők meg.

Az atom-elmélet gyenge oldalát nagyon könnyen föllehetjük. Föltevés szerint az atomok oly parányi testrészek, hogy átmérőjük az atomok között levő távolságokhoz képest elenyésző s ekként mind az a hatás, melyből az anyagerőhatást meg lehetne magyarázni, nem az atomok belsejében keresendő, hanem az atomok közötti térben, tehát ott, a hol nincs is hatásképes anyag, ott legyen hatásának színhelye.

Tulajdonképen önámításon alapszik egész atom-elméletünk. Az atom nem fejezi ki az anyag térfoglalását, hanem tulajdonképen csak is arra szolgál, hogy segítségével az erőhatások elhelyezését föltüntethessük. Az atom-elmélet azt a nehézséget, melyet az anyagnak a térben való elhelyezkedése okoz, a végtelen kicsinyek terére iparkodik tolni, a nélkül, hogy a fönnálló elenmondásokat eltávolítaná.

Ha ilyképen az atom-elméletnek tarthatatlan volta mindinkább kiderül — jóllehet ez az állítás számos termé-

szettudós szemében eretnokség számba megy — az a kérdés támad, hogy mivel pótolhatjuk az atom-elméletet, mely világnézetünkkel látszólag annyira egybeforrt?

A mechanikában és később az általános physikában is fölismertek egy magasabb rendű egységet; az energiát, mely az állandó megmaradás tulajdonságával bír, miként maga az anyag. Ez az energia, melynek a térben az idő szerint való elváltozása alkotja a mai physika föladatát, arra van hivatva, hogy az anyag elgondolásának nehézségeivel együtt az atomistikus elmélet nehézségeitől is megmentse a tudományt. Az energia a hatásképesség, melynek föl-alá hullámszáma létre hoz mindent, a mit a külvilágban tapasztalunk. Az anyag pedig nem egyéb mint a tartója az energiának, melyről mást nem mondhatunk, mint hogy bizonyos helyen van és hogy belőle hatás indul ki.

A physikának a természettudományok között jut bizonyos tekintetben a vezérszerep, még pedig azért, mert a legyszerűbb természeti jelenségekkel lévén dolga, egyszerűsmind legkönnyebb a törvényszerűséget kiderítenie. Ezért a physikának mechanistikus iránya az élő lények sphaerájába is behatolt, sőt ez a hatás a physiologiában még javában tart, most, midőn a physika iránya már alaposan megváltozott. A mechanikai nézet czélja minden physikai jelenséget mozgási tünetnyre visszavezetni. Nem lehet tagadni, hogy a mechanikai nézet igen kényelmes egy nézet. Az egyszer megindított gépezet mindörökké magától jár, külső beavatkozás nélkül. A szerves lények egyéneiben bizonyos öröklési képesség volt, melyek a szaporodás útján a prolesre átszállottak. Itt belekap mint másik fontos gépezet a «struggle for life», a létért való küzdelem. Az életföltételeknek legjobban megfelelő egyének megállanak, holott a kevésbé alkalmasak tönkre mennek, elpusztulnak.

Íme, itt találjuk az élet problémájának oly formulázását, mely a mechanikában egy legnagyobb, vagy legkisebb érték kiszámítására vezet. Ide tartozik Maupertuis mechanikai elve a legkisebb hatásáról, a Gauss-féle legkisebb kényszer tétele stb. A természetről föltételezzük, hogy a legnagyobb takarékossgal jár el, nevezetesen a szerves világot illetőleg azt hisszük, hogy a természet arra törekszik, hogy a legkisebb eszközökkel a lehető legnagyobb eredményt érje el.

A mechanikai nézet végeredményeiben semmi tekintetben sem elégíti ki gondolkodó tehetségünket. Még a szervesetlen világban sem érjük be vele, minthogy nagyon sok oly jelenség marad, melynek magyarázatára nem elégséges és a szerves vagy a szellem világában teljesen alkalmatlan. De tulajdonképpen nem is képes a magyarázat alapjául szolgálni, mert föltéve, hogy az egész világot tisztán mozgási tünetények szövetvényének ismernők föl, azért mi mégis csak az érzéki részét ismernők a tüneténynek, nem pedig a titkos mozgatót, mely az érzéki észbe vevésen túl van.

Végül még azt is fölhozhatjuk a mechanikai világnézet ellen, hogy subjectiv természetű, minthogy minden jelenséget a térben és időben való gondolkodásunk keretébe erőszakol. Egy igen különös sajátosságára hívja föl figyelmünket Ostwald Vilmos: *Die Überwindung des wissenschaftlichen Materialismus* című előadásában, melyet a német természetvizsgálók- és orvosoknak múlt évben Lübeckben tartott gyűlésén elmondott.

A világ problémája a mechanikai fölfogás értelmében akkor volna megoldva, ha oly egyenletrendszer bírnánk fölállítani, mely a világban előforduló valamennyi mozgást és föltételeiket kifejezné. Ezek az egyenletek azonban azzal a tulajdonsággal bírnak, hogy bennök az időt épen oly jól előre, mint hátrafelé haladónak vehetjük, azaz a mechanikai jelenségek előre és hátra felé egyaránt végbe mehetnek. A természetben azonban a jelenségek csak az egyik irányban fejlődhetnek. Az elmúlt pillanat kérélehetetlenül elveszett és vele minden, a mit magában rejtett.

Was man von der Minute ausgeschlagen,
Gibt keine Ewigkeit zurück.

A fa nem térhet vissza a magba, a pillangó a hernyóba, az aggastyán gyermek többé nem lehet. A világ folyása visszafelé nem fordítható, miként a mechanikai jelenség.

Mayer Róbert, az energia-tan megalapítója, a különféle energia-fajokat korántsem tekinti egyféle természetűnek. Az energia-törvényt tovább kutató Helmholtz, Clausius és William Thomson azonban a különféle energiát mind mechanikai energiának tekintette. Ekként a physika oly irányba tereltetett, mely mindinkább hamis csapásnak bizonyult. Helmholtz és

korán elhunyt híres tanítványa Hertz, a mechanikai problémákban föllépő nehézségeket rejtett tömegek segítségével iparkodnak elhárítani. Hertz erre nézve a következőket mondja: «Az érzéki világ összesége nem elégséges arra, hogy törvényhez szabott világot alkossunk belőle. Kell a szín mögött valaminek lenni. Az előttünk rejtőzködőt ismét mozgásnak és tömegnek tekintjük.» Van e nézet szerint látható és láthatatlan (jobban mondva érzékelhetetlen) anyag; van látható és láthatatlan mozgás. Nem szenved kétséget, hogy ily módon a problémák nehézségeit kikerülhetjük, de másrészt meg kell engednünk azt az észrevételt is, hogy ez a szellemes eljárás a physikát veszedelmes közelségbe hozza a spiritismushoz, hol a láthatatlanból, talán egy negyedik dimenzióból nyilvánulnak hatások. Mindenesetre be kell vallanunk, hogy a nagy garral eltemetett fluidum-elmélet, vagy az æther-theoria igen szerény kísérlet volt arra nézve, hogy a tüneményeket érzéki észbe vévésén kívül fekvő tényezők hatásából magyarázzuk meg, ha összehasonlítjuk a Helmholtz-féle monocyclikus rendszerekkel, a Maxwell-Boltzmann-féle bonyodalmas atom-mechanismusokkal, vagy egyéb ez irányban kigondolt megfejtési kísérletekkel. Hogy ez irány rosszúl illik a természettudomány általános irányához és még principiális veszélyekkel is jár, azt itt közelebről kifejtteni talán szükségtelen.

Ugy látjuk tehát, hogy a materialistikus fölfogás, mely a tünemények lényegét csakis az anyagban, azaz legkisebb részeinek helyváltozásában keresi, már a közönséges physikai tüneményekben ki nem elégít és mindenféle, mintegy a szín mögött képzelt tényezők belejátszását igényli. Még szembetünőbb az atomistikus-mechanikai fölfogás tehetetlensége a szerves világ jelenségeivel szemben, már akkor is, midőn csak az egyszerű physiologiai jelenségekről van szó, de tökéletesen képtelen a szellemi élet tüneményeivel szemben.

Ha pedig egy régi világnézet romba dől, egy újnak építéséről kell gondoskodnunk. Kétséget nem szenved, hogy az energia-törvénynyel a természettudományban oly mozgalom indult meg, mely a physikáról annak idejében át fog hatni a physiologáira és onnan lényünk legfőbb kérdéseire is, értem szellemi életünk problémáját. Hogy ez megtörténhessék, az energia-tanban győzelemre kell jutni azon nézetnek, mely szerint az energia alapján nem mechanikai, azaz mozgási

energia. Hiszen már a mostani fölfogás szerint is a helyzet energiáját mint a rejtett tömegek energiáját kell tekintenünk.

Annuit mondhatunk, hogy az energia jelenleg a természettudományi fölfogás középpontjává vált. Úgy látszik, hogy bele kell nyugodnunk, hogy a látszólag kézzel fogható anyagban ne lássuk többé a tünemény-világ lényegét, hanem az érzéki benyomások szolgáltatata energiában. Hiszen már annyi látszólag kézzel fogható dologról kellett az emberiségnek lemondania: a szilárdság és mozdulatlanság jelképe, a Föld megmozdult, az annyira megkedvelt hő-, fényelektromossági és mágnességi fluidumok téves föltevéseknek bizonyultak, stb.

A szerves világra nézve áll az energia megmaradásának a törvénye. Az a kérdés, hogyan kell ezt a törvényt a szerves és a szellemi világban fölfogni. A nemrég meghalt müncheni philosophus Carriere: *Das Wachstum der Energie in der geistigen und organischen Welt* című előadásában, melyet a müncheni akadémia egyik nagy ülésében tartott, azt a nézetet fejt ki, hogy az energia a szerves világban folytonosan növekedik. Egy eddig megfejtetlen és alkalmasint még soká megfejtetlen problema előtt állunk, ha kérdjük, hogy milyen föladata van az energiának a szerves és a szellemi világban. Vajon áll-e ott is az energia megmaradásának törvénye? Vajon két különvált energiafaj létezik-e, a szerves és a szerves világ számára, vagy átalakulhat-e a szerves világ energiája a szerves világ energiájába; vagy talán nincs is különbség a szerves és a szerves energia között?

Valami előttünk megfejtetlen aktus által az anyag sejté alakult és ebből épült föl a szervezetek egész birodalma. A sejt csodálatos módon átídomítja a fölvetett anyagot, melytől táplálkozva, növekedik addig, míg a sejt térfogata és fölszíne közötti arány bizonyos értéket el nem ér, a midőn új sejtmag képződik és a sejt kettévál, szaporodik.

A physiologiának főkérdése a sejt és az újkori élettan zászlaján viseli a cellular-physiologia jelszavát. A szervezetek sejtekből való fölépítésének fölismerése az újabbkori élettan legfontosabb fölfedezéseinek egyike. A physiologia eddigi eredményei mindig a szervezet egészben való hatásaira

vonatkoznak. A mint azonban az élettelen tünemények világában: a fizikában visszamegyünk a jelenségek elemeire és a föladat csak ott megoldható, hol megtaláljuk a kapcsolatot a részleges és a teljes: a differenciális és az integrális hatások között, úgy a fiziologiában is vissza kell mennünk a szervek elemeire: a sejtekre, hogy életjelenségeikből kiindulva, fölismerjük az egész szervezet életnyilvánulásait.

Az élettan az alapvető fölfedezések közzé számítja az energia megmaradásának törvényét is. Vajon, hogy kell e törvényt az élő világra nézve fölfogni?

Két különválasztható körrel van itt dolgunk: a tiszta biológiai és a pszichológiai körrel. Már a mi az elsőt illeti, az energia megmaradásának kérdését nem dönthetjük el. Hiszen ha már a legegyszerűbb mozgási tüneményekre nézve sem ismerjük az energia lényegét, úgy még sokkal kevésbé ismerhetjük azt föl ott, hol magát a tárgyat, a szerves lényt valójában oly annyira nem ismerjük. Nem szenved kétséget, hogy minden sejtben van bizonyos mennyiségű energia és hogy ez az egész szervezet energiájával valami kapcsolatban áll, de hogy milyenben, arról tudomásunk nincs.

A pszichológiai kör életünk legnagyobb kérdéseivel áll kapcsolatban: a személyi halhatatlanság vagy a pantheistikus beleolvadás kérdésével az «egy és minden»-be, vagy a lélekvándorlás kérdésével és ki tudná hány kísérletet tett a vallás és a philosophia létünk nagy problémájának megoldására és az érzéki világban tapasztalt ellenmondásoknak és egyenlőtlenségeknek kiegyenlítésére: valamennyi ily kérdés e körbe tartozik.

Látszólag egymástól merőben elütő két világot ismerünk: az anyagi és a pszichikai élet világát. Ez egymástól annyira különböző világ között azonban megvan a kapcsolat. Az érzéki szervhez érő fizikai energia a szervezetünkben végbe menő fiziológiai folyamat útján lelkünkre hat és bennünk érzéseket kelt. De azért nagyon elhibázott volna hinni, hogy a mondott szót vivő léghullám, az előttünk kedves arc vonásait velünk közlő fénysugár energiája egyenértékű a támadt pszichikai eredménnyel. Az ilyen fölfogás csak a legdurvább materialismussal érne föl. Sokkal megfelelőbb fölfogás az, midőn azon fizikai hatásokat, melyek érzéki benyomásokat

létesítenek, úgy tekintjük, mint a bennünk meglevő szellemi energia kioldozását.

Az energia-tan megalapítója, Mayer Róbert, rövid idővel halála előtt 1876-ban egy kis értekezést tett közzé *Ueber Auslösung* czímen, melyben az energia egyenértékű átváltozásáról föllállított tanát igen fontos tétellel bővíti ki. A kioldozásról szól és kimutatja, hogy ezt az ok és hatás egyenértékűségével fölcsereľni nem szabad. Az energia egyenértékű átváltozásában áll jelenlegi fölfogásunk szerint az egész physikai világ lényege. De ez a tétel csak egy egész folyamatnak adja meg mintegy végső leszámolását, miként a kereskedő vagyoni helyzetét úgy állapítja meg, hogy könyveit lezárja. De úgy, a mint ez a kereskedői művelet az üzlet menetéről, év közti jobb vagy rosszabb fordulatairól fölvilágosítást nem ad, épen úgy van az az energia megmaradás tételével, mely csak a végeredményre, nem pedig a tünemény lefolyására vonatkozik.

Az energia átalakulása közben az átalakulást létrehozó kioldást, vagy megindítást kell gondosan megkülönböztetni magától az energiától. A közönséges szólásmódban az okot gyakran fölcsereľik a hatás kioldozásával, mely kettőre nézve semmiféle mennyiségbeli kapcsolat vagy arányosság nem létezik. Az a gyenge nyomás, melylyel a vadászpuska ravaszát elcsappantjuk, a meggyuladó puskapor energiájához semmiféle arányban nem áll, mely energia a golyót szédítő gyorsasággal a csőből kihajtja. Ilyféle kioldozást tapasztalunk számtalan esetben. A madár szárnycsapása, a gyenge fuvalom, mely a hólavínát megindítja, minden explosio stb. példája a kioldásnak.

Még nagyobb szerepet játszik a kioldozás a szerves és a szellemi világban. A fiatalabb, tehetséges physiologusok egyike: Verworn Miksa, az élő fehérjében oly tulajdonságot tételez föl, melyet a robbanó anyagok tulajdonságával összehasonlíthatunk, melyekben a legjelentéktelenebb megindítás teljes fölbomlást okoz. Az erjedés és minden egyéb fermentatio is ide tartozik. A kioldozás számtalan eseteit észlelhetjük az élet jelenségeiben. Az életet kísérő mozgások valamennyien kioldozáson alapszanak, legyenek ezek önkéntelen, félig önkényes vagy teljesen önkényes mozgások. A mozgató és az érző idegeknek közös centruma van, a hol a kioldozás történik. A meddig ez a kioldozás akadálytalanul megy végbe, jól érezzük

magunkat, holott akadályozott kioldozás esetében az ellenkező érzés keletkezik. Mayer Róbert e kioldozási viszonyoknak tulajdonítja azt az élvezetet, melyet a sétálás, éneklés, tánczolás, úszás és korcsolyázás nyújt, minthogy e mozgásokban a kioldás könnyen végbe megy. A borszesz mérsékelt élvezetének hatását is annak tulajdonítja, hogy a kioldást elősegíti, még pedig úgy testi mint szellemi tekintetben. Hasonló magaviseletet tanúsít a dohány, a kávé és a théa, holott a narcotikus anyagok legföljebb igen csekély adagokban segítik elő a jótékony kioldást, míg erősebb adagokban bénítólag és lehangolólag hatnak. Ide számítandó továbbá az az állandó kedvetlenség és lehangoltság, melyet csonkítást szenvedett egyéneken tapasztalunk, vagy azokon, kik születésöktől fogva nyomorékok. Ide számítandó továbbá a lövés, a kocsikázás stb. okozta kellemes érzés, hol az ember csekély fáradsággal valami energiát kiold, mely erős hatást, gyors mozgást stb. hoz létre. Mayer a Herostros-tettek megemlítéséről sem feledkezik meg, midőn gyujtogatást, vasúti vonatok kisiklására czélzó merényleteket követ el valaki. Kiegészítésül ide tehetjük, hogy az anarchistikus merényletekben a föltünési vágy a rendes indító ok, mely a megszállottat arra viszi, hogy robbanó anyagokat dobjon ártatlan embertömegbe stb. Mayer meg van győződve arról, hogy bizonyosan találkozott volna valaki, ki a Földet dynamitbomba módjára szétrepesztette volna, ha ez nem tartoznék a lehetetlenségek közé.

Az energia kioldozása tehát szükséges kiegészítője az energia egyenértékű átváltozásának. Matematikai formulázása egyelőre nem lehetséges. Ez a kioldozás a szerves világban talán még fontosabb szerepet visz, mint a szervetlenben.

Ha most visszatérünk az előbb megpendített kérdésre, hogy vajon a szerves és a szellemi világban az energia mennyisége csakugyan növekedőben van-e, mint ezt Carrière hiszi, és ha a szellemi világra nézve az energia gyarapodását valószínűnek mondhatjuk is, még mindig száz meg száz megfejtetlen kérdés előtt állunk. Nem is definiálhatjuk határozottan a szellemi energiát, még kevésbbé mérhetjük meg, azért a mechanikaihoz hasonló tárgyalás előlről kezdve ki van zárva. Még az a fölfogás is, hogy az irodalomban őrzött eszmék szellemi energia gyanánt tekintendők, nehézségekbe ütközik, ha meggondoljuk, hogy az írott vagy nyomtatott művek csak addig

érnek valamit, a meddig az írásjeleket és a nyelvet értő szellem rólok tudomást szerez és a bent foglaltakat öntudatába fölveszi.

Carrière a világ átszellemülésében hisz. Mert ha a szellemi világban az energia tényleg növekedőben van, akkor máshol, tehát a physikai világban, csökkennie kell az ott található energia mennyiségének.

Mindezekre a kérdésekre adósok maradunk a felelettel. Annyit azonban látunk, hogy a philosophia az energia alapfogalmának befogadása által hatalmas lendületet fog nyerni, minthogy ez alapfogalom sokkal alkalmasabb egy egységes rendszernek fölépítésére, mint a különféle erőkkel fölruházott anyag fogalma, mely már a külső érzékek útján észrevett tünemények magyarázatára alkalmatlan; a tüneményeknek más kiterjedt körére pedig, arra a melyben a szerves lények életjelenségei lejátszódnak és a melyben lényünknek legnemesebb és legdrágább érdekei foglaltatnak, mindörökké képtelennek fog bizonyulni.*) Az energia az érzéki világon túl létező valami, mit a philosophiai műnyelven transzcendentálisnak neveznek. Magát az energiát nem is foghatjuk föl érzékeink

* Jelen értekezés megírása után az energetika problémájára vonatkozó több czikk jelent meg a physikai és philosophiai folyóiratokban. Az elméleti physika előkelő képviselőinek egyike: Boltzmann Lajos: *A matematika szava az energetikához* című értekezésében különösen Ostwald ellen fordul és az energia-tanra vonatkozó eredményeit hibáztatja, midőn megmutatja, hogy ezek itt-ott helytelen számításokból vont következtetések. E hiba-czáfolatokból kiindulva Boltzmann az energetikai tárgyalás módja ellen kel ki, mint olyan módszer ellen, mely újat nem igen bír fölmutatni és a mellett a régi, kipróbált módszer elhanyagolására vezet. Boltzmann további fejtegetéseiben azonban mindenütt fölcseréli az energia-tan módszertani oldatát annak elvi jelentőségével. Minthogy a jelen értekezésben az energia mint egy új világnézet alapelve, nem pedig mint módszertani elv szerepel, azért Boltzmann és Planck megjegyzései és kifogásai egyáltalában nem érintik. Mindamellett meg kell jegyezmem és különösen hangsúlyoznom, hogy az energetika csupán csak a mechanikai fogalmak útján fejlődhetik. Hiszen az energia a mechanikai gondolkodás szülöttje; képtenség volna, ha eltagadná saját szülő anyját. És evvel elesik Boltzmann abbéli agodalma is, mintha a természettudósok fiatalabb nemzedéke elhanyagolhatná a régi, kipróbált kutatás módszereit, hogy üres elmékedések útján szerezzen olcsó, de meg nem bízható eredményeket.

útján, de igenis hatásait, melyeket a physikai világban érzékeink, belső világunkban öntudatunk útján észreveszünk. Megengedjük készségesen, hogy a tudománynak ez általánosított új fogalmában is sok a homályos, de meg kell gondolnunk, hogy az írás szavai szerint «most látunk tükör által és homályos beszéd által,» minthogy az elménk készítette minden eszme csak kép, mely ugyan annak az elmének viseli sajátos bélyegét. Tükörben látjuk a világot, saját szervezetünk tükrében és soha sem szerezhetünk biztosságot, hogy mennyiben felel meg e tükörkép az érzéki fölfogásunk és belső érzésünk határain túl fekvő valóságnak. Az energia is csak olyan eszmekép, de meg van az a nagy előnye, hogy egységes világnézetre vezethet, minthogy áthidalja az élettelen és az élő világ között tátongó űrt.

A tudományos materializmus ellen megkezdett támadásokból azonban korántsem szabad következtetni, hogy azért az anyag létezését kétségbe akarnók vonni. Azaz, hogy jól fogjuk föl a kérdés lényegét; azt mit mi anyagnak nevezünk, az érzéki benyomásaink alapján föltételezett külső valamit, azt nem akarja senki sem tagadni. Csak azt az igazságot akarjuk érvényre juttatni, hogy az érzéki benyomások ismeretlen substratumával nincs dolgunk, de igen is van dolgunk azon hatásokkal, melyek amaz érzéki benyomásokat okozták. És e hatások kifejezése az energia. Igen találóan mondja Ostwald a fönt említett előadásában, hogy az ütést érezzük, nem pedig a botot. A bot maga teljesen ártatlan egy jószág, a meddig felénk nem forgatják, vagy beléje nem ütközünk, minthogy érzékeink mindig csak az energia-állapot változásait veszik észre, nem pedig az állandóan megmaradó energia-állapotot.

És ekként a tudomány fejlődésében egy hatalmas körfolyam záródik. A természettel való foglalkozás végképen a materializmus felé látszott vezetni, holott az újabb időben épen a természettudomány eszmeszülettje: az energia visszavezet a természetnek sokkal magasztosabb fölfogására. A világ nagy problémáját szűk érzéki sorompók közé szorított elménkkal megfejteni soha sem bírjuk. Bizonyos frivolitás és föltünni vágyás a természettudományokkal foglalkozókat némely esetben arra a meggyőződésre vezették, hogy az emberi szellem nyilvánulásait az anyag funkciójaként tekintették. Láttuk, hogy a

rideg materialistikus fölfogás még a szervetlen világ jelenségeit sem bírja megmagyarázni és esúful megbukik, ha a szellemi térre téved. A természettudomány pedig ma már nem terjesztője a materialistikus világnézetnek; azáltal hogy nem az anyagban látja a dolgok lényegét, hanem egy — az anyag lényegében fekvő ellenmondásoktól ment — más elvben leli a problema megfejtését, a világnak sokkal magasztosabb fölfogására vezet.

HELLER ÁGOST.

KÜLFÖLDI EGYETEMEK.

Első közlemény.

Mindinkább köztudattá válik, hogy az egyetemek képezik az oktatás középpontját. Ez a forrás, melyből a műveltség és tudományosság terjed. Erre fordul most az egész művelt világ figyelme. Angliában a királynő bizottságot nevezett ki, melynek föladata, hogy az egész felsőbb oktatást megbírálja s javaslatot tegyen új törvény hozatalára; Franciaországban az utolsó törvény is kész, mely a facultásokat egyetemekké egyesíti; Amerikában nagy nemzeti egyetem alapításán fáradoznak; Svájcban a hatodik egyetem (nauenburgi) is megnyílik; a nők egyetemi képzése napirenden van, Szentpétervárott jövő évben már internatussal egybekötött külön főiskolában fogják az orvosnöket képezni; az University extension Anglián s Amerikán kívül Belgiumban is virágzik s magok a németek a mellett, hogy egyetemeikről százados traditio szerint bőkezűen gondoskodnak, élénk figyelemmel kísérik a művelt nemzetek törekvéseit. S valóban ma egy művelt nemzet sem zárkozhatik el más nemzetek műveltségi haladása elől.

Ismeretes az a nagy feltűnés, s mondhatjuk üdvös hatás, melyet Didon francia dominikanus paternek a német egyetemeikről írt könyve keltett. Azóta egyik francia könyv a másik után jelen meg, a melyek a német, angol s amerikai egyetemeket ismertetik. A *Revue internationale de l'enseignement* a legnagyobb figyelemmel és pontossággal számol be a külföld felső oktatásáról, legújabban pedig Lipcsében *Deutsche Zeitschrift für ausländisches Unterrichtswesen* cím alatt folyóirat indult meg, melynek föladata, hogy a németeket a külföld oktatásügyével megismertesse s ez által a hazai intézményeket az elmaradástól megóvjja.

Nekünk magyaroknak még százszor több okunk van, mint bármely más államnak, hogy felsőbb oktatásunkat segítségünk és nemzeti jellegünk megóvására erősítsük. Tagadhatatlan, hogy oktatásügyünk huszonöt év alatt olyan haladást tett, a minőt ily rövid idő alatt, Franciaországot kivéve, egyetlen állam sem mutathat föl, de ebből korántsem következik, hogy intézményeink tökéletesek s nem szorulunk külföldi példákra. Nekünk 1867-ben mindent előlről kellett kezdenünk s ha még olyan hatalmas is a fejlődés, őszintén meg kell vallanunk, hogy még ugyancsak távol állunk a művelt nyugat tudományos eredményeitől. S mégis az utolsó években közéletünkben az egyetemekkel szemben sajtóságos közöny uralkodik. A parlamentben a felső oktatás budgetjével ugyancsak röviden végeznek, a napi lapok a művészeti hírekről hasábokat írnak, de az egyetemi oktatásról csak évenként egyszer — az egyetemi közgyűlés alkalmából — emlékeznek meg s akkor is megelégedsznek azzal, hogy a rectori beszédet megcsontítva közöljék.

Egyedüli kivételt Berzeviczy könyve képez, mely újra felszínre hozta a kérdést. Franciaországban a kormány ismételve ad megbízást tanároknak arra, hogy a külföld felsőbb oktatásügyét tanulmányozzák s viszont a francia facultások átalakulásáról a német kormány igyekszik megbízható adatokat nyerni. Nálunk erre alig van eset. Ha egyikünk vagy másikunk saját erejéből vagy ösztöndíjjal külföldre utazik, első sorban saját szakmánk érdekel s nem fordíthatunk figyelmet az összes felső oktatásügyre. Magam példájából tudom, hogy specialis szakomon kívül legföljebb az orvosi facultás ügyeibe nyerhettem betekintést. Pedig az ilyen személyes tapasztalás sokat ér. Valódi eredményt azonban csak úgy lehetne elérni, ha a kormány négy-öt tanárt küldene ki a német, francia és angol felsőbb oktatás tanulmányozására, kik az adatokat előre közösen megállapított terv szerint gyűjtenék s hazaérkeztek után tapasztalataikról együttes jelentést tennének. Az anyagnak ilyen földolgozása az egyetem s így a tudomány egységének megőrzésére vezetne. E mellett mindegyik saját facultásáról kimerítő és megbízható adatokat gyűjthetne, míg egy ember a szakmájától távolabb eső intézményekről felületes vagy hibás információkat nyújthat.

Dőreség volna önállóságunkat félteni! Épen az által,

hogy e három nagy nemzet oktatásügyét egyszerre tanulmányozzuk, sikerülhet annak kiválasztása, a mi specialis viszonyainknak megfelel, s annak elhagyása, a mire nálunk a talaj nem alkalmas. Az egyetemi rendszer próbálgatásokra nem való, minden lépést jól meg kell fontolni. Még a francziák is, kik minisztereiket, az államfőt, de még alkotmányukat is ugyancsak cserélik, évekig készítették elő a rendszerváltozást. Egy okkal több, hogy más nemzetek tapasztalatait is fölhazsnáljuk. Hogy megvalósul-e valaha az előbb fölvetett eszme, nem tudom, de egyhamar nincs reá kilátás. Addig is azonban haszonnal tanulmányozhatjuk a németek és francziák által összegyűjtött adatokat. A német egyetemekről a Lexis, göttingai egyetemi tanár, által kiadott nagy gyűjtőmunkában, a franczia felső oktatásról pedig Louis Liardnak a franczia felső oktatásról írt művében kitünő forrásmunkákat nyertünk. A külföldi irodalomban a többi államok egyetemeiről is számos kimerítő közlés áll rendelkezésünkre. Első sorban természetesen a német és franczia oktatásügy érdekel. Az angol s amerikai annyira más alapokon nyugszik, hogy csak kevés intézkedést honosíthatnánk meg, az olasz egyetemek pedig magok is nehéz helyzetben sinlődnek, s inkább csak régi dicsőségek emléke tartja fönn őket. A német egyetemek százados fokozatos fejlődésökkel s a nemzettel összefort intézményeikkel a következtetésre a legbiztosabb alapot nyújtják, míg a franczia felső oktatás a legmeggyőzőbb példa arra, hogyan lehet sinlődő iskolákat fejlődésképesekké tenni, hogyan lehet a tudományos és szakképzést egyesíteni, hogyan lehet rövid negyedszázad alatt századok mulasztását helyrepótolni. A mióta a nagy forradalom a régi megkövesedett franczia egyetemeket eltörülte, egész a harmadik köztársaságig a folytonos kapkodás, fejtelenség s szűkkeblűség annyira összezilálta a felső oktatást, hogy 1870-ben a facultások valóságosan nyomorogtak. Akadtak ugyan éles látású államférfiak, kik a helyzetet fölismerték s kik, mint Guizot, Duruy, legjobb tudással akartak rajta segíteni, de a politikai viszonyok mindannyiszor dugába döntötték a legszebb terveket. A sedani vereségnek kellett bekövetkeznie, hogy a francziák belássák mulasztásaik súlyos következményeit. De e naptól kezdve a közvélemény olyan erővel s kitarással sürgette az oktatásügy újja szervezését, hogy azóta a fejlődés egy perezig sem szüene-

telt. Az elmúlt huszonöt év alatt több mint husz miniszter vezette a közoktatás ügyét s ennek ellenére épen a közfelfogás hatása alatt a facultásokból virágzó egyetemek alakultak, a rozoga épületek helyét paloták foglalják el, a tanerők száma megháromszorozódott, a tantermekben a melegedő párisi járdataposókat tudományért lelkesülő fiatalság foglalja el, a termékeny francia szellem eszméit már nem a németek s angolok értékesítik, hanem a hatalmas laboratorikumokkal, könyvtárakkal, segédszeméllyel rendelkező facultásokban saját magok vihetik át a gyakorlati életbe.

S ha most azt kérdezzük, hogy mikép történt ez átalakulás, arra legjobban a számok felelnek: A facultások budgetje 1870-ben 5·852,471 frcs. volt, 1893-ban már 15·356,615 frcs. Pedig ezenkívül az állam még évenként hat millió frankot fordít az egyéb felső iskolákra. A francia köztársaság e negyedszázad alatt több mint száz millió frankot költött a felső oktatásra (800 milliót az elemi és 175 milliót a középiskolákra). Pedig a városok ugyanez idő alatt körülbelül 46 millió frankot fordítottak a facultások építkezéseire s felszerelésére.

Jól tudom, hogy ilyen kiadásokat mi nem bírunk meg, de, ha nem csalódom, a felső oktatás eddig a magyar állam mostoha gyermeke volt. Hogy ez állapoton segíteni fog a kormány, arra alapos a remény. Eötvös után újlag egyetemi tanár vezeti a közoktatásügyet. Minden jel oda mutat, hogy két egyetemünk jogos óhajai meghallgatásra találnak.

Időszerű tehát, hogy újlag *) foglalkozzunk a külföldi egyetemekkel, hogy számba véve a hazai viszonyokat, az így szerzett adatokat értékesíthessük.

I.

NÉMET EGYETEMEK.★★)

A német egyetemi rendszer képviseli a continensen a felső oktatás legelterjedtebb típusát. Nemcsak Németország

*) *Budapesti Szemle*, 1890, 167. sz.

★★) *Die deutschen Universitäten*. Herausgegeben von W. Lexis, Berlin. Verlag von A. Ascher u. Comp.

húsz egyeteme viseli magán e jelleget, hanem Ausztria, Svájc, Németalföld, Skandinávia, Oroszország, sőt részben Magyarország is a német tyrust vette mintául. Az angol egyetemek az államtól teljesen független tanintézetek, melyeknek teljes autonomiájok van. Ehhez képest Oxford és Cambridge tanulmányi rendje kizárólagosan azt tartja szem előtt, hogy a hallgatók kifogástalan nevelést, s fensőbb általános műveltséget nyerjenek. Gyakorlati szempontok nem irányadók. Ennek ellentétét Franciaország eddigi szakiskolái képezték, melyek egymástól teljesen elkülönítve, kizárólagosan arra törekedtek, hogy a fiatalságot jövő pályájokra készítsék elő. A tudomány művelése nem is volt föladatuk. Erre az akademiák, s más tudományos intézetek szolgáltak. A tanárok államhivatalnokok, kik a kormánytól függnek.

A német egyetemek tulajdonképen a két typus közt állanak. Ezeket is, mint a francia főiskolákat, az állam tartja fönn, de e mellett jelentékeny mértékben gyakorolják az önkormányzatot. Az egyetem egységét a facultások egymáshoz való viszonya által megőrizte. Kiváló jellemvonásuk, hogy egyrészt a tudományos kutatás központjai, de egyszersmind a legfelsőbb oktatás intézetei is, és pedig épen úgy gondoskodnak az általános műveltség elnyerhetéséről, mint a tudományos szakképzettség megszerezéséről; a francia és angol felső intézetek föladatainak teljesítésén kívül, a tudományos munkálkodás központjai is. A német fölfogás szerint az egyetemi tanár oktató és tudós egy személyben. A tanítás és kutatás ez egységében rejlik a német egyetemek főereje. Angliával és Franciaországgal ellentétben kevés kivétellel áll az a tétel, hogy minden német egyetemi tanár tudós, s minden német tudós egyetemi tanár is. E viszonynak eredménye óriási. A nagy szellemek hatása a nemzetre közvetlen, Fichte, Hegel, Schleiermacher, Kant, Wolff, Ranke, Schiller, sőt Luther s Melancthon is egyetemi tanárok voltak! Viszont a fiatalsággal való érintkezés a tudósra is áldásos, a hallgatóság jelenléte az előadó gondolkozását a lényegesre, az általános értékre irányítja. Természetesen e helyzetnek árnyoldala is van. Ezzel állhat kapcsolatban az irodalmi túlproductió, az egyetemi kasztszellem, de mindez elenyésző hátrány azzal az előnnyel szemben, hogy a németek legnagyobb szellemei a fiatalság tanárai! De meg a politikai és

társadalmi élet változásai úgyis kiegyenlítik az említett károkat. Volt idő, midőn Németország szellemi életének összes ereje az egyetemeken összpontosult; ma a tehetségek érvényesülésére más tér is nyílik; de azért az egyetemek megtartották előkelő állásukat. A tanároknak és tanítványoknak egyik egyetemről a másikra való vándorlása a német egységnek ma is hatalmas támasza, s ha a tanárok megőrzik a munka szeretetét, az igazság kutatásáért való lelkesedést, továbbra is a német tudományosság műhelyei maradnak.

Míg a régi francia- és olaszországi egyetemek alapítása még a XII. századba esik (Páris és Bologna), addig a legrégebb német egyetemek a XIV. században keletkeztek. A prágai (1348) és bécsi (1365) egyetemek után a legrégebb a heidelbergi (1385). Ezután a régi kölni (1388), erfurti (1392), lipcsei (1409), rostocki (1414) következnek, melyek közül Köln 1794-ben, Erfurt 1816-ban megszűnt. A XV. századra hét német egyetem alapítása esik: Greifswald (1456), Freiburg (1457), Basel (1460), Ingolstadt (1472), Trient (1473), Mainz (1477), Tübingen (1477); ezek közül mai székhelyükön négy áll fenn (az első három és Tübingen). A XVI. század elején alapított Wittenberg (1502) és Frankfurt (1506) is megszűntek.

A középkorban az alapítást a pápa eszközölte, később a császári hatalom befolyása is érvényre jut, a fejedelmek pedig az anyagi eszközökről gondoskodtak. A régi egyetem tulajdonképi neve: studium generale, az Universitas elnevezés későbbi. Már a legrégebb német egyetemek is négy facultásból állanak, melyek élén a dékán van. A rector magnificus az egyetem első hatósága, kinek oldalán az egyetemi tanács működik. A hallgatóság — egy nagy egyetemen körülbelül 2000-en lehetnek — internatusokban élt, melyek berendezése egészen zárdai jellegű volt. Abban az időben a tanári kar kicsiny volt; 3—6 theologus, 3—6 jogász, 1—2 orvostanár képezte a tanító személyzetet, legföljebb a facultas artiumon működtek többen (20—30 is). Itt tanult néhány évig minden egyetemi hallgató. Az első gradus a baccalarius volt, néhány további tanulmányi év után a magister artium gradusa következett; de teljesen csak kevesen fejezték be tanulmányaikat.

Az előadások tárgyát a theológiából a szentírás, a jogi facultáson a római- és egyházjog, az orvosin Hippocrates és Galenus, a philosophiain Aristoteles, Euclides, Ptolemäus

tanai képezték. A tudomány anyagának ilyen átadásán kívül, annak használatának gyakorlására a disputatiók szolgáltak.

Az újkor kezdetén a renaissance és reformatio uralkodnak az egyetemek életében. A XVII. század végéig a theologiai facultás áll előtérben; ez időben változott át a magister scientiæ doctori gradussá. Minden territorium igyekezett egyetemet alapítani. A XVI. és XVII. században alapították a marburgi (1527), königsbergi (1544), jenai (1556), helmstädti (1576), altdorfi (1573), strassburgi (1622), giesseni (1607), rintelni (1621), duisbergi (1655), kieli (1665) egyetemeket: mind-megannyit reformatus jelleggel. Helmstädt, Altdorf, Rinteln és Duisberget kivéve, a többiek ma is fönnállanak. Katholikus jellegűek a dillingeni (1549), würzburgi (1582), paderborni (1615), salzburgi (1623), osnabrückeri (1630) és bambergi (1648), továbbá a Habsburg-ház által alapított olmtüzi (1581), gráci (1586), linczi (1636) és insbrucki (1672). Ezek közül már csak a würzburgi, gráci és insbrucki áll fönn.

A XVIII. században a philosophia jut uralomra. Ez időszakra esik az első modern egyetem alapítása: Halle (1694). Itt jutott először érvényre a libertas philosophandi; az igazság kutatásának rendszere itt lép életbe; Thomasius, Francke, Wolff voltak legfőbb díszei. Ugyancsak a XVIII. században alapították a göttingai (1737) és erlangeni (1793) egyetemeket, e három reformatus jellegű, s ma is fönnállanak. A két katolikus jellegű új egyetem Breslau (1702) és Münster (1780), közül előbbi reorganizálva még létezik.

Erre a korszakra esik a seminariumoknak, mint az oktatás hatalmas tényezőinek, berendezése.

A XIX. században a természet- és történelmi tudományok művelése jellemzi az egyetemi életet. Az orvosi facultás nyeri a leghatalmasabb föllendülést. A régi egyetemek a felekezeti jellegét levetik, újakat is alapítanak: Berlin (1809), Bonn (1818), München (1826) és Strassburg (1872). A század közepén korszakot alkotó problémák nyertek megoldást; most már a részletkérdések kidolgozása jellemzi az egyetemek tudományos működését. A négy facultásra való tagoltság ma is fönnáll, de az internatusok megszűntek.

Már említettük volt, hogy a német egyetemek állami intézetek, de azért a tudomány és tanítás teljes szabadságot élvez. A függetlenség és önállóság ilyen mértékét egyetlen

más állami intézetben sem találjuk. Az egyetemek magok választják előljáróikat: a rectort, dékánt, s a tanácsot; fegyelmi hatalmat gyakorolnak. A facultások autonom hatásköre a vizsgálatok megtartásában, gradusok adásában, habilitálásban, candidálásban nyilvánul. De a szabadságnak legbecesebb része az, a mit tanítási szabadságnak nevezünk; azt, hogy a tanár mit ad elő, s hány órát tart, az teljesen az ő dolga. A rendes tanárt az egyetem hármaskandidálása alapján a fejedelem nevezi ki, a rendkívüli tanárt a miniszter.

Az egyetemek egyházhoz való viszonya majdnem teljesen megszűnt, csak a római katolikus theologiai facultásra gyakorol az egyház teljes befolyást, a reformatus theologia megtűri a szabad gondolkozást és vizsgálódást.

Annál szorosabb a főiskolák viszonya a társadalomhoz, hiszen a legtöbb pályára a tudományos elméleti, sőt az orvosiban a gyakorlati előképzés is az egyetemen történik; csak a legutóbbi időben keletkeztek hasonló célra a technikák, állatorvosi, mezőgazdasági, művészeti akadémiák. Az egyetemi képzés birtokosa már a társasághoz tartozik, sőt az egyetemi tanulmányok a társasághoz való tartozás föltételét is képezik. Ez alól a fejedelmi családok sem vonják ki magukat. Hogy az igények, s a majd elérendő jövedelmi források nincsenek arányban, az sajnos valóság.

Az egyetemi hallgatóság mai napság minden társadalmi osztály fiatalságából alakul. A tanulók egy negyedének szülei szintén egyetemi képzésben részesültek, egy harmadának szülei iparosok, kereskedők, gyárosok. Jelentékeny számot (23 százalék) képviselnek a kis-hivatalnokok és tanítók is, kiknek nincs akadémikus képzésük. Az orvosok fiai előszere-ttel választják apjuk pályáját, úgyszintén a reformatus papok gyermekei.

A tanárok három kategóriába tartoznak: docensek, kiknek engedélyök van, előadást tarthatni; rendkívüli tanárok kiknek rendszeren fizetésök is van, de nem kari tagok, s nem vizsgálnak; rendes tanárok, ezek a tanszékek képviselői, s képezik a tanári kart. A tiszteletbeli tanárok működési köre nem nagyobb, mint a docenseké. Ezenkívül nyelvtanítók s tornatanítók is működnek. Az előbb említett három fokozat rendszeren az egymásutánt is képviseli. A kivételek azonban gyakoriak. Habilitálás nélkül is lehet valaki rendes tanárrá,

sok docens nem emelkedik tovább, sőt el is hagyja az egyetemet; de az is megesik, hogy a rendkívüli tanárságot átugorja.

A docensség föltétele jelenleg a habilitálás. Volt idő, mikor minden magister scientiæ (később doctor) előadást tartathatott; a habilitálás föltételei most: doctori gradus, három év eltelte a promotio óta, irodalmi működés, colloquium, próba-előadás.

A docensi intézmény a legjobb előkészítő a rendes tanzsékre; e mellett egészséges versenyt is idéz elő. A rendes tanárnak természetesen jelentékeny a túlsúlya: ő az intézet igazgatója, az examinátor, s nem egyszer nagyhírű tudós. Viszont a docens előnye, hogy koránál fogva közelebb áll a fiatalsághoz. A rendes tanár e verseny következtében nem hanyagolhatja el a tanítást, nem maradhat el a tudomány művelésében, különben elvesztené hallgatóságát, mely más erő körül csoportosul. A német egyetemi hallgató szabadon választhatja tanárát, bár a megszokás, a számítás, s a véletlen is játszik szerepet.

A leczkepézn-rendszert sokan kárhoztatják, de még többen ragaszkodnak hozzá. S nem ok nélkül. Az ember jobban megbecsüli azt, a mit meg is fizet; viszont a tanár is erkölcsileg kötelezve érzi magát az ellenszolgálat teljesítésére. A mint megszüntetik a leczkepézn-rendszert, a tanárok a munkát lehetőleg csökkentenék, ez ellenőrzést von maga után, mi viszont a szabadság rovására esik. A tanár elvesztené mostani függetlenségét.

A tanítás előadások és gyakorlatok útján történik. Az úgynevezett nyilvános előadások ingyenesek, melyekben a tanár kevés órában egy részletkérdést tárgyal, míg a főtárgyat a sok óraszámú külön díjú privatakban adja elő. Az előadás mai napig is a tudomány közlésének legközvetlenebb módja, semmiféle könyv sem pótolhatja, a diktálás rádjá legtöbbször alaptalan. Az előadásoknak hasznos kiegészítői a seminariumok. S minde tanítási módnak éltető lelke a korlátlan tanítási szabadság, melynek pusztán a forma von határt.

A tanulók arany szabadságot élveznek; sem előbb, sem utóbb nincs az embernek annyi szabadsága, mint egyetemi éve alatt. Előképzésül 9 osztályú gymnasium érettségi bizonyítványát kívánják; ezért a hallgatók többnyire 20—25 évesek. Az egyetemi tanulmányok 3—4½ évig tartanak;

Poroszországban három év, kivéve a $4\frac{1}{2}$ éves orvosit. Mint-hogy azonban a katonai szolgálati év alatt vajmi keveset tanulhatnak, rendszeren megtoldják az egyetemi éveket.

A szüenidők körülbelül húsz hetet vesznek el, de ez nem kárba veszett idő; ezalatt a tanár jobban ráér tudományos problémák kutatására, a tanulók pedig útazhatnak, s több időt fordíthatnak nagyobb munkák átolvasására. A tanulók rendszeren hónapos szobákban laknak, melyek nem épen kényelmesek; így is a tanév 1200—1500 márkába kerül. A fiatalság előszeretettel cseréli tanulmánya székhelyét; nem kevesebb, mint 2000 éjszak-német tanul dél-németországi egyetemen.

A német egyetemi tanulmány földadata, hogy a fiatalság megtanulja a tudományos gondolkozást, hogy elsajátítsa a képességet a tudományos kutatások megértésére, megbírálására és annak végrehajtására, s másodsorban gyakorlati kérdések megoldására. E czélt teljes és korlátlan tanulási szabadsággal akarják elérni. A tanuló az egyetemet, tudományt, tanárát, tanulmányi rendjét teljesen szabadon választja. Veszélyes módszer, de ez az egyedüli, önálló, s saját felelősségek tudatával bíró férfiak képzésére. A szabadsággal élni, önmagunkon uralkodni, csak szabadságban lehet megtanulni.

A német tanuló előszeretettel jegyzi az előadásokat, s ha ez úgy történik, hogy a lényegest kiválasztva, új alakban írja le, akkor az valóban megbecsülhetetlen. Persze a mechanikus gyorsírási módszer mítsem ér. Az olvasmány a tanulás másik forrása; az együttes munkálkodás pedig szélesebb lát-kört eredményez.

Az egyetemi vizsgálatok akadémiikus gradus elérésére szolgálnak, ezen kívül még államvizsgálatok is vannak, melyek megadják a qualificatiót a gyakorlatra s közpályákra.

A német egyetemi életnek egyik legsajátosabb jellemvonását az egyesületek adják meg. Legelőkelőbbeknek a corpsokat tartják, melyek tagjai főleg a vagyonos és nemesi osztályhoz tartoznak, s melyek nagy súlyt helyeznek a külső föllépésre, szóval aristokratikus separatióra törekeshnek. A burschenschaftok kezdetben épen e szellem ellen irányuló, a szabadság eszméjétől lelkesített tanulók politikai színezetű egyesülete volt; ma alig különböznek a corpsok szervezetétől. Főleg theologusokból állanak a wingolffok, melyeknek tagjai nem verekesznek. Ez által egészen elkülönítik magokat az

előbbiektől. Újabban önképzés vagy testi ügyességek elsajátítására szabadabb egyesületek is alakulnak. Tagadhatatlan, hogy ez egyesületeknek sok hibáik vannak, de az is bizonyos, hogy a fiatalság korán megtanulja az önuralmat s a más uralását; a mensuráknak is megvan az a mentségök, hogy legalább férfiasak. De legfőbb bizonyítéka annak, hogy a németek ez egyesületeknek sokat köszönhetnek az, hogy az apák előszere-ttel oda íratják be fiaikat, a hová ők tartoztak.

A német egyetemek a tudomány egységét képviselik. Ennek jelentősége igen nagy. Az egyetem tekintélye sokkal nagyobb, mint az izolált facultásé, ha az egyetem egyik facultása magas színvonalon áll, elég, hogy az egész főiskolát emelje; a tanárok egymással való érintkezése megőrzi őket az egyoldalúságtól. Az sem ritka, hogy a tanár egyik facultásból a másikba átlép. A philosophus Lotze orvos-magántanár volt, orvosok voltak Wundt s Helmholtz is. Hasonló jelentőségű e helyzet a tanulókra is: a pályatévesztést korábban fölismerek s az egymással való érintkezés tágitja a látkörüket, s gátolja a szűkkeblű önelégültség kifejlődését.

Nagy jelentőségű az összes német egyetemek egysége is; ez a tanároknak egy egyetemről a másikra való meghívásában is nyilvánul. Valóságos versengés van, hogy az egyetem a legjobb tanerőket megszerezze. A német egyetemi rendszer legfőbb előnye, Savigny szerint, hogy olyan forma, melyben minden kitünő tanerő kifejlődhetik, a tanuló minden tudvágját kielégítheti, a hova a tudomány haladása könnyen és gyorsan bebocsátást talál, egy olyan forma, mely által könnyű kitünő emberek magasabb hivatását fölismerni, s mely által korlátozottabb szegényesebb élete is megérzi a lét magasztosabb hivatását.

Németország húsz egyetemén 28,000 fiatal ember tanul; tehát 57 esik 100,000 lakosra. E szám a többi nemzetekhez viszonyítva nem túlságos nagy. A tanulók most már Németországban is előszeretettel a nagyvárosi egyetemeket keresik föl. A berlini egyetemnek 5000, a müncheninek 3400, a lipcseinek 3260 hallgatója van, azaz a fiatalságnak majdnem a fele e három egyetemen tanul. A legkisebb látogatottságú egyetem a rostocki 390, Kiel, Jena és Giessennek szintén csekély számú hallgatóságuk van: 500—700. A többiek közepesek. Az evangélikus theologusok főleg Berlinben, Halleban,

Lipcsében és Tübingenben tanulnak, s számuk körülbelül 4000, több, mint a mennyire szükséglet mutatkozik. Ellenkezőleg áll a katolikus theologusokkal, kiknek száma 1300; főleg Boroszlóban, Bonnban, Münsterben és Freiburgban tanulnak. A jogászok a nagyvárosi egyetemekre tolulnak, számuk 6850, az utolsó időben túlságosan megszorodtak. Az orvosi facultás látogatottsága még nagyobb: 8600. A három nagyvárosi egyetemen kívül még Würzburgban is sokan (730) tanulnak. A philosophiai facultásoknak még mindig 7400 hallgatójuk van, de a nyolczvanas években 9000-nél is több volt.

A facultások látogatottságának egymáshoz való aránya jelentékenyen megváltozott. A század elején legelől a theologiai facultás állott, jelenleg már csak 18 százalékot tesz, a jogi facultás 20—33 százalék közt ingadozik, míg az orvosi 30 százalékra emelkedett; a philosophiai a nyolczvanas évek 41 százalékáról most 26 százalékra süllyedt. A német egyetemeken az utolsó időben majdnem 2000 idegen tanul: 6—7 százalék, legtöbben az amerikai egyesült államokból valók, ezután következnek az oroszok, s azután a szomszédos államok.

A tanulmányi időt sokan jelentékenyen meghosszabbítják, és pedig átlagban a theologusok 1·85, a jogászok 1·17, az orvosok 3·16, a philosophiai facultás hallgatói 3½ semesterral. A katonai szolgálatot tevők mind tovább tanulnak, mint a hadmentesek. Egyik facultásról a másikra sokan lépnek át. Átlagban a hallgatók 8·5 százaléka már más facultáshoz tartozott volt, a legtöbben az orvosi facultásra lépnek át. Csak kevesen maradnak mindvégig egy és ugyanazon egyetemen; legalább két egyetemen tanulnak. A jogászok átlagban 2·58, az evangelikus theologusok 3·15, a katolikus theologusok 4·62, az orvostan-hallgatók 3·72, a philosophia facultás hallgatói 3·35 semestert töltenek ugyanazon egyetemen. A porosz egyetemeken a hallgatóság 5·2 százaléka fegyver alatt van, 9·9 százalék hadmentes, 55·8 százalék katonaköteles, 23·2 százalék már leszolgált, 6·3 százalék póttartalékos.

A német egyetemeken 2275 tanár működik. Ezen kívül még 26 nyelvtanító s igen sok más kategóriába tartozó, a testi ügyességek tanítását eszközlő mester. A rendes tanárok száma 1029, a rendkívülieké 591, a docenseké 655. A tanárok száma az utolsó félszázadban megkétszereződött, de azért aránylag még sem emelkedett annyira, mint a tanulóké. Jelenleg egy

előadóra 12·2 tanuló esik, míg 1840-ben 9·5, sőt egy rendes tanárra most 27, 1840-ben 18 hallgató esett. Az összes előadóknak több a felénél a philosophiai facultáson működik: 1197. Az evangélikus theologiai facultáson 155 előadó van (66 százalék rendes, 19 százalék rendkívüli, 14 százalék magántanár). A katolikus facultáson 63 előadó (78 százalék rendes). A jogi facultáson 222 előadó: 66 százalék rendes, 14 százalék rendkívüli, 20 százalék magántanár. Az orvosi facultáson aránylag igen sok a magántanár: 37 százalék, a rendkívüliek 30 százalékot tesznek, így csak 33 százalék a rendes tanárok száma. — Hogy ennyi a docensek száma, annak oka főleg abban rejlik, hogy az orvosi gyakorlatra anyagilag kedvező befolyást gyakorol az egyetemhez való tartozás. A docensek nagy számmal főleg a nagy egyetemeken szerepelnek. A berlini egyetemen 83 rendes tanár, 198 rendkívüli és tiszteletbeli, s 160 magántanár van.

A német egyetemek rendes kiadásaira a budgetben húsz millió márka szerepel. Ebben nincsenek benne az egyes miniszteriumok részéről kiutalványozott alapítványokból származó járulékok, a tandíjak, az intézetek (klinikák) jövedelmei. Végül a rendkívüli kiadások is jelentékeny összeget tesznek (az 1891/92-ik évben nyolcz millió márkát). Átlagban minden német hallgatóra 708 m., s minden lakos ra 0·4 m. kiadás esik. A nagy egyetemek természetesen legtöbb költséget emésztenek föl: a berlini 2½ millió márka rendes kiadással (ebből 86·4 százalék az államkincstárt terheli). Lipcse két millió márka kiadásából 78 százalékot az állam fizet. Bonn, Göttinga, Halle, egy millió felül, Breslau, Königsberg, München, Strassburg 900,000—1000,000 közt, a többiek fél millió — 900,000 közt. Az egyes egyetemeken a hallgatókra eső összeg igen különböző. Münchenben 264 m., Berlinben 489 m., Göttinga, Kiel, Königsbergben 1300 m. A tanári személyzet 7.772,726 márkát kap, egyéb személyi kiadás 4.300,379 márka, a dologi kiadás 7.839,808 m. De az építkezések mint rendkívüli kiadások, szoktak szerepelni: évente több millió márka.

A tandíjakból befolyó összegről biztos adatok nincsenek. A tanárok összes jövedelméből körülbelül 63 százalék fizetés, s a többi tandíjakból származik. — Poroszországban 534 rendes tanár három millió márka fizetést húzott, 187 rendkívüli tanár 457,740 márkát, 92 rendkívüli tanárnak nem volt fize-

tése. Egy rendes tanár átlagos fizetése az evangélikus theologiai facultáson 5797 (3200—10,000) m.; a katolikus theologiai facultáson 6044 (2700—12,600) m.; az orvosi facultáson 5194 (3000—8400) m.; a philosophiai facultáson 5576 (1500—12,000) m. Ezekhez járul Poroszországban évenként 160,000 m. özvegyi és árva járulék, melyből egy rendes tanár özvegye 1400 márkát, egy rendkívülié 1000 márkát kap; egy egész árva 21-ik életévéig 600, félárva 400 márka évi járulékot kap. A porosz közoktatásügyi miniszter ezenkívül évenként 60,000 m. fölött rendelkezik, docensek jutalmazására.

A tandíjakról nincsenek biztos összehasonlító adatok, példakép a következő göttingai adatok szolgálhatnak: A theologusok átlagban egy semesterre hét márkát illetéket, ötvenhárom márka tandíjt, összesen hatvan márkát fizetnek. 7·2 semesterre 432 m. Jogászok hét márkát illetéket hatvan két márka tandíjat: hatvankilencz márka, 6·75 semesterre 466 márka. Az orvostanhallgatók 17·5 márka illetéket, 125·5 márka tandíjat (343 márka maximum); 14·5 marka 10·2 semesterre 1479 márka. Philologusok hét márka illetéket, ötvenegy márka tandíjat, összesen ötvennyolcz márka, tíz semesterre 580 márka. Természettudományokat és matematikát hallgatók 9·75 márka illetéket, 56·22 márka tandíjat, 9·5 semesterre 627 márka. Vegyészek 27·23 márka illetéket, 87·20 márka tandíjat, 9·5 semesterre 1083 márka. Az orvostan-hallgatók tanulmánya tehát legtöbbbe kerül, Berlinben átlag 2049 márkába. Ez összegben a vizsgálati díjak nem szerepelnek.

A hallgatók tandíj-mentesség, stipendiumok és szabad étkezés útján részesülnek kedvezményben. — Poroszországban 1887/88-ban 3010 tanuló, azaz 22 százalék részesült tandíj-elengedésben; 17·9 százalék (2430) ösztöndíjban, szabad étkezést 7·7 százalék (1052) kapott. Az ösztöndíjak és szabad étkezés jelentékeny része egyetemi alapokból, egy másik községi s egyesületi alapítványokból, s a legkisebb családi alapítványokból származik. Az egyes segélyösszegek csekélyek. A legtöbb egy semesterre 100 márka, 38: 500—800 márka, s csak 9: 800 márkás.

II.

FRANCZIA FŐISKOLÁK.*)

A francia forradalom 22 tengődő egyetemet talált: Páris, Orléans, Rheims, Bourges, Besançon, Nancy, Strassburg, Dijon, Douai, Caen, Nantes, Angers, Poitiers, Perpignan, Aix, Avignon, Orange, Valence, Bordeaux, Toulouse, Montpellier, Pau. A legtöbb egyetem ugyan négy facultású: theologiai, jogi, orvosi és művészetek; egyik-másik azonban csonka volt (Dijon, Orléans). Az egyetemeken kívül, nem is említve a technikai iskolákat (école des mines, école des ponts et chaussées), még más intézetek is foglalkoztak a felsőbb oktatással. A Collège royale-ban (a későbbi C. de France) s a Jardin du Roi-ban (most Jardin des Plantes) nagy tekintélyű tudósok tartottak a philologia és természettudományok köréből előadásokat.

Ez időben a párisi egyetemen a theologiai facultáson tizenegy tanár, a jogin hét tanár s tizenkét docteurs agrégés tanított; az orvosi facultásnak 148 docteurs régens-ja volt, kik közül hét tanári czímet is viselt. A vidéki egyetemek tanári kara már igen kis számú volt. Nancyban a theologiai facultáson két, a jogin három, az orvosin négy tanár adott elő; a híres montpellierier egyetemen sem működött több tanerő s a vidéki főiskolák között legföljebb csak Strassburgban volt némi élet, hol a művészetek facultása helyett, mint a német egyetemeken, a philosophiai fakultás működött, a legnagyobb sikerrel.

A hallgatók számáról kevés megbízható följegyzés maradt meg. 1789-ben Párisban 563 jogász íratkozott be, míg a művészetek facultásának 5000 hallgatója is volt. A négy facultás között a theologia vitte a főszerepet.

A tanárok fizetése szegényes (500—1000 livres = frank), az egyetemek jövedelme nyomorúságos volt. Sok facultásnak saját épülete sem volt, a legtöbbnek összes helyisége egy-közös

*) Louis Liard: *L'enseignement supérieur en France*. Tome I. 1789—1801; Tome II. 1801—1893. Paris, Colin.

tanteremből s kis mellékszobából állott. Az egyetemek erkölcsi állapota meg épenséggel szégyenletes. A tanárok vagy egyáltalán nem tartották meg előadásait, vagy pedig csak az úgynevezett privátakat, melyekért külön díjat fizettek. A hallgatók alig egy ötvenede járt el az egyetemre; a diplomákat pénzért vették s a legjobb előkészültségnél is többet ért egy csomó arany. Egyetem sohasem állott oly távol a tudománytól, mint Franciaországban a múlt század végén. A tudományok újjászületése az egyetemeken kívül, sőt azok tudomásul vétele nélkül történt. A gyakorlati képzés sem volt különb. Az orvosi és természettudományokat elméletileg tanították, laboratoriumi dolgozás vagy kórházak látogatása nem létezett.

Olyan mélyre süllyedt az egyetemek színvonala, hogy végül a parlamentben is foglalkoztak vele, miképen lehetne a helyzeten javítani. Roland terve szerint kétféle főiskolát kellene szervezni, a nagyobb városokban négy facultású egyetem maradna, míg a kisebbekben csak egy vagy két facultást tartanának fenn, a párisi egyetemnek a vidékiek fölött bizonyos fölényt akar biztosítani. A történelem, a földrajz és élő nyelvek oktatása által a nemzeti szellemet óhajtaná ez iskolákba beültetni. A jóakarát e reformokkal szemben sem hiányzott, csak az encyclopædisták mutattak az egyetemek iránt ellenséges viselkedést: Diderot az utilitarismus elvét állította föl.

A visszaéléseket s a siralmas helyzetet mindenki látta, de az összes reformok csak általánosságban mozogtak, s a radicalis elhatározástól tartózkodtak, úgy, hogy a francia forradalom a felső oktatást a legnyomorúságosabb viszonyok között találta.

Bár az egyetemeket csak a convent törülte el, de már az assemblée constituante az által, hogy előjogaikat és jövedelmeiket megszüntette, megadta a halálos csapást. A közoktatás reformjához is hozzá kezdett, s ha nem is alkothatta meg a törvényt, a fölmerült javaslatok nagyon sokat tettek az eszmék tisztázása érdekében.

A reformtörekvésekben máris két irányzat ismerhető fel, az egyik az egyetemi, a másik a szakiskolai rendszert tartja szem előtt. Előbbit Auger, Ferlus, Audrein, Bourdon terveiben s Mirabeau eszméiben, utóbbit az Oratoire tanárai törekvéseiben látjuk. Az assemblée constituante által kiküldött

bizottság, úgy látszik, nem akart e két rendszer között választani, hanem Talleyrand tervezetében egy compromissumot fogadott el. Talleyrand ugyanis az elemi, a közép s felső szakiskolákon kívül egy nemzeti főiskolát tervezett, melynek czélja a tudomány fejlesztése és terjesztése. A felső szakiskolákat a theologiai, orvosi, jogi és katonai iskolák képezik. Az orvosképzésre Guillotin tervezetét fogadta el, ki négy orvosi iskola felállítását ajánlotta: Páris, Montpellier, Bordeaux és Strassburgban. Tíz jogi és huszonhárom alsó s hat felső katonai iskola szervezését tervezi. A legfelsőbb oktatást az összes tudományágakat egyesítő és a legnagyobb tudósokat magában foglaló Institut nationalra bizza. Talleyrand e javaslata 1791 szeptember közepén került a törvényhozás elé, a mikor már az assemblée constituante nem akarta a tárgyalását megkezdeni. Az új testület, az assemblée législative, nem fogadta el alapúl Talleyrand tervezetét, hanem közoktatásügyi bizottságot küldött ki, melynek előadója Condorcet volt. Condorcet javaslata abban tér el a Talleyrandétól, hogy ő a közoktatást nem tekinti állami feladatnak, hanem azt szabaddá akarja tenni. Condorcet öt fokozatot állít fel, valójában azonban az első kettő az elemi oktatáshoz tartozik. Legfelsőbb fokúl a Societé national des Sciences et des Arts-t tervezi, mely abban különbözik Talleyrand Institut-jától, hogy nem foglalkozik oktatással, hanem hármas feladata van: a tudomány művelése és fejlesztése, a fölfedezések értékesítése, az oktatásügy kormányzása és fölügyelete. Ez a terv is a Talleyrandénak sorsára jutott s csak a következő testületnek: a conventnek, sikerült a közoktatásügy törvényes rendezése. A csakhamar kiküldött közoktatásügyi bizottságban a girondisták voltak többségben, kikről ismeretes a tudomány és philosophia iránt táplált vonzalmuk. A tárgyalás alapjáúl Condorcet tervezetét fogadták el, s az előadó: Romme (hegypárti) nagyobbára elődje álláspontjára helyezkedett, de a conventnek nem tetszett a javaslat, mert, mint Bancal kifejtette, nem elég demokratikus. Különösen a jakobinusok küzdöttek ellene s el is buktatták. Új bizottságot választottak, melyben a hegypártiak voltak többségben. Ez időben jutott tudomásra Lepelletier irodalmi hagyatéka, melyben spártai rendszerü nevelést indítványoz. A convent ezt sem fogadta el kötelező alakban, hanem ki mondta, hogy az internatusokba csak az adja gyermekeit, a ki

akarja. Ekközben, 1793 szeptember 15-dikén, küldöttség jelent meg a convent előtt, mely a felső oktatás szervezését sürgette. A beszédek hatása alatt még aznap este eltörülték a még névleg létező egyetemeket s három fokozatú oktatás létesítését határozták el. De csakhamar belátták, hogy a kérdést még sem lehet ötletszerűen eldönteni s az egész ügyet elnapolták. Ez időben azok voltak többségben, kik attól tartottak, hogy a felső oktatás szervezésével új aristocratia fog létrejönni s a terrorizált törvényhozás tényleg kimondta az egész oktatásügy szabadságát. A felső oktatás hiánya azonban napról-napra érezhetőbb volt. S e szükségből születtek meg a specialis főiskolák: a museum d'histoire naturelle, az école polytechnique, a conservatoire des arts et métiers, az école normale supérieure, az écoles de santé-k, a Bibliothèque national. Ezeket követte az écoles centrales-ok életbeléptetése, melyek feladatául a tudományok és művészetek tanítását tűzték ki. Időközben a girondisták, a dantonisták s maga Romme is elbukott, az egyetemi rendszer hívei elhullottak s a convent végül a szakiskolák mellett döntött; az Institut tudományos akadémia jellegét vette föl s nem lett tanító testületté.

Így forgácsolta el a convent a felső oktatást.

A directorium uralma alatt azonban csakhamar fölismerték a szétdarabolás hátrányait s az újból kiküldött közoktatási bizottság az écoles centrales-ok helyett egyetemi szervezetű lycées-k föllállítását ajánlotta; Condorcet terve újból föléledt, de a forradalom már nagyon is elgyöngült, semhogy ez eszméket megvalósíthatta volna.

S így meg kell vallanunk, hogy a nagy forradalom a felső oktatásügy terén többet rombolt, semmint alkotott, mégis mindaz, a mi egy század óta Franciaországban a felső oktatás érdekében történt, már a forradalomban gyökerezik: az oktatásügyet állami feladattá, nemzeti jellegűvé tette. A felsőbb oktatás jelentőségét egyhangúan elismerték. Talleyrand, Condorcet, Romme, Lepelletier, Martin, mindhárom törvényhozó testület a felső oktatást a tudomány művelésére s terjesztésére első rangú tényezőnek tekintik. Igaz ugyan, hogy az egyetemi rendszer fölött a szakiskolai egyidőre győzedelmeskedett, de a forradalom igazi közoktatásügyi programja mégis csak az egyetemek voltak. A forradalom alatt nyert a felső oktatás élesebb elválasztást a közép-

iskoláktól s előbbi nélkülözhetetlensége ez időben lett nyilvánvalóvá.

S valóban bámulatos, hogy a törvényhozás annyi külső és belső ellenség között, olyan pénzügyi viszonyok mellett, s a rémuralom ellenére is foglalkozhatott a közoktatásügyvel!

A köztársasági eszmékkel együtt az intézmények is hanyatlottak. Napoleon keze már a consulatus idejében mélyen belenyúlt az oktatásügybe. Az écoles centrales-okat eltöröltette s helyökbe harmincz lycées nationaux-t helyezett. Ezeket kaszárnyaszerű internatusokká tette, melyek teljesen a kormánytól függtek. Hogy benépesedjenek, 200 ösztöndíjat bocsátott rendelkezésükre. A szakiskolákat az országban szét-szóratta, a huszonkilencz főiskola minden igaz ok nélkül a legkülönbözőbb s legtávolabb eső helyekre került s így a köztársaság tizedik évében újra a szakiskolai rendszer győzedelmeskedett. Ez intézkedések már magokban rejtették a császári Université de France csiráit. Az államhatalom teljesen magához ragadja a vezetést, s a közoktatás burocraticus szervezetet nyer. 1808-ban tényleg életbe is lép a császári Université. Az intézmény élén a császár által kinevezett s általa elmozdítható grand maître áll, kinek oldalán az ugyancsak kinevezett tagokból álló conseil d'université működik; a felsőbb iskolák akadémiák nevét veszik föl, ezeket a grand maître által kinevezett rector igazgatja. Az akadémiák öt facultásra oszlanak: katholikus és protestans theologia, jog, orvosi, természettudományok s nyelv es irodalom. Az egész felső oktatás célja Napoleon szerint: a szakképzés. Ilyen körülmények között a facultások promotealó testületekké süllyedtek, tudományról, búvárkodásról s szorosabb értelemben vett felsőbb képzésről szó sem lehetett. Csak Páris képez némileg kivételt. Itt a facultások tanárai között Biot, Gay Lussac, Thénard neveivel találkozunk, a Collège de France-ban Cuvier, Silvestre de Sacy adnak elő. A tanári szék kezd szószékké átalakulni, melyről már nemcsak a tanulókhöz beszélnek.

A restauratio az Université de France-t megkímélte, sőt a kormányzatba még szilárdabban beillesztette. 1815 február 17-dikén ugyan megjelent egy rendelet, mely a császári Universitét eltörülte s helyette tizenhét Université régionale-t állított föl, mi a felső oktatás decentralisatióját jelentette — Royer Collard s Guizot voltak e rendelet szerzői, — csakhogy

már pár nappal később XVIII. Lajosnak menekülnie kellett s Napoleon első dolga volt, hogy az Universitét visszaállítsa. A száz napos uralom elteltével pedig már a pénzhiány is megakadályozta a királyi kormányt, hogy a febr. 17-iki intézkedést végre is hajtsa. Ezért már az augusztus 15-dikén kelt rendelet Napoleon Universitétjét föntartotta. A grand maître s a conseil helyét egy öt tagú bizottság foglalta el, mely a belügyminiszter hatósága alá került. Royer Collard s Cuvier voltak a bizottság tagjai között, előbbi egyszersmind annak elnöke. A szynylődő facultások közül huszat bezártak. Royer Collard a jogi oktatás, s az école normale érdekében sokat tett, de már 1819-ben le kellett mondania. A következő években az Université helyzete megszilárdult, a grand maître állást újra betöltötték s lassanként közoktatásügyi miniszterré nőtte ki magát. S ez állást egy püspök: Frayssinous nyerte el. Az egyház csakhamar hatalmas befolyást nyert az oktatásügyre. Victor Cousin, Guizot elvesztették tanszékeiket, Laënnec helyére nem Magendiet, hanem Récamiert — ismeretlen név — nevezték ki. Kedvezőbbé alakultak a viszonyok a Martignac-miniszterium alatt. Vátimesnil, az új grand maître, körlevele már jelezte a fordulatot. A seminariumokat valódi hivatásuk teljesítésére szorította (1828-ban az egyházi középiskolákban 50,000 tanuló volt, míg az állami és középiskolákban csak 35,000). Guizot s Cousin visszanyerték tanszékeiket s Villemainnel előadásaikban egész Franciaországhoz szólottak. Az összes szellemi élet Párisban összpontosúl, itt adtak elő az említettekén kívül Leclerc, Biot, Ampère, Rémusat, Burnouf, Gay Lussac, Jussieu, Cuvier! Annál siralmasabb volt a helyzet a vidéki facultásokon!

A júliusi kormány a közoktatásügy állami jellegét helyezte előtérbe. Számos reformterv merült fel. Az egyetemi és szakiskolai rendszer kérdése újból előtérbe lépett. Előbbinek pártolói: Guizot és Cousin, utóbbié Villemain és Salvandy. Guizot négy nagy vidéki nemzeti egyetem fölállítását óhajtották volna: Strassburg, Rennes, Toulouse és Montpellierben. Cousin is az erős és életképes központoknak volt a híve, de a közoktatás e helyes elvein a politikai érdekek újból diadalmaszkodtak. Villemain és Salvandy a facultásokat szaporították s evvel Guizot és Cousin terveinek ellenkezőjét valósították meg.

Az ok abban rejlett, hogy a középiskolai oktatás teljesen szabad volt, de a gradusok adását az állam megtartotta magának, e jogot a facultások által gyakorolta s ezért kellett ezek számát szaporítani. Így a facultások az egész júliusi kormány alatt csak szakiskolák maradtak.

A második köztársaság nem sok üdvöst hozott létre a felső oktatás terén. Az 1848-iki alkotmány kimondta ugyan az oktatás szabadságát s az állami felügyeletet, de a facultások budgetjét úgy megnyirbálták, hogy ezentúlra is csak tengődtek. Joggal mondhatta Victor Hugó, hogy a mikor a kiadásokkal takarékoskodtak, a dicsőséggel fukarkodtak. A hercegelnök csakhamar magához ragadta a hatalmat. Minisztere, Falloux, az egyház uralmát állította helyre. Az 1850-iki törvény az Université nevét s előjogait megszüntette, a tanárok államhivatalnokok lettek.

A második császársággal aztán a közoktatás legszomorúbb napjai kezdődtek. A tanárokat az államfő s minisztere tetszés szerint kinevezhette s fölmenthette. Ez önkénynek eredményeként Guizot-t s Cousint nyugdíjazták, Michelet-t, Quinet-t, Jules Simon-t egyszerűen elbocsátották. «Se soumettre ou se démettre» volt a jelszó. Az állami önkény teljes súlyával nehezedett a felső oktatásra, de a mellett nevetséges csekély összegeket fordítottak reá. 1852-ben az egész felső oktatásra 2.800,000 francot költöttek, de két milliót a vizsgálati s tandíjak fedeztek, úgy, hogy az állam egy milliónál kevesebbet költött. A párisi főiskolák állapota is szomorú volt, de a vidéki facultásoké meg épen nyomorúságos. Joggal mondhatta Claude Bernard: ez egészségtelen, nedves, szűk laboratoriumok a tudósok sírboltjai. Egyedül Sainte Claire Deville laboratoriuma volt megfelelő, de ez is a császár személyes jóindulatából. A tudósoknak saját magoknak kellett a legutolsó kémlöcsövet is kimosni s nem túlzás, mikor Pasteur azt mondja, hogy a közoktatás egész budgetjében egy fillér sem volt, melyet a physikai tudományok előbbre vitelére szántak volna.

A tanárok nagy része a nagy közönség számára tartja előadásait, ennek a szeszélyes, változó s egyenlőtlen képzettségű hallgatóságnak! Pedig nem kisebb emberek mint Fustel de Coulanges, Paul Janet, Martha stb. teszik ezt. Milyen eredményekre vezethettek volna már akkor Claude Bernard,

Wurtz, Berthelot, Pasteur bűvárkodásai, ha az eredmények megfelelő földolgozásban részesülhettek volna!

Szerencsére Duruy minisztersége egy jobb kor közeledését jelzi: a magántanári intézményt egész erejéből felkarolta, az école des hautes études létesítése által a tudományos munkálkodás számára új központot teremtett.

A francia felső oktatás hatalmas fejlődése a harmadik köztársasággal kezdődik. Az új rendszer első nehéz föladata volt az oktatás szabadsága kérdésének megoldása; elkeseredett viták folytak a fölött, hogy az oktatás szabad legyen-e, vagy állami monopolium; a gradusokat kizárólagosan az állam adja-e, vagy más testületek is? Renan, Paul Bert, Jules Ferry, Jules Simon, Bardaux, Franciaország legfényesebb szellemei, vettek részt a vitában, melybe az egyház is belépszólt, mivel az oktatás és promoteálás jogát magának is igényelte. Végül a törvényhozás kimondta ugyan az oktatás teljes szabadságát, de a diplomák adását az állam magának tartotta fenn; a szabad főiskolák hallgatóinak is a facultás tanárai előtt kellett vizsgázniook s ez iskolák semmi körülmények között sem vehetik föl az egyetem nevét. Az új törvény eredménye néhány katolikus főiskola alapítása volt: Parisban, Lyonban, Lilleben és Angersben. Ezek a szent-szék közvetlen felügyelete és hatósága alatt állanak. Minden tanárnak az oltár előtt térdepelve fogadalmat kell tennie, hogy semmit sem tanít, a mi az egyház tanaival ellenkezik. A kancellárt a szent-szék nevezi ki, ő pedig a püspökökkel egyetértően a rectort és az egyetemi tanárokat. E felekezeti főiskoláknak sohasem volt sok hallgatójuk: 350 volt a maximum, Lyonban még épenséggel száznál kevesebben voltak.

Az oktatás szabadsága az állami egyetemek reformját is maga után vonta. Az állam nem tehetette ki magát a versenynek a nélkül, hogy sinlődő főiskoláit ne reorganizálja. Már az 1870-iki bizottság a kedvezőtlen helyzet okául a facultások szétszórását jelölte meg. A reformok célja: az egyetemi rendszerre való térés. A XVIII. század óta ez eszme folyton él. A politikai viszonyok háttérbe szorították ugyan, de újra és újra fölmerült. A parlamentben most Jules Simon, Laboulaye, Desjardins, Paul Bert hangoztatják ez eszmét: a facultásokban azok díszei: Claude Bernard, Pasteur sürgetik. A tudomány fejlődését, mint a szabadság biztosítékát, majdnem egy

századon át minden áron hátráltatták. De most a tudomány intellectualis gazdasági és socialis jelentősége hangosan sürgeti, hogy a felső oktatást a tudomány fejlődésére legkedvezőbb alakban szervezzék. Ez pedig az egyetemi rendszer. A felső oktatásnak a facultások által sokoldalúnak kell lenni, de ezek egymáshoz való viszonya és coordinatiója által mindazonáltal egységesnek. A szakiskolák barátai azt hangsúlyozták, hogy a facultások maradjanak meg mint a gyakorlati pályákra való előkészítő iskolák, a tudomány művelésére pedig a többi főiskolák szolgáljanak. Csak hogy a gyakorlat tudomány nélkül pusztá empirismus; ezért a felső oktatást úgy kellett szervezni, hogy a tudomány világosságát minden felső iskolai tanuló élvezze és e mellett a tudományok művelésére szolgáló élite kiválasztására is meg legyen az alkalom. Az sem áll, hogy a jelenlegi irány az egyes szakok elválasztását kívánja meg, sőt épen a specialismus túltengésével szemben nagyon is szükséges a tudományokat összekötő, egyesítő intézmények keletkezése. Ez eszme hive, Waddington, már 1875-ben hét egyetem felállítását javasolta, és ezek létesítését a facultások csoportosítása által akarta eszközölni. De a különböző városok tanárai és tanulói között még sem jöhetett volna létre az egyetemi rendszer jellemvonását képező kölesönhatás. E helyett üdvösebbnek látszott a facultások fokozatos fejlesztése és erősítése s csak később az egyetemekké való egyesítés. Mindenek előtt az elhanyagolt és sínlődő facultásoknak hajlékot, laboratoriumokat, fölszerelést, új tanszékeket és megfelelő dotatiót adtak; Párisban új Sorbonne, új orvosi facultás és gyógyszerési iskola, nagy múzeumok épültek, hasonló átalakulás a vidéki facultásokon. Montpellierben, Bordeauxban, Lilleben, Lyonban egyik épületet a másik után emeltek. 1870—1892 az állam negyvennyolcz millió frankot, a városok negyvenöt milliót költöttek a facultások építkezéseire. (Páris egymaga huszonöt milliót, Lyon öt és fél milliót, Lille három és fél milliót stb.) A budgetjök öt millió frankról tizenöt millióra emelkedett; a tanszékek száma 650-ről 1000-re, egyes fakultásokon a tanárok száma öt volt s ma huszonöt; a hallgatók összes száma 9500-ról 25000-re emelkedett s jeléül az átalakulásoknak az idegen tanulók is tömegesen keresik föl az újjá született főiskolákat. S mindez azóta, a mióta a facultások helyzete megjavult. A külső átváltozással lépést

tartott a belső élet átalakulása is. Szakiskolákból tudományos főiskolákká emelkedtek. A czél a tudomány, a tudomány pedig három dolgot tételez föl: egyetemességet, szabadságot és egyiséget. Csakhogy a facultások által adott gradusok a század eleje óta gyakorlatra jogosítottak s így az államnak ezek elnyerési módjára befolyást kellett gyakorolnia. Fölmerült ugyan a teljes tanulási és tanítási szabadság-rendszer eszméje is, de a fokozatok adása annyira összeforrt már az állami élettel, hogy e terv nem sok visszhangra talált. Úgy segítettek e nehézségen, hogy a tanulmányi és vizsgálati rendszerbe a tudományt belévittek. A föladat az volt, hogy a facultások szakoktatásának csorbitása nélkül a tudományos oktatás is tért nyerjen. A szakoktatás tudományosabb legyen s a tudományos képzésnek ne álljon útjában a szakoktatás. Ezért a facultásoknak életerőt kellett adni. A második császárságban szolgaságban voltak s a passivitás volt a jellemvonásuk, a köztársaság szabadságot adott. A tanítás felszabadult bilincseiből s a szabadság határát csakis az államnak a gradusokra gyakorolt befolyása képezte. Ezentúlra a miniszteriumban alapelv volt, hogy minden tanulmányi ügyben a tanári kar véleménye döntött.

Az orvosképzésben a physika, chemia és biologia tanítása tért nyert s ez által az empirismust exact tudományos alapváltotta föl. A jogi facultások oktatása ezelőtt a törvények magyarázásából állott, míg ma már a történelmi s kritikai módszer által a társadalmi és politikai tudományok művelőivé emelkedtek.

A faculté de sciences et lettres-nek nem volt rendes hallgatósága. Ösztöndíjak, seminariumok s laboratoriumok létesítése által a nyilvános előadások mellett élénk tudományos élet keletkezett. Ilyen módon minden facultáson kettős oktatás uralkodik: a többség számára a szakképzés, s egy választott csoport számára a tudományos művelés. S épen e tudományos élet képezi a különböző facultások között a kapcsolatot.

A külső s belső átalakulást a szervezet változása követte. A facultások megkapták a personnalité civile-t: a jogot, hogy elfogadhassanak, hogy szerezhessenek s hogy vagyonuk lehessen. 1885-től kezdve nemcsak adományokat, hagyatékot elfogadhatnak, hanem subventiót is. Így a facultások saját jelle-

get nyertek. Egyik város a másik után tanszékeket létesített, laboratóriumokat épített, s az elgyengült, sinylődő facultásokban pezsgő tudományos élet keletkezett.

A következő lépés az önálló budget adományozása volt, s az 1890-iki törvény az állami hozzájárulást is subventióvá változtatta. A facultásokon belül két testületet alakítottak: az assemblée-t, mely az egész tanári személyzetet (professeurs titulaires, chargés de cours, agrégés, maîtres des conférences); s a conseil, mely csak a rendes tanárokból áll. Előbbi hatásköre a tudományos és iskolai életre, a programok, az előadások megállapítására, utóbbié a vagyonkezelésre, a budget megállapítására, a tanszékekre való candidálásra stb. terjed ki. A facultás első tisztviselője a dékán, kit a tanári kar javaslatára neveznek ki.

A legutolsó feladat volt a facultások egyetemekké való egyesítése. Hogy az egyetemi rendszer többet ér, mint a szakiskolai, azon már nem vitatkoztak, csak a kivitel módzata volt kérdéses. Waddington törvényjavaslatát a politikai viszonyok szoritották le a napi rendről, utódai a fokozatos előkészítés mellett foglaltak állást. Jules Ferry 1883-ban magokhoz a fakultásokhoz fordult. A túlnyomó többség az egyetemi rendszer mellett nyilatkozott. Goblet 1885-ben kiadott rendeletével a conseil général de facultés-t létesítette. Elnöke a rector, az állam képviselője, tagjai a dékánok s a facultások által választott 2—2 képviselő. Ez előzmények után Leon Bourgeois be is nyújtotta az egyetemi törvényjavaslatot. Mint-hogy azonban Bourgeois csak teljes négy facultású s erőteljes egyetemeket akart létesíteni, heves ellenzék támadt azon városok képviselői részéről, melyekben izolált facultások voltak. A javaslatból nem lett törvény, de Dupuy, Bourgeois utódja, egy lépéssel újra tovább ment. A conseil général des facultés-t is fölruháztatta a personalité civile-lal, Poincaré pedig még jobban kiterjesztette a conseil général hatáskörét. Ez idő óta tehát Franciaországban valóságos Universités en expérience-ok vannak. A nagy forradalom kezdetén a haladókó egyetemek neve túlélte az intézményt, ma az egyetemek már élnek, megelőzték a nevöket. A facultások e csoportjainak összetartást, szabadságot és gazdagságot adtak, ezek pedig a tudományos haladás föltételei.

Liard könyvének megjelenése óta a szervezés munkája

nem szünelelt. Poincaré benyújtotta az új egyetemi törvényjavaslatot, s minthogy utódja, Combes, azt magáévé tette a kamarában, mint saját javaslata előadója szerepelhetett. A képviselőház példászerű egyértelműséggel kimondotta a sürgősséget s a javaslatot mind az 518 szavazatával elfogadta. A törvény négy szakaszból áll. Az első a facultás-csoportokat egyetem névvel ruházza föl, a második szakasz értelmében a conseil général, conseil de l'Université-vé alakul. A harmadik az egyetemi tanácsot fegyelmi hatáskörrel bízza meg. Végül a negyedik szerint 1898 január 1-től kezdve az egyetemek budgetjébe folyik a tandíj, beiratkozási, könyvtár s dolgozási díjak összege. E bevételt laboratoriumi, könyvtári, építkezési s tanulmányi kiadások fedezésére fordíthatják. A vizsgadíjak, nostrificálási s ilyes összegek ezentúlra is a kincstárt illetik. Ez utóbbi szakasz jelentősége igen nagy. Poincaré számítása szerint ilyen módon a facultások budgetje évenként 1.229,859 frankkal növekedik. Mind a tizenöt egyetem nyer ez által, csak Besançon és Clermont nyernek keveset, míg a többi: Páris (646,865 frankot) Aix, Bordeaux (105,410), Caen, Dijon, Grenoble, Lyon (128,152), Lille, Montpellier, Nancy, Poitiers, Rennes és Toulouse egytől egyig jelentékeny összeggel többet költhet. Az állami költségvetésben évenként 300,000 frk több szükséglet származik ez által.

Így annyi viszontagság és küzdelem után Franciaországban mégis csak az egyetemi rendszer győzedelmeskedett.

Reánk magyarokra nézve a francia felső oktatás imént vázolt százados történelme rendkívül tanulságos. Megtanulhattuk, hogy az egyetemek a tudományos kutatás és a felső oktatás igazi képviselői. E föladatot csakis a facultások egymáshoz való szoros kapcsolata, a tudomány egységének megőrzése által tölthetik be. A mi egyetemeink, épen úgy mint Franciaországban kettős czélt követnek: a tudomány művelését s a szakképzés nyújtását. Életerős központok megbírják e kettős föladatot. Erősítsük tehát főiskoláinkat! Ez erősítés legelső föltétele a tudományos kutatás és tanítás szükségleteinek kielégítése s az egyetem autonómiájának tiszteletben tartása.

GRÓSZ EMIL.

MAGYAROSODÁS ÉS ELTÓTOSODÁS NYITRA-MEGYÉBEN.*)

I.

A JELENLEGI MAGYAR-TÓT NYELVHATÁR MEGÁLLAPÍTÁSA.

A nemzetiségi határvonal keletre Vága és Sopornya közt lép Nyitra megye területére, a magyar Hosszúfalu és Vág-Vecse fölött és a tót Mocsonok alatt a szintén tót Ürmény alá húzódván. Mocsonok fölött találunk egy körskörül tótságtól körülfogott magyar szigetecskét: Királyit. Ürmény alatt aztán egy mélyen délre, — egészen Komárom és Esztergom megyéig leereszkedő — hosszú tót nyúlvánnyal, a «Surányi tót félszigettel» találkozunk, mely Nyitra, Komárom és Bars megyékben nem kevesebb, mint harminczhárom tót községet foglal magában. A nemzetiségi határvonal, e tót félsziget mentében, Ürmény és a magyar Jattó és Tornócz közt délnek veszi irányát; a magyar Tardoskedd és a tót Nagy-Surány közt megkerüli Tót-Megyer határát és a magyar Érsek-Újvár meg a tót Bán-Keszi közt, Bars megye területére lép át, melynek a magyar Verebélyig terjedő délnyugati része, a Surányi sziget tótságának folytatását képezi.

Ellenben Nyitra városa környékén Verebély vidékének barsmegyei magyarsága a sarló-alakú nyúlványt ereszt Nyitra

*) Szerzőnek a Felvidék nemzetiségi elváltozásaira vonatkozó tanulmányaiból a *Budapesti Szemle* 1892-diki folyamában közöltük a Hontmegyét illető részt. Ez alkalommal közzé teszszük a Nyitramegyével foglalkozó fejezet kivonatos ismertetését, mutatványúl szerzőnek azon sajtó alatt levő és az őszre megjelenő munkájából, mely a magyar-tót nyelvhatár mentében fekvő kilencz megyét (Pozsony, Nyitra, Bars, Nógrád, Gömör, Abauj, Zemplén, Ung) felöleli. Szerk.

megye tótságába, melyet a «ghymesi» magyar félsziget nevével jelölünk. E félhold alakú, délre Kérig és Komjátig éjszakra Vicsáp-Apátig és Egerszegig terjedő félsziget, az emőkei öblével mintegy átkarolja a megye tót székvárosát.

A nyelvhatárnak Verebély fölötti tekervényes menete a következő:

A magyar Nagy-Hind és a tót Kis-Hind közt, a tót Család és a magyar Bodok, Pográny és Geszte mellett a magyar Ghymes körül a bars megyei tótajkú Néver és Lédecz falvak mellett és a tót Ghymes-Kosztolány alatt nyugatnak fordul, mire a magyar Béd és Vicsáp-Apáti után, Lajosfalva és Egerszeg magyar falvak határában, délre ereszkedik. Béd és Apáti közt éri el a nyelv választó a nyitrai magyarság legéjszakai határát, de egyúttal az egész haza egyik legmagasabb pontját is. Az egész országban ugyanis csak két helyen emelkedik a magyar nyelvhatár még magasabbra: a Rozsnyó fölötti Csúcsomnál és a Kassa melletti — néhány nappal ezelőtt, fájdalom, hamuvá égett — Böödnél.

Az Egerszeg alatti képződő nagy-emőkei tót öböl, Tormos, Lapás, Nagy-Emőke és Lapás-Gyarmat tót falvak mellett, ismét Bodok nyugati határát érinti, úgy hogy e helyen a magyarság területe egy szűk szorost képez, a melyen Bodok, Babindal és Kalász magyar helységek találhatók. A nagy-emőkei öböl után, a Nyitra körüli tót területbe a verebélyi magyarságnak egy nyúlványa fúródik be, mely a verebélyi szoros által függ össze a bars megyei magyarság zömével. E magyar nyúlvány, melyet «kéri»-nek nevezhetünk, Cseli, Czétény, Nagyfalva, Berencs, Kér, Nemes-Pann, Dicske és Alsó-Szöllős helységeket foglalja magában.

A ki a két nemzetiségnek jelenlegi eloszlását veszi szemügyre, ha optimista, könnyen elég biztató dolgokat olvashatna ki belőle. Ama éjszak és nyugot felé terjedő félhold esetleg úgy tűnhetnék föl, mint a magyarságnak éjszakai irányban tapasztalható előnyomulása; ha e ghymesi félsziget beljebb terjedne, még megmagyarosíthatná a tót öböl központjában fekvő Nyitrat is; azon ürmény-komjátói szorost pedig, mely által a surányi tót félsziget a Felvidék tót anyaföldével összefügg, könnyen olyannak vehetnők, mely fölött a két oldalról nagyon is szorosan közeledő magyarság hullámai maholnap összecsaphatnának. Erről az egész tót szigetről vajmi szívesen

elhitetnök magunkkal, hogy annak a körülötte elterülő magyarság által való felszívása csakis idő kérdése. Ép úgy a térfoglalás biztató jele gyanánt magyarázhatnók, hogy e tót területen Királyi magyar szigete is keletkezhetett. De fájdalom, mindez másképen, azaz épen ellenkezőleg áll! Királyi magyar szigete nem a foglalásnak első, hanem a pusztulásnak utolsó phásisa: nem hódításainknak, hanem vereségeinknek emléke. Másrészt meg a magyar ghymesí félszigetnek számos öblei s mély bevágásai, bezzeg gyakran csakis az anyanemzettől elragadt részek holt helyét állítják szemünk elé, foszlányokat, melyek a nemzet élő testéből kitépettek. Ezzel szemben a surányi tót sziget folyvást gyarapszik, évtizedről évtizedre egy-egy magyar falut ragad el a magyarságtól! — a mint mindezt alább tételről-tételre bebizonyítom.

II.

NYITRA VÁROSA.

A megyének székhelye, mely előbb a nagy morva birodalom fővárosa volt, most erősen magyarosodik. Csakis, egy-két száz ember magyarosodásán múlik, hogy a viszonylagos többség a magyarság részén legyen. Mindazonáltal Nyitra városa, mely különben jóval a nemzetiségi határvonal fölött, tehát tót területen fekszik, ma még túlnyomólag tót ajkúnak tekintendő. Az értelmiség ugyan magyar, de a népesség nagy tömege, bár nagyobb részt már ért magyarul, egymás közt mégis a tót nyelvet használja, mint erről már a város utczáin való sétálás is mindenkit meggyőzhet. Minthogy pedig a város a XVI. századtól fogva erősen magyar jellegű vala — ez időben a kamrával mindig csak magyarul levelezett, valamint a város és a káptalan levéltáraiban levő oklevelei is magyarul írvák — ez azon következtetésre késztet, hogy itt is a Felvidék eltótosodásának egy fölötté fájdalmas példájával állunk szemben. Ez eltótosodás Mária Terézia uralkodása alatt vehette kezdetét. Mert, midőn az 1715-dik évben az összes jobbágyokat összeírták, 158 jobbágy-név közt még csak 29 volt tót, öt német, de 124 magyar hangzású,*) világos jeléül annak, hogy azon időben nem-

*) Ez és az alább még következő, részben a XVII. századra

csak a nemesség, de a jobbágyság is — ez persze alig tett 1000 lelket — jobbadán magyar vala.

Azon nagy fontosságnál fogva, melylyel Nyitra városának legújabb időben bekövetkezett visszamagyarosodása nemcsak környékére, de az egész megyére nézve bír, közlöm itt azon érdekes megjegyzéseket, melyeket egy érdeemes, néhai dr. Kosztenszky Géza, megyei aljegyző úrnak köszönök: «Az ötvenes évek végén Nyitrán a társalgási nyelv, a népiskolákban a tannyelv a tót volt, sőt a gymnasium alsóbb osztályaiiban is egyes tárgyakat tótul tanítottak. A nagyszámú zsidóság és a kis értelmiség körében a német nyelv uralkodott. Ma az anyanyelvet kitüntető népszámlálás szerint a magyarság a lakosságnak 37 százalékát képezi, de tényleg minden az értelmiséghez tartozó ember tud magyarul és magyarnak vallja magát, sőt a köznép körében is gyorsan terjed az államnyelv ismerete. A város egy nagy vidéknek kulturális és forgalmi középpontját képezvén, rohamos magyarosodása tetjesen ellensúlyozza a megye nem jelentéktelen területén folyó tótosodást, annál is inkább, mert főgymnasiuma, polgári iskolája és római katolikus papnevelő intézete útján nagy részt vesz a vidék szellemi életének irányításában. Főleg a papnevelő intézet bír nagy fontossággal; ez intézet még a 70-es évek elején teljesen a pánszláv iránynak hódolt és csupán a város magyarosodása által, a hazafias közvélemény nyomása alatt, alakult át úgy, hogy ma minden, ez intézetből kikerülő pap a magyar művelődés és a hazafias szellem apostolává válik. És meg is látszik, hogy hol ül a plébániában az ifjabb generáció tagja és hol a régiből való pap. A fluctuatiókat a tótság és magyarság létszámában az utolsó évtized alatt kizárólag a papság befolyására vélem visszavezethetni. Az izraeliták, kiknek száma Nyitrán 3757-et tesz ki, egy ötödrész kivételével német anyanyelvűnek vallották magokat, mert a 3234 német Nyitrán csakis zsidó lehet. De e hitfelekezet körében is igen gyors a magyaro-

is visszanyúló összeirási adatokat Tagányi Károly úr azon fölötte lekötelező szívességének köszönöm, hogy az országos levéltárban őrzött lajstromokból mindazon hajdani magyar községekről, melyek az 1888-iki népszámláláskor tót nyelvűeknek találtattak, a jobbágyok családnevét azoknak magyar vagy tót hangzása szerint összeírta. Ez épen oly fáradságos, mint földadatunk szempontjából fontos munka eredményét a megterjedelmében egész terjedelmében ismertetem.

sodás; elemi iskolája teljesen magyar és az idősebbek nagy része is elsajátította már nyelvünket.»

III.

A GHYMESI MAGYAR FÉLSZIGET.

Azon tót öblöt, a melyben a megye székvárosa fekszik, félhold alakjában magyar községek veszik körül, melyek közül a legjelentékenyebb a bars megyei Verebely és a nyitrai Ghymes, mely utóbbi után ezt az egész magyar félszigetet el is nevezük. E félhold alakú szigetnek Nyitra területére eső részén tulajdonképen három csoportot lehetne megkülönböztetni: az alsó sarlót képezi a már előbb említett kéri nyúlvány, míg a felső sarló a Nyitra fölötti Zoborhegy tövében élő és szójárásban, ruházatban, szokásokban egészen elütő — e tekintetben Verebely vidékéhez számítandó — magyarságot foglalja magában. Ez éjszaki nyúlvány, Bodoknak és Babindalnak keskeny magyar területe által függ össze a déli nyúlvány magyarságával. A bodokbabindali nyelvszoros e szerint egyrészt nyelvválasztónak tekintendő a nyitrai tót öböl és a tótságnak túlnan kelet felé elterülő nagy zöme között, míg másrészt vékony magyar nyelv-szalag is, mely a nyitrai tót öblöt befogó magyarság éjszaki és déli részét köti össze.

1. A zobori nyúlvány jelenleg tizenhárom magyar községből áll, úgy mint: Pográny, Geszte, Gerencsér, Kolon, Csitár, Zsére, Ghymes, Béd, Vicsap-Apáti, Menyhe és a legnyugatibb csúcson fekvő Lajosfalva és Egerszeg.

A magyarságnak, e támadásoknak leginkább kitett vég-helyei közt a legtöbb egészen az Árpád-korig tudja eredetét fölvezetni.

A zobori magyarság régebben mindenfelé jóval tovább hatolt, mint napjainkban. Így jelenleg ennek legéjszakibb határát a Nyitra partján fekvő Vicsap-Apáti képezi. Azonban a Nyitra völgyében feljebb következő falvak közül legalább Felső-Elefántról és Ghymes-Kosztolányról bizonyos, hogy ezek előbb magyar ajkúak valának. — Felső-Elefánton — Bartakovics Béla érsek szülőhelyén — ugyanis még ma is minden dülő név magyar, például: Hársfa alatt, Királykút, Berekalja stb. Braunsteiner János községi jegyző (a Pesty-féle *Helymévtárban**) hatá-

*) A Nemzeti Múzeum kéziratárában.

rozottan azon a nézeten van, hogy e falu régebben magyar vala. Ezt erősíti utólagosan azon magyar hangzású családnevek sűrűsége is, melyeket Libertiny Gusztáv megyei tanfelügyelő úrnak köszönök;*) ilyenek: Sebő, Kovács, Cserget, Magát, Szajkó, Király, Garai, Erdélyi, Fazekas, Sipos, Jánosék, Német, Varga, Bógyi, Nyerges, Sagát.***) — Ghymes-Kosztolány lakóiról Ruzicska Imre jegyző (szintén a Pesty-féle gyűjteményben) 1864-ben a következőket jelenti: «Tótok, mindazonáltal magokat magyaroknak tartják. Magyar hajlamukat bizonyítja, hogy az 1769-diki évben már magyar a pecsétjük is. Fő óhajuk, hogy oly tanítót kaphatnának, ki gyermekeiket magyar nyelven oktatathatná.» Tegyük hozzá, hogy Ghymes-Kosztolány tót lakossága hajdan magyar vala: Tagányi szerint ugyanis 1600-ban tizenhét jobbágy-család közt tíznek magyar volt a neve.***) De 1720-ban már a tót elem volt túlsúlyban. — Kelet felé a zabori magyarság még Családig és az előbb félig Nyitrához, félig Bars-hoz tartozó, most egészen barsmegyei Néverig terjed, hol az uraság most is magyar, de a nép tót. Barsmegye szomszédos falvai, mint Bélád, Heresztyén, különben előbb szintén magyar ajkúak voltak. Család ma kilencztizedrészt tót; pedig az 1715-iki összeíráskor csakis magyar jobbágyok laktak, sőt a nyitrai kereskedelmi kamara 1870-iki jelentésében is még magyarnak jeleztetik. A zabori magyarság határa nemcsak éjszak és kelet, hanem nyugat felé is a mostaninál tovább terjedt vala. Az itt végbement tótosodásokat majd az e magyar félszigetbe benyúló tót öböl leírásánál fogom előadni. E helyütt azonban még meg kell emlékezni azon újabb tót öbölről, mely a zabori magyar területen Szalakusznak a legutóbbi években bekövetkezett eltótosodása által keletkezett. Az egymás mellett fekvő Szalakusz, Béd és Menyhe falvaiban, a két utóbbiban laktak a magyar jobbágyok, az elsöben a magyar földesurak.

*) A nevezett tanfelügyelő úr, az eltótosodások valószínűsége iránt hozzá intézett kérdéseimre szíves volt 17 jelenleg tót faluból, a magyar hangzású családok neveit az iskolalátogatási jegyzőkönyvekből kiírni. E becses adalékokat értem, ha az illető helyeken az ő névgyűjteményére hivatkozom.

**) Az 1715-iki összeírás szerint is 13 jobbágycsaládnév közt kilencz magyar hangzású vala.

***) Orsz. Levéltár Decimalia (tized-összeírás). De az 1720-iki összeírás kilencz családnév közt már csak két magyar hangzásút talált.

A jobbágyság megszűntével az utóbbiak kénytelenek voltak tót cselédséget szerződtetni. A jobbágyok falvai így magyaroknak megmaradtak, de a kicsi Szalakuszon a nép között bizony csak tót beszédet hallottam. Ez ősmagyar falu*) eltótosodása annál fájdalmasabban érinthet, mivel az így keletkezett idegen ék, majd hogy el nem repeszi a zabori magyar terület legszélsőbb csúcán fekvő Lajosfalut és Egerszeget, mint már régebben elrepszettett tőle Elecske, Üzbég stb. területe, mely fájó veszteségekre különben még vissza kell térnem. Szalakusz eltótosodása Lajosfalva magyarságát is veszélyezteti, a hová máris több tót cseléd települt. Ebben, a népszámlálás szerint, még magyar faluban, máris számos tót nevet találunk (Franyó, Jovicska, Hornis, stb.). A magyar Vicsáp-Apátin, Lajosfalváról beszélve, az emberek már inkább «Lajovcze»-nek említik. De báró Mednyánszky Dénes levélbeli közlése szerint még Egerszeg magyarsága is már kiveszőfélben volna!

2. A bodok-babindali szoros keskeny nyelve előbb szintén szélesebb vala, a midőn ugyanis nemcsak Emőke jó magyar, de Kis-Lapás, Lapás-Gyarmat és Köröskény is magyarsabb volt. Nagy-Emőke felől Hegedűs Gergely ottani plébános úr is azt hiszi, hogy eredetileg tisztán magyar vala; ezt a tót családokban sűrűen előforduló magyar nevekből be is bizonyítja. A tótosodás (mely szerinte ugyan csak részleges volna) a volt birtokosok által használt és tót helyekből lehozott cselédség által idéztetett elő. Az 1715-iki összeírás szerint is Nagy-Emőke azon időben majdnem tiszta magyar lehetett, miután 17 jobbágy-család közt csak kettő birt tót névvel. A katolikus plébánia alakítása, tehát az 1716. év óta, az isteni tisztelet magyar ugyan s a szószéken is csak magyar szó hangzik; az utolsó népszámlálás azonban mégis erősen tótnak találta e községet, mely különben az 1871-diki kamarai jelentésben is már magyar-tótnak említették. Az említett plébános úr is fájjalja, hogy a tót nyelv nemcsak a bevándorolt tót cselédség közt, de még az úri osztályban is erősen el van terjedve.

A ma egészen tótajkú Kis-Lapás, mint nemesi hely, eredetileg tiszta magyar volt. Még ma is a lakók negyed része magyar nevű (Kiss, Karabinos, Mocos, Kosztolányi stb.). A népben is még mindig él a hajdani magyarságnak tudata.**)

*) 1715-ben kizárólag magyar nevű jobbágyok lakták.

***) Ezt érdekesen bizonyítja a következő adoma, melyet Rudnay

A szomszédos Lapás-Gyarmatról a Múzeum *Helynév-gyűjteményében* azt találom, hogy hagyomány szerint előbb magyar lehetett, de ezt kipuhatolni nem tudták. Az 1715-iki összeírás azonban e sejtelmet sajnosan igazolja, a mennyiben 11 jobbágy-család közt hétnek magyar hangzású volt a neve. — Az e faluval délre határos Alsó- és Felső-Köröskényről pedig Enzengruber jegyző 30 évvel ezelőtt «köztudomású dolog» gyanánt említi, hogy e környéken előbb többnyire magyar ajkú nép élt, a mi annál valószínűbb, mivel mindkét falu nemesi hely volt. Ma e két faluban a magyarság csak 15 százalékot tesz. Felső-Köröskényen a dülönevek is magyar értelműek (Hosszúrét, Halastó, Meggyes). *)

3. A kéri nyúlvány ma csak 11 nyitra megyei magyar községet foglal magában, ezek: Nagy-Hind, Kalász, Dicske, Nemes-Pann, Csehi, Nagy-Czétény és Kis-Czétény, az innét átköltözött nemesek telepe Nagyfalu, Berencs, Kis- és Nagyker. Régebben azonban délkeletre még Mártonfalva és Szentmihályúr hajdan magyar falvak is öregbíték területét, délnyugatra pedig a Nyitra folyón inneni egész terület (Ivánka, Lúki-Gergelyfalva, Komját) valamint azon egész Nyitrán túl eső tág terület is, mely Komjától és Ürménytől kezdve a messze Galgóczig terjed. E távolabb eső vidékkel alább, midőn azon nyitrai nagy tót öblöt tárgyalandjuk, melyet Ghymesnek magyar területe sarló alakjában befog, majd behatóbban fogunk foglalkozni. A közelebb fekvő eltótosodott községekről pedig itt még a következőket említjük fel.

Mártonfalva, mint nemesi hely, hajdan egész magyar vala; egy negvedszázad előtt is még részben mint tiszta magyar, részben mint magyar-tót falu szerepel; most majd kétharmad részben tót! — Szentmihályúrt eredetileg csupa nemesség (Tóth-

Béla fővárosi főkapitány úrnak köszönök. Midőn ugyanis hat évvel ezelőtt tanítóválasztás történt, a falunak magyar vagy tót tanító közt kellett volna döntenie. A hangulat az utóbbinak kedvezett. A gyűlésen azonban Rudnay hazafias figyelmeztetése után felállott a számos Kiss nevű családok egyik éltes tagja s így szólt atyafainak: «Barátim, igaz, hogy most tótok vagyunk; de előbb magyarok voltunk, és ha már nekünk nem lehet megváltoznunk, legalább rendelkezünk arról, hogy gyermekeink és unokáink ismét magyarok lehessenek.» És így megválasztották a magyar tanítót, a ki ott jelenleg is derekasan működik.

*) Czörnig ethnographiája szerint Köröskény — valamint Nyitra is! — 1851-ben magyar lett volna, a mi azonban határozottan téves.

dióssy, Dióssy, Jánossy, Abafy, Turcsányi) lakta, tehát magyar falu volt; még 30 évvel ezelőtt is magyarnak mondták: ma a magyarság a népességnek csak egy ötödét teszi.

Ivánka hajdan tiszta magyar lehetett, mivel dülői kivétel nélkül magyar nevet viselnek (Borsos domb, Davarcsány, Kuktaár, Várhely, Kenderföld, Galagos). Az 1715-iki összeírásban foglalt kilencz jobbágycsalád közt is még hatnak magyar hangzású a neve; ez időben tehát a helység kétharmad részben magyar lehetett. De még századunk hatvanas éveiben is magyar volt az egész birtokos osztály és a cselédség meg a zsellérség nagy része is. Ma Ivánkán a lakosságnak csakis negyedrésze írta be magát magyarnak! — Lüki-Gergelyfalva jobbágycsaládjai közt 1715-ben négy volt a magyar és csak kettő a tót hangzású; a múlt század végén még elegyes nemzetiségűnek jeleztetik; jelenleg hét nyolczad részben tót. Dülői közt kettő még ma is magyar nevű: Kopasz és Arkuspuszta.

IV.

A NYITRAI TÓT ÖBÖL.

A megye székvárosa jelenleg tág tót öbölben fekszik, mely délre Alsó-Jattónál, Vág-Vecsénél, Vág-Királyfánál *) és Vágánál érintkezik a csallóközi magyarság éjszaki határával. Ez öbölben, mint köröskörül a tótság hullámai által csapdosott szigetecske emelkedik ki a magyar Királyi, melyet az attól délre elterülő nagy magyar területtől, Mocsonok volt mezővárosnak, az idők folyamában eltótosodott határa választ el. Királyi körül találjuk éjszakkéltre: Újlakot, Üreget, Csáport, Czabajt és Salgót; éjszaknyugatra pedig Köpösdöt, Sopornyát, Pattát és Semptét. Mind e tót községekről azonban, fájdalom, úgy a lakók családnevei, a dülők, elnevezései, valamint azon fontos jel után indulva, hogy e községekben előbb reformátusok, tehát magyarok laktak, azonfelől pedig nem egy helyen az egyházi vizsgálatoknak föltétlen bizalmat érdemlő följegyzéseiből is, egyenként bizonyítható, hogy itt régebben magyar nép élt. Sőt mi több, bizonyítható, hogy a magyarság éjszak felé még

*) 1848-ig Királyfalunak, később 1878-ig Királyfának nevezve; jelenleg Vág-Királyfa a neve.

jóval magasabbra is terjedt. Ha tudniillik Semptétől, illetve az annak fölötté fekvő, és mint előbb be volt bizonyítva, régebben részben magyar, részben magyaros Csöpöny-ök és Sur-októl, éjszakkéleti irányban egy vonalat képzelünk a jóval Nyitra fölött fekvő és még most is magyar Egerszeg felé, körülbelül ezt tekinthetnők a magyarság régebbi éjszaki határa gyanánt.

Járjuk be e területnek községeit és pedig első sorban a magyar Királyi szomszédságát.

Legfontosabb reánk nézve Ürmény és Komját hajdani magyarságának megállapítása, és pedig azért, mivel e vidék tót nyelvsvorost, tehát nyelvválasztót képez a keletről idáig előre nyomuló verebélyi magyarságnak kéri nyúlványa és a délre eső nagy magyar területnek Alsó-Jattóval végződő határa között.

Komját. E népes hajdani mezőváros a XVII. században még erősen magyar lehetett: kis nemesek lakták, és a jobbágy-ság közt 13 birt magyar és csak kettő tót névvel. Komját ez időben nem kevesebb, mint tizenegy magyar református gyülekezet anya-egyháza is volt. Itt virágzott a Huszár-féle tekintélyes nyomda is.*) Ez időben Veresmarti volt itt a prédikátor és Sári az iskolamester, tehát jó magyar kézben volt az egyház és iskola. Azóta kiűzték a magyar reformátusokat: Komjátnak ma csak három református lakója van, — de magyarsága is egy maroknyira (hét százalékra) olvadt le. Turesányi Mátyás odavaló plébános úr szíves volt a római katolikus anyakönyvből az 1731-től 1760-ig előforduló magyar családneveket kiírni; ezek száma pedig igen jelentékeny. A jelenleg egészen tót Komját e szerint régebben katolikus részében is erősen magyar lehetett. Ha különválasztjuk azon családokat, melyek még ma is fennállanak és ha aztán az említett plébános úr értesítéséből megtudjuk, hogy e magyar nevek jelenlegi viselői közül már csak kevesen beszélnek magyarul, világos, hogy Komját nemcsak a magyar református elem kiűzése és a tót elem betelepítése, hanem magának a magyarságnak és a katolikusoknak eltótosodása által is elvált a nemzet testétől. Komját dülő nevei közt különben még ma is sok a magyar értelmű.

Az említett nyelvválasztó másik felét képező és számos

*) L. Ipolyi: *Veresmarti élete és Varga Lajos: Egyháztörténet.* S.-Patak 1880. Az első magyar bibliafordítók egyike: Komjátthi Benedek itt született s innen menekült a törökök elől 1530-ban Husztra.

pusztái következtében igen nagy terjedelmű, jelenleg szintén tót Ürményen *) a XVII. században református anyaegyház létezett; ez azonban az ellenreformáció alatt elkoboztatott, magyar hívei kiűzettek, helyükbe tót nép telepítettett. Ma csak öt református lakik Ürményben.

Azon időben azonban, nemcsak a reformátusok voltak egészökből magyarok, de nagyobbik részökből a katolikusok is. Ez utóbbi tény bebizonyíthatását Brühl József ürményi esperes-plébános úr különös szívességének köszönöm, a ki megkeresésemre szíves volt anyakönyveiben, 1692-től kezdve, nem kevesebb, mint 1050 vezetéknevet átnézni, melyek között aztán 581 tiszta magyar hangzásút talált. Ürmény hajdan tehát csakugyan túlnyomólag magyar város vala. A nevezett esperes úr e föltevést még avval is erősíti, hogy okiratok 1644-től fogva esakis latin és magyar nyelven fordulnak elő — tótul soha. A XVII. század végéről nem maradtak okiratok, mert azokat a tűz elemészttette. A XVIII. század elején is Ürmény mindig erősen magyar jellegű volt: az 1715-iki összeírás 14 jobbágycsalád közt 11 magyart talált. A század végéig azonban jelentékenyen változtak az állapotok. Az esperes úr ennek okát abban találja, hogy a birtokosok cselédjeiket az elszegényedett tót felvidékről hozatták.

A nemzetiség elváltozására ríktó világosságot vetnek a katolikus egyházi visitációk. Így például már az 1722-dik évbéli megállapítja, hogy Ürményen a tót nyelv a túlnyomó, úgy hogy magyarul már csak fölváltva lehet szónokolni; az 1800-ik évben a tanító már alig tud magyarul; további négy évtized alatt pedig már oly mélyre sülyedt a magyarság ereje, hogy 1841-től fogva Isten ígését már csak minden negyedik vasárnap hirdetik magyar nyelven, a délutáni hittanítást pedig egészen tóttá kellett tenni, mivel a főesperesi visitáció szerint «csak kevés gyermek tud magyarul». Az 1880-diki népszámlálás aztán már csak egy hatod rész magyart talált Ürményen. Ehhez képest az 1890-iki eredmény, mely szerint a magyarság számereje már egy ötöd részt tenne, még örvendetesnek volna tekintendő, bár nem hallgathatom el azon illetékes helyről érkező figyelmeztetést, hogy e szám túlozva van, és hogy legföljebb a magyarul beszélők száma tehető ennyire. A mind-

*) Azon időben Irmély, l. Ipolyi id. h.

azonáltal tényleg létező javulás a népiskolának és az óvodának, továbbá nem csekély részben azon körülménynek is tulajdonítható, hogy a katolikus templomban most már minden harmadik szónoklat magyar, az egyházi ének pedig mindig az.

A jelenlegi tót határvidék harmadik jelentékeny véghelyét képezi Mocsonok régi mezővárosa, melyről a régibb források összhangzó tanúsága szerint azt kell föltennünk, hogy a múlt században magyar vala. 1715-ben 16 tót nevű család mellett 27 magyart írtak össze. Dülőinek neve is magyar. Mária Terézia alatt erős német telep jutott e városba, egy másik csoport meg II. József alatt (1786 május 25-én *); ezek azonban részben magyarosodtak, részben eltótosodtak. Ily körülmények közt Mocsonok mindig mint magyar mezőváros szerepelhetett. 1880-ban azonban mintegy kétezer tót mellett csak 254 magyart találtak, és még jelenleg is, bár a hivatalos adatok szerint a magyarok száma rövid tíz év alatt feltűnően, mondhatnók valószínűtlen módon szaporodott, Mocsonok még mindig két harmadrészben tót község. Az itt végbement erős tótosodást több oldalról az elhunyt plébános művének állítják, a ki például a magyar és tót nyelven előirt isteni szolgálatból is a magyar nyelvet mindinkább kiszorította, míg végre csakis tótul prédikált. Történhetett pedig e nagy hiba Roskoványi püspök szemeláttára, kinek Mocsonok rendes nyaralóhelye volt, ki azonban egyháztörténeti búvárlataiba elmélyedve, nem is vette észre, hogyan irtják alatta a magyarság erős törzsét, melynek pedig ő maga is egyik nemes hajtása volt.

Királyinak szomszédjai, kelet felé a Mocsonok és Ürmény fölött fekvő Czabaj, Csápor és Salgó. Czabajon előbb nemesek és reformátusok **) — tehát mindkét tekintetben magyarok — laktak. Ezt bizonyítják az 1715-iki összeírás (13 magyar mellett kilencz tót), dülőinek magyar elnevezései, valamint jelenlegi tót lakóinak magyar családnevei is. (Ez utóbbiak Libertiny szerint: Zsoldos, Guba, Taszary, Sötét, Kiss, Károlyi, Miklós, Balázs,

*) Czörnig szerint (*Ethnographie der oesterr. Monarchie* III. köt. 70. l.), 1784-ben és a rá következő két évben 50 német családot telepítettek Mocsonokra. De azért még sem volt joga Csaplovicsnak e mezővárost az 1821-dik évben megjelent ethnografiai térképén németnek bejegyezni.

**) L. Lampe-Ember 566. lap, 9. szám.

Récsy, Ballay, Bendő, Ollik, Acskányi, Csánky, Illés, Gergely, Vigh, Császár, Csagan (Csákány), Halász). Brühl József úrményi esperes úr közlése szerint is, Czabaj eltótosodott magyar falunak volna tekintendő. — A tőzsomszédságú Csápor már régebben lehet tót, (1715-ben 19 család közt csak három magyar nevű), de azért szintén bővelkedik magyar családnevekben (így Libertiny szerint: Ligacs, Kovács, Sóky, Miklós, Árpás, Gunda, Karvai, Bekényi, Vágay, Brunai (Prónai), Súraba, Balázs). A két utóbb említett falu visszamagyarosításán fáradozik különben a felvidéki közművelődési egyesület által fentartott óvoda is. — Fájdalmas eltótosodást tapasztalunk a Czabaj és Ürmény közt fekvő Salgóban. Libertiny tanfelügyelő úr gyűjteménye szerint még ma is igen nagy számmal találni magyar családneveket. (Árpás, Gábris, Burán, Gombicz (Gömböcz), Tót, Kutyka, Kocsis, Timkó, Kertész, Szabó, Fekete, Szombath, Mérszáros, Kónya, Sima, Takács, Dömötör, Begér). De 320 évvel ezelőtt Salgó népes magyar falu vala: Tagányi úr értesítése szerint ugyanis 1569-ben 40 jobbágy család közt 31 magyar vala; 1715-ben azonban már csak 22 családot találtak, ezek közt pedig csak hét magyart. Ma Salgó tiszta tót falunak tekintendő.

Királyinak éjszaknyugati szomszédjai Köpösd, Sopornya és Patta. Köpösdön egy magyar hangzású név sem található, és bizonyos, hogy e falu a múlt század vége felé már tót vala. De ez időben még számot tehetett a magyar és német elem is, mely azóta azonban egészen kihalt. — Sopornyáról is — úgy a dülő-, mint a Hegyi, sopornyai esperes úr által gyűjtött családnevek után ítélve — bizonyos, hogy az előbb magyar vala. Erősíti e föltevést azon tény is, hogy a török hódoltság idejében az érsekújvári basa magyarul levelezett a sopornyai bíróval, valamint azon adat is, hogy 63 jobbágy-család közt 51 magyar nevet viselt. Még a török kiűzését követő időben is körülbelül egyharmad részben magyar lehetett (1715-ben 45 családnév közt még 13 magyar). Patta 46 jobbágy családjá közt 1715-ben 26 magyar nevet viselt, ez időben tehát túlnyomólag magyar vala a falu. De még a múlt századból meglevő statisztikai forrásokban is összhangzóan magyarnak állítatik. Ma tiszta tót, és pedig nemcsak bevándorlás, de magyar lakosainak eltótosodása által is, mint ez fájdalmasan beismerendő, ha azt tapasztaljuk, hogy Herczeg, Császár, Tóth, Répa, Gábris,

György, Diák nevű parasztok csak tótul tudnak. Az eltótosodást különben a Pesty-féle helynévgyűjteményben a falu bírása hivatalosan is erősíti, fölemlítvén, hogy a falu vénei (1869-ben) előadják «miként nagyatyáik tiszta magyarok és evangélikusok voltak. Az evangélikus templomot gyermekkorukban lerombolták és a szeredi gr. Eszterházy segedelmével, mint katolikus templomot fölépítették.»

Így tehát elérkeztünk volna a pozsonymegyei Szereddél szemben emelkedő, már a honfoglalás előtt létezett ős Sempte falai alá. E hajdani mezőváros a múlt században még magyar vala; ma majd hihetetlennek látszik, hogy 200 évvel ezelőtt itt egy magyar (a később Galgóczra áttett Bornemisza Péter-féle) nyomda virágozhatott. Még 1715-ben is erősen magyar, 194 jobbágy-családközt 54 lévén magyar nevű. De az utolsó 80 év óta bekövetkezett eltótosodását fájdalmasan világítja meg az 1779-diki és 1840-diki egyházi visitatiók ellentétes eredménye: 1779-ben még úgy találták, hogy a nép magyar, és bár több nyelven beszél, mégis a magyar nyelv a túlnyomó: hatvan évvel reá meg kénytelenek kimondani, hogy mindenki tótul beszél, míg magyarul a lakosságnak csak egy harmad része. Ma pedig a magyarság Sempte lakosságának csak egy hatodát teszi. Karel József, ottani plébános, daczára ennek, jó remény-nyel van Sempte visszamagyarosodása iránt, mert a lakosságnak talán negyedrésze még most is beszél magyarul, az iskolában csakis magyar könyveket használnak; a prédikáció is minden második vasárnap, a templomi ének pedig mindig magyar! Örömmel lajstromozzuk e biztató nyilatkozatot.

A Királyi magyar szigetet körülfogó tót vidék tehát éjszakra, délre, nyugatra és keletre hajdan egész magyar vala: jelenleg elszigetelt magyar határa két évszázaddal ezelőtt a magyarság kellő közepén feküdt. Azonban, fájdalom, még ez eltótosodások felsorolásával sincsen befejezve az e vidéken kihalt magyarság veszteségeinek krónikája. A magyarságnak itt létező temetője még sokkal nagyobb! Határát nemcsak a Királyit körülfogó szomszédos községek alkotják, hanem kiterjed az éjszakra egészen Galgóczig, nyugatra pedig mélyen Pozsonymegye területére.

Ha ugyanis a zobori magyar nyúlvány nyugati csücskét képező Egerszegtől továbbra nyugat felé haladunk, tiszta tót területen megyünk át; a községek nevei azonban feltűnő tiszta

magyaros hangzásúak! (Így az előbb említett Darázi, továbbá Csekej, Sarluska, Kajsza, Molnos, Tormos, Könyök, Andács, Csab, Assakürt, Nemes-Perk, Szill, Elecske, Récsény, Kelecsény, Udvarnok, Kis-Báb, Nemes-Kürt és Pusztakürt). E magyar nevű, de tót ajkú falvaktól keletre aztán, Pozsonymegyének azon már előbb említett vidékére jutunk (tudniillik a Súrokra, Csöpönyökre, Szeredre, Ábrahámra, Gesztre, Pusztakürt-Födemesre), melyről már előbb kimutattuk, hogy régebben magyar ajkú vala. Így tehát két magyar végpont között tisztán magyar hangzású községeket találván, valószínűnek tartám, hogy e hézag előbb át volt hidalva, azaz, hogy itt előbb mindenfelé és nagy összefüggő tömegben magyar nép lakott.

Ez okból kutatni kezdém, nem lehetne-e ennek a tót területnek hajdani magyarsága felől holmi nyomokat találni? És íme, az út első harmadában, a ma egészen tót vidéken fekvő, önmagában is tiszta tót Elecskéről Korabinszkynál azt a megjegyzést találom, hogy az a múlt század vége felé még egészen magyar és számos nemes család lakta falu vala, míg más forrásból arról győződtem meg, hogy e falunak tót ajkú lakói csakugyan magyar néven nevezik a dülőiket. Tovább kutatván már most az Egerszeg és Elecske közti vidék hajdani nemzetiségi állapotát, hozzájárult, hogy Darázsit nemcsak a múlt században Korabinszkynál és Váallyinál magyarnak találtam, hanem hogy az még a század közepén megjelent Czörnig-féle ethnographiai térképen is, Drazovce tót neve daczára, magyar faluként szerepel. Gyakran találhatók tisztán magyar neveket viselő egyének, mint Farkas, Mészáros, Kovács, Molnár stb., a kik a magyar parasztviséletet conservative megtartották ugyan, de magyarul egy szót sem tudnak. Midőn pedig a Darázi és Elecske közt fekvő Üzbég, Csekej és Sarluska érdekében egyebek közt Lelkes Adolf, lakácsi plébánoshoz fordultam, tőle azon meglepő értesítést vettem, hogy e falvak tót népe tényleg magyar származású, hogy típusában és vezetékneveikben is az. A lakosság ugyanis tiszta magyar típussal bíró, barna arczbőrű nép, mely külső megjelenésében egészen elüt a tótoktól, csak magyar ruhát visel és «akár Debreczenben is magyarnak néznék»! Később tudomásomra jutott, hogy Üzbéken 19 dülő közt nem kevesebb mint kilencz magyar hangzású, valamint hogy itt az 1715-iki összeíráskor a családok kétharmad része magyar nevet viselt. Ebben a teljesen tót faluban jelenleg is a következő

magyar nevű családok élnek: Miskolczy, Berecz, Varga, Szenyves, Szabados, Halász, Kárász, Császár. Szintúgy a ma egészen tót Csekejen: Varga, Doboss, Pálinkás, Mészáros, Biró, Tót, Makó. Sarluskán a múlt század elején 20 család közt csak két magyar nevűt találtak; de a Nemzeti Múzeum helynévgyűjteménye szerint mégis akad néhány magyar dülönév (Egergát, Pod-Sáska). E falu tehát szintén magyar vala. Nemrég pedig azt olvashattuk, hogy bírása egy megyei rendeletet azért utasított vissza, mivel az nem tót, hanem magyar nyelven volt írva. A vezeték nevek után ítélve, magyarok lakhattak továbbá az Elecskével szomszédos Andácson is. (Magyar családnevek Libertiny szerint: Mihályfy, Gutába, Gunda.) Így tehát már is reconstruálva látnók magunk előtt a zobori magyar területtel nyugatra határos vidék hajdani magyarságát, illetve a közel-múltban bekövetkezett eltótosodását.

Ez az eredmény további reconstruációk lehetőségét helyezte kilátásba és az ez irányban folytatott kutatás csakugyan eredményre is vezetett. Így a Sarluskához közel, a Nyitrára vezető országút szélén fekvő Kajsza, mint nemesi hely határozottan magyar vala. — Könyökön és Tormoson nem sikerült ugyan a magyarság nyomait föltalálnom. De a Nyitra éjszaki tőzsomszédságában fekvő Molnoson, mely még 1715-ben túlnyomólag magyar lehetett (12 család közt hét magyar nevű), már megint akadnak magyar vezetéknevek: Bárány, Lengyel, Tóth, Kertész, Kovács, Miskolczy, Miklós, Füzy (Libertiny). — A Nyitráról Galgóczra vezető országút mellett, mely az előbb magyar Elecske mellett vezet el, ott találjuk a tót Alsó- és Felső-Récsényt, mely falvokról egy helybeli tudósítóm azt írja, hogy ott minden dülönév tót; azonban a Nemzeti Múzeumnak gyakrabban említett kéziratában úgy találom, hogy a dülők nagyobbik fele mindkét helyen magyar eredetet árul el (így amott Hosszúföldek, Füzerdő, emitt Meleghegy, Kamacspusztá, Istvánchrast). A Galgócz alatti Kelecsény hét dülője közt is három magyar nevű (Vagyagos, Pusztá-Dús, Csókaj). — Maga Galgócz eredetileg német telep; a ma egészen tót város dülői közt találunk azonban négy magyar hangzásút (Tokajka, SzorosGabos, és esetleg Balaton), jeléül annak, hogy a magyarság hajdan idáig is előrehatolt.

A Radosna völgyében fekvő tizenhárom község közül — mely ma mind tót — legalább is az alsó ötről bizonyítható,

hogyan magyar volt. Ezek ugyanis 1. az előbb említett Üzbég, 2. Csab, 3. Szill, 4. Assakürt, 5. Ujlacska. Ennek az egész csoportnak hajdani magyarságát bizonyítja az ujlacscai ládában őrzött törökkorbéli okirat is, melyben Hassein érsekujvári basa, 1678 január 26-dikán, magyar nyelven szól a falvak biráihoz. (Ez okirat azonban egyúttal szól Pásztó, Lakács, és Vicsáp falvainak is, melyek közül Vicsáp még ma is magyar, míg Lakács egészen tót). Assakürtről Pálos jegyző, a katolikus és lutheránus pap láttamozása mellett, a múzeum helynév-gyűjteményben azt említi, hogy a népmonda szerint itt hajdan magyarok laktak. Ugyanazt mondják Szillen is, míg Csabon és Ujlacska még ma is magyar dülőnevek járják, mint amott például Felső- és Alsó-Káptalan, Lehényke, Radoska, Gáborka, emitt Pallas, Bodorka.

Ezek után be volna tehát bizonyítva, hogy a nyitrai tót öbölnek a galgócz-nyitrai országúttól éjszakra Ujlacskaig terjedő vidéke részben teljesen, részben erősen magyar jellegű vala. Térjünk most át az ezen országúttól délre, Semptéig és délkeletre Mocsonokig terjedő környékre. E vidéken tizenkét község van. És ezeknél is, az esetek többségében, csakugyan föltalálhatni a hajdani magyarság nyomait.

Hogy a Galgócz és Sempte közt fekvő vidék tót falvai nagy részökben szintén magyarok valának, az egytől-egyig bebizonyítható.

Így a ma teljesen tót Ság tizenkét dülője közt nem kevesebb, mint hét még most is magyar hangzású, (úgy mint Urgomező (Ürgemező), Eperias (Eperjes), Közövolgy, Vöröserdő, Vagas (Vágás), Eresztvény, Dúsmellet. — A Vágon túl terjedő tót Sziládon szintén találunk magyar dülőnevet (Bereg, Kápolnaszer, Váraköz, Kistérszeg, Rigóhát.) — Salgócskáról is állítják, hogy ott még ma is magyarok volnának a dülőnevek; úgyszintén Nemes-Kürtről, melynek «Nemes» jelzője különben már magában is a magyarságnak egy ismertető jele. — Nemes-Kürt után következik aztán Sempte. Erről, valamint a föltötte éjszakra terjedő Súr-okról pedig már tudjuk, hogy azok hajdan magyarok valának. Szintúgy tudjuk Pozsonymegye tanulmányozásából, hogy Súr-tól és Csöpönytől kezdve Szeredig, Keresztúrig, Gányig, Barakonyig és Pusztá-Födemesig hajdan magyar nép lakott.

Így tehát a Nyitra fölötti Egerszegtől egész a pozsony-

megyei Puszta-Födémesig terjedne azon tág öböl szélessége, melyet e vidéken a tótság a magyarságtól elhódított! Állapítsuk most meg annak mélységét is, azaz kutassuk, vajon a Galgócztól délkeletre, egészen az eltótosodott Moesonokig és Ürményig terjedő tót vidék nem vala-e szintén magyar?

E tájon a három legfontosabb község: Kis-Báb, Nagy-Báb és Újlak. Kis-Báb magyar nemes családok által népesítettett, miért is előbb «Vitéz-báb» volt a neve. A XVI. századbéli pecsétje még magyar volt, «Vitéz-Bábi pecsét 1532»: Egyik hegyét, hol a jus gladii-val felruházott nemes uraság lakhatott, a tót nép még ma is a magyar «Bakóhegy» nevével jelzi; a tót családok nagy része pedig — Probst Dénes köpödsi plébános úr értesítése szerint — magyar nemes neveket visel; így Borcsányi, Bakay, Csuzy. Itt tehát csakugyan jó magyar nemes családok tótosodtak el. — Nagy-Bábnak dülői ma is magyar hangzásúak. Bacskády Ágost, kisbábi plébános úr szíves értesítése szerint a dülők nevei: Natich Ritkasch (Ritkás), Tekenes (Tekenyös), Kires (Körös) és a főntemlített Bakóhegy. Ugyanazon kézből veszem a régi jobbágyok névjegyzékét; ezek már tótok, részben áttért lutheránusok; tizenkét név közt csak három magyar (Varga, Balogh, Bakay). Itt különben már a múlt században tótok laktak: az egyházi visitatio két ízben is említi, hogy a plébános csak tótul tud. Legyen még főlemlítve a plébános úr azon megjegyzése is, hogy Nagy-Báb magyarosodik, míg a szomszédos Kis-Bábon, Pusztakürtön és Románfalun alig látszik a magyarosodás nyoma. — A mi Újlakot illeti, ennek magyarságát eléggé bizonyítja azon tény, hogy a múlt század elején magyarul levelez velök gr. Pálffy János, midőn 1708 szeptember 15-én kelt rendeletében követeli, hogy az evangélikusok temploma a katolikusoknak átadassék. Még ma is magyar Újlak dülőinek a neve: Pajtás, Csikós, Dajkahegy, Zálóhegy (előbb Allóhegy), Középdomb, Nemesvölgy, Vörös-hegy, Kis- és Nagy-Komaszár, Somos. Magyar hangzású továbbá sok családnév, így Árpás, Biró, Mészáros, Bilik (Billeg), Herczeg, Bárány, Ribay, Bogány (Pogány), Nemesek, Andi Szabó, Zudor, Halmi, Zajkó (Szajkó, Zajgó), Baki, Bódi, Soóki, Barkóczi, Baross, Illi. Tehát itt is tótosodás. — A szomszédos Üregen ismét magyar dülő- és magyar családnevekkel találkozunk: Gáta (Gát), Tót, Veres, Bédi, Behenyi, Tököli,

Juhász, Gáth, Mell, Kajtár, Károlyi, Balázs, Róha, Tóth, Alföldy, Kopasz (Libertiny). — Az Újlak tőszomszédságában fekvő Aba-Lehotáról Hosszú Rezső jegyző a (helynévgyűjteményben) 1863-ból azt állítja, hogy az a XVI. században magyar lehetett, e föltevést azonban semmivel sem bizonyítja. E kézirat már sajtó alá volt készítve, midőn Libertiny tanfelügyelő úr arról értesít, hogy e tót faluban csakugyan vannak tősgyökeres magyarságú családnevek. (Kecskés, Mészáros, Buda, Bernát, Veres), miáltal tehát a jegyző előbbi állítása igazolást nyert. — A Báb mellett fekvő Románfalun, egy-kétmagyaros dűlő van és négy törzsökös család közt kettőnek a neve magyar (Bakay, Labos). Az említett lakácsi plébános nézete szerint kétséget sem szenvedhet, hogy Románfalu hajdan magyar vala.

Ily körülmények között, tehát fájdalom, nagyon is valószínűvé válik azon föltevés, hogy azon nagy kiterjedésű tót vidéket, mely a pozsonymegyei Nagy-Szombattól és Cziffer-től nyugatra Bars megye határáig, déli irányban pedig Galgóczytól a pozsonymegyei magyar Diószegig és a nyitra megyei Tardoskéd és Érsekújvárig terjed, egy itt virágzott, de nemrég kihalt magyarság nagy temetője gyanánt gyászolhatjuk. De a mint azonnal látni fogjuk, a magyarság e temetőjének határa délkelet felé egész Komárom vármegyéig is kiterjedt. Ezen, előbb magyarok lakta tág területet, melyet alább «a surányi sziget» fejezetében részletesebben ismertetünk, ma tökéletesen elborították a tótság hullámai, melyből a magyarság hajdani hatalmának utolsó emléke gyanánt még csak egy magyar szigetecske, Királyi magyar területe emelkedik ki. Királyinak csak a legutóbbi idő óta van saját magyar iskolája, míg előbb a kivészett magyarság ez utolsó törzsének gyermekei a mocsonoki tót iskolát voltak kénytelenek látogatni. Ki tudja, meddig fog a magyarságnak ez utolsó romja az azt köröskörül ostromló tót tenger hullámcapásainak ellenállhatni?

V.

A SURÁNYI TÓT FÉLSZIGET.

Ha a Felvidéket nyugatról kelet felé beútatjuk, a tótság határvonala mindinkább éjszak felé húzódik vissza, tehát éjszakkeleti irányban metszi át hazánk éjszaki részét. Két

helyütt azonban erős nyúlványt ereszt délfelé: az egyik Nyitra és Bars megyék határán fekszik, mely aztán Komárommegyének néhány helységére is kiterjed; a másikat a Nográdmegye déli részében kezdődő azon tót szigetsoport képezi, mely — vékony magyar erek által szétválasztva — egészen a főváros kapujáig (Sződig, Gödig, Kerepesig) terjed. Foglalkozzunk jelenleg a Nyitra megyei nyúlvánnyal, melyet az annak területén található legnevezetesebb helység után a surányi félszigetnek nevezek.

E nyúlvány az Ürmény és Komját alatti tót nyelv-szorossal kezdődik és mélyen Érsek-Újvárig, valamint a komárommegyei Csúzig és Ölvedig és a barsmegyei Csekejig ereszkedik le, egy nagy félszigetet képezvén, mely nem kevesebb mint harminczhárom tót községet foglal magában. Ezek ugyanis a következők: Nyitra megye területén: Alsó- és Felső-Szöllös, Bánkeszi, Csornok, Egyházszeg, Nagyszeg, Kis-Keszi, Kis-Várad, Lüki-Gergelyfalva, Malomszeg, Mártonfalva, Nagy-Surány, Özdöge, Szentmihályúr, Tótmegyer, Vajk, Zsitva-Földemés; Bars megye területén: Belleg, Cseke, Füss, Kis- és Nagy-Lót, Mellek, Nagy-Mánya, Nagy-Valkócz, Ohaj, Rendve; Komárom megye területén: Baromlak, Csehi, Jászfalu, Szemere, összesen 28,657 lakossal.

Régebben, midőn a nyitrai tót öböl még magyar vala, de akár még azon közelebb múltban is, midőn Komjátot és Ürményt még magyarnak nevezhettük, e nyúlvány egy elszigetelt, köröskörül magyarságtól befogott tót területet képezett vala. Jelenleg azonban a komját-ürményi magyar védgát átszakítása után, itt egy tót nyelv-szoros képződött, mely most az említett, előbb elszigetelt tót községeket a felvidéki anyatótsággal közvetlen összeköttetésbe hozza.

E tót sziget 33 községében a magyar elem úgy tíz évvel ezelőtt mint 1890-ben is 16 százalékot tett. E szerint szó sem lehet arról, mintha e köröskörül magyarság által körülvett tót terület lassanként felszívatódnék. Sőt annak komárommegyei részében a magyarság huszonhat százalékról huszonnégyre szállt alá, barsmegyei részében épenséggel húszról tizenégyre! Az előbb említett és a változatlanúság benyomását tevő átlagos állapot csakis annak tulajdonítandó, hogy e szigetnek Nyitra megyében fekvő, legnagyobb területén a magyar elem számereje három százalékkal emelkedett. Ez eredmény annak

köszönhető, hogy egyes tót vagy eltótosodott falvakban a magyarság ismét föléledt. Így emelkedett annak számereje:

Malomszegen	9 ^o / _o -ról	---	---	---	19 ^o / _o -ra,
Mártonfalván	25	"	---	---	37 "
Alsó-Szöllösön	33	"	---	---	50 "

Másrészt azonban történtek a tót sziget nyitrai területén is visszaesések; így fogyott a magyarság:

Egyház-Nagyszegen	17 ^o / _o -ról	---	---	5 ^o / _o -ra,
Özdögön	15	"	---	11 "

E tót területen a tótság számos magyar falvat szívott magába a XVII. és XVIII. században, midőn ugyanis a magyar reformatusok kiűzése és az evvel járó tót telepítések következtében a tősgyökeres magyar községek hosszú sorát tökéletesen tótosították.

Így részben teljesen, részben erősen magyar jellegű volt a már előbb említett Ürményen és Komjáton kívül Vajk, Özdöge*) és Szentmihályúr, továbbá Bars megyében Ohaj, Lót, Nagy-Mánya és Füss, végül Komárom megyében Jászfalu, Cseli, a Baromlak és Szemere. Mind e községek azonban — az egy Vajk és Baromlak kivételével — a XVII. században reformatus anyaegyházzal bírtak. Így tehát föltehető, hogy eltótosodásukat első sorban az e hithez tartozó, tudvalevőleg mindenütt magyar hívek kiűzése okozta.***) Vajkona negyedfélszáz esztendővel ezelőtt (1548-ban) megejtett összeírás kizárólag magyar családneveket talált; az 1715-diki is csak egyetlen egy tót nevet mutathatott ki; ma a falu három tized részben tót. Szentmihályúron egy századdal ezelőtt a nemesek mind magyarok voltak. Mártonfalva előbb magyar falu volt; de itt ma akárhány magyar nemes él, a ki magyarul nem is ért.

Azon adatok alapján, melyet Tagányi úr az országos

*) 1715-ben Özdöge már erősen tót lehetett (16 család közt 13 tót nevű).

***) E reformatus gyülekezetek létezése kitűnik Lampe-Embernél az 566-dik lapon, a hol az említett községek a következő sorszám alatt találhatók: Ürmény 1, Özdöge 24, Szentmihályúr 26 és Komját 27, Jászfalu 16, Szemere 17, Cseli 18, Alsó-Pél 8, Lót 19, Ohaj 20, Füss 21, Nagy-Mánya 25.

levéltárban őrzött XVI. és XVII. századbeli úrbéri és tizedi összeírásokból közölni sziveskedett, a surányi félszigetnek még következő helységeiről lehet az eltótosodás tényét hitelesen bebizonyítani: Surányon az 1569-iki úrbéri összeírás szerint kizárólag magyar, még pedig harminczegy jobbágy-család lakott: ma Surány hét tizedrészben tót — A szomszédos Kis-Várad, Egyháznagyszeg és Bánkeszi ugyanazon forrás szerint szintén túlnyomóan vagy tisztán magyar vala: ma itt alig akad magyar ember. Eltótosodott továbbá Tót-Megyér, mely a tizednek 1604-diki összeírása majdnem kizárólag magyar volt (tizenkilenc család közt tizenhét magyar!) de mely ma csak egy ötödésrészben az. Szintúgy tiszta magyar vala Malomszeg, Gyarak és Csornok, hol — különösen a két utóbbi faluban — jelenleg magyar már alig található. Zsitva-Födémésen is 1604-ben alig volt tót jobbágy található, holott ma ezer főnyi lakossága körében alig vallja magát valaki magyarnak.

Emlékezzünk meg e helyütt még a surányi tót félszigettől dél felé, de már tiszta magyar területen fekvő, komárom-megyei kurályi tót szigetről. E falu hajdan református és magyar vala; 1711-ben az uraság (Paluska György) a református gyülekezetet elfoglalta és 1712-ben N.-Tapolcsány és Chinorány környékéről, a kárpátok szívéből, tótokat telepített e tiszta magyar vidéken fekvő községbe. Száznyolczvan év lefolyása nem volt elég hatalmas arra, hogy e hibát jótétegye, hogy a magyarság kellő közepébe telepített maroknyi tótságot átmagyarosítsa.

VI.

MAGYAROSODÁSOK.

Befejezésül még egyenként meg kell emlékezmem azon kivételes esetekről, a midőn Nyitra megyében előbb tót nemzetiségű falu megmagyarosodott. Ilyent kettőnél-háromnál többet nem találunk.

Megmagyarosodott ugyanis a Komját fölött fekvő Alsó-Szőllős és a Verebély közelében létező Nemes-Pann. Mindkét esetben azonban alighanem csak visszamagyarosodásról lehet szó, mint ez Alsó-Szőllősnél a magyar nevekből kitűnik,

Nemes-Pannál pedig a «Nemes» jelzöt tekintve lesz valószínűvé. Az ez utóbbival szomszédos Dieske és Kis-Czétény községek talán szintén magyarosodottaknak volnának tekinthetők, miután a nyitrai kereskedelmi kamarának 1870-diki jelentésében még tótnak jeleztetnek. — Magyarra lett továbbá a Mocsonok alatt fekvő Hosszúfalu, hol a sematizmus tanúsága szerint a katolikus egyházban előbb uralkodott tót nyelvet a magyar már a huszas években váltotta fel. Ha azonban a tiszta magyar területen fekvő Hosszúfalu e század elején tényleg tót vala, úgy annak a XVII. század óta el kellett tótosodnia, mert a törökök által elpusztított Hosszúfalut az 1623-dik évben Bocskay huszárjai népesíték; ez időben tehát magyar vala.

A szomszédos Vág-Vecse, mely ma hét tized részben magyar, 1607 körül cseh és morva jövevények által erősen tóttá vált, később azonban idetelepedett Bocskay-huszárok ismét megmagyarosították. Ez utóbbi esetekben tehát tulajdonképen csak visszamagyarosodásokról van szó.

Szintúgy inkább csak visszamagyarosodásnak tekintendő Vág-Sellyének az utóbbi években tapasztalható magyarosodása.

Vág-Sellye a XVI. században magyar és reformatus vala. A reformatus magyar templomot 1613-ban elfoglalták ugyan, de az tíz évvel reá megint megnyílt. A reformatus hit ekkor nagyon elterjedt, míg aztán 1661-ben híveit másodszor és véglegesen is ki nem űzték. Ekkor történt Sellyének újbóli népesítése Nyitra és Trencsén megye tót vidékéről. E tót telepítvényesek utódai egy negyed századdal ezelőtt a lakosság háromnegyed részét képezték, míg a maradó negyed-rész az annak idejében katolikus hitre áttért magyar reformatusoktól származott. (A Nemzeti Múzeum helynévgyűjteményéből Hlavaty József bíró és Mo'nár Elek jegyző jelentéséből merítve.) Ilyen körülmények közt nincs mit csodálkoznunk azon, ha ezen, ma is erősen tóttal vegyes községben, kizárólag magyar dülőneveket találunk. Századunk elején a tót elem oly erős volt, hogy 1820-ban a tót nép azon templomban, a melyben egy század előtt még csak magyar ima szállott fel az Urhoz, zajosan tüntetett a magyar isteni tisztelet ellen.)* Az

*) Csaplovics ez időtájt megjelent néprajzi térképén Sellyét — nem tudom mi okból — németnek jelezte.

1850—70-diki időszak alatt is erősen terjedt a tót nyelv, úgy hogy 1880-ban a lakosság már csak egy negyedrészen volt magyar. De az utolsó évtized alatt a magyar elem ismét visszanyerte az abszolút többséget, miben különös érdeme van Mahács Sándor, már most huszonnyolcz éve működő plébánosnak, a ki az iskolát azóta is magyarosítja. Remélhető, hogy így Vág-Sellye visszamagyarosodása már minden megrázkodtatás nélkül fog előre haladni.

A statisztikai adatok alapján ugyan még Nyitra-Csehi és Nagy-Hind is régebben tót jellegűek lettek volna, minek alapján e községeket magyarosodottaknak kellene tekinteni, míg ugyanez alapon Kis-Hind eltótosodottnak volna mondható. Az előbb említett falvak azonban már előbb is magyarok voltak, az utóbb említett már előbb is tót vala.

A tót tenger közepett két hajdan létezett magyar sziget nyomát találhatjuk fel. Az egyik Szakolcza, mely csak egy puskalövésnyire van a magyar-morva határtól. Itt, Lampe szerint, a XVII. században reformatus anya-egyház, tehát magyar elem létezett.*) De még a múlt században is egy a magyar városokat tárgyaló latin munkában azt a megjegyzést találom, hogy Szakolczán sokan beszélnek magyarul.**) Ez ma — midőn e város 5000 lakója közül csak 150 akart magyarnak tekintetni, — majdnem hihetetlennek látszik.

A másik a Sasvár melletti Strázsa, mely eredetileg ép oly székely telepítvény volt, mint például Vas megyében a stájer határszélen fekvő Felső- és Alsó-Eörs, mely német és horvát környéke daczára máig is magyar maradt. Nem úgy a nyitrai Strázsa, mely tökéletesen eltótosodott és melyben csakis a magyar hangzású családnevek — Harcza, Magyar-Marczibál, Poncza (Boncz), Bacsa, Forpay, Zsák, Hubala (Huba), Melus, Balga, Makara, Petrás, Bagyura, Vadász, Vizváry (Libertiny) — tartják fenn hazánknak a morvaországi határszélen létezett és kihalt magyarságának emlékét.

Végül, hogy számot adhassunk magunknak e különböző mozgalmak összeredményéről, egybeállítom a magyar-tót

*) l. i. m. 566. l. 31. sz. a. «Szakoltza, Lib. Reg. Civ., oppressa persecutionibus nunc demum caput erigens Ecclesia Reformata.»

**) Gabr. Szerdahelyi, *Celeberium Hungariae Urbium Choreographia*, Cassoviae 1770. Quamvis incolae multi etiam Hungaricam coleant idioma, ut plurimum tamen Slavonico utuntur. (247 l.)

határszáron fekvő községeknek nemzetiségi állapotát, a mint azt az 1880-iki és 1890-diki népszámlálás megállapította. Az eredmény a következő:

Egészben véve tett a magyarok száma e határmenti nyolczvan közsegen:

1880-ban	---	---	---	---	---	48%-ot,
1890-ben	---	---	---	---	---	52 « ;

az egész szaporodás e szerint csak négy százalék, a mi csakugyan édeskevés. De e csekély szaporulat még inkább leszall értékében, ha meggondoljuk, hogy a magyarságnak ez erősbülését nem annyira a tót falvak magyarosodása, mint a magyar falvak nagyobb természetes szaporodása idézte elő. Ha ez okból a magyar és tót falvakban létező magyarság szaporodását különváltan vesszük figyelembe, azon eredményre jutunk, hogy az a magyar községekben négy, de a tótokban csakis három százalékot tett. E három százalék képezne tehát szegényes eredményét a tíz hosszú évre kiterjedő és a szláv sajtó szerint állítólag oly félelemes erőszakkal föllépő magyarosodási folyamatnak. Az ő «szent» Oroszországukban, hol a katolikus templomokat lebontják, a német egyetemeiket megszüntetik, az orosz nyelven kívül mást sem iskolában, sem egyházban, sem hivatalban nem tőrnek, de még Csehországban és Horvátországban is, bezzeg más eszközökkel fognak a slavizáláshoz és más lépésekben halad is az előre.

A hogy azonban a dolgok Nyitrában jelenleg fejlődnek, valószínűnek látszik, hogy ez elszomorító és aggasztó állapotok, hála a megye közönsége és a nagyobb városok hazafias érzületének, a felvidéki közművelődési egyesület társadalmi terén kifejtett tevékenységének és különösen a tanfelügyelőség erélyének, jobbra fognak fordulni, a mint már eddig is sok tekintetben és így különösen a magyar iskolák nagy mérvű szaporodásában tagadhatatlan javulás észlelhető.

KÖRÖSI JÓZSEF.

MAROISE ÚR KARÁCSONYA.

Beszély.

I.

Maroise orvos nőtlen maradt. El is dicsekedett ám vele, mikor összeakadt régi házas barátaival s nagy büszkén el-elmondogatta nekik, félig ravasz, félig szánakozó arczczal, mily fölségesen rendezte be ő az életét. Azok az intézkedések, melyekkel biztosítani akarta házi életének boldogságát, csakugyan gyakorlati, előrelátó, okos és kissé önző szellemre mutattak. Orvosi működését falun űzte s hugánál lakott, a ki egy langres-i fönsiki nagybirtokosnál volt férjnél. A család gyermektelen volt; ennélfogva az orvosnak nem kellett rettegnie zenebonás gyermekserreg lármájától. Csak az étkezés óráiban mutatkozott. Maroise bölcsen megválasztotta lakosztályát akképen, hogy se ő ne zavarjon senkit, se őt ne igen háborgassák. A házhoz ragasztott pavillonban lakott, melynek egészen különálló lépcsője volt. Nyugatra fekvő szobájának ablakából gyümölcsfákkal szépen beültetett kertre, a patakig alászálló rétre és amodább félkörben elterülő magas és mélységes erdősegre nyílt a kilátás. Az erdőség széles, zöldelő szegélyzettel övezte körül Auberivet.*)

Mivel Maroise orvos úgy rendezkedett be, hogy megizlelhette a családi élet kellemeit, a nélkül, hogy érezte volna rossz oldalait, bizvást eldicsekedhetett vele, hogy öreg napjainak csöndességéről és boldogságáról nagy bölcsen gondoskodott. Jól érezte magát, nem volt se nagyon kövér, se na-

*) Auberive, a langresi kerület székhelye, Haute-Marne megyében.

gyon sovány, megvolt még minden foga, nem kopaszodott meg, jól tudott járni, látni, hatalmasan emészteni, úgy, hogy érett kora mellett kedves és vidám czimbora volt. Ezért hát bátran számíthatott még szép napokra. — De ki láthat előre mindent? . . . Mielőtt el lehetne mondani emberről, hogy boldog, meg kell várni, míg koporsójába nem teszik. — Hatvan esztendeig minden simán folyt, de aztán, mikor az orvos épen betöltötte hatvanadik esztendejét, hirtelen csak meghalt a sógora. Ő volt a háztartás lelke és tengelye. Özvegye, a ki szokása szerint minden anyagi gondot reá tolt, hirtelen elhunytá által igen tájékozatlannak és járatlannak érezte magát. Egészsége e miatt annyira megrendült, hogy tartani lehetett attól, hogy kénytelen lesz a szobát őrizni. Az orvos megértette ennek a szomorú eseménynek következményét és minthogy huga képtelen volt másokat gondozni, sőt maga is gondozatra és ápolásra szorult, Maroise akarva nem akarva, kénytelen volt házvezető asszonyt fogadni, hogy egy szikrát se legyen megzavarva kedves és zsarnoki szokásaiban.

Ez a házvezető úgy negyven körüli bourguignoni nő volt, piros-pozsgás és vörös foltos, mint a szeptemberi szőlőlevél, őszes hajú, szögletes homlokú és apró, barna sunyori szemű. A semmiért is haragba jött, nyelve éles volt, keze ügyes, kedve zsémbes; különben derék leány és kitünő főző. A saint-loupi plébánosnál szolgált és finom ételeket tudott készíteni. Süteményei olyan szép sárgára sültek, mint az arany; pecsenyéi és rostélyosa a legjobbkor kerültek le a tűzről; czukros ételek dolgában páratlan volt, úgy, hogy zsémbes természete ellenére eltalálta az orvos gyöngéjét, a ki nagyon szerette az eszem-izomot. Egy évre rá huga szintén meghalt végelgyöngülésben. Eltemették a férje mellé a kis temetőbe, két lépésnyire a templomtól és a nőtlen ember, a ki oly bámulatosan kiszámította, hogy édes házi bensőségben fogja tölteni életének hátra levő részét, immár egyedül találta magát a nagy családi ház hangos és pusztá szobáiban.

Ekkor Maroise úr kezdett rájönni számításainak hiúságára. Sokáig dicsérgette érett kori életmódjának derültségét, melyet a napnak csendes és ragyogó lenyugtához hasonlított; de most aztán megtanulta a saját kárán, hogy nap hunytával több a szürke köd, mint a bíborszínű sugár és hogy az élet estvéinek magánossága komorabb és ridegebb azokra

nézve, kik hozzá voltak szokva, hogy csak magokkal foglalkozzanak. Most hogy huga és sógora nem voltak mellette, hogy megélné a családi csevegések és kölcsönösen fölkellett emlékek vidámságával az étkezést, Maroise úrnak sem volt olyan farkasétvágya. Rosszul emésztett, elnehézkedett; egy napon azt vette észre, hogy bokáiban fészkelődik a köszvény, melyet valószínűleg a gazdaasszonynak igen-igen kövér főzésének köszönhetett és kénytelen volt diétára fogni magát. Máskor meg, mikor néhány öreg barátjával ebédel, elcsodálkozott, milyen tökéletlenül érti meg vendégei beszélgetését és rájött, hogy kezd nagyot hallani. Ez elvette a kedvét attól, hogy emberek közé menjen és még nagyobb remete lett. Azon kívül kortársai egyre fogytak. A mint látta, hogy néhány ifjúkori pajtása a másvilágra ment, lassan-lassan tágult magánosságának a köre, egyre-egyre kevesebb kedvet érzett, hogy fiatalabbak közé vegyüljön, kiknek sem szokásait, sem tréfálódásait nem értette meg és a kik kissé nagypapa számba vették, a mi megfejtette magaszeretetét. Elhagyottá, zsémbeskedővé válván kihalt házában, sokszor nem lévén más társa a veszekedő gazdaasszonyon kívül, a ki mindig jobban magához iparkodott venni a gyepőlőszárat, végre szabadjára hagyta folyni a dolgokat; még arra sem érzett erőt, hogy megtegye az ősi házon azokat a javításokat, melyeket az idő szükségessé tett. Mikor a földéleten lyuk támadt, beérték azzal, hogy kádat tétettek a padlás csepegő lyukai alá, hogy fölfogja az esővizet; az ablaktáblák nem forogtak letört sarkaikon s inkább zárva tartották az ablakokat, mintsem hogy lakatost hívtak volna, a mi aztán rideggé és gyászossá tette a világosság nélküli szobákat.

E nyomasztó egyhangúság közepett Maroise János, a néhai jókedvű ember, ki fünek-fának eldicsekedett, hogy milyen helyesen fogta föl az életet, arra jutott, hogy elmondhatta az *Ecclesiasticussal**) : «Jaj az egyedül való embernek, mert ha el talál esni, nem lesz senkije, hogy fölemelje».

II.

Maroise orvos, kit egyre jobban elővett remetés hangulata, szívesen átengedte volna a gyógyítást fiatalabb pályatársának.

*) *Ecclesiasticus* az ó-testamentom egyik könyvének címe.

Vagy legalább azt szerette volna, hogy ha csak néhány korosabb kliensét látogathatta volna és legfőlebb otthoni tanácskozásra szorítkozhatott volna. De Borbála, a gazdaasszony, nem egyezett bele. Kedvét lelte benne és hasznát látta annak, ha Maroise úr folytatja a gyógyítást a faluban és a környéken. Hízelt neki, hogy kérésekkel járultak hozzá az emberek és hébe-korba holmi ajándékkal lepték meg, a kik ura tanácsát kérték ki és a kik először is hozzá fordultak. Viharos jelenetek voltak a lakásban, mikor az orvos vonakodott meglátogatni azokat a klienseket, a kiket Borbála jószívüségéből vagy szeszélyből pártfogása alá vett.

Egy decemberi napon, karácsony első napján, Maroise urat a rouelles-i kastélyba hívták. A hideg igen csipős volt; a hó, mely egy hét óta szakadatlanul esett, csikorgásra fagyott a mezőn és az úton és Maroise János, a ki gondolatokba merülve ült kandallója melege mellett s lábait papucsba bujtatta, kezeit a világító jó tűz felé tartotta, éppen nem gondolt az elmenésre. Panaszkodott, hogy bántja a csúz és nagy kedvet érzett, hogy elküldi a levélhozót fiatal pályatársához, az új rochetallée-i orvoshoz. Ez a közömbösség felbőszítette az uralomvágyó Borbálát, kinek igen jól esett a rouchelles-i kastélybeliek udvariassága s nagyon a szívében volt, hogy megtartsa kegyöket.

— Mégis csak önző egy ember maga, Maroise úr! — szólt Borbála, csipőre tett kézzel: . . . Ha rágondolok, mennyire elhalmozzák magát a kastélybeliek jóságukkal egész éven át s most az egyszer véletlenségből szolgálatot tehetne és nem tesz, ez igazán csunyaság! . . . Adja Isten hogy soh' se legyek beteg, inkább elnézné, hogy meggebedjek, mint egy kutya, mégse mozdítaná meg értem a kis ujját sem! . . .

— De mikor magam is beteg vagyok, a lánczhordtát! — viszonzá Maroise . . . ha most kimegyek ebben a farkasordító hidegben, holnap bizonyosan az ágyat nyomom.

— Beteg? maga! — vágott vissza Borbála, gúnyos szájalommal — csak hallgasson, el van puhulva, az a dolog bibéje! . . . Mióta magát ismerem, még jóra való náthája sem volt, még maga temet el mindannyiunkat, legelőször is engem! . . .

— Borbála — veté ellen még egyszer félénken — az utak rosszak és a Csillagon nincsen jégpatkó.

— Bocsánatot kérek szépen, orvos úr; magam gondos-

kodom mindenről! . . . Nyomban küldöm a Csillagot a kovácshoz . . . Még be sem végzi az ebédjét, a ló már meg van vasalva, föl van kantározva . . . Magának épen csak föl kell rá ülni és ha jó beburkolózik bundájába, gyomrát jó meleg kávéval fölmelegíti, észre sem veszi, már Rouellesben terem, ebben a jó száraz hideg időben.

— Ez bizony nem szép hideg idő! — sóhajtott föl az orvos. De kifogyott az ellenvetésekből és előre látta, nem övé lesz az utolsó szó . . . Bele nyugodott tehát, felöltözködött jó melegen és miután derekasan megebédelt, fölült a Csillagra, mely a földet kapálta az udvaron.

Az idő csakugyan igen szép, bár igen hideg volt és az orvos, ha fiatalabb lett volna és nem kényesedett volna úgy el a kályha mellett, tudta volna élvezni ezt a derüs deczemberi délutánt. A nap csillogott a havon és azt gyöngyház csillogásúvá tette; a rétek és erdők zuzmorások voltak és a csontkeménységűvé fagyott föld vidékén csikorgott a Csillag patkói alatt, a melynek az orrlyukai gőzt fújtak ki a fagyos levegőbe és a varjúsereg fekete foltként röppent föl a lilaszínű ég felé. A levegő olyan hangtalan volt, hogy az erdőben szétszórt favágók fejszecsapása messzire elhallatszott.

De az orvos érzéktelen volt a tél költészete iránt. Azt tartotta, hogy két szép dolog van, melyeknek a szépsége a legkérdésesebb valami, tudniillik a szép hideg és szép öregség. Mikor rátért a rouelles-i útra s nyakig behúzta magát vattával bélelt bundájába s lehúzta a fülére sapkája karimáját, újra bánatos gondolatokba merült és elmélkedett a magánosság rossz oldalain és a vénülés unalmas voltán.

— Azt hiszem — gondolá — hogy bizony okosabban cselekedtem volna ifjú koromban, ha megházasodom . . . Ha már nem lehet el az ember női társaság nélkül, többet ért volna, ha kedvem szerinti asszonynyal élhetek, mint ilyen félbolond, morgolódo gazdaasszony mellett . . . Most már legalább is jóra való, tagba szakadt fiú apja lennék, kire ráhagyhatnám a gyógyítást és a ki öreg napjaim támasza lenne; holott most ebben a koromban egymagamban állok és szolgálóra kell magamat bíznom, ki rám tukmálja izlését és hóbortjait . . . Igaz, Borbála olyan szakácsné, hogy párja nincs és hogy pecsenyéi pompásak; de mit ér, ha már nem tudja megemészteni a gyomrom . . . Aztán jön még csak a

nagyja! . . . Hibába vagyok erős szerkezetű, egyre gyengülök . . . Maholnap már csak tejet ha tudok inni; még a jövődelmemet sem tudom többé fölemészteni. Hát majd ki emészti föl utánam? Még unokaöcsém sincs, hogy ráhagyhatnám . . . Igen, igen meg kellett volna házasodnom . . . Kezdek rájönni, hogy nem a legjobban rendeztem el életemet.

Miután kiöntötte szíve panaszát és bánatát, megérkezett Rouelles-be; öt percz múlva befordult a kastélyba s nehézkesen szállt lováról. Várakozása ellenére látogatása a szokottnál tovább tartott. A kastély asszonyának idegbetegsége volt; unatkozott és nem eresztette el maga mellől az orvost, hogy valódi vagy képzelt bajaival mulattassa. Kényszerítette, hogy vele falatozzék; kétszer sem kérette magát, mert a Csillag ügetése megürítette a gyomrát; úgy, hogy elütötte az ötöt, mikor újra nyeregbe ült.

Deczemberben öt óraker sötét van; Maroise úr, hogy megrövidítse útját, már rátért a hegyes-völgyes útra, midőn maga mögött faczipő-kopogást hall, azután hangos kiáltást:

— Hallja-e, hé?

Kíváncsian tekintett hátra és egy nagy kamaszt vett észre a sötétségben, a ki lélekszakadva futott utána.

— Nem maga az orvos? — kérdezte a szaladó, mikor lélegzethez jutott.

— Én vagyok — felelt Maroise, nem épen a legnyájásabb hangon; — hát aztán miért? . . . mi bajod velem?

— Hát kérem, alássan, azért küldtek, hogy hívjam el az orvos urat a Forgettenéhoz, a ki erősen megsebesült.

Az orvos eleinte persze vonakodott.

— Nem mehetek, öcsém, mert már beállt az éj, az utak rosszak, lovam fáradt. Mondd meg a kovácsnénak, jöjjön el hozzám holnap.

— De nem tud ám elmenni, orvos úr, mert erősen beteg!

— Hm! hát mi a baja?

— Hát úgy történt, kérem alássan, hogy épen fát szedeggett, mikor jött egy szekér az erdei úton, ki akarta kerülni, elesett a szekércsapában és a két kerék keresztül ment a testén.

— Az ördögbe is! — mondá az orvos véleményében megrendülve — messze lakik innen?

— Negyed órányira, orvos úr, a Nagy-Völgyben.

— Vezess! hát — sóhajtotta.

Húsz percz múlva eljutottak a Nagy-Völgybe, melynek havas lejtőin, a fakó homályban, nagy bükkfák emelték föl fekete törzseiket. Az ösvény kanyarulatánál vékony rezgő fénty vettek észre, mely egy félig kidölt-bedölt szénégető viskó nyílásán szűrődött ki.

— Megérkeztünk — mondta a legény; — itt lakik Forgettené.

Az orvos leszállt lováról, melyet odakötött egy fatörzshöz, aztán a kalauza félretolt egy rácsos ajtót, mely a kertecskét zárta el s beléptek a viskóba.

III.

Az orvos göröngybe dugott gyertya füstös fényénél egy még fiatal, rongyos ruhájú, kuszált hajú, hamvas arcszínű nőt látott, a ki harasztos és mohon elterülve nyögött. Négy favágó sürgött-forgott a sebesült körül, a kik a baleset hírére futottak oda; majd hogy meg nem fojtották a szegény beteget s inkább kíváncsiságból maradtak ott, mint szánalomból. A viskóban Forgettené nyomorúságos fekhelye mellett egy körülbelül máséfél éves gyermek pislogatott ki egy fűzfa vesszőből font ágyacskából.

Maroise orvos elintette onét a kíváncsiakat, a kik meghúzódtak a viskó bejáratánál, aztán a szegény beteghez közeledett, megtapogatta szép lányan a soványka testet, a melyen keresztül mentek a szekér kerekei. Forgettené e hosszas és aprólékos vizsgálat alatt egyre nyögött, de gyöngén. Mikor az orvos fölemelte a fejét, ajkait összecsucsorította, a mi rossz jelre vallott.

— Bocsánat, orvos úr — hebegte a legöregebbik favágó — igen súlyos a betegség?

— A két lába eltörött — mondá Maroise ugyanazon a hangon — de nem itt a veszedelem. Belső sérülései vannak és a vér minden perczben megfojthatja.

A haldoklóknak finom a hallásuk és Forgettené vad fekete szemei talán már az orvos ajkain észrevették a halálos prognosist, mert így szólt gyöngé hangon:

— Végem van, úgy-e . . . Érzem . . . Úgy ég a mel-

lem! . . . Oh! Istenem, nem sokat törődném vele, ha meghalnék is, de mi lesz az én kis fiacskámmal ?

Mintha megértette volna a fiúcska, hangos sírásra fakadt.

— Ki visel rá majd gondot? . . . ki ad neki enni ?

S tágra nyílt szemeit aggodalmasan szegezte a favágók arczára, a kik az ajtó mellett álltak, mintha szánalmat akarna róluk leolvasni; de zavart tekintetök elkerülte az övét s arczuk mozdulatlan maradt.

— Pedig csak nem hagyhatják éhen veszni! — folytatta szívszaggató sóhajtással. — Szegény magzatom! . . . én szegény magzatom! . . . Jaj! megfulladok.

Feje a mohra hanyatlott, piros hab nedvesítette meg ajkait, fájdalmas rángás vonta össze megmarczangolt testét, ez volt utolsó mozdulata. Az orvos visszament hozzá s miután halkán megtapogatta újra :

— Vége van — mondá — megszűnt élni.

A favágók lassan odamentek a halotthoz. Bizonyos babonás félelemtől tágra nyílt szemmel nézték a halottat és némán maradtak. A fiúcska pedig azt kiabálta a bölcsőjében : «mama, mama!» és sirt-sirt keservesen.

Az orvos, önző természete ellenére, megindult.

— Az anya, lássák, meghalt — susogta — ez a kölyök csak nem maradhat itt . . . Mielőtt eltávoznám, szeretném tudni, melyikök akarja gondviselésbe venni . . . De vegyék tudomásul, hogy csak rövid időre, mert azonnal el fogják helyezni a langresi kórház gyermek-táptintézetében.

De e remény fejében sem mozdult egyikök is; szemöket lesütötték, arczuk érzéktelen maradt.

— Ha úgyis elhelyezik a gyermeket a lelenczházban — jegyzé meg bizalmatlankodó arczczal egyik vöröshajú favágó — sokkal okosabb lenne most mindjárt elvinni a falusi bíróhoz . . . Ha a kórház emberei tudják, hogy az árvát jószívű emberek már magokhoz vették, azt mondják majd : «Hiszen jó helyen van, hát maradjon» s többet nem törődnek vele.

— Nekem meg — jelentette ki a legidősebb favágó — amúgy is már öt gyermekem van, a kik tíz helyett esznek s elég bajt ad az ő eltartásuk is . . . Tudom, lenne hadd-el-hadd a feleségem részéről, ha hatodikat is vinnék !

A másik két favágó nem volt házas és égre-földre fogadkoztak, hogy «elég gondot okoz a magok föntartása is». Elég

az hozzá, hogy egyiköknek sem akarózott ilyen terhet venni magára.

Az orvos nem tudta, mitévő legyen. Alig várta, hogy útra kelhessen; de mégis átallotta elmenni a nélkül, ha nem intézkedik a csecsemő sorsa felől. A kis ficzkó belefáradt a sírásba, szép lassan elcsendesedett és könnyed mosolyra nyílt most álmában a szája. Maroise János unalmában s ingerültségében gépiesen nézte. Csodálkozott rajta, hogy jobb állapotban van, mintsem gondolni lehetett volna, a halott asszony szegénységéhez képest. Ámbár szájalmas körben született, mégis egészséges volt a kis ficzkó és látszott rajta, hogy izmossá fejlődik. Olyan feketék voltak a szemei, mint a földi szeder, haja bodros, szája csak egy pöttön s értelmes az arcza.

— Csak nem lehet itt hagyni ezt a kölyket, — gondolá az orvos; — embertelenség és lelkiismeretlenség volna.

— Teringettét! — mondá a favágók felé fordulva, — hát volna hozzá szívők, hogy itt hagynák magára ennek a szegény asszonnak a gyermekét? . . .

— De hát — felelt a vörös hajú favágó gúnyos hangon — miért akarja az orvos úr erőnek erejével, hogy szegény létünkre mi tartsuk el a gyermeket, mikor az orvos úr is húzódozik, pedig hát volna, miből? . . . Ne vegye rossz néven az orvos úr, de jobban eltarthatná, mint mi . . .

— No hát — kiáltott az orvos határozatra szorítva s inkább magaszertetettől, mint szánalomtól nógatva, — magamhoz veszem s én gondoskodom róla!

És odament egyenesen a füzfa-bölcsőhöz, fölemelte a kis kölyket s bundájába takarta.

— Úgy, úgy! . . . az aztán derék dolog, orvos úr! — kiáltotta az öt gyerekű apa, nekem is nehezemre esett volna itt hagyni ezt a gyereket.

— Ez az igazi szeretet, ni — tette hozzá a vörös hajú — az orvos úr derék egy ember.

— Ilyen jó szívet nem is találni ám minden bokorban! — kiáltották a fiatal favágók.

Most, hogy az orvos megemberelte magát, mindeniknek kö esett le a szivéről; az arcok újra földerültek. Maroise hízogó bókok közt ült föl kanczájára s helyezkedett el a nyeregben a bundába takart gyerekekkel.

IV.

Miután a favágók hangos beszélgetése elveszett a sötét-ségben, a szerencsekivánataiktól előidézett könnyed mámor oszladozni kezdett az orvos fejében és köznapibb gondolatok foglalkoztatták. A szél éjszak felől fújt. Az orvos didergett nyakig gombolt felöltőjében. A gyermek, a ki jó meleg helyen volt a kibélelt bundában, egészen elszenderült. Mintha karszékben aludt volna a nyeregkápa és az orvos közt.

— Km, km! — köhögött az orvos, megsarkantyúzva kancaját, farkasordító hideg van, még a kutyát is ölben viszik ki ugatni és ez a kölyök lesz az oka, ha náthát kapok! . . . Siesünk, Csillag! . . . Aztán ilyen gondolatok támadtak a szíve mélyén: — Az még csak hagyján volna, ha náthát kapnék, de hogyan fogad majd Borbála, ha meghallja a gyereksírást? . . . Szép karácsonyi ajándék! . . . Dühös lesz és hadd-el-hadd, annyi szent . . . Azt hiszem, nagy bakot löttem!

Mennél jobban fogyott a távolság, annál kevésbbé nőgatta Maroise Csillagot. Mikor meghallotta messziről az első harangszót az éjféli misére s észrevette Auberiveben a lámpafény csillogását, hirtelen meglassította lova lépteit. Azt hitte, ha időt nyer, több bátorsággal tudja majd fogadni a haragos gazdaasszony kitörését. — Hiába ismételte magában, hogy minden ember úr a maga házánál s majd észre hozza Borbálát; ámde csak nem talált megnyugvást egyik gondolatban sem, annyira fölülkerekedett rajta a gazdaasszony. Egerútát keresett, hogyan találhatná fejen a szeget, de csak nem talált és kellemetlen érzés fogta el. Akármilyen lassan ment is Csillag, végre mégis csak hazaérkezett. Miként az iskolakerülő rossz diák, az orvos óvatosan szállott le a lováról és ölében tartva folyvást az alvó gyermeket, lábával betaszította szépen a kaput. Mihelyt az istálló közelébe jutott, loppal a sötét tornácba ment, letette terhét a még meleg sütőkonyhán, aztán visszament szépen az udvarra, megsattantotta ostorát, mintha épen akkor érkezett volna. Ideje volt, mert Borbála, a ki meghallotta a ló lépteit, kiszaladt a lámpával és a kocsis után kiabált.

— Maga az, orvos úr? No hála Isten, csak hogy már

haza jött! — kiabálta nem épen szeretetre méltó hangon, a míg a kocsis elvezette a lovat.

— Az ördögbe! — gondolta az orvos — nem épen simán kezdődik a dolog . . .

Aztán így szólt engesztelő hangon:

— Én vagyok, Borbála! én . . . Ki az ördög is lehetne más ilyen órában?

— Az szent igaz — válaszolá szárazon a gazdaasszony — hogy okos embernek különös idő a hazatérésre . . . Van egy félesztendeje, hogy már várja a levese, a sült pedig nem ér egy falatkát . . . No hát siessen! Nincs kedvem a másvilágra menni azzal, hogy itt a csillagokkal beszéljek.

Az orvos úgy ment be az ebédlőbe, mint valami szegény bűnös. Jó tűz lobogott a kandallóban, a mi egy kis bátorságot öntött bele, a gazdaasszony fagyos hallgatása daczára, a ki baljóslatú némasággal sürgött-forgott az asztal körül. Leült a kandalló elé és hátát melegítette a lánggal, tanakodott, hogyan fogjon hozzá, mikor Borbála, a ki loppal végig nézett rajta, egyszerre csak azzal támadta meg:

— Hát a bundája hol maradt?

— A bundám? . . . Aligha nem a tornáczon maradt . . . Szórakozottságból ott hagytam . . . A mi nem is csoda, mert még most is bámulok azon a kalandon, a mi Rouelles-ből elütázásomkor esett velem . . .

Ujra duzzogó hallgatás. Borbála nem igen látszott kíváncsinak arra, mi történt urával és ez a közömbösség elvette kedvét az orvosnak, a ki szépen rá akarta terelni a beszédet Forgettené dolgára.

— Ezzel hát fölsültem — gondolta aggodalmasan . . . — Csak az a kölyök rá ne kezdjen addig a kiabálásra, a míg el nem készítem az útját.

— Hogyan, édesem — kérdezte barátságosan — hát te nem vagy egy csöppet sem kíváncsi?

— Miért lennék kíváncsi? — vágott vissza a gazdaasszony. — Beleártom én magamat a maga dolgaiba? . . . Hála Istennek, nem vagyok illetlen és meg tudok maradni a magam helyén . . . Ha nem ismeri el egyéb érdemeimet, de legalább azt az egyet el kell, hogy ismerje . . . Nem csalom én ki magából a titkait!

— De az nem titok, lányom . . . Érdekel az téged is és neked kell először is megtudnod . . . Képzeld csak . . .

— Levese az asztalon van, orvos ur! — szakította félbe megvetően Borbála.

— Képzeld csak — ismételte bátran az orvos — mikor eltávoztam Eriseulné kastélyából, a ki a rendesnél tovább marasztott, egy szerencsétlen asszonyhoz hívtak, a kit elgázolt egy szekér, egy szegény, nyomorúlt ördöghöz, a ki igazán szánandó állapotban volt . . . Egy gyermeknek is megesett volna rajta a szíve!

Erre egy lélegzetre elmondta az orvos látogatását Forgettingenél, a haldokló asszony kétségbeesését, a favágók rosszszívűségét s végezetre az anya halálát a bölcső mellett, melyben ágról szakadt gyermeke sírdogált. Erre abbahagyta beszédjét és félénken tekintett a bourguignoni nőre, a kit kezdett érdekelni az elbeszélés s a ki nedves szemmel hallgatta.

— Természetesen — mondá vállait vonogatva — maga is azoknak a durva favágóknak a példája után ment és maga is ott hagyta veszni azt a szegény ágról szakadtat . . . Ismerem én magát! . . . Önzőnek született, úgy is hal meg . . . Oh! milyenek azok a férfiak! . . . Kőből van a szívök!

— De, Borbála — ellenveté duzzogva az orvos — gondold meg kissé, lányom! . . . Azoknak a szerencsétlen favágóknak alig van betevő falatjok . . . Minek vennének hát egy gyerekekkel többet a nyakukra.

— Én Istenem — válaszolta az ellenmondó Borbála — azt még értem, hogy a favágók nem akarták a nyakukra venni; de maga, orvos úr, a ki jó módban van, sőt orvos, hogyan tudta magára hagyni azt a szegény anyátlan árvát? Nem fáj bele a szíve?

— Nem mondom hogy nem fáj bele a szívem, de hát az ember nem hallgathat ám mindig a szívére! . . . Nem volt mit tenni, elvittem a gyermeket a bíróhoz, hogy vegyék föl aztán a lelenczházba . . .

— Oh! el voltam rá készülve! — szakította félbe a patogó gazdaasszony — elvitetni azt az árvát a lelenczházba, hogy elpusztuljon, úgy-e, a többi ágról szakadt közt? . . . Ilyen csak magától telik ki! Látszik, hogy maga csak úri magával van jóllakva!

— De, teringettét! — mondá az orvos, a kinek az arca

földerült és a szeme csillogott, mennél jobban nőtt gazdaasszonyának méltatlankodása — hát mit tettél volna te az én helyemen?

— Én, orvos úr — felelt Borbála szikrázó szemmel, csipőre tett kézzel s megvetőleg nézve urára — nem sokat teketóriáztam volna . . . Én belecavartam volna a gyereket valami meleg ruhába, haza hoztam volna s mivel az Isten engem nem áldott meg gyermekkel, magaménak fogadtam volna . . . Én így tettem volna, pedig nem ettem kanállal a tudományt! . . . De maga, orvos úr, maga szereti nagyon a kényelmes életet, magának soha sem jutott volna eszébe ilyesmi . . . Csak a szegény emberek szíve esik meg a szegényeken . . .

— Oh! azt hiszed! — kiáltott föl az orvos s fiatalos fűrgeséggel rohant ki a tornácra . . . Várj csak!

Három ugrásra a sütőkonyhában termett, a hol a gyermek még folyvást édesdeden szunnyadt. Nem telt bele félpercz és a gazdaasszony még magához sem tért meglepetéséből, Maroise úr diadalmas arcczal tette a gyermeket az asztalra és kigöngyölitette a bundából:

— Nesze, Bábim, a kölyök!

Borbálának zavarában tátva maradt a szája. A tűz és lámpa fénye fölébresztette a gyermeket s oly szépnek rémlett neki ez a nagy világosság, hogy szelíden nevetett. A gazdaasszony, a milyen akadékoskodó természetű volt, szeretett volna megint zsörtölődni urára, a ki csúfolódó és ragyogó arcczal tekintett rá; de mikor ránézett arra a fekete szemű, bodros hajú s mosolygós babára, valami megrezegtette öreg leányos szívét. Anyai ösztön ébredt föl abban a bourguignoni nőben; szeme könnybe lábbadt, odarohant a Forgettené fiacskájához és mohón megcsókolta, aztán pedig sírásra fakadt az ellágyulástól.

Az ebédlő csendjébe elhozta a téli szél a tágas kandalló kürtőjén keresztül a harangszót az éjféli misére.

— Úgy-e, kedves, Borbála? — kérdezé Maroise úr — és nem lett volna szép tőlem, ha ott hagyom a Nagy-Völgy viskójában?

— Olyan szép, mint a Jézuska — felelte a gazdaasszony és szemeit dörzsölgette tarka zsebkendőjével . . . Én leszek a

keresztanyja és Karácsonynak kereszteljük . . . Én gondoskodom a neveléséről, én magam . . .

És újra fölülkerekedett benne vérmérséklete, azt mondta még:

— Iparkodom, hogy ne legyen olyan önző, mint maga!

— Helyes, helyes — mondá a fölvidult orvos — készíts neki először is tejbekását; aztán vess neki ágyat magad mellé . . . Aztán majd vacsorázunk és iszunk egyet az egészségére. Így üljük meg a szép karácsonyt és, szavamra, már régen nem ültem meg így szívem szerint a karácsonyestét.

THEURIET A. *után, francziából*

KOVÁTS S. JÁNOS.

TÓ ÉS PATAK.

Zöld fák közt szunnyadt egy kis kerti tó.
Redőtlen, sima tükrén minden ág,
Minden levélke, mely fölötte lengett,
Lerajzolódt szépen és híven —
Az égből is egy fénylő, kék darab.
Körötte langyos, mozdulatlan árnyban
Halavány iriszek és nefelejések,
Kaczer pillangó, zengő madarak ;
Odább egy csónak, melyen olykor-olykor
Szerelmes pár, vagy dévaj társaság
Röpködte át a néhány ölnyi tért.
Idylli, jól védett helyecske volt,
Vihar nem verte, hév nap nem sütötte,
Hamvas lapjára szinte lopva tévedt
Egy-egy erősebb, élénkebb sugár, —
Nyugalmát nem zavarta semmi sem.
De a kastély, a melyhez tartozott,
Romlásnak indult és vidám lakói
Világgá menvén, elrutult a kert ;
Az ágak mind összébb-összébb borultak,
Mignem elfödtek végekép az eget,
És a tavacska tiszta felszínét
Belepte lassanként a — békanyál.

Zord bérczek közt rohant egy vad patak.
Szilaj hulláma örült vágatásban
Száguldozott a szirteken keresztül

S harsogva, zengve, csapkodó gyönyörrel
 Verdeste habbá tajtékos vizét.
 Az ég, a part, — a szín, a fény fölötte —
 Megvillant egy-egy röpke pillanatra
 Rohanó árja tört darabjain.
 Itt-ott szálfákat szaggatott ki sodra,
 Majd gránit koczkákat hempergetett
 S fölbokrétázta habjait virággal.
 Egyetlen képet sem vert vissza híven,
 De megragadó képsor volt maga.
 Utjában ezer tarka változat,
 Vadonat erdők, roppant szakadékok,
 Regényes falvak, büszke városok,
 Melyek közt árja szélessé dagadt
 S délczeg hajóknak szabta meg futását.
 Mélylyé s nagygyá lett, de nem lett nyugodttá,
 Megnőtt, de friss és eleven maradt,
 S mikor hatalmas utja véget ért:
 A végtelenség tündöklött előtte, —
 Keblére dőlt s az — óceánba halt.

* * *

Művész barátom, két ut áll előtted:
 Lássuk, melyikre lépsz s mi lesz belőled?

ENDRŐDI SÁNDOR.

SHAKSPERE MINT TRAGIKUS.*)

Ha Shakspere, mint komikai költő, kénytelen megtűrni, hogy Molière-rel összehasonlítsák és ő hozzá mérjék, mint tragikus bizonyára minden újabb költőről vehető mértéket fölülhalad, annyira, hogy itt az összehasonlítás lehetetlen. Arról a magányos tetőről, a hol ő trónol, mélyen lábai alatt látja a tragikai művészet minden többi csúcsait s korunk tragikusai előtt úgy lebeg ő, mint elérhetetlen mintakép, mint valami felsőbb rendű lény.

Hogy Shakspere mint költő, mint drámaíró mire volt képes, az sehol sem nyilatkozik oly hatalmas módon, mint nagy tragédiáiban; hogy pedig mi a tragikai hatás, arra egy classikus költő sem tud jobban s egy újabb sem úgy megtanítani, mint ő.

E hatás sajátzerű jellegével és az eszközökkel, melyek ezt előidézék, Aristoteles óta többször foglalkozott az elmélet és részint a régi philosophus helytelen vagy egyoldalú magyarázata következtében, részint a morál és az æsthetika összezavarása miatt időnként a legbadarabb nézeteket hozta napfényre.

Önök nem várnak tőlem e helyen bírálatot azon nézetről, sem egyáltalán valami hosszabb elméleti fejtegetést. Mégis engedjék meg, hogy elmondjak egy pár általános, tájékoztató megjegyzést, mielőtt tulajdonképeni tárgyamhoz, Shaksperéhez fordulok.

*) E cikk egy fejezete a következő című munkának: *Fünf Vorlesungen aus dem Nachlass von Bernhard ten Brink*. Strassburg, Karl I. Trübner 1893. Az egész mű nem sokára megjelen magyarul Békési Gyula és Pallagi Gyula fordításában. Szerk.

A küzdelem, mely, mint egy régibb előadásban kifejtettük, minden igazi dráma tartalmát képezi, a tragédiában oly természetű, hogy a hős abban elbukik s szenvedéseiben, bukásában mi is annyira részt veszünk, hogy a legerősebben megrendít bennünket a szánalom s egyszersmind a félelem, mely azon alapszik, hogy mi a szenvedő és elbukó hősben egy magunkhoz hasonlót látunk, sorsában az általános emberi sorsot s a saját magunkét pillantjuk meg s eszünkbe jutnak az emberiség korlátai. A tragikai félelem mindig föllép ott, hol a tragikus részvét föl van keltve; s azon félelem hiánya vagy jelenléte fokmérőül szolgálhat, hogy vajon részvétünk elérte-e valóban a tragikai magaslatot, vagy pedig csak a rokonszenv magasabb avagy alacsonyabb foka, egy kellemes, de nem mélyen belsőkbe hatoló megindulás esete forog fönn. De végre is a tragikai hatás fölkeltésén fordul meg minden. Mi idézheti azt elő? A szemünk előtt levő szenvedés nagysága maga még erre nem elég. Egy nagy szerencsétlenség, súlyos szenvedés kelthet borzalmat, fölháborodást, undort is; s ha olyan személyt ér, a ki nekünk kedves vala, minden bizonyonnal fájdalmat fog okozni. De hogy bennünk részvét ébredjen, ahhoz szükséges, hogy összefüggést vegyünk észre a hős szenvedései és tettei közt s tetteinek összefüggését jellemével, helyzetével annyira megértsük, hogy magunkat bele tudjuk képzelni az ő helyzetébe.

Az a tett, vagy tettek, melyek által a tragédia hőse a szenvedést magára vonja, képezik az ő tragikai hibáját, vagy mint újabb időben mondani szeretik, tragikai vétségét. A kifejezés magában kifogástalan lenne, ha az ember mindig szeme előtt tartaná, hogy minő vétségről van szó, tudniillik csupán a szenvedés előidézéséről. Minthogy azonban a tragikai vétségnél erkölcsileg kárhóztatandó cselekvényre gondoltak, a melyért a tettes méltán lakol, a melyet szenvedéseivel kell jóvá tennie, annyira eltévesztették a helyes szempontot, hogy megfosztották magokat azon lehetőségtől, hogy a nagy tragikusok műveiben adott tények tisztán hassanak rájuk. Még Sophokles Antigone-ja is, ez eszménye a szüzi föntségnek, maga idézi elő tragikus sorsát. De melyik philologus vagy æsthetikus jött volna valaha azon szerencsétlen fogalomzavar nélkül arra a gondolatra, hogy Antigonét utólagosan megoktassa, hogy hibázott, midőn az államhatalom parancsai

ellen cselekedett — mintha bizony tehetett volna mást, mint-hogy a felsőbb törvényt betöltse az alsóbb rovására; vagy épen arra az állításra, hogy legalább abban hibázott, hogy kifejezéseiben az államhatalom képviselőjével szemben nem vala eléggé mérsékelt, a köteles tiszteletet figyelmen kívül hagyta — mintha görög fölfogás szerint annak, kinek atyjafia megcsúfoltatott, nem volna illő nemes haragra gyuladnia és mintha bizony ez a hiba, ha ugyan a hellen ethika szerint az volna, oly vétket foglalna magában, mely Antigone sorsával arányban lenne. A figyelemre méltó következmény, mely által a tragikai vétkeknek azon téves fölfogása könnyen ad absurdum vihető, az, hogy ez arra kényszerít, hogy valamely csak mikroskopiaiilag észrevehető és egy végtelen nagy oknak bizonyos körülmények közt egyenlő nagy hatást tulajdonítsunk. A tragikai vétek súlya nem szükségképen függ a morális vétségtől, mely hozzáfűződik. Hogy a tettek, melyekből a tragikai szenvedés fakad, magokban, erkölcsi értelemben jók-e vagy rosszak, az nem tartozik a lényeghez, noha természetesen a tragikai költő föladata igen különböző lesz az egyik vagy a másik esetben. Lényeges csupán az, hogy e tettek heves összeütközést idézzenek elő a hős és egy hatalom közt, melynek érvényét el kell ismernünk és az a körülmény, hogy érezzük, hogy az összeütközés kikerülhetetlen. Hogy az a hatalom, melylyel Antigone szembeszáll, az államhatalom, az csak erősebben nyomja rá sorsára a szükségszerűség s ezzel a tragikum bélyegét, de az ő tragikai hibája ezáltal egyáltalán nem válik morális vétkezéssé.

De képzeljünk most magunknak egy oly hőst, a ki nemcsak külső, hivatalos képviselővel az erkölcsi világrendnek, hanem ezzel magával jön összeütközésbe, a kit valamely legyőzhetetlen vágy bűnös tettekre ragad, akkor a költő föladata egyrésztől könnyebbé válik ugyan, de másrésztől annál nehezebbé. Meg lesz könnyítve számára a tragikai szenvedés indokolása, minthogy itt a mi erkölcsi érzelmünk — megelőzve a drámai kifejlődést — parancsolólag kívánja azt a szenvedést; ellenben nehezzé lesz téve neki a részvét fölkeltése, minthogy annak a szemlélete, a mit igazságos büntetésnek érzünk, magában még részvétet nem ébreszt. Itt tűnik ki legvilágosabban azok tévedése, a kik a tragikai hibát erkölcsi vétséggé változtatják; mert minél nagyobb a hős erkölcsi vét-

kezése, annál nehezebb lesz előidézni a tragikai hatásokat. Itt lesz igazán alkalma a költőnek megbizonyítani művészetét a tragikai hiba, a bűnös cselekedet motíválásában, épen ilyen esetekben nyilatkozik Shakspere tragikai ereje összehasonlíthatatlan módon. Távol attól, hogy bűnös hőstét lehetőleg feketére festené, lehetőleg elrettentővé tenné, sokkal inkább arra törekszik, hogy azt emberileg közel hozza hozzánk, igyekszik, ha szabad magamat így kifejeznem, bűnét lehetőleg büntelenséggé változtatni, vagy — mint Schiller mondja —

A bűn nagyobb felét sorsintéző
Baljós csillagzatoknak rója föl.

Az eszközök azonban, melyeket Shakspere e célra használ, oly geniálisan egyszerűek, olyannyira különbözők azokinos műfogásoktól, melyeket az epigon-kor gyöngé szívű tragikusai alkalmazni szoktak, hogy némely commentatort tévedésbe ejtettek a költő célja felől; de csak commentatort, soha az elfogulatlan olvasót s még sokkal kevésbbé a nézőt, ki a költő szándékában élő hatásokat érezi, a nélkül, hogy töprengene a művészetten, mely azt előidézi.

Itt azonban azt a jóhiszemű ellenvetést vélem hallani, hogy mégis csak van abban valami igen-igen aggodalomkeltő, ha egy bűnben leledező hőst, egy tragikai gonosztevőt rokon-szenvünk tárgyává tesznek. Ez aggodalmat én teljesen indokoltnak ismerem el; s mi több én abban a tapasztalaton és megfontoláson alapuló meggyőződésben vagyok, hogy nem is oly nagyon ritka esetben ragadta már könnyen föllobbanó képzelem, erősen kifejlett utánzási ösztön, a nézőt egy tragikai előadás hatás alatt valódi tragikus tett elkövetésére. De ha mia lehető rossz következmények miatt a tragédia egy fajtát vagy épen a tragédiát egyáltalán országunkból száműzni akarnók, nem oda kellene-e a következetesség útján jutnunk, hogy a művészet minden fajtát — sőt végre magát a tudományt is száműzzük? A művészet, magában véve, nem törekszik sem gyakorlati hasznú czélokra, sem erkölcsi czélokra: egyedül csak azért van, hogy életérzésünket fokozza, erősítse. A ki azonban a művészet erkölcsi hatását — a valódi művészetet értem — elfogulatlanul szemléli, valószínűleg azon meggyőződésre fog jönni, hogy nagyban és egészben a jótékony hatások fölülmulják a károsokat, talán nem számban, hanem belső

jelentőség szerint mindenesetre. S a mi különösen Shakspere-t illeti s neki azon tragédiáit, melyekben bűnös hős számára veszi igénybe rokonszenvünket — hát van-e magasztosabb emberi álláspont, mint a mindent megértőé, mindent megbocsátóé? nem istenibb-e egy Othellót, egy Macbethet tetteiért megsajnálni, mint megátkozni.

Fő az, hogy heterogen területeket s egészen eltérő szempontokat ne zavarjunk össze. A tragikai színpad nem törvényszéki terem; a költő nem ügyvéd és a néző nem bíró. De jellemző, hogy ugyanakkor, mikor a törvényszéki termekbe a beteges humanismus nyomul befelé, hogy a felelősség illetőleg a beszámíthatóság fogalmával gyakorta játékot űzzön, a mi végső következményeiben az igazság pallosát gyermekijesztő mumussá fogja alacsonyítani, a tragikai műbíró hivatva érzi magát arra, hogy erkölcsi elátkozó ítéleteket formulázzon.

De az én erős meggyőződése, hogy a Shakspere tragédiáinak alapos tanulmányozása épen úgy előmozdítaná az igazi humanitást, mint a hogy gyöngitené azon téves irányt, mely a gonosztevőnek tettei következményét, a társadalom veszedelmére és kárára elengedi.

Ha Shakspere minden tragikusok közt a legnagyobbá lett, ennek legfőképen kedélye mélysége és génusza valóságosága az oka. Neki nem volt szüksége hagyományos æsthetikai elméletekre, hogy a tragikum eszméjéhez jusson. A színmű föladata ő szerinte nem más, mint tükröt tartani a természet elé. És az emberi természet, az emberi élet bőven tárt elé tragikus mozzanatokot, tragikus végzeteket, melyeket ő azon egyetemes rokonszenvvel szemlélt, érzett és indokolt, a melyre őt saját legbensőbb tapasztalatai képesítették. Drámai költés lett hivatása, de üzletet nem csinált abból s miként szentnek tartotta a művészetet általában, úgy mindenek előtt a tragikai művészetet. Nem törte magát tragikai anyagok után, inkább azok törekedtek föl ő hozzá. Csak első zsengéje, Titus Andronicusnak vérbe áztatott tragédiája az, mely nyilvánvalóképen nem belső szükségletnek köszöni létét, hanem a kezdő drámaíró azon vágyának, hogy ragyogó előképével, Marlowval s ennek utánzóival versenyezzen. *Titus Andronicus* költője ez anyagra s általában a tragédiára még nem vala megérve; mindazáltal már akkor is sejté, hogyan fejlík ki és nyilat-

kozik a tragikai szenvedés s míg drámai compositióban és drámai nyelvben Marlow tanulékony és egyenrangú tanítványának bizonyítja magát, addig a tragikai hatás előidézésében kezdettől fogva sokkal fölötte áll elődjének.

Azután, mint előbb említettük, a vígjátékhoz fordult Shakspere és egy kevéssel azelőtt, hogy lezárta azon kedves, vidám költemények sorát, melyekben sokféle változatban foglalkozik a szerelem problémájával, egy szerencsés órában megalkotá *Romeo és Juliát*, amaz ifjúi tragédiát, a mely meglepő magasságra, de nem alap nélkül, nem megfoghatatlanul emelkedik ki az öt környező vígjátékok fölé. És épen a *Romeo és Julián* tűnik ki, hogy a lángész, ha megadatik neki, hogy a helyes pillanatban a helyes anyagot megtalálja, ezt nem csak a szerencsének köszöni, hanem a saját türelmének is, a meny nyiben ez várni tud a helyes pillanatra. Nem mindjárt kezdte meg Shakspere a *Romeo és Juliáról* szóló mese dramatizálását, a mint azt megismerte. Láttuk, hogy ez már akkor élénken foglalkoztatta, mikor a *Két veronai ifjút* írta; erre mutat a vígjátékban Julia alakja és neve, erre mutat az analogia Valentin és Romeo száműzetése között, amaz Milanóból ez Veronából, erre mutat különösen az a mellékkörülmény, hogy Shakspere száműzött Valentinje, mint az eredeti forrás Romeoja, Mantua környékén tartózkodik. Sok évvel *Romeo és Julia* befejezése után jött csak el az idő, mikor Shakspere reflexiói az ember lénye és sorsa fölött azt a komolyságot és azt a mélységet elérték, a mely őt a tragikai alkotásra évek során át mintegy kényszerítette.

Veleszületett tulajdon volt nála, mint minden nagy költőnél, de még magasabb fokon, mint a legtöbbnél azok között, az a finom érzék az odaillőség, összhangzás és igazságosság iránt. Neki nem kellett fáradságosan keresni a tragikai hatásokat s nem forgott azon veszélyben, hogy az eszköz megválasztásában tévedjen. Neki nem jutott eszébe, hogy oly érzelmeket idézzen elő nézőiben, a melyek saját lelkének mélyét nem remegtették; neki lehetetlen volt elrejtőzködni, alakoskodnia s túloznia. A részvétnek és a félelemnek azon megrázó s egyúttal fölszabadító hatását, a melyen a tragédia lényege nyugszik, ő maga elég gyakran érezte; csak a saját szívébe kellett pillantania, hogy lássa, minő eszközök idézhetik azt elő. Ha egy anyag, például a *Hamleté*, *Othelloé*, *Learé* hatalmába

kerité, belső világában egyidőre uralkodó helyet hódított, akkor bizonyos szükségszerűséggel egy összeegyeztetési folyamat indult meg, ez anyag összeegyeztetése azon törvényekkel, melyek azon belső világot kormányozták. Az eseményeknek, a hős jellemének, sorsának kialakulása, szakadatlan munkával történt, jórésben magának a költőnek is tudtán kívül, e törvények szerint és a drámai conceptióban előállt a legbensőbb, fölbonthatatlan kapcsolatban a tragikai eszme és a tragikai cselekvény terve.

Shakspere önkénytelen érezte, hogy a tragikai szenvedés nem lehet véletlen műve, hogy annak a szenvedő tetteiből kell fakadnia; mert az ő szeme előtt nem irtózatkelző játék, hanem a legmélyebb komolyság volt ez. Magától értetődött, hogy a tragikai kimenetel föltételezi az összeütközés megoldhatatlanságát. A tragikai szükségszerűség axioma volt az ő költői logikájában, a mely fölött ő talán sohasem gondolkodott, de a mely mégis minden gondolatának alapját képezte. Szükségszerű kapcsolat a hős szenvedései és amaz összeütközés közt, melybe őt tettei a környező (olykor az objectív) világ hatalmaival és törvényeivel hozzák. Szükségszerű kapcsolat a hős tettei között és legbensőbb természete között, a mint az a külvilággal való érintkezésben, az abból számára létrejött helyzetben kifejlődik és alakul.

Shakspere öntudatlanul ugyanazon alapelveket követte tragédiáiban, a melyek szerint a classikus ókor nagy tragikusai alkották műveiket. Ez alapelvek azonban tág tért engednek a költő egyéniségének és az alaknak, melyre befolyást gyakorol a kor és a hely — és ezek mellett meg a tragikai nemnek sokféle faja gondolható. A Shakspere-i tragédia mindenekelőtt az ő drámáinak családi vonásait viseli, vagyis általában a korabeli angol drámáét: ennek széles, realistikus alapjával bír s a való élet visszaadásában ennek bőségével.

Minden műalkotás csak egy kimetszett részletet nyújthat a valóságból, csak egy darab világot, de ha a nagy költők mindenkor tudtak az ily töredéknek kerekedséget és valami eszmei tartalmat adni, mely azt magában bevégzett egészszé tette, mintegy képévé a nagy világnak, egy mikrokosmos-szá, akkor Shaksperenél még azt látjuk, hogy ő ezenfölül még szünetlenül e mikrokosmos kibővítésén munkál.

E célra szolgál nála ezer apró műfogás, melyek segít-

lyével a színpadi cselekvényt a tényleg látottakon kívül képzeletünk előtt még messze kiterjeszti, időben a múltba, térben a színpad mögé nyújtja. Csak a Capulet ünnepélyre emlékeztem itt hallgatóimat *Romeo és Juliában*, arra a rövid jelenetre Capulet szolgálai közt, mely a vendégek föllépését megelőzi és a színpadon uralkodó izgatottság, nyugtalanság által meggyőz bennünket annak a nagy ünnepélynek a valóságáról, mely a színpad között folyik; továbbá a rövid beszélgetésre Capulet és rokona közt, mely mindennapias, természetes színezésével úgy tünteti föl előttünk a jelen pillanatot, mint a mely a jelenlévők életében egy hosszú sorhoz fűződik; a dajka elbeszélésére Julia gyermekkorából, — és hányat nem lehetne fölhozni! Egész sajátyszerűen sorakozik ide Shaksperenek az a művészete, melylyel ő újon föllépő személyeinek beszédét mindig úgy tudja alakítani, akár monolog az, akár dialog, hogy az a legtermészetesebb módon vezet bennünket a dolog közepébe, a mely őket foglakoztatja. A monologokban a költő szándékát nem egyszer félreértették. Így például Hamlet híres jelenetében: «Lenni vagy nem lenni: az itt a kérdés»,*) a hol gyakran még kiváló színészek is figyelmen kívül hagyják, hogy azon szavak, melyekkel a monolog indul, nem kezdete Hamlet magánbeszédének, hanem már eredménye közvetlen előző fontolgatásoknak, a melynek elhallgatott tartalma szükségszerűleg kiviláglik abból, a mit mond. Mindez és hasonló művészi eszközöknek a hatása az, hogy nem merülhet föl bennünk kétség annak valósága iránt, a mit látunk és hallunk. Ha valamely eseményt beszélnek el, a melynél vagy nem voltunk jelen, vagy a melynek megtörténtét elhinnünk nehéz, ámbár láttuk is, sohasem mulasztja el a költő, hogy bennünket mindenféle aprólékos részlettel, melyre az elbeszélők emlékeznek, a dolog valóságáról meggyőzzön: gyakran még azzal is, hogy az elbeszélők holmi aprólékos dolgokban eltérnek egymástól. Halljuk csak, hogy kérdezi ki Hamlet azokat, kik őt a szellem megjelenéséről értesítették:

Hamlet. Pánczélosan volt?

Mind.

Úgy, uram.

Hamlet.

Tetőtül talpig?

Mind. Fejtől bokáig úgy, uram.

*) A Shakspeare-idézetek a Kisfaludy-társ. kiadásából vannak véve.

- Hamlet.* Akkor nem is láttátok arczát?
Hor. Tisztán, uram! rostélya nyitva volt.
Hamlet. No! és mogorva volt?
Hor. Ábrázatán
 Inkább bú, mint harag.
Hamlet. Halvány? piros?
Hor. Fölötte halvány.
Hamlet. És szemét reátok szegezte?
Hor. Mindig.
Hamlet. Hogy nem voltam ott!
Hor. Szörnyen leverte voln' fenségedet.
Hamlet. Lehet, lehet. Soká időzött?
Hor. Míg halkán százig olvas valaki.
Marc. Bern. Tovább, tovább.
Hor. Az én látomra nem.
Hamlet. Szakála szürkés, nemde?
Hor. A minőnek
 Éltébe' láttam: oly ezüst-deres.
Hamlet. Ma éjjel én is őrt állok: talán eljő megint.

A Shakspere-i tragédia alapjelleme a fölsoroltaknál még nagyobb befolyást gyakorolt az akkori színpadi szokás, melynek törekvése volt, hogy magának a drámai cselekvénynek határait kijebb tolja, mint az a régieknél, vagy más utánzóknál is szokásban volt. Ez utóbbiak rendszeren csak a forduló ponton mutatják be a cselekvényt; a mi azelőtt történt, az előzményekhez tartozik s e felől a néző elbeszélés vagy jelentés útján értesül; az angolok pedig az előadásba föl szoktak venni mindent, a mi lényegesen a bonyodalomhoz tartozik.

E tekintetben utolérhetetlen az a művészet, a melylyel Shakspere valamely messzeterjedő anyagot összeszorítani s a drámai cselekvényt összesűríteni szokta; mennyire képes ő a legegyszerűbb eszközök által, minő a párhuzamos motívumok s jelenetsorok váltakozó alkalmazása s kellő helyen való ráutalás arra, a mi jönni fog — előidézni azt a csalódást, mintha a cselekvénynek azon részei is az élet teljességével fölruházva folynának előttünk, a melyeket ő csupán néhány vonással vázol. Ezenkívül az idő mértéke teljesen ki van ragadva kezünkől. Ha az időszámítást tanulmányozzuk Shakspere műveiben, a melylyel az angol kutatás igen sokat foglalkozik, kitűnik, hogy több drámájában, talán a túlnyomó részben kettős időszámítás uralkodik. Különösen világosan látni ezt *Lear királyban*. Ha figyelemmel kísérvük azon jeleneteket, melyekben a király föl-

lép, attól kezdve, hol Goneril először bánik vele tiszteletlenül, odáig, a hol hajléktalanul bolyong a pusztában és számítjuk a két mozzanat közt eltelt időt, akkor rájövünk, hogy az csupán néhány óra, legföljebb egy pár nap lehet. De ugyanazon idő alatt már Cordelia értesült a durva bánásmódról, melylyel atyját illették, már volt alkalma levelet küldeni Kentnek, sőt már francia csapatok is érkeztek meg az angol partokra. Melyik nézőnek fog eszébe jutni, mikor Lear sorsát folyton növekvő részvétellel követi, hogy e sors kifejlődésére szükséges időt a költőnek utána számítsa? Shakspere jól tudta, hogy az időt épen a gondolatok és tapasztalatok szerint mérjük.

Az a gazdag tartalom, a melyet *Lear*-ben átélünk, igen jól összefér azzal a képzelettel, hogy az idő alatt más helyen is nagyon sok történhetik.

Nincs költő, ki a színpadot, mely rendelkezésére állt s a hagyományt melyhez szegődött, művészete legmagasabb érdekében erélyesebben ki tudta volna zsákmányolni, mint Shakspere. A tér idealitása, mely az akkori angol színpadot jellemzi, s a melynek szükségszerű megfelelője az idő idealitása, továbbá az akkori drámának azon képessége, mely szerint valamely hosszas cselekvényt teljes leforgásában felölelhetett, lehetővé tette Shaksperenek, hogy a tragédiában is kövesse belső ösztönét, mely őt mindenekelőtt a föladat lélektani oldala felé vonzotta. Ez megengedte neki, hogy a mint ő szeretete, első kezdeteitől a legmagasabb pontig ábrázolja a szenvedély kifejlődését, sőt nem ritkán még tovább is, addig a talajig kövesse, hol a szenvedély csirái fakadnak; ez megengedte neki, hogy a jellemet szemeink előtt fejleszse, a tett és a tapasztalat, a cselekvés és a helyzet kölcsönhatásai alatt. Ez lehetővé tette neki, hogy tragédiáiban a fősúlyt azon kapcsolat ábrázolására fektesse, mely a hős tettei és jelleme közt van, vagy, a mi ugyanaz, hogy erejének és buzgalmának java-részét jellemei drámai kifejlesztésének szentelhesse.

Ha Shakspere tragédiáit időrendben, egész *Lear királyig* tanulmányozzuk, látjuk, miként lesz a költő előtt mind világosabbá az ő hivatása, tudatosabbá sajátképeni ereje, miként helyezi a motiválásnál a tragikai összeütközés súlypontját mind határozottabban hőse lelkébe.

Romeo és Juliával már egy korábbi előadásban foglalkoztunk. E tragédiának rendkívül egyszerű összeütközésében a

külvilág szembenálló hatalmai és a főszemélyek cselekvését irányító hatalmak egész egyenrangú szerepet játszanak és a tragikai föladat semmi különös fáradságot nem igényelt a jellemzést illetleg, bármily sok is legyen különben már itt Shakspeare érdeme a pszichologiai finomságban.

Julius Caesarban érdeklődésünk középpontját Brutus eszményi alakja képezi, a férfiúi léleknagyság, a férfiúi becsület-érzés megtestesülése, telve a legtisztább kötelességérzettel, telve mérséklettel és önuralommal, telve önmegtadással, Brutus, a kinek nincs más fogyatkozása, csak az, hogy nem tudja a világi dolgokat és embereket gyakorlati szemmel nézni.

És sorsának tragikuma az, hogy épen magas lelkülete következtében nálánál ügyesebb, élesebben látó, de erkölcsileg mélyen alatta álló emberek befolyása alá kerül, hogy ő épen kötelességérzete miatt a kötelességek legaggasztóbb összeütö-zése elé jut és mintegy önmegtadásból egy végzetes elhatározást tesz: hogy ő az erény szeretete miatt elérhetetlen célokra törekszik és e cél után való törekvésében oly eszközöket használ, melyek természetével ellenkeznek és őt bűnnel terhelik s még a mellett eredménytelenek maradnak. Fájdalmas látvány az, látni, mikor ez a nemes stoikus minden összeesküvők közönséges tévedésében osztozik. Megrendítően hangzik az *Et tu Brute?* Caesar szájából. Brutus, jóltevőjének gyilkosa! És súlyosan nehezül ránk a mind világosabbá váló meggyőződés, hogy e gonosztett hiába történt. Brutus élete a kiábrándulások lánczolatává lesz. Caesar helyett most van a birodalomnak polgárháborúja, új triumviratusa, mely forrása új beháborúknak, új zsarnokságnak. Mindig reménytelenebbé lesz az idealista harcza a nyers valóság ellen. A fájdalomhoz, melyet tettének következményei, terveinek kudarca, a köztársaság hanyatlása okoznak, még más fajta szenvedések is járulnak. Portiája meghal. De a stoikus visszafojtja fájdalmát, megfékezi lelkületét, kitarat a végsőig a mellett, a mit kötelességének hisz. És mikor már mindennek vége, örömet lel abban a gondolatban, hogy egész életében egy embert sem talált, a ki hozzá hű ne lett volna s e kiáltással dől kardjába:

Caesar engesztelődj';
Nem öltelek meg fél ily örömet.

Ámbár Brutus a tragédia főszemélye, nem ok nélkül

viseli a *Julius Caesar* nevet. Hatalmasabban, mint minden személye a darabnak, domborodik ki a Cæsartól eredő, Cæsar által képviselt eszme, — ez ellen küzdenek Brutus és társai eredménytelenül s e küzdelemben mennek tönkre. És annál világosabban tűnik ki az eszmének, mint eszmének jelentése, minél kevésbbé egyenrangúan van megtestesítve. Szabatosabban: nem annyira a Cæsar személyében testesül ez meg, mint inkább az ő hatalmában, a tömeg ítéletében, hangulatában, jellemében. Innen e tragédiában a népjelenetek fontossága, a melyek egyúttal kiválóan jellemzők és drámailag rendkívül élénkek. Bármily súlyos hibákat követ is el ezekben Shakspeare a külső viseletet, sőt egyes dolgokban a római kor nézeteit, erkölceit illetőleg, mégis azt, a mi a korban és helyzetben tulajdonképen tyikus, a legmagasabb történelmi igazsággal adja vissza.

Hamletben is idealistát állít elénk Shakspeare; idealistát, a ki természetével össze nem illő környezetbe van helyezve s a ki szemben találja magát egy oly föladattal, a melylyel nem bír meg és a mely tönkre juttatja. Itt is királygyilkosságról van szó. Brutus Cæsart gyilkolja meg, a ki második atyja volt, Hamletnek atyja halálát kell megtorolnia. Mindketten hivatottnak érzik magokat arra, hogy a «kizökent időt» helyre tolják. De Brutus lehetőnek tartja megoldhatatlan föladatát. Hamlet érzi, hogy ő a magáéval, mely rátolul s melyet kötelességül kénytelen tekinteni, nem fog birni. Brutus téved, föltevésében épen úgy, mint az eszköz megválasztásában. Hamlet elméletileg sokkal tisztábban lát, de mivel az elhatározásig sohasem tud fölemelkedni, odáig sem jut el, hogy tervet kovácsoljon. Mindketten mély erkölcsiségű, gyöngéden hangolt jellemek. Brutusban megvan az az önuralom és tetterő, a mi Hamletnél hiányzik; Hamletben az a mélyebb bepillantás a dolgok összefüggésébe, a mivel Brutus nem bír.

A *Julius Caesar*ban még hatalmas a korhoz kapcsolódó történelmi érdek az általános emberi mellett. A Hamlet a leg-egyetemesebb fölfogásból tekinti a problémát s minden időkre nézve kimeríthetetlen mélységgel tárja elő. Hogy Shakspeare múltjának és jelenjének micsoda tapasztalatai szolgáltak alapúl azon hangulatnak, a melyből *Hamlet* fakadt s micsoda momentumok készítették a költőt arra, hogy itt mélyebben

merüljön saját lelkébe, mint bármikor azelőtt, egészben véve talán örökre titok marad.

S titok marad bizonyos fokig a Hamlet jelleme és a költő intentiója is. Noha Goethe a *Wilhelm Meister*-ben megadta a kulcsot a problema megoldására, mégis úgy tetszik, mintha ő óta nem sokkal hatoltunk volna beljebb a szentélybe. Természetesen nemszándékozom számtalan Hamlet-commentárhoz, melyek mind a kritikában erősek, a positiv magyarázatokban pedig gyöngék, nagy hirtelenséggel egy újat csatolni. Annyit azonban legyen szabad, mint szilárd meggyőződésemet, kimondanom, hogy a problema Goethe-féle megfejtése, bármily sok dolgot hagy is egyébként homályban, helyesen jelölte ki a határokat, melyek közt a problema súlypontja fekszik. Midőn Goethe Hamletre és föladatára vonatkozólag azt mondja, hogy a lehetetlent követelik tőle, nem a magában véve lehetetlent, hanem a mi neki lehetetlen, — akkor lehető pontosan meg van húzva az a finom vonal, a melyet a vizsgálódásnak szem előtt kell tartania s a melytől ez oly szívesen eltér.

Az újabb magyarázatokat illetőleg, minő például a Werderé, a ki a tragikus összeütközés elhatározó momentumát Hamlet föladatának tárgyi nehézségeiben látja s azt véli, hogy e föladat kettős, tudniillik a gyilkos és bitorló Claudius megbüntetése s egyúttal ennek bünéről oly bizonyítékok fölmutatása a világ előtt, melyek minden jogos kétséget kizárnak és jogilag kielégítők, — ezt és más ilyféle magyarázatokat illetőleg egyszerűen csak azt jegyzem meg, hogy Shakspere nyilván nem gondolt ilyesmire, mivel makacsul tartózkodik kihasználni minden alkalmat, mely ilyeszerű intentio kijelentésére kínálkozik. Egyetlen helyen sem tünteti föl Hamletet e föladatának igazi fontolgatásával foglalkozva; a föladat tulajdonképeni tartalmának, kihatásainak, a megoldása végett rendelkezésére álló eszközöknek s a dologban rejlő nehézségeknek vizsgálásába merülve. S én minden körülmények közt ragaszkodom ahhoz az elvhez, hogy nem helyes módszer oly dolgokat, a melyeket Shakspere szándékosan vagy szándéktalanul homályban hagyott, nemcsak világosságra vonszolni, hanem mikroszkopikusan elemezni s a kutatás kiinduló pontjává tenni. Azt, a mit fontosnak tart, ki szokta Shakspere elég világosan mondani; a mit nem mond

el, az nem lehetett előtte a lényeg, tehát nem is lehet az ránk nézve sem.

A Hamlet-problema súlypontjának tehát kétségkívül a hős jellemében kell rejlenie, a mint az a drámai cselekvényt megelőző szörnyű események következtében alakult s föladatával szemben szemünk előtt tovább fejlődik. Ez a jellem azonban, noha átlátszó, oly mélységes, hogy senki ennek a fenekére még nem pillantott.

Hamlet titok marad, de ellenállhatatlanul vonzó, mert érezzük, hogy e titok nem mesterségesen kigondolt, hanem a dolgok természetén alapul. Érezzük e jellem benső igazságát még akkor is, mikor kétségbeesünk a felől, hogy valaha gyökeréig kimagyarázhassuk. És a mi fő, érezzük Hamletben, hogy általános érvényű, hogy tipikus. Mindnyájan gondokoztunk, éreztünk és cselekedtünk vagyis inkább nem cselekedtünk már egyszer úgy vagy olyan formán, mint ő. A legeggyetemesebb jelentőségű belső összeütközés képe ez, fölülmúlhatatlan igazsággal és valószerűen részletes kivitellel. Ez ad kiváló bájt *Hamlet*nek, Shakspeare összes nagy tragédái közt. *Othello*, *Macbeth*, *Lear*, épen oly mélyek, épen oly fönségesen vannak kigondolva, épen oly drámaiak, sőt e szempontokból részben fölötte is állanak *Hamlet*nek. De a lélektani festés e részletes kivitelt, a természettől ellesett vonások e bőségét, s bőségét egyszersmind oly vonásoknak, a melyek kényszerítenen bennünket, hogy leszálljunk saját lelkünk mélyébe, csak *Hamlet*ben találjuk meg. A legteljesebb realizmus, sőt naturalismus, a legteljesebb költői hatást szüli itt, — természetesen csak azért, mert ez a legeszményibb tárgynál alkalmazott realizmusa egy Shakspeare-nek, a ki a saját lelke mélyén rejlő kincsekből Hamletet dúsabban látta el, mint bármelyik hősét előtte vagy utána.

Othello azon tragédiák közzé tartozik, a hol a hős a dráma első felében, a magaslatig, inkább passiv szerepet játszik. Feltékenységen alapuló tragédiában nem is lehet más-képen. De annál határozottabban az ő tette az, mely a talajt, a honnan feltékenysége kisarjazhat, előkészíti: a Desdemona elszöktetése; annál határozottabban az ő tette az, a mely a tragikus catastrophát előidéz; és a mi őt e végső tetre kényszeríti, uralkodó szenvedélyének és pedig a legborzasztóbb, lelkét őrző zarnoksággal gyötrő szenvedélynek kizárólagos

uralma. S ne felejtjük, mily teljesen a hős jellemében van itt a drámai összeütközés csomója. A külső hatás a Jago mindenestre ördögi furfanggal kigondolt cselszövényére szoritkozik; egy kicsivel több emberismeret, egy kicsivel több éleslátás, egy kevés hidegvér s Othello széttépte volna a hálót, a mely bekeríti. Vegyük tekintetbe itt azt is, hogy Shakspere gyakran és pedig épen leghatalmasabb tragédiáiban a tragikus szenvedélyt, a mely szükségképen a hős jelleméből foly, a jellemmel a legélesebb ellentétbe állítja. Othello féltékenysége, alaptalan gyanúja, nem tisztán bizonyos szellemi korlátoltságból magyarázható meg, hanem első sorban az ő nyílt, nemes, bizó természetéből. Mivel ő maga a színlelést nem ismeri, Jagónál sem teszi föl. És épen azért tehet benne oly irtózatos rombolást e szenvedély, mert ellentétben van jellemével.

Ugyanezt vesszük észre *Macbeth*ben. E drámában Shakspere a legnehezebb problémák egyikét veti föl magának, a melyet drámáirónak valaha meg kellett oldani. Tragikus hősei eddig olyanok voltak, hogy mindenki elmondhatta, a mit később Lear:

... Én oly ember vagyok,
Ki ellen mások többet vétkezének,
Mint mások ellen én.

Macbethről, a király-gyilkosról, a korona-rablóról, a véres zsarnokról nem áll ez. Hogy merhetett Shakspere ily alakot, mint a Macbethé, egy tragédia hőségé tenni? Hogy sikerült neki ily hős iránt részvétet, benső rokonszenvet ébreszteni a nézőkben? Bámulatra méltó az a fönséges művészet, a melylyel Shakspere minden külső segítő eszközt, minden kicsinyes fogást megvet; a problémát legegyszerűbb, legfogósabb, legmélyebb formájára vezeti vissza s a mélységben oldja meg. Mellöz forrásából minden oly vonást, mely Macbeth tettét, azon végzetes tettet, melyből a többi foly: Duncan meggyilkolását, szépíthette, menthette volna. És ezt nem pusztán hallgatagon, azzal a móddal teszi, a hogyan a cselekvény személyeit s egymáshoz való viszonyát elének állítja. Nem, világosan megmondja, hogy Duncan a legszelidebb, legigazságosabb fejedelem volt, ki Macbethet kitüntetésekkel halmozta el, kegye jeléül kastélyában meglátogatja s bizva alszik födele alatt; megmondja határozottan, hogy Macbethet minden

elriasztani látszik e tettől, hogy semmi sem ösztönözi arra az egy becsvágyon kívül. Megmondja mindezt és pedig a Macbeth szájával. Ő maga vádolja be magát előttünk; a tragikai problémát egész félelmes tisztaságában állítja szemünk elé s épen ez megadja már a megoldást is. Mert abból, hogy Macbeth a bűn előtt bevádolja magát, hogy semmivel sem iparkodik tisztázni magát a saját szemében, hogy gyötrellemmel és borzalommal telve húzza ki törét s indul a Duncan hálója felé, mindebből látjuk, hogy ő nem hidegvérű gyilkos, hanem egy hatalmas szenvedély áldozata, a mely eleven képzelmet tökéletesen betölti, komor képeket varázsol elébe, szörnyűbbeket még a valónál s bűvös kötelékben tartja, a melyből tette által igyekszik szabadulni. És e szenvedély: a becsvágy, e hősi, sőt — ha Macbeth bíborban születik — valóban királyi jellemben, jogos önérzetből keletkezve, a boszorkányok jóslatától szítva, felesége befolyásától táplálva, oly magasra lobban s oly módon nyilatkozik, a mely az ő hősi természetével homlok-egyenest ellenkezik s ezt legmélyebb alapjaiban teszi tönkre.

Nagyszerű és megrázó az a naivitas, a melylyel Shakspere hőseit a Banquo megjelenése után mondott szavakban fölruházta:

... Hiszen vér hajdan is
 Omolt, mikor törvény nem álla őrt;
 S azóta is volt gyilkosság elég,
 Szörnyű a fülnek; ám akkor ha szét
 Loccsant az agy: meghalt az ember és
 Addig van ... oh, most felkel s visszajő,
 Húsz mély, halálos sebbel a fején,
 S székünkéről ellök. Oh! ez iszonyúbb, mint
 A gyilkolás maga.

Lear királyban az erő és gyöngeség, a hősiesség és gyermekes gyámoltalanság, a férfias szenvedély és a gyerekes önfejlés sajátságos vegyületét állítja elénk Shakspere azon királyi aggban, a kinek későn kellett végig járni az élet szigorú iskoláját, a ki későn érzi meg, hogy illúzióit szétrombolja a durva való s a ki e miatt megtévelyül. Semmi sem lehet tragikusabb, mint e király sorsa, a ki — noha oly föléltlen engedelmességhez van szokva, hogy az ellenmondás magánkívül ragadja — mégis kiadja a kezéből a hatalmat, fölöstja országát gyermekei — és minő gyermekek! — közt s e mellett azt

hiszi, hogy tekintélyét csökkenés nélkül megtarthatja haláláig; mint e férfi, a ki oly végtelenül szeretetre vágyó s az igaz szeretetet még sem ismerte soha, a ki ezt csak akkor ismeri meg, mikor önszeretetében sértve haraggal taszította el azt a leányt, Cordeliát, ki ránézve nélkülözhetetlen s két másik leányánál rájött, hogy mi az a gyermeki hálátlanság és természetellenes önzés, a ki az őt körülvevő világot valódi alakjában, egész aljasságában csak akkor kezdi megismerni, mikor saját lelki világa már elsötétedőben van. Így bolyong Lear, a a kinek lelkével a külső természet is szövetségben látszik állani a maga változó hangulatával, az éjtszakán keresztül — a fizikai, szellemi, erkölcsi éjtszakán, melyet csak félelmes villámok világítanak meg — míg meg nem találja újra a világosságot Cordeliája karjaiban. De ez az újból megtalált boldogság csak rövid ideig tart, a fény kialszik ismét, leányát elragadja a borzasztó végzet s egy reménytelen bűbánat határt nem ismerő kétségbeesésében maga Lear is kileheli lelkét. Lear paraleljeként állítja elének Shakspeare Gloucestert, a ki vak szenvedélyében vétkezett s a kit a saját vétkeiből font korbáccsal sújtanak az igazságos istenek, a ki fattyúgyermeke, Edmund, ördögi ravaszságától rá hagyja magát szedni s törvényes fiát a nemes Edgárt eltaszítja, a ki — mint Lear — igazságtalanságát akkor kezdi belátni, mikor már késő, a ki az Edmund árulása következtében szemevilágától megfosztatik s az örök igazság felől kétségbeesve, véget akar vetni életének, de az eltaszított Edgar gyöngéd és okos vezetése alatt megtanulja a tűrés és a fensőbb hatalmak iránt való alázatos engedelmesség kötelességét s visszanyeri hitét az istenekben és az emberekben.

Egészben véve Lear király a leghatalmasabb mű, a melyet Shakspeare alkotott. Nem csupán a legtragikaibb tragédiái közt, hanem egyszersmind az, a melyben az ő alkotó ereje, a drámai tömörítésben kiváló művészete, legszebb diadalát aratja. Egyetlen más munkájában sincs összezsúfolva annyi jelentékeny alak és esemény. S mily sikerrel tudta a költő összes motívumait egymásba szőni, a sokféleséget külsőleg és belsőleg egységes egészszé formálni! S mennyire a *conceptio magaslatán* áll a kivétel, elejétől végig! Mennyire megbír a költő előadó tehetsége minden helyzettel minden hangulattal!

Nincs semmi más, a mi oly velőnkig hatóan meg tudna

rázni, mint az a jelenet, a hol az öreg, örület felé közelgő király a kopár fenyéren, az elemek hatalmába adva, az elemekkel daczol s boszút esdekel azoktól a hálátlan, bűnös emberiségre, a melyet az ő átka csirájában szeretne elpusztítani.

Mondom, semmi sincs, a mi oly megrázó volna, mint e jelenet, ha csak az a másik nem, a hol a legszélső határokig jutott tragikai feszültség a Lear és Cordelia találkozásánál könnyekbe olvad föl.

Lear a legmélyebb is a Shakspeare-i tragédiák között. Egyetlen másik művében sem tűnteti föl a nagy világrejtélyt oly magasztos symbolumokban, oly könyörtelen igazsággal a költő. A világot, a melybe bennünket vezet, szilaj szenvedély, durva vágy, hidegen számító önzés mozgatja. Lakói sorsában tisztán meglátszik a nemesis keze; a gonoszok saját bűneik áldozatai lesznek, de nem nyilvánul-e a jóságos gondviselés uralma is a Lear s főképen a Cordelia végzetében? Vagy talán azt a benyomást érezzük inkább, a minek Gloucester kölcsönöz szavakat, midőn azt mondja: a mik a legyek a pajkos gyermekeknek, ugyanazok vagyunk mi az isteneknek; mulatságból öldösnek meg bennünket. A költő nem tagadja a gondviselést, sőt hisz az isteni világkormányzásban, de tartózkodik azt a titkot, melybe ez magát burkolja, másképen mint alázatos tisztelettel tekinteni. Úgy festi a világot, a mint látja s az neki sötétnek tetszik, — de hisz épen éjjel láthatók a mennybolt csillagai. Valóban csak a nyomor lát még csodát, mondja Kent, — de az a csoda abban áll, hogy az emberi derékség épen a nyomorban fejlődik ki s hogy az általános aljasság posványából kedves liliomként kihajt az erény. Gloucester csak nyomorúságában tanulja meg ismerni az ember és az élet valódi értékét, Lear is csak ott jön rá, hogy mi a szeretet. — Az optimismus, melyet a költő még magában Learben sem tagad meg, tisztán ethikai, lelkiismeretünkre hivatkozó. Hangosan hirdeti a megadó türés, a férfias kitartás a gyökeréből erkölcsös magaviselet kötelességét. Érezteti velünk, hogy a jó magában véve, külső sikerre ügyet sem vetve is, a legnagyobb mértékben realis valami s méltóbb az érte küzdeésre, mint bármi más; oly alakokkal, mint a hű Kent, s első sorban Cordeliájának bájosan magasztos alakja, erősíti hitünket az erényben s bátorít erre; — Edgárja sorsával fölébreszti bennünk a reményt, hogy a jó végre győzni fog a világon.

A világ képe, melyet Shakspere elénk tart, másként van megvilágítva a tragédiában, mint a vígjátékban, de a költő mély vallásos érzése amott csak úgy észre vehető, mint itt; oly vallásosság ez, melynek gyökere és magva az ő erkölcsi érzékében nyugszik s a melynek ennél fogva kellemetlen tényekre nem szükséges szemet hunynia. Shakspere szereti az életet, és át van hatva annak nagy értékétől, de mégis Schillerrel együtt azt tartja, hogy az élet nem a legfőbb jó s tudja, hogy senkit sem lehet halála előtt boldognak mondani. A legjobb előtte e földön az önfeláldozó, munkás szeretet; és sejti, hogy az örök szeretet az, a mi a mindenséget áthatja és megeleveníti.

Engedjék meg, hogy e korunk komolyságával összeillő komoly reflexiókkal befejezzem fölolvásásaim sorát, melyet önök oly türelemmel s lekötelező érdeklődéssel szíveskedtek hallgatni. Boldognak tartanám magamat, ha elmondhatnám, hogy sikerült kissé közelebb hoznom azon nagy költőt, a kiről beszéltem, az önök értelméhez, kiváltképen pedig szívéhez.

TEN BRINK *után, németből*

PALLAGI GYULA.

VERES PÁLNÉ EMLÉKEZETE.*)

Ritka az oly nő, a ki családi körének él, szíven viseli a háztartás és gyermeknevelés nehéz gondjait, mégis a közélet terén is nagyobb munkásságot bír kifejteni, legyen az irodalom, művészet vagy a társadalmi tevékenység bármely köre. Az emberi erő korlátozott, a több irányú munkásság egymást bénítja, kivált a nőnél, a ki idegesebb természetű s érzelemben, lelkesedésben gazdagabb, mint a férfiú. Ha vizsgáljuk a közéletben kitűnt nők életét, majd mindeniknél megtaláljuk a nagy szerencsétlenséget vagy nagy szerencsét, melynek pályájakat köszönik. Az életben korán csalódott leány vagy nő, ha fenkölt szellemű, örömet fordul oly munkássági körhöz, mely begyógyítja sebeit s az elveszett boldogságért megnyugvást vagy épen dicsőséget nyújt cserébe. A boldog nő is kilép olykor a családi szűk körből, hogy részt vegyen a közéletben, de leginkább csak akkor, ha szerencsésen alakult körülményei erre mintegy utat nyitnak, sőt ösztönzik.

Ily boldog és szerencsés nő volt Veres Pálné, Beniczky Hermin, a nőképző-egyesület kezdeményezője és tanintézetének alapítója, a kinek emlékét ünnepelni gyűltünk össze e teremben. Ő nem úgy vegyült a közéletbe, mint az életben csalódott nő, hanem mint boldog hitves és anya, a ki fölnevelvén és férjhez adván egyetlen leányát, hogy betölthesse a munkásságában így támadt űrt, egész Magyarország leányai gondját vette lelkére. De erre őt egy más körülmény is ösztö-

*) Mint emlékbeszéd fölolvastatott a nőképző-egyesület folyó év máj. 30-án tartott emlékünnepélyén.

nözte. Régi nemes családnak volt sarja s korán árvaságra jutott. Nagyatyja, egy nyolczvan éves agg, vette házához, a ki már koránál fogva sem fordíthatott sok gondot unokája szellemi kiképeztetésére. Magányban nőtt hajadonná a gyermek s élénken kezdette érezni elmaradottságát a műveltségben. Maga igyekezett pótolni a hézagokat a megkapható könyvek olvasásával. Szellemi küzdelme mély benyomást tön reá s lassanként tudatára ébredt annak, hogy hazánkban a nők szellemi kiképeztetésével épen oly keveset gondol a család, mint a társadalom és állam.

S e tudat mind erősbödött benne férjhez menetele után is. Férje Nógrádmegye előkelő nemesei közé tartozott, a ki részt vett a közügyekben s barátai közé számította a megye két nagy reményü ifjút, Szontágh Pált, a ki nagy barátja volt az irodalomnak és Madách Imrét, a ki titkon lyrai és drámai költeményeket írt s örömet foglalkozott philosophiai kérdésekkel is. E társaság révén az ifjú nő mindinkább érdeklődött a magyar irodalom iránt, a melyet kevésbbé ismert, minthogy nagyatyja házánál leginkább német könyveket olvasott. Érdekeltek a politikai küzdelmek is, de a nőnevelés kérdéseit legörömetesebb szötte társalgásába. Ez annyival inkább természetes volt, mert saját leányának nevelése egészen elfoglalta lelkét. Otthon neveltette, jeles tanárjelölteket tartott a háznál, mindig jelen volt a tanításkor, együtt tanult leányával, sőt nem egyszer maga is tanította. S midőn a nevelés bevégeződött és férjhez ment leánya oda hagyta a szülői házat, őt már megszokott gondja nem hagyta el, a nőnevelés kérdése még élénkebben maradt lelkében s csak időre, alkalomra várt, hogy tettekben jelentkezék.

És méltán. A nőnevelés ügye el volt hanyagolva hazánkban. Az állam egész az újabb időkig figyelmen kívül hagyta; az egyházak csak a legszükségesebb elemi ismeretekre szorítottak, a társadalom megelégedett a magánvállalkozók intézeteivel, melyeknek gondosabbjai is inkább csak a látszatra, mint a lényegre törekedtek, arra sem nemzeti irányban. Az előkelőb-
bek és vagyonosak külföldről hozattak nevelőnőket, mert itthon nem voltak oly intézetek, a hol ezek képeztessenek, sőt az is megtörtént, hogy külföldi intézetekbe küldötték leányaiikat. Ez volt aztán egyik oka annak, hogy a felsőbb női körökben sokkal később vert gyökeret a nemzeti műveltség, mint a

férfiakéban s Vörösmartynak az *Úri hölgyhöz* című ódája a negyvenes években is nem költői képzelgés volt, hanem szomorú valóság. A harminczas és negyvenes években, a midőn annyi reform-eszme merült fel közéletünkben, a nőnevelés ügyét is szóba hozta néhány lelkes író, különösen Fáy András, de kevés sikerrel. Az 1848-ban történt nagy átalakulás után a magyar kormány bizonyára kezébe vette volna ez ügyet is, ha közbe nem jő a forradalom. Az ötvenes években semmi fontosabb lépés nem történt a nőnevelés ügyében s ha történik, bizonyára nem nemzeti irányban történik vala. Végre 1867-ben visszaállított alkotmányunk, de eleinte a közoktatás terén annyi teendő volt, hogy a nőnevelés ügyét ideig-óráig halasztani kellett.

Veres Pálné egy perczig sem tartotta halaszthatónak. Feljött a fővárosba azzal az elhatározással, hogy a nők érdekében mozgalmat indít. Célja volt egyrészt nyomást gyakorolni a kormányra, másrészt társadalmi úton egy női tanintézetet létesíteni, s általában érdekeltséget kelteni a nők ügye iránt. Értekezletet hívott össze, melyen 1867 május 24-én huszonnégy nő jelent meg. Abban állapotok meg, hogy egy nőképző-egyesületet létesítenek. Még azon évben százra emelkedett a tagok száma, az alapszabályok csakhamar megerősítést nyertek s 1868 márczius 23-án megalakult az egyesület és Veres Pálnét választotta elnökének. A politikai és közoktatásügyi vezérférfiak némi gyanúval tekintettek a mozgalomra. Azt hitték, hogy az egyik hulláma azon európai áramlatnak, mely az úgynevezett nőemancipációval új alapra akarja fektetni a társadalmat, az államéletben új helyzetet jelöl ki a nőnek s megfosztva régi előjogaitól, oly új jogokkal ruházza föl, melyek aligha javára válnak. Valóban a nőemancipatio kérdése sokban hasonlít a socialismuséhoz. Mindkettőnek van igaza is, valódi és súlyos bajokat tár föl, de az ajánlott gyógyszerek még súlyosabbakat idéznének elő. Nem a merev elvek valószínűsítése, a gyökeres reform a gyógyszer, hanem a részletes javítás s megalkuvás a létező társadalmi renddel.

Veres Pálnét sértette a gyanú, annyival inkább, mert saját, *Nézetek a női ügy érdekében* című röpiratának némely nem elég szabatos kifejezései adtak erre okot. Azonban a félreértés hamar kiderült; az egyesület kérvényét, mely női

iskolák alapítását sürgette s melyet kilencz ezer nő irt alá, Deák Ferencz nyújtotta be az országgyűléshez s b. Eötvös József is megígérte a nőnevelés érdekei támogatását. E mellett elhatározta az egyesület, hogy be nem várva az állam intézkedéseit, a maga erején alapít egy női tanintézetet, még pedig oly módon, hogy az lassanként felsőbb leányiskolává alakulhasson át s egyszersmind a nőktől elfoglalható önfentartási pályákra szükséges ismeretek megszerzésére is alkalmat nyújthasson. Veres Pálné buzgalma és erélye nem tűrt halasztást s az intézet két kis szobában már 1869 október 17-én megnyílt egy fensőbb osztálylyal, tizenkét növendékkel és öt tanárral. Magam is ott voltam bölesejénél; elfoglaltságom mellett is örömet elvállaltam egy pár évig az intézet igazgatását s benne a magyar irodalom tanítását. Mintha most is előttem állanának a vidám arcú, élénk figyelmű és tanulékony leánykák. Azóta huszonöt évnél több idő tölt el, bizonyára most nem ismernék reájok, ők sem ismernének reám, a ki immár megöregedtem. De épen azért bárkinál inkább tanúskodhatom arra nézve, hogy mily szűkös körülmények között, mily csekély kezdetből indult ki ez intézet, hogy mily erős, kitartó buzgalom és erély kellett ahhoz, hogy odáig emelkedjék, a hol most áll.

A kezdeményező lelkesülése hatott társaira is. Mind többen csatlakoztak az egyesülethez, az alapítványok szaporodtak, a társadalom minden körében akadtak pártfogói, az állam és a főváros támogatni kezdték. A tanférfiak örömet nyújtottak segédkezet mind a tantervek kidolgozására, mind a tanárok ajánlására nézve. Az intézet minden évben fejlődött szellemileg és anyagilag egyaránt, s husz év alatt megközelítette kitűzött célját, sőt 1881-ben saját házába költözhetett, ebbe a szép épületbe, melyet saját szükségei szerint rendezhetett be. A század végén ismét a magyar műveltségnek szolgálhat e telek, mint szolgált a század elején is, midőn e helyen egy francia tetőzetű ház állott s Vitkovics Mihály, a Kazinczy pesti triaszának egyike, lakott benne, a kinek estélyei gyakran összegyűjtötték Pest nem nagyszámú íróit, az agg Virágtól kezdve az ifjú Vörösmartyig. A hol most az ifjú női nemzedék ismerni tanulja irodalmunkat, akkor az új magyar irodalom megalkotói gyűltek össze, hogy felolvassák egymásnak műveiket, s megbeszéljék a nyelv és irodalom ügyeit. A régi

düledező ház helyén méltán emelkedik ez új épület, hogy össze olvassza a múlt emlékeit és a jövő reményeit.

Alig van valami emberhez méltóbb öröm, mint a midőn az eszmét a melyért küzd, munkálkodik, lassanként valósulni látja. Veres Pálné részesült ez örömben. A növevelés eszméje, melynek szószólójaként lépett föl, folyvást hódít állami és társadalmi életünkben. A nőképző-egyesület alakulásának és izgatásainak volt hatása arra, hogy egy pár évtized alatt polgári és fensőbb leányiskolák keletkeztek, községi vagy állami költségen. Azonban legnagyobb öröme telt a nőképző-egyesület iskolájában, melynek létrehozásában, gondozásában oly nagy részt vett. A siker öröme folyvást élesztette munkásságát egész végleheletéig. Annyira összeforrott munkássága ez intézettel, hogy nem is tudjuk képzelni nélküle s mintha még most is várnók, hogy újra megjelen köztünk. De nem jelen meg többé, örökre elhagyta ez intézetet, melyhez annyi hévvel ragaszkodott, s attól távol a vanyarcezi sírboltban aluszsza örök álmait.

Vigasztaljanak meg bennünket egyik tisztelőjének, Madách Imrének, sorai, melyeket egy szintén nógrádmegyei nő halálára írt.

Mindig mások javára fáradál,
Mindig csak másoknak kedvéért éltél,
Ha megkivántad már a pihenést,
Meg kell nyugodnunk, hogy sírodba tértél.

Pihenj csendesesen! Emlékedet az ércznél tartósabban fogja megőrizni ez intézet folyvást megújuló növendékeinek halálja, a kiknek meghalva is anyjok maradtál. Áldás poraidra, lebegjen szellemed őrangyalként fölöttök.

GYULAI PÁL.

SZINHÁZI SZEMLE.

(*A falu rossza.* Magyar opera három fölvonásban. Szövegét Tóth Ede hasonczímű népsziműve után írta Várady Antal. Zenéjét szerzé Hubay Jenő. Először adták a magyar királyi operában 1896. évi márczius 20-dikán.)

A magyar királyi operaház egyik érdekes újdonsága Hubay Jenő *A falu rossza* című három fölvonásos operája.

A művet nagy érdeklődés fogadta és már tárgyánál fogva is népszerűséget vártunk részére. E mellett azt is reméltük, hogy a magyar zenét művészeti alakításának legelőrehaladottabb álláspontján fogjuk itt megismerni, a mint ezt oly sok csalódás után is mindig újra várjuk, valahányszor egy-egy ilyen mű készül.

Úgy látszik azonban, hogy az opera az érdeklődést nem elégítette ki, bár az általános vélemény a mű bemutatása után abban találta a fő érdemét, hogy elejétől végig tiszta magyar zene és mint ilyen új úton jár. Mi az operát nem tartjuk életképesnek és a zenéjének magyarsága ellen is több rendbeli kételyeink vannak.

A magyar zene alakításának nagy és nehéz kérdését ez az opera nem vitte előre semmivel. Maga a szerző, nálunk az első előadó művész, a ki csupa alkotó kedv és buzgalom, folyton újabb és jobb után törekszik, bizonyosan maga is csak kísérletnek fogja venni és félre teszi e művét.

Előnye, hogy könnyen, tisztán, világosan és gyorsan tud dolgozni és vannak szerencsésebb gondolatai is, de nagyobb eredetiségre eddig nem tudott szert tenni és kevés gondal válogatja és alakítja gondolatait. E mellett, úgy látszik, zenei-

leg nem tud magyarul gondolkozni és utólag kellett zenegondolatainak a magyaros színezetet megadni, mely munkálat közben talán legjobb gondolatait mellőzve félre kellett tennie.

A magyar zene anyaga egészen más, mint a többi nemzeti zenéé, melyek mind egy törzsnek, az általános zenének, messzebb elnyúló ágazatai. Ezeknél egyes jellemző vonások, a skála egy makacsul kihagyott vagy módosított hangja, a néptánczok fordulatai, vagy valamely a rendestől eltérő rhythmikai menet elég arra, hogy a zenének világosan felismerhető nemzeti jelleget adjanak és másrészt elősegítsék az új zenei eszmék alkotását. A magyar zene anyaga azonban nem elősegíti, hanem hátráltatja és nehezíti a zenei alkotást.

Mindenkinek, a ki komolyan tanulmányozta és alakítani törekedett a magyar zenét, éreznie kellett, hogy ez a kétszeresen nehéz, gondos combinációt, fáradságos összeegyeztetést kívánó munka gátolja a szabad művészi alkotást és a legszerencsésebb esetben is, természetességét elvesztő, magyarossá fáradságosan átalakított általános zene az ily munka eredménye, vagy pedig a magyar zene egyes töredékei oly alakba szorítva, mely a természetével nem igen egyezik meg.

E munkának nem vált előnyére Hubay Jenő gyors és könnyű dolgozási modora. Úgy látszik, ő nem szokott elmélkedve és sokat kombinálva dolgozni. Sietve, első gondolatait írja le, mindent könnyűnek vél s azt hiszi, hogy a fiatalság ereje, a könnyen teremtett dallamok mindent pótolnak. Nála a teremtő erő, a mondott nehézségekkel szemben nem mutatkozott megfelelő erősnek és a mi ezt újabb időkben rendszeren pótolni szokta, a belterjes, művészi kidolgozási mód is hiányzik s úgy látszik áldozatul esett az elsietett munkának. Közben világosan észrevehető, hogy a kedve is elhagyta, unottan dolgozik tovább s lehetetlennek tartjuk, hogy oly finom ízlésű zenész, mint a szerző, maga is meg lenne elégedve munkájával.

A nyitány terjedelmes potpourri-alakban összeállított bevezető zene, mely megismertet a főgondolatokkal. Kezdődik a szomorú, gyászos énekkel, melyet elég különös módon Feledi Lajos és Bátki Tercsi eljegyzési ünnepélyén énekel a vendégsereg. Mindjárt utána következik Göndör Sándor zenei motívuma, egy előkelő, nemes és érzelmes zenei gondolat, melyet azonban nagyon nehéz képzeletünkben összeköttetésbe hozni a népszinmű ugyanez alakjával. A következő motívum,

a legmagyarosabb mindannyi közt, a régi magyar quart-accentuson alapul. Ez Rózsi alakjának zenei festése és szilaj természetét szerencsésen fejezi ki. Boriska szerelmi búsongása, melyet ez után hallunk, már kevésbé magyaros. Beteges és érzelgős dallam, harmonizálása mesterséges, rhythmusa pedig csak úgy van megmagyarosítva. Gonosz Pista az éjjeli őr, két rövid ötlettel van bemutatva, az egyik az elcsapatása miatt érzett általános örömet festi egy pattogó kis csárdás-motívummal, a másik az ő saját zenei motívuma, egy folyton hajlongó, bukdácsoló choriambikus menet, melyet azután túlságos sokszor hallunk az egész operán át. A nyitányt a csárdai jelenet tánczenéje fejezi be, egy élénk, de szegényes csárdás-táncz, melyből sejthetjük, hogy a Czene cigányprimás bandája nem tartozik a legjobbak közé az országban.

Az ilyen jellemző zenei gondolatok nagyon változatos becsüek, igazi belső értékeket a földolgozás és vegyítés mutatná meg, a mire azonban itt nem kerül a sor. A jellemző motívumokból nem alakul hangkép s ezzel legtöbnyire csak forduló pontoknál emlékeztetésül hangoznak föl, néha pedig fölhalmozva, harmoniai változtatásokkal ismételtetnek. Ez elég arra, hogy a legtöbbel azonnal megismerkedjünk és visszaemlékezzünk a megfelelő párhuzamos helyekre, melyeknél azok fölhangzottak, de zenei érdeklődést nem keltenek.

Néha, mintha egy kis félreértés is fordulna elő a motívumok alkalmazásánál. Így Rózsi quart-accentusai Boriska dalai mellett is megszólalnak s Göndör Sándor két motívuma: a gyászos, mely a Tercsi hűtlensége miatti búsongását jellemzi és a másik (a nyitányból ismert), mely a Boriska iránt már kezdetben is érzett meleg érdeklődését festi, néha össze is cseréltetnek. Így a harmadik fölvonásban az ér partján, mikor Sándor még nem is tudja, hogy Boriskával találkozni fog, csak Tercsit emlegeti és panaszkodik, hogy ez megölte a szívét, a zenekar már előre a Boriska iránti szerelmét játszsza.

Közös jellemző sajátosságuk e gyorsan alkotott és nem nagyon megválogatott zenei eszméknek, hogy a magyarságuk csinált, külső, erőszakolt. Többyire hideg, semleges, bárhol használható zenegondolatok, csak a rájuk alkalmazott rhythmussal átmagyarosítva.

Az ily másodlagos magyar zenei gondolatok alkalmasak

lettek volna vegyítés és dolgozásra és talán nagyobb érdekességet nyertek volna, ha néha belőlük egy magyarosan hangzó, egybeszövött nagyobb hangkép alakult volna. Így azonban csak a forduló pontoknál halljuk töredékesen fölhangzani, a hosszabb jeleneteknél pedig rendszeren új állandó kísérő figurákat, de legtöbbszörre közönséges, üres, harmoniai kíséretet hallunk, mely az elsietett dolgozás benyomását kelti. A motívumokkal csak néhány finomabban kigondolt kísérletet találunk, így az utolsó jelenetben, mikor Rózsi elbúcsúzik Feleditől és emlékezteti, hogy az ő tanácsára igyekezett magához visszahódítani Göndör Sándort, ügyesen és finoman vannak alkalmazva az eljegyzést megelőző rábeszélő jelenet kísérő hangjainak egyes töredékei. Talán az sem egészen véletlen, hogy a kis fürge csárdás, mely a csárda-jelenet tánczában előfordul, mikor Göndör Sándor a szerelmi búját feledve vigad, úgy hangzik, mint annak a szép, előkelő motívumnak eltorzítása, mely a Boriska iránti érdeklődését festi.

A zenei beszélgetés száraz és épen nem magyaros. Tudjuk, hogy ez a legnehezebben megoldható része egy magyar operának és erre még ezentúl kell megfelelő hangokat találni. Az igazi magyar dal az általános recitáló zenei beszélgetéstől nagyon távol áll s az ilyen mellett, mint attól élesen, alapjában eltérő, nagyon rosszúl és bántóan hangzik. Azt lehetne hinni, hogy a magyar dal, mely teljesen összeolvad a szavakkal, a zenei szavalásra, melyen a modern zenedráma alapszik, különösen alkalmas, de nem úgy van. Az oly részletekre, melyek a cselekvényt előre viszik, a száraz, köznapi beszélgetésekre, melyeknél nincs az érzésnek dolga, nincs a magyar zenének hangja, mert ez csak az érzések teljében, a lelkesedés tetőpontján használja a dal hangjait. Ebben az operában előforduló másodlagos magyar zenénél nem lenne nagyon bántó és eltérő a változatos, gazdag recitálás és mégis legtöbbször óvatosan, gyámoltalanúl, mintegy dadogva megy a zenei beszélgetés. A legszebb lenne a kidolgozott, félig lyrai, félig drámai beszélgetés, de ilyent csak ritkán lehet úgy használni, hogy az értelem és a cselekvény menetének világossága megőriztesék. Mégis az így dolgozott operában talán kisebb baj lenne a száraz részek elhallgatása és a cselekvény egy részének csak sejtetése, mint az üres és fárasztóan száraz helyek a zenei beszélgetésben.

A magyar zenei beszélgetésre még ezentúl kell hangokat teremteni. Talán alakulhatna magyar modorban egy egészen új kifejezésű recitativ, különböző a száraz, a szónak és zenének erőszakolt összepárosításából eredő eddigi általános recitativtól. Igaz, hogy ezt a prózai tartalmú beszélgetésre nem igen lehetne használni s még a cselekvényt előre vivő beszélgetésben is bizonyos magasabbra fokozott hangulat lenne szükséges, minél távolabb a száraz- és köznapiastól. Ily módon keletkezhetnék egy valódi mély kifejezésű és a mellett zeneileg is szép recitalás, sokaknak régen hiába keresett eszménye, a szavak értelmének természetes és a mellett szép megzenesítése. A dallamrendszer szabályaiból csak azt vetné félre, a mit oly idők állapítottak meg, mikor a széphangzásnak minden mást föláldoztak, mikor a hangsoportokat tekintet nélkül a szavak és értelemre önállóan kombinálták, ismételték és összekapcsolták. E mellett azonban nem volna mellőzve a dallamos kifejezőmód s a zenei szép mellett megőriznék az értelmet és a valódiságot is.

Két helyre emlékszünk Hubay operájában, melyeknél a zenei beszéd ilyenféle kifejezést vesz föl, a régi modorú arioso és a recitativ összevegyítésével. Az egyik, mikor az első fölvonásban Feledi rábeszéli Rózsit, hogy hódítsa vissza magához Göndör Sándort s ez után Rózszi magában elméláz: «Ej, ha igaz lenne, ej, ha úgy lehetne!» A másik, mikor Göndör Sándor Boriska által kihívhatja Tercsit az eljegyzési ünnepélyről: «Mondd meg neki lelkem, régi szeretője, megsalt szeretője, itt künn egy szóra vár!» Mind a kettő szép és igaz, itt hallunk néhány meleg és érzelmes hangot, a milyent az opera legtöbb lyrai dalában hiába keresünk. Általában a kisebb közbeső ariosok egy-egy jellemző ötlettel jobban sikerültek, mint a nagyobb terjedelmű dalok. Különben a zenei beszélgetés, bármily gyorsan igyekszik a szerző ezen keresztül sietni, legtöbbször száraz és fárasztó.

A lyrai dalok egyhangúak és kevés van köztök, mely melegebb érdeklődést keltene. Göndör Sándor dalaiban csupa lágy és vígasztalan szomorúság hangját halljuk és semmi nemes és férfias fájdalmat. Dalai oly gyászosan szomorúak, hogy ezt nem tudjuk összeegyeztetni a népszimmű ez alakjának igazi jellemével.

Még a harmoniai menet is rendesen egyforma, a hogy a

lány hangnemből átmegy a keményre és visszakanyarul a lányra és a hogy a zenemondatok első tagozata végén, a magyar skálán harmonizálva, a második hangon állva marad, ez is olyan egyhangú és vigasztalan kifejezést ad e daloknak.

A magyar népdaloknak éppen az ilyenféle érzésekre vannak a legváltozatosabb és legszebb hangjai, például az ismert szép dalok: *Szüret után jár az idő, Volt szeretőm, de már nincsen*, vagy *Mikor nekem muzsikálnak, fáj a szívem fenékiig*. Éppen a búsongásban is folyton váltakozó hangulat, a sokféle színgazdag módosulása az érzéseknek teszi, oly széppé a népdalokat.

Rózsi első dala: *Három galamb egy fészekben* a szebek közé tartozik az operában. Mind a mellett, bogy pontosztan rhythmusban folyik, eléggé magyaros színezetet nyer a kaczerán alkalmazott megállásokkal és érdekes, nyugtalan harmoniáival. Kevésbbé tartjuk sikerültnek a dalt, melylyel a bujdosni készülő Göndör Sándor a reggeli harangszó mellett búcsút vesz falujától. Majd a *Beszegődtem Tarnóczára bojtárnak* dalra, majd a Kölcsey-hymnusra emlékeztet, de mindig hidegen hagy. Boriska ábrándos és beteges dalaiban is nehéz elképzelni egy falusi magyar leány szerelmi búsongását. Általában a népszínmű alakjai alapjokban meg vannak változtatva és kicserélve a zenei földolgozásban.

A mióta a magyar zene azt az első döntő lépést megtette, mely által a természetes énekmód és a mesterséges zene leg-egyszerűbb elemei vegyülésével megalkotta a magyar dalt, azóta minden, a mi alakítására és fejlesztésére történt, csak kísérlet. Még az a néhány szakaszt alkotó nagy jelentőségű mű is, a mely a magyar zenében eddig létre jött, csak kísérlet, mert nem következett folytatása, nem akadt követője s mindig más módokon, más irányokban igyekeztek megközelíteni az eszményi czélt. Midőn a magyar zene eredeti állapotából át akar menni a mesterséges zene művészi terére, mindenhol elállva, betöltve találja a tért és neki idegen hangok uralkodnak mindenhol.

Ez az oka, hogy kétszeresen nehéz, fáraszó és hálátlan a magyar zene alakításának munkája. Ha akadna is kiváló zenei teremtő erő, ez is csak egyik kezével tudna itt alkotni, a másikkal küzdenie kellene és védenie a magyarságot. Az lenne a föladata, hogy minél többet megmentsen és átvigyen a zene

természetes sajátágaiból s másrészt minél többet ragadjon el a mesterséges zene ilyen vegyülésre alkalmas hangjaiból. A művészi szabad teremtést ily módon kombinálás és számítás bémítanák meg.

Az oly munka, mint a szóban levő opera, nem számítható az ilyenmü, szakaszt alkotó kísérletek közé. Hubay könnyü, gyors dolgozási módja az ily munkára nem való. A mellett, hogy az általános zenében már mindent magáévá tett, mindent bir és ismer és könnyen uralkodik a hangok egy terjedelmes területén, itt még sokat kellene neki tanulnia olyat, a mire eddig alkalma nem volt. Ő csak időnként szokott a hangok e sajátóságos területén tartózkodni, pedig ennek szelleme még az előtt is csak ritkán tárja föl teljes szépségét, a ki állandóan és komolyan csak vele foglalkozik.

Erkel és Mosonyi egész más módon, hosszú, komoly tanulmány és sok gondolkozás után álltak neki az ilyen munkának s törekedtek megszólaltatni a magyar zenét némileg más nyelven, mint a rendes szokott kifejezésmódja s mégis a lyrai operában milyen aránytalanul kevés sikerrel járt munkálkodásuk s a magyar zene szelleme még őket is mily hidegen fogadta.

A magyar dal szelleme oly szeszélyes, hogy ha erőltetik, makacsul hallgat, vagy hideg és közönyös szavakat mond, de ha nem várja senki és olyanokat vesz észre maga körül, a kik szeretik és átérzik hangjait, akkor váratlanul is bűvösen kezd dalolni.

É. L.

É R T E S I T Ő.

Gr. Amadeiné (Rosti Anna) költeményei. (Gedichte von Gräfin Anna Amadei. Wien, K. und k. Hofbuchhandlung Wilhelm Frick. Ára ?)

Érdeklődéssel fogtam kezembe ezt a szürke kis könyvet, mely egy bécsi udvari könyvkereskedő-czég kiadásában jelent meg pár hónappal ezelőtt. Bármily nagy számmal ostromolják is ma már a hölgyek az Olympust, ránk nézve Amadei grófné — a kit ezennel bemutatni szándékozom — két szempontból eleve is bizonyos figyelmet fog kelteni köztök: • először mint azon társadalmilag kiváltságos osztályból való, melynek nőtagjai még ritkán adják magukat a költészetre; másodsor mint születésére nézve magyar nő, báró Eötvös József sógornője, a ki bár németül ír, azért mint német költő sem tagadja meg magyar eredetét.

Sajátságos, mennyire kidomborodik e versekben az említett két fővonás, mely a szerző származásával függ össze. Az arisztocrata nő finom ízlése, midőn másokról nyilatkozik; az önmérsékletnek olykor túlságosan magas foka, midőn saját érzéseinek, különösen szerelmének ad hangot. Természetesen az ízlés nemesége, a gondolkodás előkelő volta, a szélesebb látkör, a magasabb műveltség és más becses előnyök, melyeket az író úgyszólván hazuról szerzett meg, költeményeiben igen hasznosan érvényesülnek. A tartózkodás azonban, mikor kétségkívül igazi mély érzéseket kell kifejeznie, sokszor némi homályt okoz. Ilyenkor, mintha restelné világosan kimondani, a mit érez, csak alig észrevehetően üti meg a kifejezni kívánt érzés vagy szenvedély hangját. Ez nem lenne baj, ha legalább annyit mondana, hogy megérthessük, a mit elhallgatott. De van eset rá, hogy csak halványan sejteni enged és találgatásokra utal. Ilyen például a fia halála utáni versek közül a *Dül rendre a kalász* című, melyet a jellemzés kedvéért ide igtatok:

Dül rendre a kalász.

Dül rendre a kalász ím
 Az arató előtt —
 Így hull a sok remény, mely
 Az én szívembe nőtt.

Hiába ültetém el
 S áptam szorgosan —
 Egyet suhint a sarló,
 S mindennek vége van!

Am ott a telt hüvelyben
 Érett mag rejtezik —
 Kalászaik ha nézem:
 Üres, holt mindenik.

Csak az egész bevezetése útján tudjuk meg, hogy a sarló a halál, mely elragadta tőle fiát, s az üres és holt kalászkok a költő meghiusult reményei. Magából a költeményből ez nem tűnik ki. A közvetlen hatás hiányzik, holott lyrai versnél ez lényeges. Czíme és tartalma után ezt a csalódott szerelem dalának vélnők.

Ilyen homályos a következő dalocska is (*Sok fájdalom —*):

Sok fájdalom harmat csupán,
 Virágszál sírta köny.
 A harmat és a fájdalom
 Elszáll, a nap ha jön.

De az igazi fájdalom
 A gyémánttal rokon:
 Hiába éri hő sugár,
 Nem olvad fel napon.

Reg harmatától a virág
 Fölél, ujúl, üdül;
 De jaj, kinek szívében a
 Bánat gyémántja ül!

A szívnek, ily ékszerszobor ha bír,
 Aligha párja van;
 Am egykoron a holtakat
 Diszíték ily dusan.

Nem igen értjük, mit akar a szerző mondani. Csak sejtjük, hogy a dal értelme röviden az, hogy nagy fájdalmak jobba teszik a szívet, de olyanok mint a gyémánt: föl nem engednek, ha nap süt

is reájok és a szívet hasonlatossá teszik a régi halottakhoz, melyeket drágakövekkel gazdagon díszítettek. A hasonlat merész. A gyémántnak mint a fájdalom képének ez a szerepe kissé keresett.

Milyen találó ellenben s rövidsége miatt is milyen sokat mondó a *Rudolf* cyklus egyik darabja :

Sötét az ég . . .

Sötét az ég, a tele fényű holdat
Szemünk elől elzárják fellegi,
S a hold, ha már kedvére nem ragyoghat,
Ezüsttel a felhőket beszegi.

Egemet is a felleg így befödte,
Szürkén a bánat leple ráterül —
Szerelmed az ezüstszegély körötte,
S vigaszt és békét annak fénye szül.

Szintígy a vegyes költemények között a *Meteor* című :

A mi fönn az ég sátrán ragyog,
Száll, sülyed a nap meg a csillagok,
De másnap — mint álomtünemény —
Mind újra kigyúl kék boltja terén.

Csak te, meteor, soha meg nem újulsz,
Ha egyszer utadban a földre lehullsz ;
Sohsem érsz, ha sötét keblébe fogad,
— Mint boldogságom — új napokat.

Hogy a nap mégis áttör a felhőkön és teljes pompájával be-ragyogja a költőné egét, arról a *Szerelem* című költeménysor számos darabja tanúskodik. A legszebbek köztök a *Kivánság*, *Tányérvirág*, *Csak mosolyogj* című szerelmi dalok, melyekben a költőné egész érzése korlátlanul és igazi költészettel nyilatkozik meg. Nem ezeket, csupán kettőt a legrövidebbek közül mutatok be itt az említett cyklusból. A női hűség bájos jellemzése ez a két szakaszos dal :

Nem illünk össze . . .

«Nem illünk össze» — ajkad ezt
Elégszer hajtogatta,
És jaj, kemény szavad nekem
A szívemet hasogatta.

A merev szirt s a zöld moha,
Tán jobban illenek össze?
S kérdezd a szirtet és mohát:
Elválni kedvök lessz-e?

Új oldalról tünteti föl a költőnőt a másik rövidke vers (ugyanott), a *Titkolt szerelem*:

Megérted-e vajon,
Mi az: titkon szeretni
És mind e lángolást
Magába eltemetni?
S mily keserű nehéz
Elfojtani a hangot,
Ha édes szóözön
Majd fölveti a torkod?
És sejtéd-e, hogy' ég
A némán hallgató ajk,
Mely egyre csak beszélni
S hön csókot adni óhajt!

Ez a vídám hang elég gyakori a költőnő verseiben, főleg mikor a népiesbe csap át.

S valóban sok szerencsével mozog a népies költés terén! Szépen bizonyítják ezt egy külön cyklusba sorozott ilyenféle költeményei. Pompás, jó zamatú népdalokat és egy kedves katonaromán-czot (*A rekruta*) találunk ebben a sorozatban. A *Szeresd nagyon a szüléd* című dal ügyesen fejtí tovább az ismert magyar népdal eszméjét:

Engem szeress, ne anyádat; *Не люби мать, люби меня.*
Én csókolom meg a szádat. *И целую твои уста.*

A *kedves dicsérete*, különben a kötet legbecsesebb darabjai közül való, szintén magyar népköltészeti motívumokkal bővelkedik. Népies tárgyakat dolgozott föl a költőnő hét hosszabb-rövidebb elbeszélőfajta versben, egy legendát (*Mária a gyermekkel*), másrészt népmondaféléket (*Aranyhajú Mária, A szomorú fűz, A szivárvány eredete, Az angyal földre szállta, A harangozó szerelme, A három nympa*). Tiszta népies hang teszi ezeket az elbeszélő költeményeket igazán becsekké.

Úgy látszik azonban, Amadei grófné nemcsak a népköltést ismeri, hanem magát a népet is. Hadd szóljon e mellett a következő talpraesett kis gúnyoros vers:

Estharangszó.

A költő szól:

«A nap sír ölébe szállt, hol
Csend és béke várja őt,
Barna felhőrétegekből
Ád az ég rá szemfedőt.
Hull a könnye minden fának,
Gyászol erdő, rét, berek,
Hozzá bús kíséretül az
Estharangszó kesereg.»

A festő szól:

«Estharangszó szelidíti
A kemény vonásokat,
Kéz imára kulcsolódik,
Lám, ez csinos képet ad.»

A zenész szól:

«Bizonyos, hogy a parasztnak
Nincs nagyon finom füle;
B-t bűg tompán egy harangja,
C-t rivall a más bele.»

A paraszt szól:

«Halld az estvéli harangszót,
Imádságra hívogat.
Oszt' vígan fogyasztjuk a jó
Káposztás gombócokat!»

Ugyanebből a fajtából való ez is:

Gyémántharmat.

Gyémántharmat, ezüst hold» —
Fecsegik a költők;
De szeretném tudni én:
Honnan szedik ezt ők?

Gyémántot a harmaton
Száz szem meg nem óna,
S volna csak ezüst a hold:
Rég ellopták vóna!

A gazdag kötet derekát tevő *Vegyes költemények* közül kettőt már idéztem (*Sok fájdalom, Meteor*). Érdeemesnek tartom külön fölhozni e csoportból még egyet, *A kis fenyőt*, mint a szerző költészetének egyik szépen jellemző példáját:

A kis fenyő.

Erdőn egy kis fenyő vagon,
 A hó belepte vastagon;
 A tél oly zordon és hideg —
 Szegény fa sínyli ezt nagyon.

Úgy fázom — mondja s didereg —
 Oly rég, hogy nincs nap és meleg!
 Ha föl nem enged az idő,
 Az embert még fagy veszi meg.

De fejszés jó, s a kis fenyő
 Alig hogy eszmél. lába nő,
 Viszik be a városba és
 Karácsonyfává leszén ő.

Immár szobában, polczon áll,
 Szalag lepi s aranyfonál
 És gyertya, alma, sütemény,
 S miben gyermek kedvet talál.

S a csengetyü ha szól: szabad!
 Nosza beront a víg csapat,
 Körülújongja hangosan
 A földízített ágakat.

De másnap a fenyő díszét
 A kis sereg hogy szedi szét!
 Már útban vagy, szegényke fa,
 Hát tüzre vetnek, nincs ki véd.

S eszébe jut a rengeteg,
 Sóhajt: hideg van ott, hideg;
 De újul a tavasz, s megint
 Jó kedv s meleg köszöntenek.

És mégis jó e tűzhalál,
 Hogy így karácsonykor talál;
 Gyermekszemekben ily öröm
 Szebb a tavasz pompáinál!

Utoljára hagytam a kötet végén levő műfordításokat. Ezek olaszból és — magyarból valók, ízléssel válogatva, híven és bravúrral fordítva. *A Nem anyától lettél, Törött ágról messze repül a madár, Csak azt mondd meg rózsám, Lehullott a hársfa levele, Jaj de búsan szól a falu harangja, Deres a fű, Az ég alatt a föld színén, Jegenyefa tetejébe, Mondja nekem az anyám, Kiáradt a*

Tisza vize messzire, Nagy gazda volt az apám, Látom rózsám azt a hegyet, Magasan repül a darú, Cserebogár, Bús az idő című népdaloknak — bár nem mindig az eredetiek alakjában — nagy gonddal készült művészi tolmácsai ezek a fordítások. A *Mariskám, Mariskám* című vers tévesen van a népdalok közé főlveve.

De az is, a többiek is hívatott műfordítóra vallanak és bizonyára kiválóan alkalmasak, hogy népköltésünk iránt a külföldön érdeklődést keltsenek.

Hálásan fogadjuk ezt a nemes grófnétól. A nemzetéhez való ragaszkodás jelét adta vele, s egyben új kapcsolattal fűzte magát régi hazájához.

Vajha e szellemi kapcsolatok költői munkásságának folytatása közben tovább fűzni még sokáig lenne alkalma és kedve!

Vikár Béla.

Hinsenkamp Bernát. Népszerű mechanika. (Iparosok olvasótára. Szerkesztik Mártonffy Márton és Szerényi József. II. évfolyam 5—6. szám.) Buda-Pest, Lampel Róbert (Wodiáner F. és fiai). 1896. 124 oldal. Ára 60 kr.

Mártonffy Márton és Szerényi József iparoktatási miniszteri biztosok olvasótárat szerkesztenek iparosok számára, melynek második évfolyama az előttünk fekvő kis művel kezdődik. Szerzője az előszóban kifejti, hogy milyen közönségnek szánta könyvét. Az iparosnak legyen tanácsadója a gyakran előforduló mechanikai kérdésekben, hogy ekként hiábavaló költsékezést kíméljen és ne legyen minduntalan arra utalva, hogy szakembertől kelljen tanácsot kérni. Oly előadási módot kellett választani, mely a matematikai számításokban járatlan iparos számára is érthető legyen. E tekintetnek kell betudnunk, hogy a művecskében előforduló fogalom-értelmezések sok helyen nélkülözik a kívánt szabatoságot. A könyv beosztása a következő: A testek mozgása, a nehézség, az erők, a testek egyensúlya, az egyensúly alkalmazása géprészekre és gépekre, a testek szilárdsága, a mechanikai munka és a munkaképesség, a középpontfutó erő. Röviden tárgyalja a végén a folyadékok és a légnemű testek mechanikai viszonyait, mely alkalommal a gőz feszültségéről is szól néhány szót. Minden fejezet végén számítási példák vannak, melyek a technikai világban előforduló legközönségesebb eseteket tárgyalják.

A felölelt anyag a célnak megfelelően van választva. A tárgyalás modora a matematikai számításban épenességgel járatlan olvasó számára talán itt-ott kissé nehéz. Az egész előadás meg-

lehetősen száraz. Nyelvészete ellen némi kifogás lehet, még pedig a választott műkifejezések tekintetében. A «Scherfestigkeit»-ot például nyírási szilárdságnak nevezi, az öntött vasat «folyt vas»-nak s így tovább. A telített gőzök feszültségét nem tudom mily táblázatból vehette a szerző, minthogy a Regnault-féle értékektől tetelesen eltérnek.

Egészben véve a vállalatot igen hasznosnak mondhatjuk. Különös elismerést érdemel a kiadó, ki e bámulatosan olcsó könyveket ily szép kiállításban bocsátja közre. *Heller Ágost.*

Nyílt levelek a szerkesztőhöz.

I.

Igen tisztelt szerkesztő úr! A *Budapesti Szemle* május havi számában olvastam a nyílt levelet, melyet Volf György úr «ablakomba tett». Egy érdekelt benne: a mit Volf György úr Liutprandról és a 899-iki olasz hadjáratról ír, de sajnós, hogy ebben, ámbár nem írtam latinúl, félreértett, a cremonai püspököt pedig nem értette. Én nem azt mondtam «perle»-nek, hogy Volf György úr «Liutprand cremonai püspök Antapodosisa alapján» a magyarokat olasz foglyaikkal tanácskoztatta: hanem azt a gyermeteg okoskodást, mely abból, hogy a *megszorult* magyarok foglyaikkal tanácskoztak, az olaszoknak valami különösebb nagyrabecsülését következteti. Azt a kérdést, vajon csakugyan beszél-e Liutprand ily tanácskozásról? csak úgy mellékesen, saját magam okulására vettem föl! Nem sikertelenül; mert most már Volf György úr Antapodosisából tudom, hogy Liutprand Antapodosisáról neki sem volt más textusa mint nekem; ha tehát abból mást olvasott ki, mint a mi benne van, nem a textusban, hanem más valahol van a hiba. Liutprand két helyéről van szó. Az egyik (Lib. II. c. 29.) a merseburgi csata előzményeire vonatkozik. Arról nyíltan megmondtam, még a latin szöveget is idézve, «*kérdik* a magyarok német foglyait: meg fogják-e őket támadni?», mire a foglyok felelnek (szószereint: «Cumque ab his non aliter posse fieri testaretur», magyarul: s mikor ezek erősíték, hogy ez okvetetlenül megtörténik) s feleletök következtében — teszszük most hozzá — «kémlelő csapatokat küldtek ki». Már most: lehet-e ezt a *beszélgetést*, vagy értekezést a «tanácskozás» szóval kellőleg jellemezni vagy nem? azt teljesen a tisztelt olvasóra bízom. Én a tényt elmondtam, a mint a történetíró följegyezte, s abból semmiféle következtetést a magyar és né-

met nemzet közt való viszonyra nem vontam, nem úgy mint Volf György az addamelléki tanácskozásból, mely *tanácskozásról* Liutprandban egy szó sincs, de még csak olyan beszélgetésről, mint Merseburgnál a német foglyokkal, sincs említés. Liutprand illető helye *egész kiterjedésben*, nem csak csonka kivonatban, mint Volf György úr idézi, a következő (megjegyzem, hogy az író az egész hadjárat folyamán az olaszokat mindig csak «Christiani»-knak, egyszer «Christicolae»-knak nevezi): «Hungarii denique (a keresztények által üldöztetvén) consilio non malo accepto, internuntiis christianos rogant, quatinus praeda omni cum lucro, reddita, ipsi incolumes remeare possint. Quam petitionem Christiani funditus abdicantes, his, proh dolor, insultabant stb. stb.». Volf György urat — ha nem követte egyszerűen «lanyhán keresve az igazságot» Szabó Károly hibás paraphrasisát *) — alkalmasint a «consilio — accepto» szó ejtette tévedésbe, s azt úgy fogta föl, mintha a magyarok valahonnan kívülről kaptak volna tanácsot, ámbár még ebben az esetben sem következnek, hogy olasz foglyaikat meghallgatták, indítványukat elfogadták, mert a foglyokról, mint látni való, említés sem történik, s itt az accipere a német «fassen» értelemben használtatik, — ezt az értelmet, azt gondolom, minden iskolai szótárban is megtalálhatja Volf György úr — a consilio non male accepto tehát németül így hangzanék: «nachdem sie einen nicht üblen Entschluss fassten». Minthogy azonban magyarul ezt nem lehet így kifejezni, e helyet magyarosan, de a gondolatot híven kifejezve, Salamon Ferencz (*Századok* 1876. 831. l.) ekkép fordítja: «A magyarok végre nem rossz gondolatra jönnek», s azután — a fönnidézett latin textus fordítását — ekkép folytatja: «Követeik által a keresztényeket tudósítják, hogy készek ráadással visszaadni minden zsákmányt, ha bántatlanul engedik őket hazatérni. Kívánságukat a keresztények kereken megtagadták. Őket, oh jaj! bántalmakkal illették» stb. Hol van itt a foglyokkal való tanácskozás stb? Majdnem azt mondtam volna: Wo ist die Katz? Igaz, hogy Volf úr még hozzáteszi (*Budapesti Szemle* LXXXVI. 313. l.), hogy Liutprand c. 13, «megemlíti hozzá a foglyokat»; ez említés azonban következőleg hangzik: «Hungarii . . . terrore coacti, omnem supellectilem, captivos, arma omnia . . . equos . . . daro promittunt»;

*) «A megfogyott had vezérei tanácsot tartván, keresztény foglyaik indítványára, kik közül némelyeket közbenjáróként használtak» stb. *Vezérek kora.* 116. l.

magyarúl, Salamon Ferencz fordításában (i. h.): «ott (a Brentanál) a magyarokat rettegés kényszeríti, hogy készeknek nyilatkozzanak kiadni minden podgyászt, *foglyot*, minden fegyvert, lovat», de — hogy még valamit idézzünk e fejezetből, melyben többé *foglyok-ról nincs* szó — az olaszok felelik: «Ha azt, a mi kezünkben van, kivált azoktól, kik kezünkben vannak, s már nem egyebek döglött kutyáknál, ajándékban fogadnók el» stb. stb. bolondok volnának, mely válasz minden esetre sajtáságosan illusztrálja azt a bizonyos becsülést, mi a magyar és olasz közt, Volf György úr szerint, fennállott volna. Mit akar tehát Volf György e fejezettel, ez idézettel az addai tanácskozássra nézve bizonyítani? igazán nem könnyű megérteni! Előttem legalább: mystère! — hadd használjak megint francia szót, Volf György úr örömére, ki most egyszerre gallophil lett; talán megtudjuk, ha nem előbb, akkor, mikor «our city be afire» — eddig, hála Istennek! úgy látszik még csak Volf György úr lángol — és Volf György úr, mint Volumnia, mint valami matróna, ismét szólni fog.

Liutprandot fordítva tehát — úgy látszik — Volf György úr «lanyhán kereste az igazságot,» a forrást félreértette, no de az ilyen dolog megtörtént nemcsak Volf Györgyön, hanem Waitz Györgyön is, megtörtént, mint láttuk, Szabó Károlyon is, pedig az — általában véve lehet mondani — remekül fordított. A történetíró különben sem tisztán a textusokból él, nem lehet tisztán «betűrágó», mint Volf György úr philologus társait nevezi, s nekik a betűrágást kegyesen megengedi,*) hanem a források és állításaik kritikájával is kell foglalkoznia, nem úgy mint pl. Volf György úr, ki a régi magyar helyesírás példáit manifest hamis okmányokból, az 1006-iki nyitrai, az 1019—1024-iki szalavári, az 1082-iki veszprémi hamisítványból is szedegeti; **) e kritikával pedig — ha Liutprand beszélne is az addai tanácskozásról — annak valódiságát nehéz volna elfogadni! Oly ördögös dolog-e az, hogy a megszorult rabló zsákmanya visszaadásával váltsa meg a szabad visszavonulást, hogy erre a gondolatra a kalandozó magyar, kinek ravaszságát a források kiemelik, magától nem jött volna, hanem arra a foglyaival való tanácskozás, foglyaiknak indítványa kellett volna, kiknek ezzel szorult helyzetét föl kellett volna fedeznie? pedig a legprimitívbb

*) «A betűrágást . . . bátran gyakorolhatják továbbra is, ha csak ez a gondjok». *Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből.* XII/6. 63.

**) U. o. 57—59. ll.

okosság azt követelte, hogy a foglyok előtt a bajt, a míg csak lehet, titkolják, nehogy vérszemet kapjanak, szökésre, vagy még rosszabbra, föllázadásra gondoljanak? Volf György úr, úgy látszik, ily tettet elhisz; én — nem hiszem, nem hinném még akkor sem, ha maga Volf György úr lett volna a magyar vezér, és már akkor tudta vagy vélte volna tudni, hogy az olaszok lesznek nálunk az első hittérítők! Különben, melleleg mondván, igazán kár, hogy Volf György nem élt legalább már a X. század végén is, mikor az első hittérítők közöttünk jártak, s a magyarokat *a latin nyelvre tanították*. Akkor talán megnyugtatóbb értesítést kapnánk tőle, kik voltak az első hittérítők? Jobban is megtanulta volna a X. századnak, Liutprand püspök latin nyelvét, s megkérdezhetette volna a legilletékesebb köröket, kik adták a milostí szónak — melyről magam is olvastam, hogy irgalmat, könyörületet jelentett, a mint hogy a Gnade, a gratia, a *Νάρις* szónak sem volt kezdetből fogva a mai theologiai értelme — azt a theologiai értelmet, melylyel a kereszténység egyik alapfogalmát jelöljük? Olasz papok? pogány szlovének vagy pogány magyarok? Pedig nagyon érdekes volna ezt közvetlen tanúktól hallani, mert ez egy szó — úgy tetszik nekem — több fényt vet a kérdésre, kik voltak *első* hittérítőink, mint száz olyan olasz szó, mint nárdus és mirtus, sőt még egyházi tárgyú elnevezések is, melyek már kifejtettebb hierarchiai, kolostori életre vonatkoznak.

Azonban, tisztelt szerkesztő úr, nem akarom sem önt, sem olvasóit, kiket az unalom rávisz, hogy nyílt leveleket is olvassanak, nagyon sokáig a magyar Antapodosis taglalásával fárasztani, csak arra kérem, mint már első nyílt levelemben tettem, a szíves olvasót, kit a dolog épen érdekel, hogy olvassa el Volf György úr székközlő cikkét, vesse össze nyílt levelemmel, és ne nagyon bízzék abban, a mit az Antapodosis mond, mert Volf György urat heve néha — megengedem, a legnagyobb bona fides mellett — messze elragadja az igazságtól. Ha tehát Volf György úr például írja (i. h. 313.): «Pauler Gyula határozott kijelentése szerint «a magyar nyelvben semmi nyoma» az olasz, különösen velencei hatásnak», ne sajnálja fölnyitni az ott idézett 157. lapot, és ott olvashatja, hogy én a következőt írtam: «Valószínű-e, hogy oly *tömérdek* foglyot (velencei olaszt) vihettek el volna magokkal? a minek egyéb-iránt (t. i. a *tömérdek* fogolynak) sem a történeti forrásokban, sem a magyar nyelvben semmi nyoma, pedig a nyelvnek *saturalva* kellene lenni *mindennemű* olasz szavakkal, ha Volf György úrnak fölfogása csak félig-meddig is megfelelne a valóságnak!» — a mi

talán nem egészen az, a mit Volf György úr szájamba adni jónak lát. Volf György úr emlékezete sem mindig egészen tiszta, mi saját állításait illetőleg minden esetre komolyabb jelenség, mint ha rajtam esnék meg, hogy az ő dictumaira nem emlékezném. Sok évvel ezelőtt olvastam értekezését: *Kiktől tanult a magyar írni, olvasni* (a régi magyar orthographia kulcsa — mellékczímmel), megvallom, nagy élvezettel. Hígye el, szerkesztő úr, erősebb munka volt ez, mint Volf György úr mostani székfoglalója, bár szintűgy . . . hogy is mondjam csak? . . . tüzeskedett benne, mint most, s ez eruptióin jól is mulattam; munkámban azonban, az Árpádok koráról, valami nagyobb hasznát nem vettem, nem mintha érdemes munka nem volna, de mert tárgya az én munkám keretébe nem tartozott. Ez értekezés 34. lapján a következőt olvashatni: «szabad-e továbbra is ahhoz ragaszkodnunk, hogy nem csak a latin betűt, hanem a latin helyesírást is alkalmaztuk, vagy *alkalmazták nyelvünkre azok*, a kik írni, olvasni tanítottak? (Tehát az olaszok.) Többször érintettem, hogy szabad, sőt hogy egyenesen *kell.*» Székfoglalójában pedig (i. h. 367.), magáévá teszi Volf György úr — gondolom — Marczali fölfogását, hogy «csak az olaszok lehettek az íródeákok». (*Budapesti Szemle* i. h. 367. l.) Nem tudom tehát, hogy mit forttyan úgy föl Volf György úr azon, mit régi értekezéséről mondtam, ha talán nem is mutatta ki «szépen» olasz íródeákjainkat, hanem létezésüket csak mintegy pedzette?

Azonban, tisztelt szerkesztő úr! én nem tudok haragudni Volf György úrra! Ön nem felelt kérdésemre, de Volf György úr kielégítette kíváncsiságomat, és lekötelező szívességgel megmondta, hogy miért mérges ő! Ő mérges, «mert» — velem együtt — «kicsi bögre», «harapós», «kis mérges magyar ember» (i. h. 315. l.). Ez világos. Egy oka azonban, melyet még fölhoz, némi magyarázatra szorul. Mérgességének, «ha az volna,» — írja — a főokát «bizonyosan Pauler Gyula úrnak kereszténységre térésünk vizsgálatánál, vagyis inkább nem vizsgálása által elkövetett súlyos mulasztásaiban találánám». Mi az a súlyos mulasztás? Új kíváncsiság részemről! De szerencsére Volf György úr székfoglalója megadja erre is a választ a *Budapesti Szemle* i. h. 180. lapján a jegyzetben e szavakkal: «Pauler Gyula ugyan *észrevette* értekezésemet, de *legföljebb* annak adja jelét, hogy *egy kicsit lapozgatta*; mert csak annyit látott, hogy az valamit czáfol, de nem csekély terjedelmű pozitív része már egészen elkerülte figyelmét». Az igaz! Ez szörnyűség! De nekem már az a rossz szokásom megvan, s nagyon tartok tőle,

hogy le sem fogok róla többé szokni, hogy minden munkával csak annyit foglalkozom, a mennyire épen kitűzött czéлом megkívánja; mi volt a czéлом az árpádházi korszak történetének kidolgozásában: kifejtettem az előszóban. Különben akár foglalkozom én valamivel, akár nem, az az illetőkre nézve nagyon közönyös dolog lehet, s ez megnyugtat engemet Volf György úrra nézve is, mert másképp nagyon sajnálnám, hogy megharagítottam, mikor ő oly szeretetreméltó készséggel — csak hogy kíváncsiságomat kielégítse — adja nekem temperamentumának photographiáját. Reményem, hogy önvallomása nem kerüli el Szinnyey József figyelmét, ha a magyar írók életrajzában a V betűhöz ér, én pedig ezzel bezárom leveletem és ígérem tisztelt szerkesztő úrnak, hogy ebben az ügyben sem nyílt, sem zárt levéllel nem fogom többé háborgatni.

Buda-Pest, 1896 május 10.

Teljes tisztelettel

Pauler Gyula.

II.

Igen tisztelt szerkesztő úr! Szíves volt velem közölni Pauler Gyula úr új nyílt levelét, hogy azonnal megtehessem rá észrevételeimet. Úgy látom, szeretne már szabadulni nyílt levelezésünktől. Nem csodálom. Azt mondják, úgy szép a játék, ha nem tart soká. A mi játékunk pedig már nagyon húzódik. A komoly harezot, mely a dolog velejébe vágó fontos kérdések fölött foly, nem röstelhetik a küzdők s nem únhatják az olvasók. De Pauler Gyula úr a múltkor oly kevésbé komoly ellenvetéseket tett, hogy vitatkozásunk a közönségnek legföljebb mulattatására szolgálhatott. Mert hogy abból senki sem okult, az, szépséges újságíró superlativussal mondván, több mint bizonyos. No de *egyszer* fölnőtt tudósoknak is megbocsátható a játék. Csak aztán ne folytassák megúnásig, hanem lássanak ismét komoly munkához. Én erre előbbi nyílt levelemben Pauler Gyula urat elég érthetően figyelmeztettem is. De hiába; neki most is csak játszani van kedve. «Gyermeteg» csintalansággal kérdi tőlem: «Wo ist die Katz?» Vagyis hol rejlik Liutprandban az a bizonyos tanácskozás? Sehogy sem tudja fölfedezni a «consilio non malo accepto» szavakban, mert ezek szerinte nem úgy értendők, «mintha a magyarok valahonnan kívülről kaptak volna tanácsot», mivel az «accipere» itt a német «fassen» jelentésben van használva és «consilium» ez esetben németül «Entschluss». Az «accipere» igének ilyféle értelmét pedig, «azt *gondolja*, minden

iskolai szótárban is megtalálhatom». Már a múltkor erősen sejtettem, hogy Pauler Gyula úrnak egészen sajátos, «in usum Delphini» készült deák szótára van, mely a szójelentés meghatározásában minden eddig ismert szótártól elüt. Most már bizonyos vagyok benne. Ő természetesen csak a maga szótárába nézett s azért *gondolja*, hogy más szótárban is «consilium accipere» annyi mint «einen Entschluss fassen», holott a többi halandót a sors mind olyan mihaszna deák szótárakkal verte meg, melyekben «einen Entschluss fassen» nem «consilium accipere», hanem «consilium capere», ellenben «consilium accipere» a legvilágosabban «einen Rath bekommen, erhalten, annehmen». Így aztán velem együtt minden ember kénytelen Liutprandot félreérteni; csak Pauler Gyula urat biztosítja e veszedelem ellen gyönyörű külön deák szótára. De tréfa nélkül szólva, én szíves örömet kész vagyok elismerni tévedésemet, ha Pauler Gyula úr az összes latin szótárakból és az egész latin irodalomból csak egyetlen egy helyecskét mutat ki, a hol «consilium accipere» kétségtelenül nem «tanácsot kapni», hanem az ő állítása szerint világosan «einen Entschluss fassen». Addig azonban megmaradok a mellett, hogy Liutprand szerint a magyarok azt a bizonyos tanácsot csakugyan «kívülről kapták», még pedig, ha nem a szent lélektől vagy Berengártól, hát akkor szükségképen olasz foglyaiktól, mivel csak ilyenek voltak velök. «Oly ördögös dolog-e az», hogy a szabadulni óhajtó foglyok azt tanácsolják «megszorult» gazdáiknak, hogy az ő visszabocsátásukkal «váltsák meg magoknak a szabad visszavonulást?»

De mire való ily semmisséggel bibelődni? Azt bizony, őszintén szólva, magam sem tudom. Csak az kétségtelen, hogy Pauler Gyula urat vitánkban saját vallomása szerint csupán ez «egy érdekelte». Tehát mégis fölötte fontos lehet s így kénytelen voltam vele foglalkozni. Abban a nagy kérdésben, hogy honnan hozták hozzánk a kereszténységet s kik vetették meg ezzel európai műveltségünk alapját, Pauler Gyula úr szerint nyilván egyedül az fontos, hogy Liutprand cremonai püspök tanácskoztatja-e pogány őseinket az Adda partján olasz fogyaikkal vagy nem. Habeat sibi. Tegyük föl, a minék ugyan az ellenkezője áll, hogy én Liutprandot félreértettem; tegyük föl, hogy e félreértés alapján Szabó Károlylyal együtt hibás conjecturára botlottam; tegyük föl, hogy e hibás conjecturából magam messzevágó helytelen következtetést vontam. Ugyan mire megy mind ez engedménnyel Pauler Gyula úr? Meg tudja-e vele dönteni azt, hogy legrégebb latin kiejtésünk kétség-

telen tanúsága szerint latinúl velencevidéki olaszoktól kellett tanulnunk, és hogy ennél fogva kereszténységünket és vele európai műveltségünk alapját, minthogy a latin nyelvet a kereszténységgel kaptuk, első latin tanítóink pedig csak első keresztény térítőink lehettek, velencevidéki olaszoknak köszönhetjük? Vagy talán meg tudja vele menteni a maga szláv «névtelen apostolait»? Igaz! hová is tüntek Pauler Gyula úrnak mostani nyílt leveléből azok a szláv «névtelen apostolok»? Hová lett az a IX. századvégi sok dunántúli szlovén pap? Hová Nagy-Moráviának Constantinus ellenére is keresztelt volta és hová honfoglalásunk korában épen nem hanyatló kereszténysége? Bizony kár volt mind ezzel akár *itt*, akár *másutt* behatóan nem foglalkozni. Sőt azt hiszem, Pauler Gyula úrnak az egyenesen kötelessége is lett volna, ha komolyan akart a kérdéshez hozzászólni. De hát épen itt a baj. Őt csakis az érdeklí, a mi a kérdésre nézve teljességgel nem fontos, sőt a kérdéssel való összefüggés tekintetében saját szava szerint valóságos «mystère». Hogy lehet ilyen hiábavalóság kedvéért végkép cserben hagyni magát az ügyet? Nem magam miatt kérdelem, mert hiszen nekem csak javamra lehet, ha Pauler Gyula úr ily szépen elejti a maga szláv «névtelen apostolait». Én csak azt sajnálom, hogy így mind magunkhoz, mind a magyar tudományhoz méltó komoly vita helyett, mely egyik főfontosságú történeti kérdésünket minden oldalról megvilágította és talán teljesen tisztázta volna, «matrónás» feleselésbe bonyolódunk. Ezt egyenesen bűnnek tartom, melytől azonban, mint tisztelt szerkesztő úr legjobban bizonyíthatja, ellenfeleimet azonnal első nyílt levelemben határozottan óvtam. A komoly harczot mindenkor kész vagyok elfogadni, de feleselésekbe többé nem bocsátkozom. Elég volt egy sütetből egy lepény, gondolom magam is, de bizonyára még inkább a keservesen zaklatott szerkesztő és a már méltán türelmetlen olvasó. Legyen addig, «until our city be afire», szent a béke!

Buda-Pesten, 1896. május 13-án.

Kiváló tisztelettel

Volf György.

Sajtóhiba.

A *Budapesti Szemle* 233. számának a *Magyar zenéről* szóló cikkében, a 167. lapon alulról a 2-ik sorban «értelmi» szó helyett «érzelmi» olvasandó.

